DAGMARA ADAMSKA
PIOTR BŁONIEWSKI
ARTUR BOGUSZEWICZ
MAŁGORZATA CHOROWSKA
TOMASZ DUDZIAK
ARTUR KWAŚNIEWSKI

przy współpracy Aleksandry Marcinów,
Rolanda Mruczka, Dominika Nowakowskiego,
Klaudii Stali, Aleksandry Walkowskiej



ZAMKI I DWORY OBRONNE NA ŚLĄSKU

TOM I
KSIĘSTWO ŚWIDNICKIE

chronicon
WYDAWNICTWO

ZAMKI I DWORY OBRONNE NA ŚLĄSKU

Tom I
KSIĘSTWO ŚWIDNICKIE

chronicon
WYDAWNICTWO

Wrocław 2026

Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej



DAGMARA ADAMSKA
PIOTR BŁONIEWSKI
ARTUR BOGUSZEWICZ
MAŁGORZATA CHOROWSKA
TOMASZ DUDZIAK
ARTUR KWAŚNIEWSKI

przy współpracy Aleksandry Marcinów,
Rolanda Mruczka, Dominika Nowakowskiego,
Klaudii Stali, Aleksandry Walkowskiej

ZAMKI I DWORY OBRONNE NA ŚLĄSKU

Tom I
KSIĘSTWO ŚWIDNICKIE

red. Małgorzata Chorowska

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" nr projektu NPRH/DN/SP/495215/2021/10 kwota dofinansowania 800 000,00 zł, całkowita wartość projektu 800 000,00 zł



© Dagmara Adamska, Piotr Błoniewski, Artur Boguszewicz,
Małgorzata Chorowska, Tomasz Dudziak, Artur Kwaśniewski, Roland Mruczek 2026

Recenzent
dr Tomasz Olszacki, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Łódź

Redakcja merytoryczna
Małgorzata Chorowska

Skład i łamanie
Bartłomiej Gruszka

Redakcja
Joanna Rosik

Projekt okładki
Małgorzata Chorowska

ISBN 978-83-68233-26-1

Wydawnictwo CHRONICON
wydawnictwo.chronicon@gmail.com
www.chronicon.pl
tel. +48 606 412 330



Spis treści

Księstwo świdnickie – wprowadzenie 7
Bagieniec 13
Będkowice 18
Bielawa 25
Bolków 31
Bolków-Zdrój 45
Bronów 47
Bukówka 51
Burkatów 54
Chełmsko Śląskie 58
Ciechanowice 62
Cisy, Cieszów 70
Czarny Bór 80
Domanice 84
Dzierżoniów 92
Gniewków 97
Gogołów 102
Gola Dzierżoniowska 107
Grodno, Zagórze Śląskie 114
Grodziszcze 125
Jaźwina 129
Kamienna Góra 138
Kamienna Góra – Grodztwo 140
Kątki 148
Kłaczyna 152
Konradów 158
Kostrza 162
Książ, Wałbrzych 167
Lubawka 178
Lubiechów 180
Łażany 183
Niesytno, Płonina 192

Nowy Dwór, Wałbrzych 204
Olszany 210
Owiesno 216
Panków 222
Pastuchów 229
Pielaszkowice 236
Pieszyce 243
Pietrzyków 254
Piotrowice Świdnickie 261
Radosno 267
Rogowiec, Grzmiąca 271
Rogów Sobócki 279
Roztoka 284
Siedlimowice 294
Sieniawka 299
Słupice 303
Sobótka Górka 309
Stary Książ, Wałbrzych 316
Stoszów 321
Struga 327
Strzegom 337
Szczepanów 342
Ślęża, góra 347
Świdnica 352
Świebodzice 358
Świny 361
Uciechów 374
Wałbrzych 378
Wierzbna 382
Wilków 393
Zebrzydów 396
Zamki i dwory obronne w księstwie świdnickim – podsumowanie 401
Autorzy tekstów i ilustracji 411
Literatura, źródła i skróty 413

Księstwo świdnickie – wprowadzenie

Księstwo świdnickie, jeden z najważniejszych organizmów politycznych średniowiecznego Śląska, ukształtowało się pod koniec XIII w. w wyniku podziałów terytorialnych, będących następstwem śmierci Henryka IV Probusa w 1290 r. Wówczas to, wskutek konfliktu o władzę we Wrocławiu, Bolko I Surowy – książę lwówecki i jaworski – uzyskał w zamian za wsparcie brata, Henryka V Grubego, ziemie na południu Śląska wraz ze Świdnicą. W tym czasie ukształtował się również nowy element identyfikacji politycznej władztwa, wyrażony w zmianie tytulatury władcy. Bolko I Surowy zaczął występować w dokumentach jako „książę fürstenberski". Określenie to może odnosić się zarówno do zamku Książ, jak i do ośrodka Stary Książ bądź też do szerszego, nie do końca zidentyfikowanego terytorium. Termin „fürstenberski" stosowany był bowiem niekonsekwentnie i w źródłach pojawia się niekiedy zamiennie z określeniem „fürstensteinski".

Po śmierci Bolka I w 1301 r. jego synowie początkowo rządzili wspólnie. Wkrótce jednak doszło do formalnego podziału ojcowizny. Bernard II otrzymał środkową część dziedzictwa, tj. księstwo świdnickie, obejmujące okręgi świdnicki, świebodzicki, bolkowski, strzegomski i kamiennogórski, Chełmsko Śląskie oraz wsie: Mieszkowice, Kochanów, Dobromyśl i Královec – dwie ostatnie z nich odkupione niegdyś przez Bolka I od króla Czech Wacława II[1]. W 1322 r. Bernard powiększył swe posiadanie o Niemczę, którą uzyskał, wykupując zastaw od Bolesława legnickiego. Władzę nad scalonym dziedzictwem objął wkrótce jego syn – Bolko II Mały. W maju 1326 r. osiągnął wiek sprawny i rozpoczął samodzielne rządy, co poświadcza dokument wydany bez pośrednictwa stryjów[2]. Po śmierci swojego bezdzietnego stryja, Henryka I jaworskiego, oraz brata – Henryka II świdnickiego – Bolko II objął (w latach 1343–1346) całe połączone księstwo świdnicko-jaworskie i opiekę nad bratanicą Anną. Już wcześniej, w 1338 r. pozyskał Niemczę, choć formalnie dotychczasowi posiadacze Niemczy – Piastowie brzescy jeszcze przez jakiś czas oznaczali ją w swoich dokumentach jako własną[3]. Układ o wzajemnym dziedziczeniu ze stryjem – Henrykiem I jaworskim przewidywał natomiast

[1] LuBS I, s. 487–488.
[2] RS 4541.
[3] RS 6343, 6742; LuBS II, s. 504.



Śląsk w początkach XIV w. – podział na księstwa przed rozdzieleniem księstw świdnickiego i ziębickiego (opr. TD na podstawie mapy B. Kaczmarskiego w: Historia Śląska 1960, wkł.)

wyłączenie Kątów Wrocławskich, które książę wykupił na krótko przed śmiercią[4]. W ramach współpracy z Luksemburgami Bolko II uzyskał natomiast Sobótkę wraz z okręgiem. Terytorium księstwa powiększyło się m.in. również o osiedla wokół Mieroszowa, w tym Unisław Śląski i zamek Radosno w Górach Kamiennych. Przed 1356 r. Bolko II przejął także miasteczko Mirsk w Górnych Łużycach, a jego władztwo obejmowało też wspomniane, pokryte lasami ziemie na południe od Chełmska Śląskiego z Uniemyślem i Okrzeszynem, pozyskane jeszcze przez Bolka I.

Bolko II Mały, ostatni niezależny władca z linii Piastów świdnicko-jaworskich, zmarł w 1368 r., po kilkudziesięciu latach energicznych i samodzielnych rządów. W wyniku wcześniejszej umowy sukcesyjnej z Luksemburgami przekazał terytorium księstwa swojej żonie – Agnieszce Habsburżance. Formalne zabezpieczenie pozycji Agnieszki oraz jej prawa do sprawowania władzy nad księstwem potwierdzono w październiku 1369 r. w układzie zawartym z Karolem IV Luksemburskim, królem Czech i cesarzem rzymskim, oraz jego synem Wacławem IV Luksemburskim. Postanowienia tych umów gwarantowały nienaruszalność dotychczasowych przywilejów, autonomii oraz tradycji ustrojowych obowiązujących na ziemiach księstw świdnickiego i jaworskiego. Dokumenty zawierają wykaz osób pełniących funkcje urzędników książęcych, którzy jednocześnie występowali jako burgrabiowie – zarządcy zamków w księstwie, sprawujący kompetencje o charakterze wojskowym i sądowniczym. W źródle widoczne są dwa zasadnicze typy lenn zamkowych: rezydencjonalne, związane z ośrodkami miejskimi (m.in. Bolków, Dzierżoniów, Jelenia Góra, Niemcza), oraz terytorialne, obejmujące zamki o funkcjach kontrolno-wojskowych (np. Radosno, Rogowiec, Sokolec). Należy jednak podkreślić, że nie jest to wykaz wszystkich zamków i dworów w połączonych księstwach, lecz jedynie tych pozostających w zarządzie administracyjnym władcy.

W 1392 r., po śmierci księżnej, księstwo zostało formalnie włączone do Korony Czeskiej,

[4] LuBS I, s. 89, 493.

choć już wcześniej – od 1385 r. – rzeczywistą władzę administracyjną sprawował tu czeski możnowładca Beneš z Choustníka, występujący jako starosta (*Hauptmann*, *capitaneus*) i rezydujący w Jaworze, drugiej stolicy połączonego księstwa. Po śmierci Wacława IV Luksemburskiego w 1419 r. zwierzchnictwo nad Śląskiem objął jego brat Zygmunt Luksemburski, następnie Albrecht II Habsburg, a po nim jego syn – Władysław Pogrobowiec. XV stulecie było dla południowej części Śląska, w tym dla księstwa świdnicko-jaworskiego, okresem niepokojów i konfliktów zbrojnych. Pierwszy etap wojen husyckich nie dotknął jednak jeszcze znacząco obszaru Podsudecia. W 1421 r. kilku książąt oraz przedstawiciele miast, pod przewodnictwem biskupa wrocławskiego, zawarli konfederację w Grodkowie, mającą na celu wspólną obronę regionu. Sześć lat później w Strzelinie odbył się kolejny zjazd, już z udziałem reprezentantów osiemnastu księstw śląskich oraz Wrocławia. Podjęto wówczas decyzję o organizacji wspólnej obrony przeciwko husytom, wprowadzeniu nadzwyczajnej kolekty oraz uchwaleniu ordynacji zobowiązującej mieszczan i chłopów do wystawiania co piątego zdolnego do walki mężczyzny; ponadto każda dziesiątka mężczyzn miała przygotować jeden wóz wojenny. Początkowo deklaracja wspólnej obrony skutecznie chroniła księstwo przed większymi najazdami, choć oddziały husyckie pustoszyły w tym czasie okolice Kłodzka oraz dobra cystersów z Kamieńca Ząbkowickiego, a w 1426 r. również majątki klasztoru w Krzeszowie w rejonie Kamiennej Góry. W kolejnych latach na trasie przemarszów wojsk znalazły się m.in. Świdnica i Świebodzice, choć samych miast nie zdobyto.

Po bezpotomnej śmierci Władysława Pogrobowca w 1457 r. kwestia lojalności politycznej księstwa świdnickiego stała się przedmiotem sporów. W 1458 r. powstała sytuacja niejednoznaczna: z jednej strony przedstawiciele stanów księstwa złożyli hołd nowemu królowi Czech, Jerzemu z Podiebradów, z drugiej jednak część możnych zawiązała konfederację przeciwko jego rządom. Sprzeciw wobec „króla-heretyka" był szczególnie silny wśród duchowieństwa oraz samorządu Wrocławia. Istotną rolę w tej opozycji odegrał starosta świdnicko-jaworski Ulryk z Házmburka, związany z obozem antyhusyckim i wywierający znaczący wpływ na postawy mieszczaństwa oraz części rycerstwa południowego Śląska. Polityka lokalnych elit w tym okresie była wyraźnie chwiejna – lawirowano pomiędzy lojalnością lenną wobec króla Czech a obroną własnej autonomii oraz katolickiego charakteru regionu. Wraz z postępującą destabilizacją polityczną wzrastała pozycja miejscowej szlachty, która coraz częściej występowała przeciwko gospodarczym przywilejom miast. Zwycięstwo tego stanu na polu sądownictwa przypieczętowała ordynacja prawa lennego i ziemskiego wydana w 1459 r. przez Jerzego z Podiebradów – stanowiąca w istocie nagrodę za poparcie udzielone królowi[5]. Dopiero po śmierci Jerzego w 1471 r. sytuacja uległa częściowej stabilizacji. Część stanów opowiedziała się wówczas po stronie nowego pretendenta – króla



Książęta Bolko I Surowy (1291–1301) i Bolko II Mały (1326–1368). Rysunek na podstawie płyt nagrobnych w Krzeszowie (Luchs 1872)

[5] CDS XXVII, s. 34.

Węgier Macieja Korwina – uznając go za władcę i składając mu hołd. Konflikty w regionie trwały jednak nadal, a pełniejsze uporządkowanie stosunków nastąpiło dopiero po przejęciu Śląska przez tego monarchę. Istotnym instrumentem jego polityki stało się rozstrzygnięcie z 1479 r., wydane w odpowiedzi na skargi rajców miast księstwa świdnicko-jaworskiego. Dotyczyły one naruszania przywilejów gospodarczych miast przez szlachtę, która na terenach wiejskich przełamywała miejskie monopole w zakresie rzemiosła i handlu. Król nie tylko potwierdził dotychczasowe przywileje miejskie, lecz także przyznał miastom prawo do samoobrony przed nadużyciami stanu szlacheckiego, dopuszczając możliwość występowania przeciw nim solidarnie – „wspólnie lub z osobna"[6]. Mimo okresowych napięć i konfliktów gospodarczych średniowiecze w księstwie świdnickim cechowało się zasadniczą stabilizacją sieci osadniczej. Towarzyszył jej rozwój dóbr rycerskich oraz umacnianie się majątków rodowych, należących m.in. do rodzin Gellhornów, Nimptschów, Peterswaldów, Czettritzów i Reichenbachów.

Po śmierci Macieja Korwina, w 1490 r. pełnoprawnym władcą Śląska został Władysław II Jagiellończyk, który objął także terytorium księstwa świdnickiego. W 1516 r. władzę nominalną przejął jego syn, Ludwik II Jagiellończyk. Ponieważ ten był jeszcze wówczas małoletni, początkowo znajdował się pod kuratelą cesarza oraz stryja – króla Polski Zygmunta I Starego. W tym czasie księstwo utraciło ostatecznie resztki niezależności i zostało w pełni włączone w struktury czeskiej monarchii stanowej, a po 1526 r. – habsburskiej.

Antagonizmy wyznaniowe w monarchii habsburskiej między protestantami a katolikami szczególnie dotkliwie odbiły się na Śląsku. Jednym z najbardziej przełomowych wydarzeń w dziejach księstwa świdnickiego była wojna trzydziestoletnia (1618–1648). Jeszcze w XVI stuleciu region ten należał do obszarów dobrze prosperujących, przede wszystkim dzięki rozwojowi handlu i rzemiosła tkackiego oraz browarnictwa. O wysokim poziomie gospodarczym świadczyły zarówno inwestycje w prywatne siedziby, jak i w przestrzeń miejską, realizowane w formach architektury renesansowej i manierystycznej. Szczególnie dotkliwy okazał się drugi etap konfliktu, rozpoczęty w 1632 r. Oznaczał on wielokrotne przemarsze wojsk saskich, szwedzkich i cesarskich, często z udziałem jazdy chorwackiej, a także nakładanie wysokich kontrybucji, zniszczenia miast i wsi oraz wybuchy epidemii. W rezultacie po zakończeniu wojny w 1648 r. księstwo świdnickie znalazło się w głębokim kryzysie. Zarówno główne ośrodki miejskie, takie jak Dzierżoniów, Strzegom i Świdnica, jak i ich zaplecze wiejskie zostały poważnie zniszczone i częściowo wyludnione. Podsudecie jawiło się wówczas jako region wyraźnie zubożały i dotknięty długotrwałymi skutkami działań wojennych. Konsekwencją tej sytuacji było także znaczne ograniczenie aktywności budowlanej. W wielu miejscach księstwa od połowy XVII w. aż po pierwsze dekady XVIII stulecia działalność budowlana sprowadzała się głównie do prac zabezpieczających lub odbudowy zniszczonych obiektów sakralnych.

Księstwo świdnickie, pomimo zmian zwierzchnictwa politycznego, zachowało w zasadniczym zarysie swoje granice aż do momentu włączenia Śląska w struktury administracyjne monarchii pruskiej po 1740 r. Po ustabilizowaniu się granic w drugiej połowie XIV w. terytorium władztwa podzielone było na sześć dystryktów (weichbildów): świdnicki, dzierżoniowski, niemczański, kamiennogórski, bolkowski i strzegomski. Stolicami mniejszych jednostek administracyjnych bywały przejściowo również miasteczka Świebodzice i Dobromierz, które stanowiły swoiste enklawy w obrębie większych okręgów sądowo-targowych o charakterze landwójtowskim[7]. Na pochodzącej z drugiej połowy XVII w. mapie Fryderyka Khünoviusa wymieniono już tylko cztery obwody miejskie wchodzące w skład

[6] Tamże.

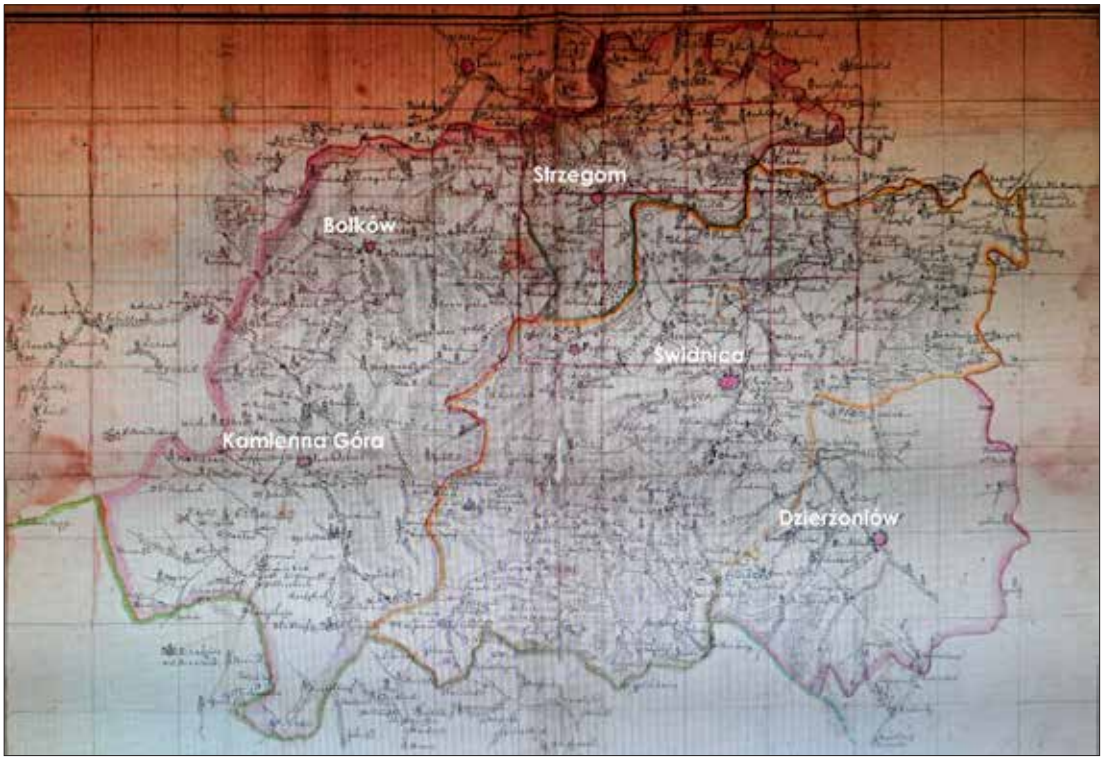
[7] CDS XXVII, nr 9, s. 49; LuBS I, s. 504; Landbuch II, s. XIII.

księstwa wraz z państwowymi zamkami – Świdnicę z 137 wsiami, 5 miasteczkami i 8 zamkami, Strzegom z zamkiem i 57 wsiami, wspólny okręg bolkowsko-kamiennogórski z 3 miasteczkami, 1 klasztorem, 5 zamkami i 95 wsiami oraz Dzierżoniów z zamkiem i 35 wsiami.

Mimo stosunkowo dobrej znajomości jednostek administracyjno-terytorialnych księstwa świdnickiego ustalenie dokładnych granic poszczególnych okręgów, a co za tym idzie – precyzyjnego zasięgu terytorialnego całego księstwa, napotyka pewne trudności. Z całą pewnością można jednak określić przebieg południowej granicy, która zaczynała się na pograniczu z ziemią kłodzką, biegła grzbietami Gór Sowich, a następnie skręcała na południe wzdłuż działu wodnego rzek Bystrzycy i Włodzicy, osiągając obszar Gór Suchych i szczyt Waligóra. W tym punkcie granica zmieniała kierunek, podążając zgodnie z granicą dorzecza Ścinawki i wchodząc w Pasmo Lesistej. Dalej, grzbietem gór, granica kierowała się na południowy zachód aż do Gór Kruczych, obejmując tereny wokół Uniemyśla i Okrzeszyna. Następnie docierała do wschodnich krańców Karkonoszy, gdzie stykała się z granicami księstwa jaworskiego. W części północno-wschodniej obszar władztwa świdnickiego obejmował m.in. miejscowości Udanin, Pielaszkowice, Mieczków oraz Osiek, a dalej – wzdłuż biegu Strzegomki – wsie Borzygniew i Maniów Mały, które znajdowały się w granicach księstwa. W okolicach Sobótki granica najprawdopodobniej przebiegała wzdłuż wododziału Bystrzycy i Czarnej Wody w taki sposób, że w obręb księstwa wchodziły Rogów Sobócki, Wojnarowice, Stary Zamek oraz Zachowice, a także leżące bardziej na południe Sulistrowice. Na tym odcinku granica podążała korytem rzeki Oleszna, skręcając następnie nieznacznie na wschód w kierunku rzeki Ślęzy. W granicach księstwa znajdował się zatem okręg niemczański, obejmujący m.in. Przerzeczyn-Zdrój i Księginice Wielkie, natomiast poza obszarem władztwa świdnickiego pozostawały okolice Strzelina oraz Ząbkowic Śląskich.

Środowisko naturalne omawianego obszaru wpisuje się w zróżnicowany krajobraz Przedgórza Sudeckiego, charakteryzujący się falistymi wzniesieniami, lokalnymi kotlinami oraz stopniowym przejściem ku bardziej surowym formacjom Pogórza i Sudetów właściwych. Większa część analizowanego terenu – szczególnie okręgi świdnicki, dzierżoniowski, niemczański i strzegomski – korzystały z dostępu do żyznych gleb lessowych i brunatnych, które sprzyjały intensyfikacji rolnictwa, w tym uprawie zbóż, warzyw, lnu oraz konopi. Obszary te należały do rolniczo najbardziej wydajnych regionów historycznego Śląska. W rejonach wyżej położonych – zwłaszcza na terenie dystryktów kamiennogórskiego i bolkowskiego – występowały gleby uboższe, odpowiednie raczej pod uprawy roślin mniej wymagających, a także użytkowanie pastwisk i łąk, co determinowało rozwój hodowli zwierząt. Południowa część regionu, w szczególności obszary położone w cieniu Sudetów, zachowały w średniowieczu znaczne powierzchnie kompleksów leśnych, co sprzyjało rozwojowi gospodarki leśnej, bartnictwa oraz pozyskiwaniu drewna i dziczyzny. Doliny rzeczne, takie jak dolina Piławy i Bystrzycy, porastały lasy grabowo-dębowe, wykorzystywane gospodarczo zarówno jako źródło materiałów budowlanych, jak i opałowych. W wyższych partiach, zwłaszcza w okolicach Kamiennej Góry, dominowały zbiorowiska buczyny, typowe dla chłodniejszych i bardziej wilgotnych stanowisk.

Dobrze rozwinięta sieć hydrograficzna, z licznymi ciekami i dopływami, umożliwiła budowę młynów wodnych, wykorzystywanych zarówno w przetwórstwie spożywczym (młyny zbożowe), jak i w rzemiośle przemysłowym – do obróbki kamienia, tkanin i rud metali. Region obfitował również w surowce naturalne, w tym surowce skalne (zwłaszcza granity i gnejsy w rejonie Strzegomia oraz Niemczy), które wydobywano w licznych łomach i wykorzystywano jako podstawowy materiał budowlany, m.in. przy wznoszeniu klasztorów, zamków i murów miejskich. Korzystne warunki środowiskowe –



Księstwo świdnickie z podziałem na okręgi (Werner-B2, t. 3, s. 277)

umiarkowany klimat, zasobne gleby, obecność wód i surowców – sprzyjały w średniowieczu intensywnej kolonizacji i rozwojowi osadnictwa, szczególnie w drugiej połowie XIII w. Procesy lokacyjne, prowadzone zarówno z inicjatywy książęcej, jak i klasztornej, przyciągały osadników z zewnątrz, w tym niemieckich ministerialów, którzy chętnie wiązali się z dworem książąt świdnicko-jaworskich.

Dagmara Adamska



Dwór w widoku od płd. (fot. AB, 2023)

BAGIENIEC (niem. *Teichenau*), gm. Jaworzyna Śląska

50.89013 N, 16.48234 E

Podmiejska siedziba uszlachconych mieszczan i przedstawicieli patrycjatu świdnickiego, użytkowana od XIV do poł. XX w. Pomimo dewastacji i wieloletnich zaniedbań wyjątkowo dobrze zachował się tu układ przestrzenny „zamku na wodzie". Powstał on we wczesnym okresie nowożytnym dzięki zastosowaniu urządzeń hydrotechnicznych, grobli spiętrzającej wody potoku i mostu

Bagieniec leży na lekko sfalowanym terenie Równiny Świdnickiej, nad niewielkimi ciekami, Bagieniecką Wodą i Dopływem spod Tomkowej, które po połączeniu zasilają Jabłoniec – lewostronny dopływ Bystrzycy. Wieś, założona w 2. poł. XIII w., pierwotnie wchodziła w skład dóbr komesów z Wierzbnej, których rodowa siedziba znajdowała się w sąsiedniej miejscowości. Pierwsze zapisy nazwy *Tychenow* (1307–1318) oraz późniejsze *Teichenaw*, *Teichnaw* (1396) sugerują związek z topografią (*Teich* – staw, *Aue* – błonie, niwa) – „błonie wśród stawów"[1]. Wieś została pierwszy raz wymieniona w 1307 r. w kontekście zapisu dziesięciny polnej dla kościoła w Wierzbnej. Odnotowano tam, że *allodium Tychenow* należało dożywotnio do nieżyjącej już wówczas matki biskupa wrocławskiego Henryka z Wierzbnej[2]. Opierając się na zrekonstruowanej przez historyków genealogii rodu Wierzbnów, można postawić tezę, że majątek ten musiał funkcjonować przed 1266, czyli rokiem śmierci Jana z Wierzbnej, ojca biskupa Henryka[3]. Od początku istnienia ośrodkiem wsi był folwark, związany z siedzibą rycerską, nigdy nie było tu gospodarstw kmieci.

Nie ma podstaw dla rekonstrukcji formy ówczesnej siedziby, jednak można założyć, że jej lokalizacja odpowiadała późnośredniowiecznemu założeniu rezydencjonalnemu zlokalizowanemu w obniżeniu, które w związku z późniejszym

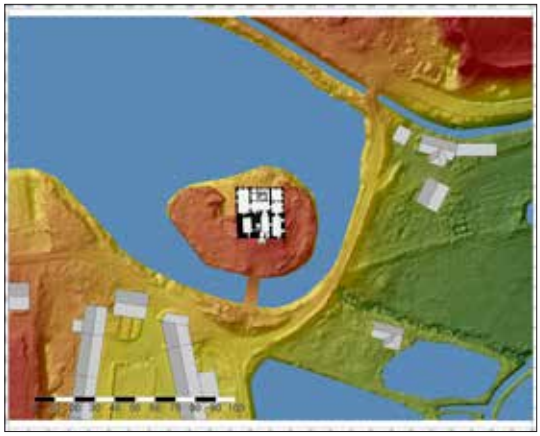
[1] SENGŚ, supl. Stawy miały duże znaczenie nie tylko dla Bagieńca, ale i dla Świdnicy: w zimie wyrąbywano na nich lód, używany w miejscowym browarze i wożony do Świdnicy, dla tamtejszych browarników i rzeźników.

[2] RS 2951.

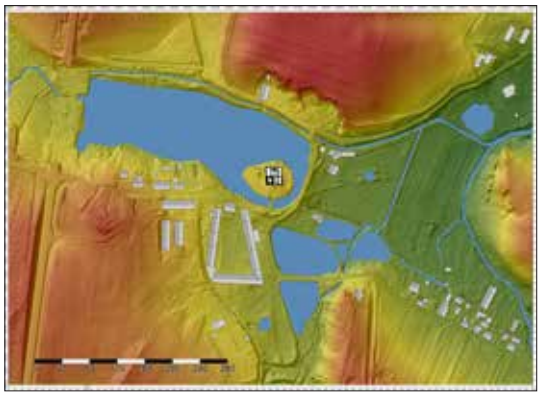
[3] Jurek 2006, s. 136–137.



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. 5164 Schweidnitz, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

usypaniem grobli w poprzek doliny zostało zalane wodą do postaci rozległego stawu. Najpewniej w wyniku pogłębienia i poszerzenia dawnej fosy od strony płd. rezydencja rycerska została otoczona wodami owego stawu. Widoczne od strony płd. relikty wału zewnętrznego, łagodnie łączącego się z później powstałą groblą, można hipotetycznie wiązać z tym pierwotnym założeniem obronnym.

W 1369 r. właścicielem wsi był Niklas Sachenkirch, ówczesny burgrabia Sobótki. Był on przedstawicielem rodu szlacheckiego o mieszczańskich korzeniach posiadającego od XIV w. herb, którego członkowie mimo awansu społecznego nie zerwali związków z rodzinną Świdnicą[4]. W 1400 r. Niklas Sachenkirch zapisał swój rozległy majątek siedmiu synom, z których Bagieniec przejęli Weigel i Peter[5]. W 1433 r. Niklas Sachenkirch scedował posiadłość za pośrednictwem swego kuzyna Jakuba na mieszczan Petera Hulfreicha i Laslawa Schleusera, co wywołało spór ze starostą Albrechtem Kolditzem. Obie strony wybrały radę miejską Świdnicy jako arbitra, ta zaś rozstrzygnęła spór na korzyść starosty[6].

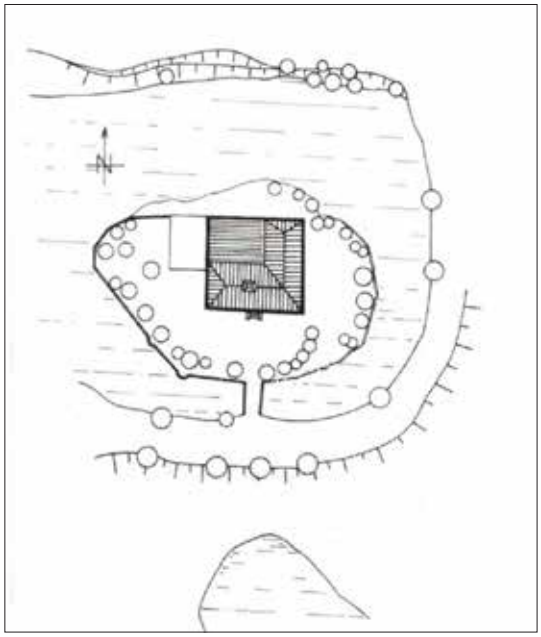
Obecny budynek dworu jest efektem prac budowlanych, prowadzonych zasadniczo w 4 fazach. Pierwszą stanowiła XIV-wieczna wieża mieszkalna; w XVII w. dobudowano do niej 2 pasma od strony wsch., zaś na pocz. XVIII w. – skrzydło płn.-wsch. Całość objęła nieukończona przebudowa na pocz. XX w.

Budowę wieży mieszkalnej z lat 70.–80. XIV w. przypisuje się przedstawicielom rodziny Sachenkirch. Trzykondygnacyjny budynek wzniesiony z kamienia łamanego na planie czworoboku miał wymiary ok. 12 x 12 m przy grubości murów 2,5–5 m. W jego ścianie wsch. poprowadzono schody w grubości muru wiodące z parteru na piętra. Jednoprzestrzenne pomieszczenia pierwszej i drugiej kondygnacji zostały przykryte sklepieniami. Na parterze ma ono formę koleby, zaś na I piętrze przybiera formę wysoko

[4] LuBS I, nr 23; Adamska 2001, s. 218, 222; Adamska 2005, s. 80, 139–140.

[5] Pozostali formalnie zrzekli się go przed radą miasta Świdnicy (Zimmermann 5, s. 502).

[6] Zimmermann 5, s. 502.



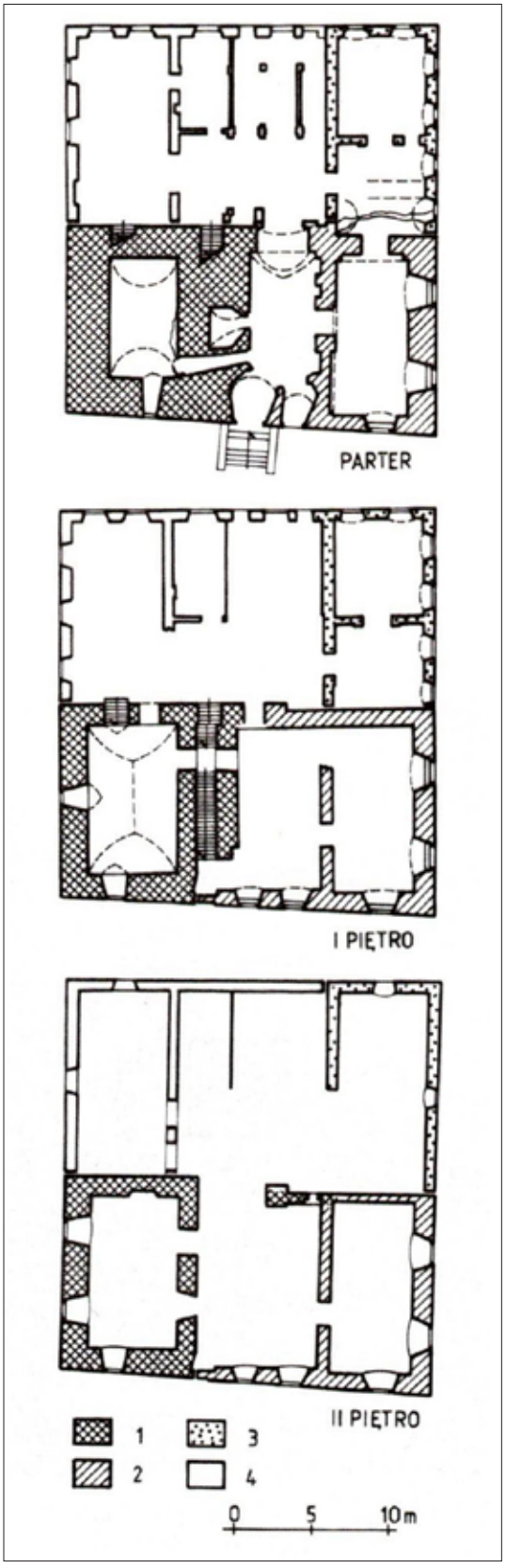
Plan zespołu dworskiego (Eysymontt K. 2005, s. 121, il. 1)

zawieszonego ostrołuku, podobnie jak i otwory drzwiowe i okienne na tej kondygnacji. Pomieszczenia na II piętrze przykryte były stropem.

W 2. poł. XV w. w niejasnych okolicznościach Bagieniec stał się lennem margrabiego miśnieńskiego[7] i jako lenno saskie zarządzany był przez radę miejską Świdnicy[8]. Wiązało się to z dokładnym wyznaczeniem granic posiadłości, gdzie obowiązywało saskie prawo (m.in. jednostki miar); książę – elektor fundował wyposażenie dla tutejszego kościoła. Ta osobliwość trwała aż do 1781 r., kiedy Fryderyk II włączył formalnie wieś do pruskiej prowincji śląskiej.

[7] Według lokalnej tradycji ta zależność powstała już w XIV w., podczas panowania księcia Bolka II, który będąc ojcem chrzestnym, miał przekazać wieś w darze jednemu z synów księcia Saksonii (Nowotny 2023). Wg L. Radlera zależność lenna od Saksonii powstała dopiero po 1542 r.

[8] Zimmermann 5, s. 502.



Rzuty kondygnacji dworu z datowaniem murów: 1 – XIV w., 2 – XVII w., 3 – pocz. XVIII w., 4 – XX w., (Eysymontt K. 2005, s. 122, il. 3)



Dwór od frontu z reliktami wału zewnętrznego (fot. AB)

W 1681 r. właściciel Bagieńca Wolf Dietrich von Luck został zastrzelony przez wachmistrza Franza von Freigang z Nowic, z którym miał ciągłe zatargi graniczne. Stało się to w Diabelskim Jarze – wąskim odcinku doliny Jabłońca pomiędzy Bagieńcem a Wierzbną, gdy Wolf Lukas wracał konno z Wierzbnej, w towarzystwie 7-letniego syna i następcy Adama Heinricha oraz służącego.

W 1499 r. właścicielem Bagieńca był świdnicki patrycjusz Paul Herdan, do którego należały także wsie Komorów i Boleścin[9]; jest on wymieniany jako posiadacz jeszcze w 1534 r. Później Bagieniec przeszedł na jego spadkobierców – w 1542 r. do Hansa Richlera, jego szwagra, który był także obywatelem Krakowa. W 1545 r. miejscowość nabył rycerz Hans von Rohnau za Golę i przeniósł swoją siedzibę do Bagieńca. W ten sposób Bagieniec znalazł się w posiadaniu rycerzy von Rohnau, na ponad 80 lat[10].

W 1606 r. miał miejsce pożar folwarku, przy czym spłonęło zgromadzone w nim zboże, ale uratowano bydło i owce. W 1626 r. właścicielem Bagieńca był rycerz von Rohnau, któremu wówczas odebrano prawo wyższego sądownictwa, prawo do warzenia piwa i produkcji słodu[11].

W 1633 r. dotarła do Bagieńca epidemia dżumy, w wyniku której zmarli prawie wszyscy mieszkańcy i właściciel dworu Hans Christoph von Rohnau. Odziedziczyła go jego siostra Hedwig, która w 1628 r. poślubiła rycerza Adama Heinricha von Luck. W ten sposób majątek przeszedł w posiadanie tego rodu na kolejne sto kilkadziesiąt lat[12].

Przebudowę wieży na trójtraktowy budynek można wiązać z ostatnim przedstawicielem rodziny von Rohnau albo z pierwszymi panami von Luck (lata 20.–30. XVII w). Dwór przedłużono w stronę wsch., gdzie powstały dwa trakty o podobnej szerokości. Położona w środku sień dworu została przykryta kolebą z lunetami, a w przedsionku ceglanym sklepieniem gwiaździstym. Pomieszczenie w płd.-wsch. narożniku

[9] Inne fakty podaje Zimmermann: wg niego w 1499 r. majątek pozostający w ręku patrycjusza świdnickiego Paula Herdana został sprzedany Hansowi von Holzendrow, ten zaś w dalszej kolejności zbył go Hansowi Rohnau (Zimmermann 1785, s. 502).

[10] Radler 1974, s. 9–10.

[11] Radler 1974, s. 10.

[12] Radler 1974, Zimmermann 5, s. 502.



Zewnętrzny wał założenia dworskiego (fot. AB, 2023)

budowli z dwoma rozglifionymi oknami niesie ślady przykrycia ostrołuczną kolebą.

Kolejna rozbudowa dworu nastąpiła na pocz. XVIII w. Wówczas do istniejącej części frontowej dobudowano partię płn.-wsch. budynku i ujednolicono elewację. Zapewne w trakcie tej fazy budowlanej powstał kamienny, trójprzęsłowy most z ozdobną balustradą, przerzucony nad fosą (zastąpił on most zwodzony) oraz kamienne lico muru umacniającego brzeg wyspy.

Opisy dworu sprzed II wojny światowej zwracają uwagę na istniejące wówczas detale: wieżyczkę z zegarem, most z ozdobnymi balustradami, poprzedzony kamiennymi słupami i kutą żelazną bramą. Główny portal niósł inskrypcję (w tłum.): *Siedzisz dobrze, tak siedź mocno, stara siedziba, ta jest najlepszą*. Na pocz. XXI w. podjęto remont budynku. Zrekonstruowano dach oraz sygnaturkę i przywrócono użytkowy charakter pomieszczeniom. Inwestycja została jednak przerwana w związku ze śmiercią właściciela w 2019 r.



Dwór od płd. (Zabytki 1979, Bagieniec)

Literatura

Zimmermann 5, s. 502; Radler 1974; Eysymontt K. 2005, s. 119–128; Pilch 2005, s. 11.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, AK, red. TD



Widok dworu od strony płd.-zach., stan sprzed remontu dachu (fot. AK, 2007)

BĘDKOWICE (niem. *Bankwitz*, od 1936 r. *Burghübel*), gm. Sobótka

50.86515 N, 16.75433 E

Dwór obronny we wsi, na miejscu założenia typu motte i XV-wiecznego zamku

Będkowice leżą u wsch. podnóży Ślęży, na spłaszczeniu ograniczonym przez niewielkie cieki (Sulistrowicki Potok, Dopływ z Będkowic). Teren obecnej wsi był od dawna zasiedlony, o czym świadczą znajdujące się w sąsiedztwie zabytki archeologiczne – cmentarzysko kurhanowe (VIII–IX w.), dwa grodziska (VIII–XI w.; XI–XII w.?) i osada otwarta przy jednym z nich (czynna do XIII w.).

Będkowice zostały odnotowane po raz pierwszy w 1209 r. w dokumencie księcia Henryka I Brodatego, wystawionym dla opactwa augustianów na Piasku we Wrocławiu, określającym przebieg granicy między posiadłościami książęcymi i klasztornymi w rejonie Ślęży[1]. Wieś należy do osad o rodowodzie słowiańskim i jej rozplanowanie nie wykazuje cech typowych dla wsi lokowanych w XIII w. na prawie zachodnim.

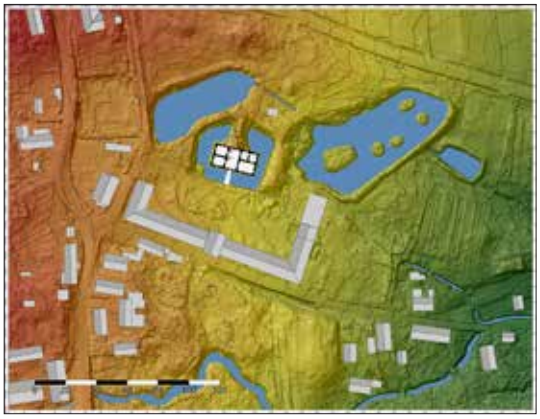
Dwór będkowicki, wzniesiony w 1546 r., jest zabytkiem wyjątkowym w skali Śląska – dzięki kilku modernizacjom podjętym w XVII–XIX w. oraz troskliwej konserwacji po 2002 r. przetrwały tu konstrukcje, tynki z polichromiami, elementy infrastruktury technicznej bądź ich czytelne pozostałości. Z uwagi na stopień zachowania autentycznej materii zabytkowej dwór jest bezcennym źródłem wiedzy o kulturze mieszkaniowej szlachty śląskiej w okresie wczesnonowożytnym.

Okoliczności powstania tej siedziby nie były jasne. Dwór po raz pierwszy stał się przedmiotem badań w końcu lat 30. XX w. – został pomierzony, poddany analizie stylistycznej i włączony

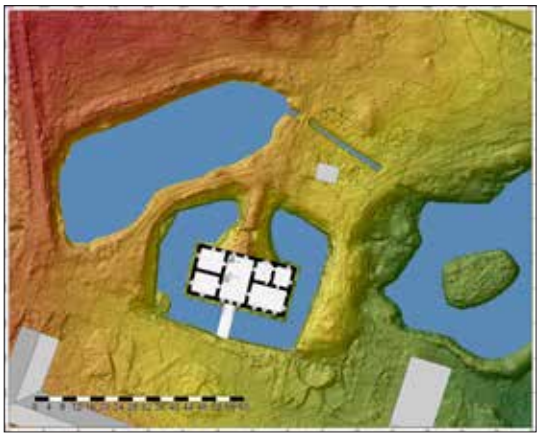
[1] SUb I nr 342; zob. również Treblin 1908, s. 34, przyp. 9; Korta 1988, s. 225.



Lokalizacja na Mtbl., ark. 5166 Zobten, wyd. w 1885 r. (opr. PB)



Lokalizacja dworu i folwarku na NMT (opr. PB)



Lokalizacja dworu i folwarku na NMT (opr. PB)

Pozostaje niewiadome, kto wniósł i użytkował gródek. Punktem wyjścia jest dokument z 1209 r., który wskazuje, że budowla stanęła na ziemi księcia. Jeśli pójść tropem rozumowania Paula Knötela – można wysunąć śmiałą hipotezę, że Będkowice były siedzibą kasztelanii ślężańskiej, efemerycznego bytu administracyjno-terytorialnego, którego istnienie poświadczają dokumenty z 1242 i 1247 r.[1] Knötel, analizując średniowieczne początki zabudowy na Ślęży, wykluczał możliwość funkcjonowania XIII-wiecznego zamku kasztelańskiego na wierzchołku, gdyż stanowił on własność augustianów. Zarazem zwrócił uwagę na zapis w dokumencie sprzedaży Sobótki z przyległościami przez księcia Mikołaja ziębickiego w ręce Bolka II fürstenberskiego w 1343 r., w którym jest wzmianka o zamku, który niegdyś stał *in montis circumferentiis* „w okręgu góry”[2]; dopiero w późniejszym odpisie *circumferentia* została zastąpiona terminem *summitate*, „na górze”. Zdaniem Knötela zamek mógł stać koło Strzegomian (*Stregomane* – „osada strażników”), na którymś z pobliskich wzniesień. Jednak badania Cz. Lasoty pozwalają sądzić, że określenie *in monte Slenz*, dotyczące miejsca wystawienia dokumentów z 1242 i 1247 r., odnosi się do gródka będkowickiego, położonego w „okręgu góry [Ślęży]”. Nie można jednak wykluczyć, że motte w Będkowicach to siedziba rycerska. Na to wskazywałoby usytuowanie w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań kmiecych i folwarku.

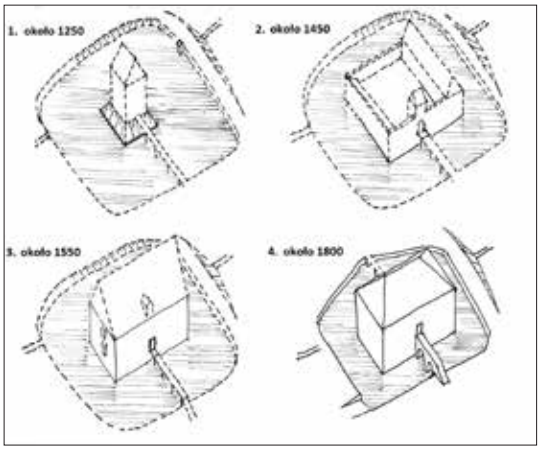
[1] RS 1a nr 588, 660, 667; zob. Młynarska-Kaletynowa 2005.

[2] *Oppidum Czobotense cum omnibus attinentiis et nominatim loco construendi castri, in quo olim in montis circumferentiis castrum habebatur* (Stenzel 1832, s. 9; Knötel 1928, s. 49).

do katalogu zabytków powiatu wrocławskiego opracowywanego przez Kurta Degena (wyd. w 1965 r.)[2]. W 1975 r. Ewa Różycka-Rozpędowska sporządziła studium historyczno-konserwatorskie[3]. Po przejęciu zabytku przez właściciela prywatnego przeprowadzono kompleksowe badania architektoniczne (A. Kwaśniewski, 2002[4] i nn.) i archeologiczne (Cz. Lasota, 2005[5]), które stały się podstawą prac konserwatorskich.

Areał dworu jest powiązany z obszarem zabudowy wsi; zajmuje płn. część „niwy", zarazem leży w płytkim obniżeniu dolinnym potoku nawadniającego stawy dworskie. W obrębie areału znajduje się: rozległy podwórzec folwarczny z dawnymi budynkami gospodarczymi od strony płd., wsch. i zach., budynek dworu okolony wodami stawu (spiętrzonymi przez nasyp grobli), który pełni funkcję fosy; dostępny mostami od strony płd. (frontu) i płn., założenie ogrodowe po płn. i wsch. stronie dworu. Dwór to w obecnym kształcie budowla murowana z kamienia, na planie prostokąta (28,3 x 14 m), 2-kondygnacyjna, z piwnicami sytuowanymi niewiele powyżej poziomu wody w fosie, kryta dachem czterospadowym. Murowane ściany tworzą na każdej kondygnacji plan trójpasmowy, dwutraktowy, z obszerną sienią sięgającą na głębokość obu traktów (od ściany frontowej do tylnej).

Nie są jasne okoliczności powstania siedziby o ewidentnych cechach obronnych. Od 1209 r. aż do pocz. XV w. (między 1407/1413) Będkowice stanowiły majątek książąt śląskich dzierżących rejon Ślęży; nie były odnotowywane w dokumentach ani w landbuchach jako przedmiot transakcji majątkowych. Badania archeologiczne dowiodły istnienia w tym czasie dworu typu motte.



Propozycja rekonstrukcji przemian bryły dworu (opr. AK)

Faza 1 (XIII w.) – Dwór obronny typu motte, stanowiący własność książęcą lub egzystującą przez krótki czas siedzibę rycerską. Obiekt ujawniono podczas prac archeologicznych. Po spuszczeniu wody z fosy oczyszczono jej dno (wydobywając setki przedmiotów datowanych od średniowiecza po XX w.) oraz wykonano odkrywki w piwnicach, odsłaniając pod posadzką krawędzie fosy okalającej prostokątny majdan o dług. 13 m i szer. min. 11 m. Na obrzeżu tego majdanu ujawniono dwa ciągi negatywów żerdzi i słupów, które – wg Cz. Lasoty – są pozostałością ogrodzeń o konstrukcji plecionkowej. Niewielkie rozmiary założenia wskazują, że gródek realizował schemat motte. Na XIII w. dają się datować szczątki ceramiki wydobyte w trakcie odsłaniania dawnej fosy, tkwiące pod grubą warstwą mułu niezawierającą śladów działalności człowieka, co świadczy, że po opuszczeniu gródka miejsce przez długi czas nie było użytkowane.

W 1413 r. został odnotowany Peter Gelhorn[6], członek rodu rycerskiego, który od 2. poł. XIV w. zamieszkiwał w rejonie Dzierżoniowa i Świdnicy;

[2] Degen 1965.

[3] Różycka-Rozpędowska 1975a.

[4] Kwaśniewski 2002; ustalenia badawcze z 2002 i z kolejnych sezonów badawczych zostały zawarte w artykule (Kwaśniewski 2011).

[5] Lasota 2005.

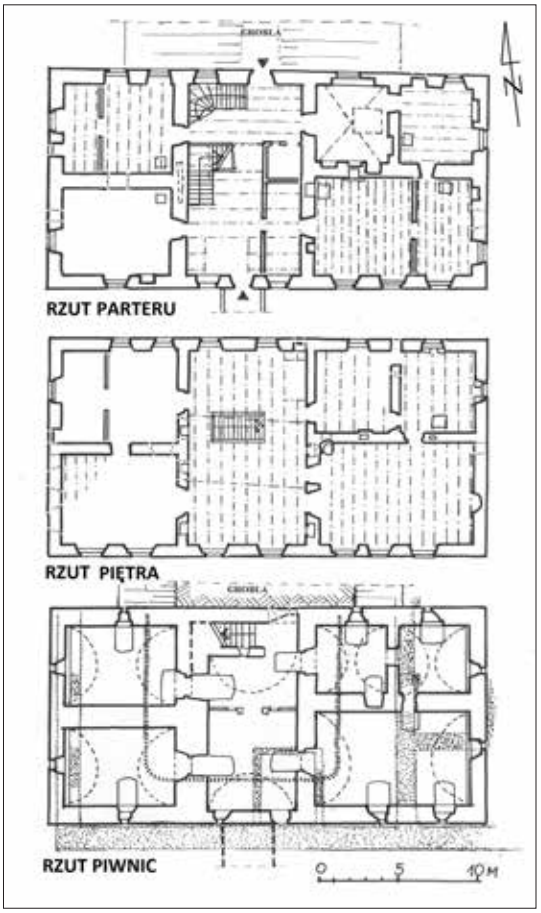
[6] Zimmermann 5, s. 409. Błąd popełnił Weltzel 1869, s. 73, przypisując wieś rodzinie von Saurma (Sauermann) w latach 1454–1509; autor ten pomylił Będkowice (*Bankwitz*) z wrocławskimi Bieńkowicami (*Benkwitz*). O bieńkowickich dobrach Sauermannów zob. Pusch 1990, s. 36, 44. Błąd Weltzela usankcjonował Degen 1965, s. 25.



Portal główny w elewacji płd. (fot. AK, 2025)

przedstawiciele tego rodu posiadali majątek w Będkowicach aż do ostatniej ćw. XVI w. Między 1457 a 1461 r. wzmiankowany był jego syn Georg, ożeniony z Hedwigą von Betsch z Lutomii[7]. Jeden z nich był budowniczym murowanego zamku.

Faza 2 (1. poł. XV w.) – Murowany zamek na planie prostokąta z murem obwodowym i domem w jego obrębie, wzniesiony przez Petera lub Georga von Gelhorn. Odsłonięte relikty w postaci ław fundamentowych z kamienia wskazują, że zamek był budowlą murowaną (wskazuje na to znaczna szerokość fundamentów: 1,3–1,7 m); obrys jego murów obwodowych był zbliżony do prostokąta o dług. ok. 30 m i szer. co najmniej 18 m (część płn. została „przykrojona" fosą w XVI w.). Po wsch. stronie dziedzińca, przy ścianie obwodowej, wznosił się podpiwniczony budynek mieszkalny o szer. (we wnętrzu) ok. 5 m. Przy kurtynie płd., w połowie jej dług., stał budynek na planie kwadratu (ok. 4,5 x 4,5 m), mający wąską podmurówkę z kamienia – zapewne budynek bramny, o konstrukcji szkie-



Rzut kondygnacji piwnic (z zaznaczeniem obrysu motte z fazy 1 i przebiegu murów z fazy 2), stan sprzed 2001 (opr. AK)

letowej. Liczne szczątki ceramiczne znalezione w odkopanej piwniczce domu zamkowego oraz na dnie fosy pozwalają określić czas funkcjonowania budowli na XV w. Szczególnie cennym elementem datującym są wydobyte z fosy fragmenty kafli piecowych, przedstawiających królewnę (św. Barbarę?) i rycerza na tle sylwety miasta.

W 1522 r. wzmiankowany był Hans von Gelhorn zu Bankwitz, który wraz z Nickelem Schonehew sprzedał opatowi wrocławskich augustianów wszelkie prawa do góry Ślęży[8], zaś

[7] Lammers 1884, s. 53.

[8] SRS 2, s. 261: *Am 21. Juli 1522 erkaufte er* [opat Thomas Falkenhayn] *von Nickel Schonehew* [Schonchew?] *und Hans Gelhorn zu Bankwitz alle Rechte derselben an dem Zobtenberge.*



Dawna *Tafelstube* – główne pomieszczenie na parterze dworu (fot. AK, 2025)

w okresie 1545[9]–1550/1568 właścicielem dworu był Nickel von Gelhorn. W 1549 r. został odnotowany jako *Nickel Gellhorn zu Pangwitz* („z Będkowic") w związku z zakupem łąki położonej przy granicy Sobótki i Rogowa Sobóckiego[10]. Jego imię pojawia się także w spisie powinności wojskowych księstwa świdnickiego i jaworskiego: był obciążony świadczeniem w wymiarze „połowy żołnierza konnego i połowy pieszego", co świadczy o przeciętnej wielkości majątku, mniejszej niż okoliczne posiadłości jednowioskowe, większej niż półwioskowe. On był inicjatorem budowy obecnego dworu, o czym świadczy inskrypcja na portalu z 1546 r.

Faza 3 (ok. 1546 r.) – Zburzenie zamku i budowa w jego miejscu dworu obronnego, datowana inskrypcją portalową: GOTT VNSERE HERE LOP DANCK VND EHRE NICKEL GALHOR 1546 („Bogu, Panu naszemu, chwała, dzięki i cześć, Nickel Gellhorn 1546").

Nie wiemy, dlaczego Nickel Gellhorn zburzył obszerny murowany zamek i zastąpił go okazałym dworem – nie dysponując przy tym ani znacznymi dochodami z majątku, ani godnościami czy urzędami, świadczącymi o ambicjach i potrzebie kariery. Losy obecnej budowli sugerują, że mogło dojść do pękania murów na skutek problemów z nośnością gruntu. Dwór został zbudowany z kamienia łamanego; otrzymał plan prostokąta (wym. 28,3 x 14,0 m) i zwartą, kubiczną bryłę, która zawiera 3 kondygnacje: „warowne" piwnice, reprezentacyjny parter, „apartamentowe" piętro. Budowla „wyrasta" wprost z lustra wody wypełniającej staw. Była dostępna przez most ze zwodzonym przęsłem, które zamykało otwór wejścia (o czym świadczą wręby na ościeżach portalu).

[9] Zimmermann 5, s. 409.
[10] Reichenbach 1906, s. 162, nr 883.

Trójpasmowe, dwutraktowe rozplanowanie reprezentuje bardzo „progresywny" program (importowany z Brandenburgii?), niespotykany w tym czasie na Śląsku w tak wykrystalizowanej postaci, nawet w budowlach książęcych. Kondygnacja parteru zawiera w pasmie środkowym obszerną sień (7,3 x 12,0 m), sięgającą na całą głębokość rzutu; pasmo zach. mieści dwa pomieszczenia podobnej wielkości: izbę (?) od frontu i komorę od tyłu; pasmo wsch. zawiera od frontu wielką izbę-jadalnię (10,2 x 6,4 m), z tyłu zaś: komorę oraz kuchnię przyległą do sieni. Na piętrze układ jest analogiczny: izba / komora – sień górna – izba / komora / komora nad kuchnią.

Badania architektoniczne pozwoliły odczytać i zinterpretować pozostałości bądź ślady pierwotnych schodów w sieni, wnęk i obramień okiennych (węższych niż obecne), urządzeń ubikacyjnych i grzewczych, wejść do pomieszczeń; także przejść łączących wielką izbę z piwnicą pod kuchnią oraz kredens z pomieszczeniem piwniczym poniżej.

Na szczególną uwagę zasługują walory obronne dworu, zapewnione nie tylko przez fosę i most zwodzony, ale przede wszystkim przez strzelnice szczelinowe urządzone na poziomie piwnic, rozglifione asymetrycznie (co dawało możliwość strzelania z ukosa) i pogrupowane parami tak, aby można było krzyżować ostrzał na przedpolu fosy. Tak konsekwentną inkastelację można tłumaczyć klimatem politycznym lat 40. XVI w. na Śląsku – zagrożeniem tureckim oraz wojną szmalkaldzką (1546-47), w którą zaangażowały się również stany śląskie.

W 1568 r. odnotowano istnienie w Będkowicach dwóch majątków, których właścicielami byli Sigmund von Gelhorn[11] i Heinrich von Logau[12]. Podział wsi utrzymał się do pocz. XVII w. Majątek Gellhornów prawdopodobnie dostał się w ręce Oswalda von der Hayde odnotowanego w 1589 r. *zu Bankwitz*[13], który w 1603 r. zastawiał tę posiadłość[14]. Między latami 1614/1619 posiadaczem majątku został Dietrich von Seidlitz, rodem z Goli Świdnickiej, odnotowany w 1619 r.[15] Wymieniano go jeszcze ok. 1655 r. „na Będkowicach i Kowalskich" koło Niemczy)[16].

Faza 4 (ok. 1615) – Gruntowna przebudowa dworu związana z modernizacją pomieszczeń oraz zapobiegająca katastrofie budowlanej, przeprowadzona z inicjatywy Dietricha von Seidlitz. Prawdopodobnie na skutek płytkiego fundamentowania, braku konstrukcji stężających mury oraz nacisku więźby dachowej płn. ściana dworu zaczęła odspajać się od ścian poprzecznych i lekko odchylać. Konieczne było rozebranie sklepień izby płd.-zach. w parterze i wymiana stropów komory na jej tyłach. Natomiast prace modernizacyjne objęły m.in. powiększenie wnęk i otworów okiennych, zmianę układu okien, modyfikację systemu ogrzewania i układu wykuszy latrynowych, wstawienie portali fascjowych, wykonanie dekoracji malarskiej (w izbie płd.-zach. na piętrze, w wielkiej izbie i kredensie na parterze). Zachowano surowe gładkie elewacje z 1546 r., jedynie naroża pokryto malowanymi boniami.

W latach 1655–1671 dwór należał do Hansa Albrechta von Czettritz[17], później do kilku pokoleń Zedlitzów (1671–1864), następnie do von Mutiusów (1864–1945); w XIX–XX w. był

[11] Zimmermann 5, s. 409. Być może rodzina von Gellhorn z Będkowic wymarła w linii męskiej – w późniejszych latach odnotowywane były tylko kobiety *aus dem Hause Banckwitz* (zapewne córki lub siostry Sigismunda): *Catharina v. Gellhorn a.d.H. Bankwitz*, żona Valtena vom Berge und Herrendorf *auf Kemnitz*, matka Anny zmarłej w 1587 r. (http://www.dirkpeters.net/ahnenliste/ahnentafel-5-2/ahnentafel-10-16/ahnentafel-15-114; *Genealogisches Handbuch des Adels*, t. 19, Limburg 1959, s. 412), *Barbara von Gellhorn a.d.H. Bankwitz* zm. 1552, żona Georga von Reideburg *auf Rosenau* (http://www.dirkpeters.net/archives/983).

[12] Zimmermann 5, s. 409.

[13] Czettritz 1911, nr Q, 32 (s. 383).

[14] Czettritz 1911, nr P, 35a, 35b (s. 340).

[15] Zimmermann 5, s. 409.

[16] Czettritz 1907, s. 520.

[17] Czettritz 1906, s. 518, 521; Czettritz 1911, nr P, 74 (s. 353).



Izba na piętrze, ze stropem belkowym z 1546 r. dekorowanym polichromią ok. 1615 r. (fot. AK, 2025)



Zrekonstruowane naczynia ceramiczne z XV–XVIII w. (fot. AK, 2025)

najczęściej zamieszkiwany przez dzierżawców lub zarządców.

Dwór będkowicki jest jedną z nielicznych rezydencji śląskich, które niemal w całości zachowały autentyczną materię zabytkową (sprzed 1945). Jego pomieszczenia stanowią najlepiej na Śląsku zachowany zespół wczesnonowożytnych wnętrz dworskich, z czytelnym układem przestrzennym, nienaruszonymi stropami, sklepieniami, śladami dekoracji malarskiej, pozostałościami systemu ogrzewczego ewoluującego od XVI do XIX w.

Literatura

Zimmermann 5, s. 409: Degen 1965; Pilch 2005, s. 13; Eysymontt K. 2010, s. 241–242; Kwaśniewski 2011, s. 213–236.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. TD



Zamek od płd. – widok z drona (fot. MB 2023)

BIELAWA (niem. *Langenbielau*), „Pałac Sandreckich", gm. Bielawa, ul. Wolności 92

50.69003 N, 16.62535 E

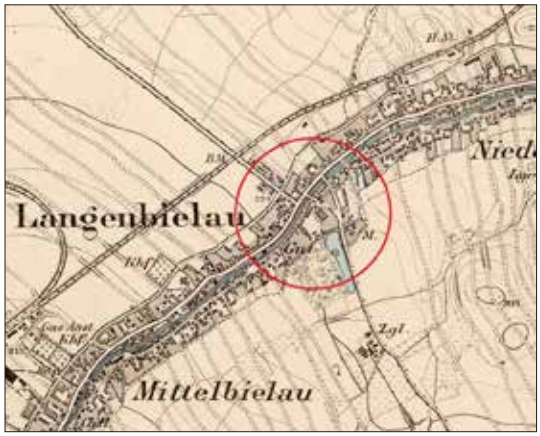
Nowożytny 4-skrzydłowy zamek, odbudowywany po pożarach i przebudowywany, w miejscu siedziby średniowiecznej; zapewne zawierający jej relikty. Jednym z nich może być cylindryczna wieża w jego płn.-wsch. skrzydle.

Dawna wieś Bielawa (wzm. od 1288[1], od 1924 miasto) jest reprezentatywnym przykładem osady z czasu kolonizowania puszczańskich obszarów Przedgórza Sudeckiego i lokowania osad wiejskich w oparciu o model wsi łanowej (niem. *Waldhufendorf*). Wśród wsi założonych wzdłuż potoków spływających z masywu Gór Sowich (Bojanice, Lutomia, Pieszyce i in.) Bielawa wyróżnia się wielkością – w epoce późnonowożytnej zabudowa rozciągała się na długości ok. 6 km. Wynika to z faktu, że w średniowieczu dolinę Bieli zajmowały w istocie trzy odrębne osady: Bielawa Dolna, Górna i Nowa[2]. Z czasem granice pomiędzy ich zabudową zostały zatarte; przed 1945 r. ów jednolity kompleks osadniczy tworzyła osada miejska Langenbielau, podzielona na 4 „dzielnice" – dawne majątki ziemskie: Niederbielau, Mittelbielau, Oberbielau, Neubielau.

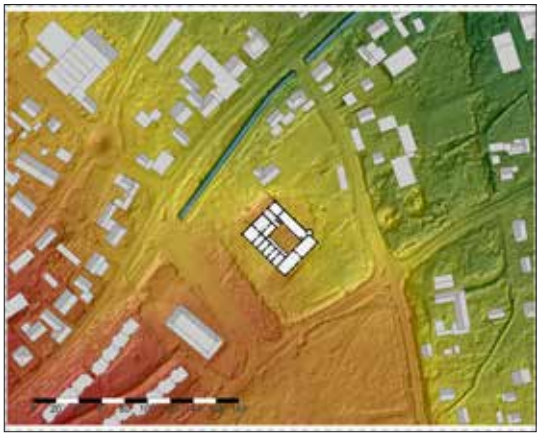
Zachowany do dziś zamek bielawski znajduje się w płn.-wsch. części „dzielnicy" Środkowej, w dolinie potoku uchodzącego do Bieli. Do

[1] RS 1c, nr 2054. Łączenie z Bielawą starszych przekazów – np. z 1243 o wsi *que wulgariter Bela vocatur* nadanej Januszowi, synowi Bogusza (SUB II, nr 245; RS 1a, nr 600), z 1256 nt. posiadłości klasztoru wrocławskiego NMP na Piasku (SUB III, nr 189; RS 1b, nr 935) – jest zapewne błędne. Wg trudnych do podważenia interpretacji C. Grünhagena wzmianki te dotyczą wsi Biała (niem. *Klein Bielau*) u stóp Ślęży zob. (RS 1a, s. 267; RS 1b, s. 57).

[2] Bielawa „dolna" ok. 1305: *Bela inferior* (LF, s. 86), 1367: *Nedirste Bele* (Landbuch I, nr 221), także: *Bele* (Landbuch I, nr 974); Bielawa „górna" ok. 1305: *Bela superior* (LF, s. 86), później: *Bele* (np. Landbuch II, nr 279); Bielawa Nowa 1375: *Neuen Bele* (Landbuch I, nr 974).



Lokalizacja na Mtbl., ark. 5365 Langenbielau, wyd. w 1896 r. (opr. PB)



Lokalizacja zamku wg NMT (opr. PB)

poł. XX w. areał zamkowy, otoczony murem, tworzyły zabudowania skupione wokół rozległego podwórca oraz ogrody użytkowe i ogród ozdobny w bezpośrednim otoczeniu zamku; od strony płd.-wsch. do parkanu przylegał park krajobrazowy ze stawem. Do dziś zachowały się: zamek oraz quasi-ogrodowe otoczenie ze śladami dookolnej fosy i założenie parkowe – ob. Park Miejski.

Obecny zamek jest budowlą 4-skrzydłową na planie zbliżonym do prostokąta (wym. ok. 41,5–43 x 51 m), z wewnętrznym dziedzińcem (ok. 12,5–14 x 25 m); jego zabudowę tworzą partie o wysokości dwóch kondygnacji (z dachami dwuspadowymi) i partie parterowe (z dachami płaskimi) oraz 3-kondygnacyjna cylindryczna wieża z dachem stożkowym. Po 1945 r. obiekt uniknął zniszczeń, mieścił szkołę. Obecnie stanowi własność prywatną i oczekuje na prace adaptacyjne.

Obraz stosunków własnościowych w Bielawie w XIII i 1. poł. XIV w. opiera się na nielicznych przekazach, które trudno odnieść do konkretnych fragmentów zespołu osadniczego. W 1288 r. książę wrocławski Henryk IV, fundując kolegiatę św. Krzyża we Wrocławiu, uposażył ją m.in. w 48 łanów *in Bela*[3]; dobra te, podzielone z czasem na 3 „prebendy" (*Große, Mittlere und Kleine neue Antheil*), zostały dopiero w 1759 r. przejęte przez właściciela dóbr szlacheckich[4]. Od 1312 r. źródła pisane odnotowują panów „z Bielawy"[5], którzy wywodzili się od Wilhelma von Reichenbach[6], pierwszego wójta Dzierżoniowa, i bezspornie dzierżyli dobra w Bielawie przez co najmniej trzy pokolenia (o czym mówią dokumenty z lat 1329–1367). Byli to Sinderam [starszy] von der Bele, krewniak (brat?) Conrada von Reichenbach, drugiego wójta dziedzicznego Dzierżoniowa; zm. przed 1329, jego syn Heinrich, sędzia dziedziczny „Starej Bielawy", zm. przed 1329, Sinderam *albus* („Biały"), syn Heinricha, wzm. 1329 sędzia dziedziczny „Starej Bielawy", Sinderam *calvus* („Łysy"), syn Sinderama [młodszego], wzm. 1333 jako donator szpitala[7], zapewne również *Heynko de Bela*, przypuszczalnie syn Sinderama „Białego", wzm. 1347, 1352[8] oraz *Synderam von der Bele der Wilczcze*, niewątpliwie potomek bielawskich Sinderamów,

[3] RS 1c, nr 2054; SUb V, nr 367; Hoenow 1931, s. 12.

[4] Zimmermann 5, s. 164.

[5] RS 2, nr 3311 i in.

[6] Z tej gałęzi rodowej wywodzili się Reichenbachowie zamieszkujący ziemię kłodzką piszący się „Bieler" (w wolnym przekładzie „Bielawczyk"), wymarli w 1647 – ich protoplastą był Hensil, przypuszczalnie syn Sinderama „Białego", a gniazdem rodowym majątek Trzebieszowice-Rothe Hof (Reichenbach II, s. 99, 305–306).

[7] Reichenbach I, s. 20; RS 4, nr 5190, s. 233; Reichenbach II, s. 99.

[8] Reichenbach II, s. 99.

wzm. w 1367 w związku ze sprzedażą sędziostwa w Bielawie Dolnej[9].

Późniejsze stosunki własnościowe były bardzo skomplikowane. W 2. poł. XIV i na pocz. XV w. bielawski zespół osadniczy był podzielony na 10 majątków ziemskich należących do rycerzy lub dzierżoniowskich mieszczan[10]. Omawiany zamek daje się identyfikować z majątkiem w Bielawie Środkowej z folwarkiem i „dworem" – wzmiankowany w 1389 r. jako *eyne mol nehste bey dem hofe doselbist zur Bele gelegen*[11]. Jego właścicielami byli: Heydenrich[12] (w latach 1386–1395), Ulrich *Swob* (1397–1400), posiadacz majątków w Makowicach, Ernsdorf, Bielawie, Piławie[13], Eneda (1400–1405), wdowa po Ulrichu. W 1405 r. sprzedała ona 60 grzywien rocznego czynszu z majątków w Ernsdorf, Bielawie i Piławie Sigismundowi von Pogrell[14]. Zamek bielawski nie był nigdy przedmiotem badań architektonicznych, dlatego jego historia budowlana może być przedstawiona hipotetycznie, w oparciu o nieliczne wzmianki źródłowe.

Faza 1 (XIV w.) – Położenie obecnej budowli w obniżeniu dolinnym u zbiegu potoków sugeruje, że w miejscu tym już w XIV w. stanęła siedziba rycerska – zapewne identyczna z siedzibą Heydenricha *von Tscherticz* odnotowaną w 1389 jako *hofe*[15]; jej ślady nie zostały dotychczas zidentyfikowane.

Dalej sytuacja komplikuje się jeszcze bardziej, bo choć obraz przemian własności ziemskiej w XV i XVI w. zrekonstruował F. Hoenow[16], nie da się przypisać wymienionych przez niego przedstawicieli rodów (von Pogrell, von Baumgerten, von Petwerswalde, von Knoblochsdorff, von Betsch oraz von Seidlitz) do konkretnych posiadłości. W 1529 r. Hans von Seidlitz *von Schonefeld* sprzedał „Gut Neubielau" (który posiadał od 1509 r.) Georgowi von Elbel *von Stein* (przy czym Seidlitz pozostawił sobie majątki Dolna i Środkowa Bielawa), zaś w 1535 r. kolejnym nabywcą został Joachim von Netz *auf Weigelsdorf* (na Ostroszowicach)[17], zm. w 1599 r. Jego płyta nagrobna znajduje się w bielawskim kościele. Od 1618 r. rodzina von Netz posiadała także majątek środkowy z dworem. Po śmierci Hansa von Seidlitz *von Schonefeld* jego majątek z *Niederbielau* odziedziczyli synowie Wolf i Heinrich, którzy w 1598 r. mieli wznieść bielawski zamek. W 1605 r. sprzedali majątek ojczymowi Christophowi von Rechenbergk und Oppach[18].

Faza 2 (1598 r.) – Zamek braci Wolfa i Heinricha von Seidlitz[19] miał obrys obecnego zamku i znaczną (?) część jego murów. Wjazd (ob. zamurowany) znajdował się w skrzydle płd. i składał z bramy i furty dla pieszych, które ujęto w obramienia dekorowane boniami diamentowymi. Pod koniec XVI w. forma ta należała do kanonu dekoracji architektonicznej na Śląsku; prostokątna wnęka, w której osadzono portal bramny oraz kamienne wsporniki u podstawy węgarów, to zapewne ślad po zwodzonym przęśle mostu przerzuconego nad fosą, jaka otaczała zamek, bezpośrednio przytykając do jego murów. Część pomieszczeń piwnicznych zachowała sklepienia o konstrukcji charakterystycznej dla technik budowlanych sprzed 1650 r.; mury o konstrukcji filarowo-łękowej z wnękowaniem od strony wnętrza to dość

[9] Landbuch I, nr 222.

[10] Landbuch I, nr 221, 222, 944, 974; Landbuch II, nr 300, 429, 525, 852, 987, 1016, 1026, 1053, 1309, 1322, 1340, 1389, 1394; Landbuch III, nr 1202, 1213, 1325, 1464; Adamska 2005, s. 237.

[11] Landbuch II, nr 1016. Teza, jakoby majątek ten w 1367 r. przeszedł z rąk Benescha Sekila von Reichenbach w posiadanie Franzke von Peterswalde (Reichenbach II, s. 450), opiera się na błędzie – rzeczony przekaz dotyczy Piławy Środkowej (zob. Reichenbach I, s. 45).

[12] Landbuch II, nr 279, 296, 1016, 1434.

[13] Landbuch III, nr 325, 903.

[14] Landbuch III, nr A 61.

[15] Landbuch II, nr 1016.

[16] Hoenow 1931, s. 16–21; poprawność jego ustaleń pozostaje dyskusyjna.

[17] Hoenow 1931, s. 21.

[18] *Von diesen wurde 1598 das herrschaftliche Schloss erbaut*) (Hoenow 1931, s. 27).

[19] Hoenow 1931, s. 27.



Zamek – widok z drona (fot. MB, 2023)



Zamek od zach. – widok z drona (fot. MB, 2023)

powszechne rozwiązanie w architekturze siedzib szlacheckich Śląska i hrabstwa kłodzkiego ok. 1600 r., tak samo jak quasi-sieciowe sklepienie z wydatnymi tynkowymi żebrami w przyziemiu skrzydła zach. (dawna sala zawężona wtórnie i przekształcona w przejazd bramny) i w pierwotnym przejeździe bramnym. Zachowane do dziś dwupasmowe rozplanowanie skrzydeł także można uznać za komponent z fazy II. Skrzydła z pewnością były nakryte dachami dwuspadowymi z dekoracyjnymi szczytami, jak np. w Goli Dzierżoniowskiej.

W 1618 r. doszło do scalenia majątków: Christoph von Rechenbergk und Oppach zamieszkały w Świdnicy sprzedał Christophowi von Netz *auf Ober-Bilaw* swój majątek zur Nieder-Bilaw, z siedzibą szlachecką, folwarkiem



Zamek, elewacja płd.-zach. (fot. MB, 2023)



Zamurowany portal bramny i furta w obramieniach z ok. 1600 r. (fot. MB, 2023)



Główny portal



Pałac Sandreckich na chromolitografii wg rys. F. Pazelta (Duncker 2 1860, zbiory PS)

i przynależnościami (*an Rittersitz, Forwergen, Eckern…*)[20]. Kolejnymi właścicielami dóbr na prawie rycerskim w Bielawie, wraz z omawianym zamkiem byli: Christoph von Netz[21] (1618–1619) oraz Joachim von Netz (1619–1626) z Bielawy Dolnej i Górnej *und Weigelsdorff*, ożeniony z NN v. Strachwitz und Gebbersdorff[22]. Następnym posiadaczem majątku (1626–1668) był ich syn – Wolf Heinrich von Netz na Bielawie i Piławie Dolnej (†1668); ożeniony z Heleną von Niemitz z Wilkowa Wielkiego[23]. Podczas wizytacji w 1667 r. katolicki wizytator skarżył się, że Wolf Heinrich von Netz odciąga chłopów od Kościoła, zaprasza ich na dwór, gdzie czyta im postylle, nie płaci podatku mszalnego ani dziesięciny, a ponadto przywłaszczył sobie z kasy kościoła 70 tal. i srebrny kielich[24].

Ostatnim pokoleniem posiadaczy bielawskiego zamku z rodziny von Netz byli synowie Wolfa Heinricha, bracia Ernst Heinrich i Joachim Ernst, którzy w 1672 r. sprzedali majątek Barbarze von Sandretzki z domu von Gellhorn (1635–1692), reprezentowanej przez męża jako opiekuna prawnego; wyprzedali również majątki w Piławie Górnej, Średniej i Dolnej[25]. Zamek należał do rodziny Sandretzkych od 1891 aż do 1930 r., kiedy został sprzedany gminie na cele szkolne.

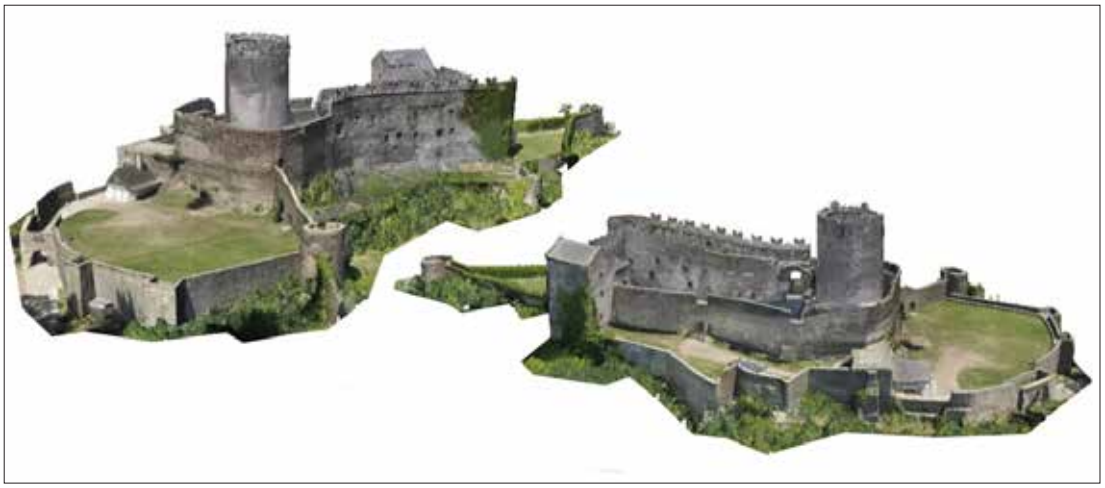
Literatura

Sinapius 1720, s. 663; Sinapius 1728, s. 835–836; Hoenow 1931, s. 27–28; Pilch 2005, s. 16.

Autorzy

AK, kw. źródł. DA, AK, red. TD

[20] Hoenow 1931, s. 27–28.
[21] Tamże, s. 30.
[22] Sinapius 1720, s. 663; Sinapius 1728, s. 835–836.
[23] Sinapius 1728, s. 836; Hoenow 1931, s. 35, 38, 42.
[24] Januszkiewicz 2022, s. 29.
[25] Sinapius 1728, s. 836; Hoenow 1931, s. 42-44.



Modele zamku uzyskane w wyniku skanowania lotniczego (opr. MB)

ZAMEK BOLKÓW (niem. *Bolkenhain*), gm. Bolków

50° 55′ 18″ N, 16° 5′ 52″ E

Imponująca ruina zamku książęcego z czasów Bolesława II Rogatki i Bolka I. Zamek górski, nieregularny, wieloczłonowy. W najwyżej położonej XIII-wiecznej części złożony z murów obronnych, wieży z ostrzem i pałacu. W okresie XIV–XVI w. rozbudowany o dolne dziedzińce, mury, baszty i basteje łączące się z murem obronnym miasta. Obecnie w stanie trwałej ruiny, z attyką dominującą w panoramie Bolkowa

Bolków leży przy starym szlaku handlowym, prowadzącym z Czech do Wrocławia. Po 1248 r. nabrała znaczenia inna droga, prowadząca przez Legnicę w kierunku Poznania. W miejscu połączenia owych traktów nastąpiła lokacja miasta, wzmiankowanego po raz pierwszy w 1276 r., pod nazwą *Hayn* (Gaj)[1]. Miasto stało się wówczas przystankiem na trasie podróży i lokalnym ośrodkiem targowym. Jego genezę potwierdza układ urbanistyczny z wydłużonym rynkiem. Bolków pełnił też funkcję administracyjną – od XIV w. stanowił siedzibę okręgu sądowego. Po latach przejął zadania ośrodka administracyjnego, uprzednio związanego z kasztelańskim grodem Świny. Zamek w Bolkowie zbudowano na szczycie wzgórza (ok. 365 m n.p.m.), którego skalisty stok zach. stromo opada do doliny Nysy Szalonej, a wsch. łagodnie się obniża[2].

Początki warowni nie zostały jeszcze w pełni poznane. Pierwsze pewne wzmianki potwierdzają jej istnienie w latach 1277–78. Według słów z dokumentu Rogatki był to wówczas – „nasz zamek Gaj”[3], można więc powiedzieć, że to ten książę zainicjował jej budowę. Rozbudowę przeprowadził Bolko I Surowy[4], którego wg tradycji uwiecznia nowsza nazwa miasta i zamku *Bolkenhain* – gaj Bolka[5]. Zasób źródeł pisanych odnoszących się do tych czasów jest jednak tak skąpy, że próby poznania wczesnej historii muszą bazować na źródłach materialnych – artefaktach archeologicznych i zachowanych murach.

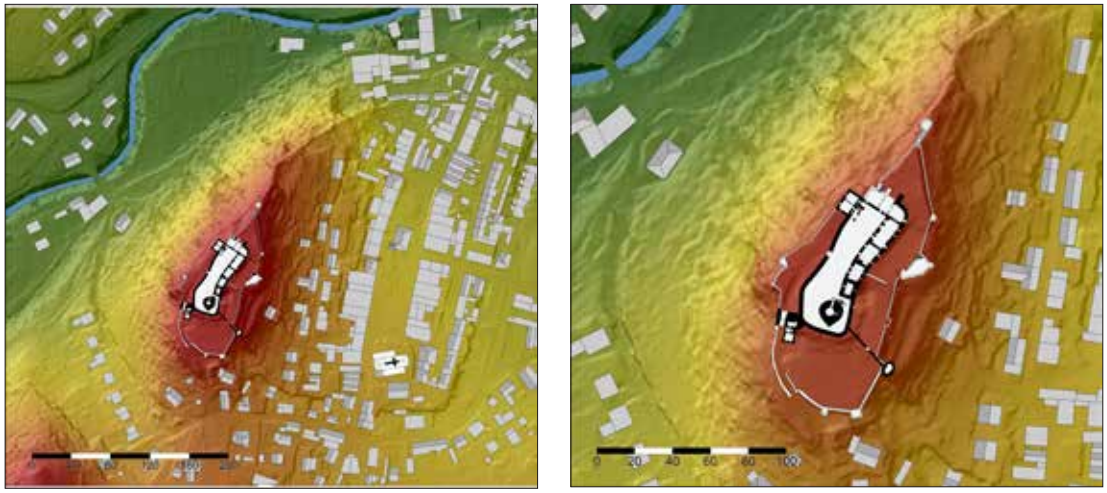
[1] Sub IV, nr 316, 336.

[2] Czerner 1963, s. 141–143.

[3] *Hayn castro nostro* (SUb, t. 4, nr 316, 336).

[4] „Bolko I, zgromadziwszy wielką ilość pieniędzy z ziem zarówno synów, jak i swoich, część z nich złożył na zamku Bolkowie, który był zabezpieczony murem” (MPH 3, s. 508).

[5] CDS VII, nr 4147, 4401, 4862, 4868, 4932, aczkolwiek stosowana dopiero od XV w.



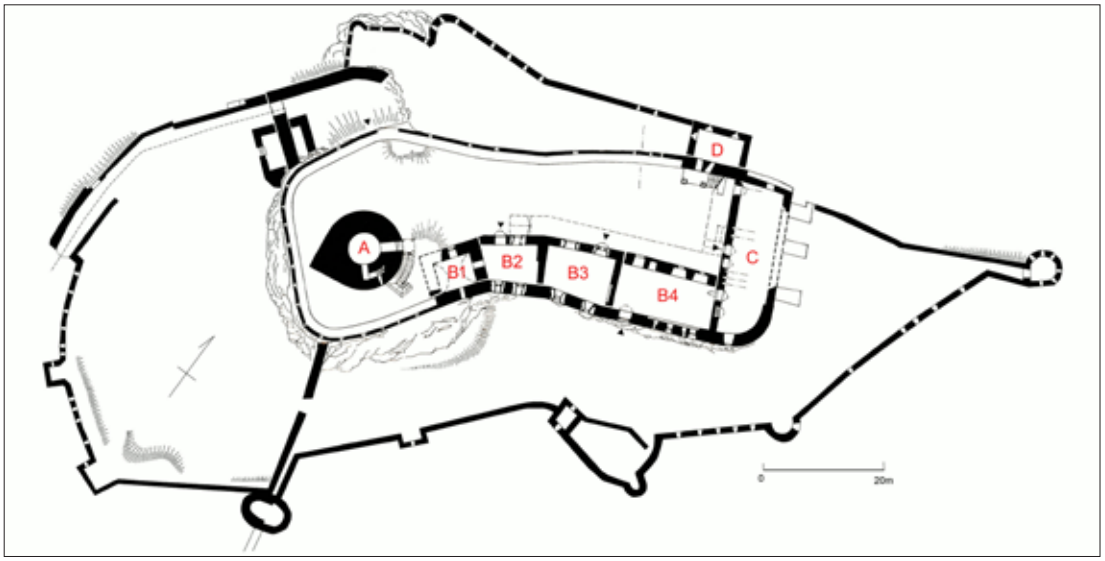
Zamek i miasto wg NMT (opr. PB)



Miasto i zamek w widoku od płn., litografia barwna, C.T. Mattis (zbiory PS)

Faza 1 – Reliktem najstarszego zamku są pozostałości dwóch kamiennych piwnic położonych na dwóch jego krańcach. Pierwszą odkryto 1959 r. po stronie płd. Była zlokalizowana częściowo pod wieżą z ostrzem, w tym czasie jeszcze nieistniejącą. Wyznaczała ją ściana o grubości 82 cm, biegnąca równoległe do muru obwodowego, w odległości 4,6–5,20 m. Piwnica miała posadzkę z płyt kamiennych; w zasypisku znaleziono ułamki ceramiki z ok. poł. XIII w., kości zwierząt i bełtów kuszy[6]. Drugą piwnicę odkryto w toku prac archeologicznych w sezonach 2023–25 po stronie płn. zamku, przed pałacem. Była również wykuta w skale i oblicowana ka-

[6] Kaźmierczyk 1959, s. 42; 1963, s. 97–98.



Plan zamku z oznaczeniem literowym budynków (Chorowska 2003, s. 72)

mieniem, a duże wymiary mogą wskazywać na funkcję rezydencjalną wznoszącego się powyżej budynku[7]. Badania trwają.

Faza 2 – Spośród XIII-wiecznych obiektów na górnym zamku należy wymienić mur obronny z bramą w części płd.-zach., tamże cysternę i wolno stojącą wieżę z ostrzem oraz ścianę frontową pałacu. Były to elementy stratygraficznie młodsze od wspomnianych wyżej piwnic. Górną granicę budowy muru obronnego i pałacu[8] stanowią lata 1289/90 przebicia przez niego otworu z drewnianym nadprożem i krzyżem okiennym[9]. Mur obronny opasał obszar o nieregularnym, nerkowatym planie (22,5–29 x 80 m). Jego grubość wynosiła ok. 2 m, wysokość 6–9 m od poziomu dziedzińca i ok. 15 m od skał po stronie zewnętrznej. Zwieńczono go blankowanym przedpiersiem i gankiem bojowym. Do zamku wjeżdżało się od płd.-zach. przez ostrołuczną bramę, obecnie zamurowaną. Jej wysokość pokazuje, że była zamykana broną. Od zach. i płn. znajdował się stromy, niedostępny stok, od wsch. i płd. kute w skale fosy. Tam też wprowadzono furtę wiodącą do miasta.

Układ pomieszczeń w pałacu można odczytać na podstawie analizy zachowanej ściany frontowej. Miał on 3 kondygnacje – sklepioną piwnicę, wysoko wyniesiony parter kryty drewnianym stropem i piętro, też pod stropem belkowym. Parter oświetlały trójlistne okienka w obszernych wnękach, z których zachowało się jedno. Ryglowany portal umieszczony na środku fasady, szerokości 1,3 m, miał pierwotnie kamienne obramienia, dziś już nieobecne. Reprezentacyjne piętro było podzielone drewnianą ścianą[10] na aulę i książęcą komnatę. Wiodły do nich odrębne wejścia obramione ciosami z różowego piaskowca, dostępne z zewnętrznego ganku, także ryglowane. Aulę oświetlał jeden

[7] Dotychczasowe badania przeprowadzili pracownicy Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze: Stanisław Wilk i Tomasz Miszczyk oraz Przemysław Nocuń z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Z uwagi na doniosłość poczynionych odkryć badania będą kontynuowane w 2026 r.

[8] Ściana frontowa pałacu jest powiązana z murem obronnym, co przesądza o ich równoczesnym budowaniu.

[9] Datowanie drewnianych elementów metodą dendrochronologii wykonano w ramach realizacji grantu nr rej. NPRH/DN/SP/495215/2021/10 pt. *Katalog zamków i dworów obronnych Śląska* i pozyskano daty ścięcia drewna jodłowego w latach 1289 i 1290 (Konieczny 2023).

[10] Drewniane podziały nie pozostawiają śladów na kamiennych ścianach, dlatego ich obecność jest trudna do zaobserwowania.



Ściana płd. pałacu w widoku od wnętrza (góra) i od dziedzińca (dół) z podziałem na fazy: 1 – przed 1289/90, 2 – mur z 1290–1300, 3 – mur z 1300–1400, 4 – mur z 1400–1540, 5 – mur z 1540–1560, 6 – mur z 1580–1600, 7 – mur z 1700–1900 (opr. MBe, MM, PP)

bardzo rozległy otwór umieszczony na środku fasady. Przy szerokości 3,4 m(!) musiał być podzielony kilkoma kolumienkami na ażurowe przezrocza. Z proporcji innych trójlistnych okien zachowanych na terenie zamku wynika, że było to zapewne pentaforium z 4 kolumienkami i 5 prześwitami. Komnata znajdowała się na zach. od auli. W ścianie frontowej uformowano szafki wnękowe, pierwotnie wykładane drewnem.

W latach 2023–25, w trakcie badań wykopaliskowych przed pałacem, archeolodzy dokonali odkrycia fundamentów nieznanego dotąd,



Zestawienie wczesnogotyckiej kamieniarki: 1– ościeże okienne z bruzdą na oszklenie, 2 – cokoły, 3 – profilowany węgarek (fot. MCh, 2023)



Ortofotomozaika baldachimu sakrarium z XV/XVI w. (opr. PBu)

średniowiecznego budynku. Wzniesiony został w miejscu starszej, wspomnianej powyżej dużej piwnicy. Badania zaplanowane na sezony 2026–27 powinny przynieść odpowiedź na pytanie odnośnie do jego metryki i funkcji. Na zamku zgromadzone są dość liczne późnoromańskie i wczesnogotyckie detale, które pochodziły z jakiejś zaginionej budowli sakralnej, być może pierwszej zamkowej kaplicy. Wśród nich można wymienić: fragment ościeża okiennego z dwoma glifami, dwoma wałeczkami i bruzdą na oszklenie, fragmenty profilowanych węgarów portalowych z wałeczkami o formie gruszkowej, relikty piaskowcowych zakończeń cokołów, mały fragment półośmiobocznej służki, piaskowcowe żebro sklepienne oraz późnogotyckie sakrarium[11].

[11] Detale te, z wyjątkiem fragmentu półośmiobocznej służki, opisał Olgierd Czerner (Czerner 1963, s. 157).

Najważniejszym elementem zabudowy wzniesionym, jak się przypuszcza, już przez Bolka I Surowego, w latach 80. XIII w. była cylindryczna wieża (A) z ostrzem, o funkcji *bergfriedu*. Zbudowano ją na planie kropli wody (grubość mur 4,5 m, średnica 12,3-15,0 m), z miejscowego kamienia; czub ostrza wzmocniono ciosami czerwonego piaskowca. Ostrze było zwrócone w stronę pierwotnego wjazdu na zamek i wzniesienia, z którego spodziewano się ostrzału. Ostrze pogrubiało mur od strony napastnika i powodowałoby rykoszetowanie miotanych pocisków. Obecnie 25-metrowa wieża ma zwieńczenie w formie wczesnorenesansowej attyki z półkoli, ale wcześniej mogła tam być hurdycja, przynajmniej w partii dziobu. Z pewnością było tak przed 1540 r., kiedy rada miejska domagała się przebudowy zwieńczenia wieży z drewnianego na murowane po tym, jak zimowa burza zrzuciła z niej jeden wykusz i ciężko uszkodziła dach[12]. Wnętrze wieży rozwiązano typowo – wypełniają je 4 pomieszczenia, po jednym na każdym poziomie. W przyziemiu jest sklepiony loch, dostępny jedynie przez otwór w sklepieniu, wyżej – komora z wejściem na poziomie ganku bojowego (9 m od ziemi), dostępna z muru obronnego przez mostek. Na wyższe piętra prowadziły schody w grubości ścian wieży. Jedno z nich miało mieścić skarbiec książęcy.

Ok. 1290 r., z inicjatywy Bolka I zaczęto wznosić na zamku ciąg domów (B1–B4), opartych o wsch. odcinek muru obronnego. Jako pierwszą, tuż pod wieżą zbudowano dwupiętrową sekcję B1. Czas jej budowy ustalono w wyniku analizy dendrochronologicznej drewnianego krzyża w oknie parteru przebitym przez mur obronny[13]. Okienko to ma proste obramienie z różowego piaskowca. Na I piętrze widnieje okno ostrołuczne, a na II piętrze szeroki otwór wykusza kaplicznego wprowadzonego w pocz. XVIII w. przez cystersów z Krzeszowa. Wymiary sklepionego kolebą pomieszczenia parteru wynoszą 3,65 m x 6,3 m. Wyżej budynek jest mocno zrujnowany i odróżnia się od młodszych sekcji B2–B3 dzięki ciosowym narożnikom z różowego porfiru. Budynki te wzniesiono razem i utworzyły one z B1 długi dom zamkowy. W B2, na poziomie II piętra zachowały się trójlistne okienka – biforium od strony dziedzińca i triforium od strony miasta, obecnie zamurowane. Wejście na I piętro wiodło z drewnianego ganku przez ostrołuczny, ciosowy portal. Jako ostatnia powstała sekcja B4, łącząca ten dom z dawnym pałacem (C). Czasu budowy nie znamy. W jej ścianach zwracają uwagę wtórnie wprowadzone detale kamieniarskie – profilowany portal w wejściu do przyziemia[14] i zamurowane

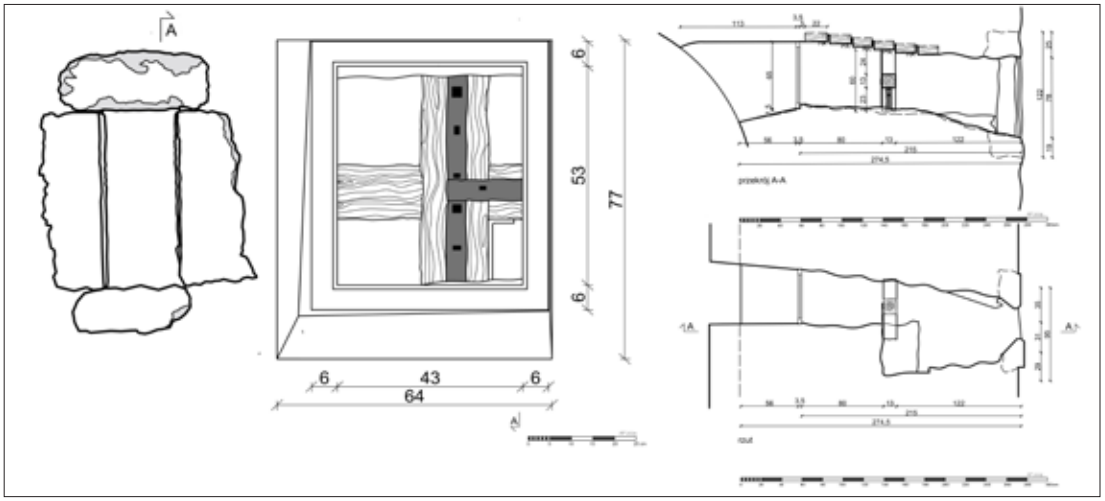
Datowanie wieży na lata 80. XIII w. przyjęto na podstawie analizy porównawczej z analogicznymi obiektami europejskimi i chronologii względnej obiektu.[1] Podobnie ukształtowane wieże z ostrzem pojawiły się w płn. Francji pod koniec XII w., natomiast w Czechach i na Morawach w poł. XIII w., a stąd były przenoszone do krajów sąsiednich. W 2. poł. XIII w. budowano je na zamkach austriackich i węgierskich. Przykłady czeskich stołpów z ostrzem (czes. *břit*) można spotkać na zamkach w Zvikovie, Svojanovie, Straži nad Nežarkou, Strakonicach i Lichnicach[2]. Wszystkie są datowane na 2. poł. XIII w. Wieża w Bolkowie w porównaniu z europejskimi obiektami tego typu zwraca uwagę swoją wielkością i doskonałym wykształceniem ostrza. Wieże z ostrzem wznoszono głównie w XIII w.; młodsze przykłady nie były zbyt liczne. Jeden z nich stanowi 8-boczna wieża mieszkalna z ostatniej tercji XV w., z zamku Niesytno w Płoninie, położonego niedaleko Bolkowa.

[1] Czerner 1963.
[2] Menclová 1976, s. 298–311.

[12] Czerner 1963, s. 86.
[13] Drewno na krzyż okienny zostało ścięte w 1289/1290 r. (Konieczny 2023).
[14] O jego wtórnym użyciu świadczą negatywy po zdemontowanej kracie na wewnętrznej stronie kamieniarki; ponadto brak śmig kończących profilowanie. To ostatnie można datować na ok. 1300 r.



Widok na wieżę z ostrzem od płd. (fot. MB, 2024)



Rys. pomiarowy okna z krzyżem w sekcji B1 (opr. HG, APi, RR)



Zestawienie kamieniarki otworów z sekcji C, B4, B2 (fot. AG, 2023)



Biforium z II piętra sekcji B2 (fot. AG, 2023)

ostrołuczne okienko. Do pomieszczeń na obu piętrach B4 prowadziły wejścia w obramieniach z ciosów, dostępne z poziomu ganków.

Faza 3 – W XIV w. powstał dolny dziedziniec od strony płd.-zach. otoczony murem z prostokątnymi basztami, otwartymi od wewnątrz. Na górny zamek wiodła nowa brama z przedbramiem. Po jej przebyciu wjeżdżający musiał skręcić o 90° w prawo i dopiero stawał przed głównym wejściem. Mury obronne połączyły zamek z miastem.

Do końca panowania Bolka II oraz za czasów księżnej wdowy Agnieszki, czyli do 1392 r., Bolków był posiadłością książęcą zarządzaną w imieniu władcy przez burgrabiów – zarazem właścicieli lenna zamkowego. W 1349 r. kasztelanem był Konrad Czirn[15], a w 1369 r. Hans von Logau, sędzia dworski w Jaworze, który w 1371, r. przekazał posiadłość Gocze Schaffowi[16], późniejszemu panu na Chojniku. W 1379 i 1381 r. jako burgrabiego wzmiankowano Henryka Kittlitza Młodszego[17].

[15] APWr, Rep. 83, nr 90.
[16] LuBS I, s. 512; Landbuch I, nr 562.
[17] Landbuch I, nr A 51, A 77.



Dom zamkowy (B1–B4) od strony dziedzińca (góra) i z zewnątrz (dół) z podziałem na fazy: 1 – przed 1289/90, 2 – mur z 1290–1300, 3 – mur z 1300–1400, 4 – mur z 1400–1540, 5 – mur z 1540–1560, 6 – mur z 1580–1600, 7 – mur z 1700–1900 (opr. MBe, MM, PP)

Po śmierci księżnej Agnieszki i faktycznym włączeniu księstwa świdnicko-jaworskiego do Korony Czeskiej zamek stał się własnością królewską i stanowił wygodne narzędzie polityki wewnętrznej monarchów – był wielokrotnie przekazywany w formie zastawu królewskim stronnikom i urzędnikom. W latach 1399–1412 właścicielem zastawnym Bolkowa był Benesch von Donyn. W 1412 r. wdowa po Beneschu sprzedała posiadłość za 1100 kop groszy praskich Jankowi von Chotiemitz (pełniącemu w latach 1407–1412 urząd starosty świdnicko-jaworskiego), ten zaś w 1417 r. przekazał Bolków aktualnemu staroście Zygmuntowi von Pogarell z Owiesna[18]. W 1428 r. zamek został zniszczony w wyniku najazdu husytów.[19] Przed 1439 r. zastaw przeszedł w ręce Haina Czirna, który go dzierżył jeszcze w 1459 r.[20] W czasie jego rządów, w 1444 r. Bolków został splądrowany przez czeskie wojska pod dowództwem Jana Ebersbacha[21]. Wkrótce zamek stał się obiektem walk o koronę czeską między Jerzym z Podiebradów, Maciejem

[18] Schubert 1895, s. 5–6.
[19] Grünhagen 1872, s. 197.
[20] Schubert 1895, s. 8–9.
[21] Najeźdźcy dostali się drabinami przez mury miejskie i „w drodze na zamek zostali pokonani" (SRS XIII, s. 17).



Zamek Bolków od płd. zach., w głębi widoczny zamek Świny; staloryt i akwaforta wg A.L. Richtera rytował A.H. Payne, 1841 (zbiory PS)

Korwinem i Władysławem Jagiellończykiem – w latach 1463–1491 był trzykrotnie oblegany i zdobywany kolejno przez zwolenników każdego z pretendentów[22].

Faza 4 – Następstwem działań wojennych była modernizacja fortyfikacji zamkowych. W 1483 r. wzmiankowano prowadzenie takich prac[23], a w 1484 r. panem zastawnym został Stefan Zápolya, który posiadał 10 hakownic, 2 stemple do ładowania broni, 1 kosz i 3 kamienne prochy.[24] W 1494 r. król Władysław wydał zgodę na budowę *hornwerku* za 100 kop groszy czeskich i prace budowlane „wszędzie, gdzie jest

[22] Jerzy z Podiebradów zdobył zamek w 1463 r. i przekazał z rąk Wanka Warndsdorfa swojemu lennikowi Janowi Czirn (Eschenloer 1, s. 224). W 1466 zamek stał się ośrodkiem partii panów zamkowych prowadzących wojnę partyzancką przeciwko Wrocławiowi, lecz w 1468 r. został zdobyty przez wojska świdniczan, wrocławian i biskupa wrocławskiego (SRS IX, s. 273). W 1469 r. wrocławianie przekazali zamek staroście Ulrykowi Hase z Hasenburga; za 1700 guldenów i 300 guldenów środków na budowę, jakie posiadał Wanko Warnsdorf, otrzymał go Ernest Zedlitz, z zastrzeżeniem możliwości wykupu zastawu przez króla Macieja Korwina za 2000 guldenów (Schubert 1895, s. 11). W 1470 r. Zedlitz sprzedał połowę lenna zamkowego z przyległościami Krzysztofowi Schaff z Chojnika i jego braciom, a król Maciej Korwin zwolnił ich obu z hołdu lennego (APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, nr 629/ Fach 26 b nr 4; Schubert 1895, s. 12). W tym samym roku król Maciej odkupił za 2000 guldenów i objął opieką zastawiony zamek (APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, nr 628/Fach 26 b nr 3). Po wypłacie przez króla w 1475 r. Zedlitzowi i Schaffowi 1000 guldenów odszkodowania za utracone lenno zamkowe (APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, nr 632/Fach 26 C nr 6) rok później zastaw ten przeszedł w ręce starosty Jana Solcz (Schubert 1895, s. 13).

[23] Schubert 1895, s. 13–14.

[24] SRS III, s. 231.

to potrzebne"[25]. „Rogate" dzieło obronne powstało na płn.-zach. od obecnej głównej bramy. Jego potężna, kamienna kurtyna jest widoczna ze ścieżki, tuż pod murem zamku. W kurtynie widać zamurowaną strzelnicę, co wskazuje, że hornwerk był skazamatowany. U góry znajdował się rozległy taras strzelecki. Umocniono także bramę i zbudowano kamienny ganek obronny wzdłuż muru.

Może to wówczas do murów górnego zamku dostawiono wieżowy dom, zwany domem kobiet (D). Pierwotnie był on nieco niższy niż obecnie, zwieńczony szczytami z motywem pół- i ćwierćkoli. Na ścianie płn. wisiał wykusz ustępowy. Budynek składał się z dwu części: starszej – znajdującej się poza murem obronnym zamku (wym. 12,2 x 7 m) oraz loggii od strony dziedzińca. Tę ostatnią zbudowano ok. 1580 r. razem z okrągłą klatką schodową zlokalizowaną w płn. narożniku dziedzińca i murowanym krużgankiem. Elewacje budynku, krużganek i attyki pokryto wówczas dekoracjami sgraffitowymi.

W 1. poł. XVI w. spośród panów zastawnych zamku wyróżnił się bp wrocławski Jakub von Salza, który w 1532 r. nabył dobra bolkowskie w dożywotnie posiadanie[26]. Było to wydarzenie znaczące w dziejach zamku, gdyż pod rządami możnego właściciela doszło do zasadniczej modernizacji fortyfikacji i zabudowań. Bp Jakub von Salza, piastujący od 1536 r. godność starosty generalnego Śląska, zlecił w imieniu i na koszt króla rozbudowę warowni – niezbędną w obliczu trwającej od lat wojny między Cesarstwem a państwem Ottomanów. Na Bolków Ferdynand zapisał sumę 1000 guldenów dotacji na cele budowlane – tzw. *Baugeld*. Pierwsza transza z 1534 r. pozwoliła opłacić m.in. wykucie cysterny na zamku górnym, na płn. od wieży; z drugiej z 1539 r. rozpoczęto właściwą rozbudowę umocnień[27]. W 1539 r. zatrudniono Włocha, mistrza Jakuba Parra[28], przedstawiciela „komasków" – murarzy i kamieniarzy z pogranicza włosko-szwajcarskiego, znad jezior Como i Lugano. Jednakże po roku prac i śmierci biskupa w 1539 r. komaskowie odeszli i prace były kontynuowane przez innych wykonawców, na zlecenie nestorów rodu von Salza[29].

Faza 5 – Zamek uzyskał wówczas zewnętrzny pas murów wzmocnionych niewielkimi bastejami o różnych kształtach. Do tej funkcji zaadaptowano też dwie baszty murów miejskich. Powiększeniu uległy w ten sposób dziedzińce płn., płd. oraz powstał dziedziniec wsch. Budynki domu B1–B4 otrzymały w zwieńczeniu bardzo efektowną, istniejącą do dziś attykę złożoną z naprzemiennie ułożonych półkoli i tzw. jaskółczych ogonów (tarcz z dwoma ćwierćkolami). Attyką zwieńczono również wieżę. Ściany budynków ozdobiono sgraffitami, a od strony dziedzińca wzdłuż zabudowań stanęły arkadowe krużganki. Pałac (C) został podwyższony o II piętro, a w Wielkiej Sali na parterze wprowadzono nowatorskie sklepienie, mocno spłaszczone u góry, zwane zwierciadlanym. Gęsto rozmieszczone lunety sklepienne spływały na kamienne wsporniki, z których do dziś zachował się jeden – z rzeźbą rozkraczonego zbrojnego w kolczudze.

[25] Zgodę na budowę *hornwerku* uzyskali panowie zastawni lenna zamkowego bracia Fabian i Jan Tschirnhaus (APWr, Rep. 83, nr 269/281; Schubert 1895, s. 14–15).

[26] Schubert 1895, s. 18.

[27] Schubert 1895, s. 18–19.

[28] Już wcześniej biskup Salza zatrudnił warsztat Parra przy inkastelacji kościoła parafialnego w Paczkowie.

[29] Posiadaczami zamku byli wówczas: w latach 1539–42 biskupi brat Matthäus, piastujący urząd starosty zgorzeleckiego, potem jego synowie Joachim von Salza (do 1558), Benno (zm. 1559) i Hans (zm. 1560 na zamku bolkowskim), ich kuzyni Opitz (zm. 1561, jego nagrobek figuralny zachował się w bolkowskiej farze) i Hermann, któremu cesarz w 1562 r. wymówił zastaw, wyrażając zgodę, by dobra przejął najmłodszy syn starosty Matthäusa oraz Benno von Salza na Rengersdorfie i Oybinie (zm. 1566). Ostatnim posiadaczem z rodu Salzów był syn Benna, Georg (Schubert 1895, s. 20–21 i 27).



Ortofotomozaika wspornika z rycerzem w kolczudze (opr. MBe)



Zamek Bolków od płn.-wsch. (fot. MB, 2024)

Mimo podjętych działań stan zamku był zły. W 1565 r. Benno von Salza ściągnął radcę kameralnego do oceny stanu technicznego zabudowań i oszacowania kosztu napraw. W tym samym roku król udzielił *Baugeld* w kwocie 400 talarów na remont zamku „szczególnie na przesklepienie drugiej kondygnacji, ponieważ teraz nie można bezpiecznie po niej chodzić i też ogień jest tu niepewny", a także na położenie dachówki[30]. Przygotowania do prac przerwała śmierć właściciela. W 1570 r. posiadłość zakupił Matthäus von Logau junior, długoletni starosta księstwa świdnicko-jaworskiego (1565–1593), posiadacz lenna zamkowego w Jaworze[31].

W świetle aneksu z 1577 r. stan zamku był nadal zły[32]. Poprawę przyniosły dopiero kosztowne inwestycje Matthäusa von Logau. Jednakże zadłużenie pogłębione wydatkami na remont skłoniło Logaua do zastawienia posiadłości[33]. Jednocześnie, w latach 1585–1586 kontynuowano prace budowlane. Według komisji wizytującej dobra bolkowskie w 1586 r. prace z lat 1581–1584 kosztowały 4384 talary i 24 grosze, nie licząc robót szklarskich, stolarskich, ślusarskich i ceramicznych[34]. W 1591 r. cesarz Rudolf II sprzedał Matthäusowi von Logau bolkowskie lenno zamkowe za kwotę 30 000 talarów w posiadanie dziedziczne[35].

Po śmierci starosty Logaua w 1593 r. zadłużone dobra bolkowskie przypadły niespłaconym wierzycielom, którzy pięć lat później sprzedali posiadłość za ponad 30 591 talarów Jakobowi von Zedlitz na Piotrowicach Jaworskich i Trzcińsku[36].

Przy zakupie Bolkowa z rąk Salzów w 1570 r. został sporządzony inwentarz zamku, który przytaczamy w opracowaniu Heinricha Schuberta: „Zamek leży na całkiem wysokiej skalistej górze i jest, nie licząc dachów, wysoki na cztery kondygnacje. Przy wejściu leży kuchnia, piwnice, spiżarnia (*Brottkammer*), dwie ciemne komory, dwie piwnice, stajnia, warzelnia (*Siedekammer*), druga stajnia, izba nad bramą i piekarnia. Na pierwszej kondygnacji: izba dworska (*Hofstube*), sień (*Saal*), mała izdebka naprzeciw izby dworskiej, komora, obok mała komórka i jeszcze jedna izdebka. Na drugiej kondygnacji: duża sala (sień?), w niej znajduje się 18 hakownic, 5 halabard i 6 drzewców (*Stangen*). Na trzeciej kondygnacji: izdebka *auf dem Saal*, 3 komory dla gości, trzy sklepienia jedno na drugim (?), izdebka nad kuchnią i poniżej komora, pod dachem zamknięty strych (*gespundter Söller*). W wieży mała izdebka i także trzy sklepienia jedno nad drugim. Najniższa kondygnacja ma 8 ¼ łokci wysokości, druga 5, trzecia 5, czwarta 5 ¼. Przy zamku jest winnica (*Weingarten*), która ma na długość i na szerokość 114 łokci, ale mało lub nic przynosi i nie daje dochodów. Obok zamku jest browar, prawie [cały] zbudowany z kamienia, 24 łokcie długi, 15 łokci szeroki, w nim sklepiona piwnica, 15 łokci długa, 11 łokci szeroka, obok słodownia. Poniżej zamku leży folwark (*Vorwerk oder Meierhof*). Do niego należą po prawej stronie kamiennej bramy – budynek mieszkalny o dwóch kondygnacjach, stajnia, ogród warzywny, sad zwany Lamprecht i młyn"[1].

[1] Schubert 1895, s. 29–30.

[30] Czyli „przykrycie zamku cegłą" (Schubert 1895, s. 26); wcześniej musiał być na dachu gont.

[31] Schubert 1895, s. 28.

[32] „Ściana szczytowa od strony folwarku pęka od góry do dołu, zadaszenie jest zupełnie nieszczęsne, belki [stropowe] są zgnite i nie jest bezpiecznie tam mieszkać".

[33] W 1585 r. nabywcą został Ferdinand Hoffmann, wysoki urzędnik cesarski, m.in. dziedziczny marszałek Austrii i Styrii.

[34] Schubert 1895, s. 30–31.

[35] Schubert 1895, s. 31–33.

[36] Schubert 1895, s. 34.

Faza 6 – Na przełomie XVI/XVII w. podjęto prace przy głównej bramie wjazdowej na przedzamcze. Wiosną 1599 r. ścięto drzewa na wykonanie nadproży nad jej przejazdem[37]. Brama była zamykana wrotami na biegunach. Budynek bramny pokryto sgraffitem z postacią muszkietera. Prace te zbiegły się z przebudową przedpiersia głównego muru obronnego zamku na odcinku zach. Zostało ono wyposażone w dwa zadaszone drewniane wykusze. Prace przy przedpiersiu datuje ścinka drewna, dokonana w 1598 r[38]. Zapewne w tym czasie przedzamcze zostało powiększone i uzyskało przedpiersie ze strzelnicami kluczowymi, dostosowanymi do ręcznej broni palnej. Najpóźniej wówczas zbudowano Basteję Prochową na dolnym obwodzie murów, od strony miasta.

Zamek został wciągnięty w wir działań wojny 30-letniej decyzją stanów księstwa, które w 1639 r. wpisały Bolków na listę warowni przeznaczonych na bazę wojsk cesarskich. Rzeczywiście, przez kilka lat zamek był obsadzony załogą i kilkukrotnie atakowały go wojska szwedzkie. Ostatni szturm z 1646 r. zakończył się zdobyciem i zniszczeniami: ostrzał artyleryjski zburzył trzy basteje oraz płd. część muru gotyckiego; zapewne również wtedy zawaliły się krużganki[39]. Rodzina Zedlitzów, nie mogąc sprostać temu zadaniu, w 1703 r. sprzedała zamek cystersom z Krzeszowa. Majętny zakon przystąpił do remontu, który trwał do 1715 r. i objął zwłaszcza dom zamkowy B mieszczący apartament opata, pokoje gościnne i kaplicę w sekcji B1, przeniesioną z I na II piętro. Powstała też boczna galeria komunikacyjna, poprowadzona wzdłuż tego budynku[40]. Po zajęciu Śląska przez Prusy zaczął się upadek gospodarczy zakonu, a w konsekwencji także i zamku. Przejęcie go przez państwo nastąpiło po sekularyzacji dóbr zakonu w 1810 r., co jedynie przyspieszyło jego rujnację.

[37] Konieczny 2023.
[38] Tamże.
[39] Schubert 1895, s. 39–40.
[40] Luterotti 1928, s. 97.

Literatura

Müller 1837, s. 515–527; Lutsch 1891, s. 351–353; Lutsch 1903; Schubert 1895; Schaetzke 1927; Ebhardt 1939, s. 471, 475; Guerquin 1957, s. 35–37; Czerner 1960; Kaźmierczyk 1959, s. 41–44; Kaźmierczyk 1963, s. 97–101; Czerner 1963; Grundmann 1982, s. 85–97; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 105–107; Chorowska 2003, s. 70–74, 249–252; Pilch 2005, s. 25–27; Boguszewicz 2010, s. 194–198.

Autorzy

MCh, MR, AB, kw. źródł. DA, red. MCh



Zabudowa folwarczna w Bolkowie-Zdroju; średniowiecza siedziba mogła znajdować się na wyniesieniu w głębi podworca (fot. TD, 2026)

BOLKÓW-ZDRÓJ (niem. *Wiesau, Bad Wiesau*) – przysiółek wsi Stare Rochowice, gm. Bolków

50.92522 N, 16.06363 E (?)

Niezachowany murowany dwór we wsi o niepewnej lokalizacji i nieznanej formie

Wiesau to niewielka wieś łanowa założona w XIII w. na Pogórzu Bolkowskim, w dolinie Rochowickiego Potoku, między Starymi Rochowicami (niem. *Alt-Röhrsdorf*) i Bolkowem, wzmiankowana po raz pierwszy w 1307 r. pod łacińską nazwą *Pratum* – łąka. Nazwa niem., zapisywana w średniowieczu jako *Wese* (1366), *Wesen*, *Wesin* (1367) itp., jest odpowiednikiem łacińskiej.

Dwór Czirnów w *Wiesau* należy do grupy obiektów doskonale udokumentowanych źródłowo, których istnienie nie budzi wątpliwości, ale dotychczas niezlokalizowanych. Majątek ziemski, w którym powstał zdrój, to dawna posiadłość rycerska, stanowiąca w XIV w. jedną z siedzib rodu von Czirn. Siedziba musiała istnieć tu już przed poł. stulecia, bowiem w licznych dokumentach z lat 60. XIV w. przewija się co najmniej drugie pokolenie członków rodu piszących się *Wesin* albo *de Wesen* (tzn. „z Wiesau"). W 1367 r. wystąpili bracia Niczko, Hannus, Dirschko i Petrus *de Wesen*[1]; *Henricus de Wesen* bywał w tym czasie (1366–1368 i 1371) świadkiem na dokumentach[2]. Dobra ziemskie w *Wiesau* Czirnowie posiadali aż do pocz. XV w.: w kolejnych latach występują w dokumentach bracia Herrmann i Konrad oraz Kuncze[3]. Później rycerze piszący się *Wesin* pojawiali się w innych częściach Śląska (np. w poł. XV w. posiadali Siedlęcin).

W 1403 r. dobra po Hermannie zakupili bracia, Stephan Pheffechin i Heinrich von derHeide.

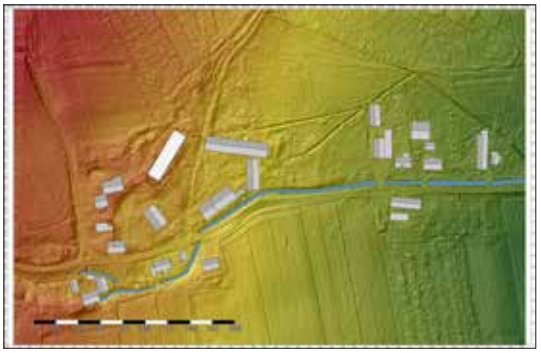
[1] Landbuch I, nr 29.

[2] Landbuch I, nr A1, nr 66, 74–76, 219, 687.

[3] 1385– *Conraden und Herman gebruder von Czirnen von der Wesen genant* (Landbuch II, nr 93); 1386 – *Kunczchin von Czirnen, Franczken son von Czirnen, von der Wesin genant* (Landbuch II, nr 238) i in.



Lokalizacja dworu i folwarku na Mtbl., ark. 5062 Bolkenhain, wyd. w 1938 r. (opr. PB)



Domniemany dwór w otoczeniu słabo czytelnej fosy i folwarku na NMT (opr. PB)

Nabyli majątek ziemski z wymienionym wprost murowanym dworem (*mit dem gemawertin hoffe*), folwarkiem, młynem i zabudowaniami oraz częścią lenna ołtarzowego (praw patronackich), związanego z również wymienioną kaplicą w dworze (*auff dem eganent hoffe*)[4]. Już cztery lata później bracia Heide odsprzedali dwór z przyległościami i połowę lenna ołtarzowego Gunczelowi von Schweinichen[5].

Poza przybliżoną lokalizacją siedziby – w środku wsi, ok. 800 m od jej zach. krańca (tj. od szosy Bolków – Jelenia Góra), po płn. stronie drogi, w zach. części folwarku (aktualnie folwarku dolnego; drugi jest w górnej części wsi), niczego o budowli nie wiemy. Najbardziej prawdopodobną formą wydaje się wieża mieszkalna. Choć wszystkie istniejące w tym miejscu budynki gospodarcze pochodzą z XIX i XX w., któryś z nich mógł powstać na starszych fundamentach. Zagadką pozostaje, czym w istocie była kaplica na dworze Czirnów – wnęką z ołtarzem w jednym z pomieszczeń dworu czy może jednak wolnostojącą budowlą.

Dzieje majątku w XV w. nie są znane. W 1550 r. majątek Bolków-Zdrój był podzielony – część należała do Heinricha von Predel, a część do małoletnich spadkobierców rodziny von Zedlitz[6]. W 1602 r. wsie Stare Rochowice i Bolków-Zdrój posiadał Jacob von Zedlitz[7]. Wiadomo, że posiadłość została w 1628 r. zakupiona przez Ladislawa von Zedlitz i włączona do lenna zamkowego Bolków; stanowiła własność Zedlitzów bolkowskich (baron Ferdinand, †1668, pisał się *Herr auf Burg Bolkenhain, Wiesau, Röhrsdorf etc.*), potem był to majątek cystersów krzeszowskich. Po sekularyzacji dóbr klasztornych posiadłość przeszła pod zarząd miasta (?) i była użytkowana przez dzierżawców

Literatura

Chorowska 2003, s. 112; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, RM, kw. źródł. AK, red. TD

[4] 1403 – *Herman von Czirnaw von der Wezen genannt* […] *vornemlich das geseße mit dem gemawirten hofe* (Landbuch III, nr 1465).

[5] Chorowska 2003, s. 112, przyp. za: Schweinichen 1904, s. 127.

[6] Ritterdienste. SJ. 1550, s. 51, s. 222.

[7] Ritterdienste. SJ. 1602, s. 79.



Ruina pałacu od płd. (fot. PB, 2023)

BRONÓW (niem. *Börnchen*), gm. Dobromierz

50.92827 N, 16.21767 E

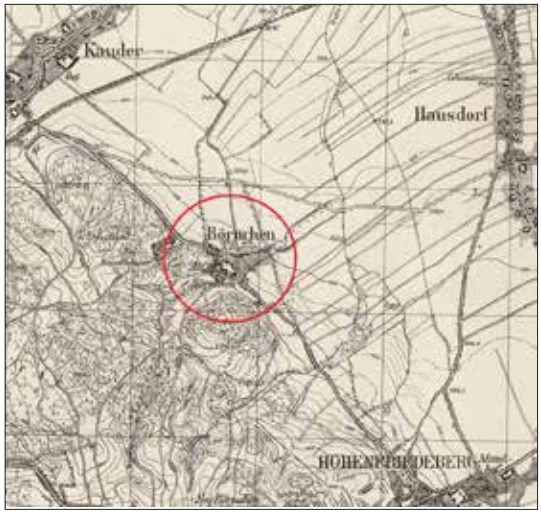
Pozostałości dworu książęcego, później rycerskiego, w murach zrujnowanego pałacu

Bronów jest niewielką wsią, położoną na Obniżeniu Podsudeckim, bezpośrednio pod krawędzią Pogórza Wałbrzyskiego[1]. Istniało tu niewysychające źródło, zwane *Źródłem Piwowara*, od którego pochodzi dawna nazwa wsi. Wzmianka z ok. 1300 r. wymienia ją jako *Burn*[2] – staroniemieckie „źródło", późniejsze zapisy podają wersję zdrobniałą (1387 *Bornchein,* 1388 *Bornecheyn*).

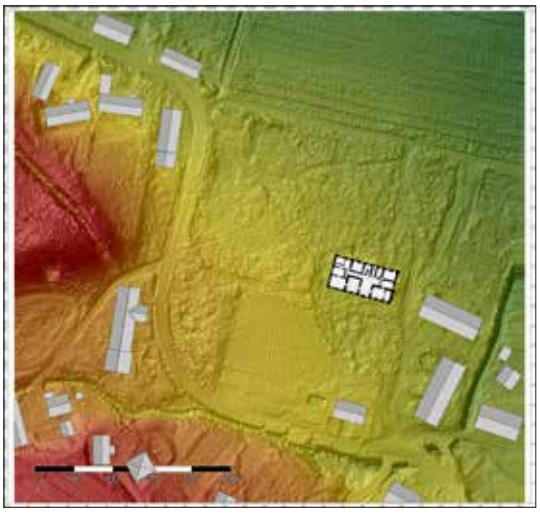
Informacje o średniowiecznych właścicielach wsi są skąpe. W 1388 r. wspomniano książęce dobra w Bronowie i *herczoginne Bornecheyn*[3], zapewne księżną świdnicką Agnieszkę, wdowę po Bolku II. Dokument o rok wcześniejszy, z 1387 r., informuje, że przedstawiciel rodziny Schweinichenów, Gunczelin von Sweyn, ufundował ołtarz do kościoła w Świnach, korzystając ze swych dochodów z Bronowa[4]. W świetle tych źródeł trzeba przyjąć, że pod koniec XIV w. wieś przechodziła stopniowo w ręce rycerskie.

Murowany dwór pański, wpierw książęcy, a następnie rycerski, usytuowano w samym centrum wsi. Na płd. od niego rozłożył się folwark, z obszernym dziedzińcem i zabudową gospodarczą. Obecnie jego ruina stoi pośrodku zdziczałego parku, który pierwotnie był parkiem angielskim. Ściany magistralne pałacu są zacho-

[1] Wg starszych podziałów: Pog. Bolkowskiego.
[2] W Bronowie było 5 łanów (LF, D 111).
[3] Landbuch II, nr 551.
[4] Landbuch II, nr 548.



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. Hohenfriedenberg, wyd. 1936 r. (opr. PB)



Dwór i folwark na NMT (opr. PB)

wane do pełnej wysokości, podobnie część ścian działowych; brak dachu i stropów. W jej murach odkryto zręby średniowiecznego założenia[5].

Faza 1 (2. poł. XIV w.) – Był to wówczas niewielki zamek, założony na planie prostokąta o wym. 24,5 x 16,9 m, złożony z kamiennego muru obronnego i niewielkiego budynku mieszkalnego, który został do muru dostawiony w wewnętrznym narożniku płn.-wsch. Mimo wyraźnych styków pomiędzy domem a murem obie budowle należy uznać za powstałe w tym samym czasie z powodu okienka-strzelnicy, które przewidziano w murze już na etapie budowy, z uwagi na potrzebę doświetlenia przyziemia domu. To ostatnie było również kamienne, zagłębione o ok. 1,5 m poniżej poziomu dziedzińca i tyleż samo wychodziło ponad dziedziniec. Jego wewn. wymiary wynosiły 6 x 4,5 m; było przekryte stropem belkowym i nadbudowane o wyższe kondygnacje, zapewne w konstrukcji szkieletowej. Mur obwodowy o grub. 85–100 cm wzniesiono, podobnie jak ściany przyziemia, z kamienia łamanego na dość słabej, gliniastej, ciemno-brązowej zaprawie wapiennej z dużymi grudami wapna, co jest wyróżnikiem zapraw średniowiecznych. Zachował się on do wysokości ok. $^{2}/_{3}$ pierwszego piętra obecnego pałacu. Lokalizacja wjazdu na dziedziniec nie jest znana.

Stosunki własnościowe w Bronowie przed poł. XVI w. nie przedstawiają się jasno. W 1492 r. był tu obronny dwór „pani baronowej von Both"[6]. W 1550 r. właścicielem Bronowa oraz pobliskich wsi Pietrzyków, Łąkoszów i Serwinów był Sigmund von Borschnitz[7], przedstawiciel jednego z najstarszych i najzamożniejszych śląskich rodów.

Faza 2 (XV w.) – Najpóźniej do końca XV stulecia strefa mieszkalna zamku została rozszerzona o drugi, w pełni murowany budynek, wzniesiony w wewnętrznym narożniku płd.-wsch. Miał on wymiary 11,2 x 7,3 m i solidne, kamienne mury zbudowane na bardzo mocnej zaprawie wapiennej, koloru szaro-beżowego, z wyraźnymi grudami źle zlasowanego wapna. Pomiędzy starszym i młodszym budynkiem pozostawiono

[5] Błoniewski 2018, z późniejszymi zmianami.

[6] Niesiecki Leksykon.

[7] Ritterdienste. SJ.1550, s. 48.



Plan dworu z rozwarstwieniem chronologicznym murów: 1 – mur z XIV w., 2 – mur z XV w., 3 – mur z 1. poł. XVI w., 4 – poł. XVI–poł. XVII w., 5 – XIX–XX w. (opr. PB, MCh)

przestrzeń o szer. 3 m, która mogła pełnić funkcję nieprzejezdnej sieni, dostępnej z dziedzińca.

Faza 3 (XVI w.) – W dalszym ciągu trwało zabudowywanie powierzchni dziedzińca ujętego murem obwodowym. Przy jego płn. odcinku powstał budynek, z którego pozostały 3 ściany – dwie działowe i jedna zewnętrzna, od strony dziedzińca. Nie sposób dziś odpowiedzieć na pytanie, czy był on oderwany od starszej zabudowy, czy raczej tworzył jej boczne skrzydło.

Faza 4 (2. poł. XVI w.–1. poł. XVII w.) – Doszło wówczas do całkowitej zabudowy dziedzińca i zasklepienia utworzonych w ten sposób pomieszczeń kolebami z lunetami.

W latach 80. XVII w. Bronów należał do księżnej Joanny Teresy von Stein, wydanej w 1686 r. za księcia Ferdynanda von Schaffgotsch[8]. Od 1740 r. Bronów stanowił własność hrabiów von Matuschka[9], a od 1751 r. był w posiadaniu rodu von Mutius. Początkowo była to dzierżawa, ale w 1756 r. ówczesny królewski radca prawny, kanclerz księcia biskupa wrocławskiego Franz von Mutius, odkupił dobra od hrabiny Josephy von Matuschka. W rękach wywodzącej się z Miśni rodziny von Mutius, której członkowie należeli do korpusu dyplomatycznego, piastując m.in. godności ambasadorów Prus i Niemiec w Portugalii, Bronów pozostawał już nieprzerwanie do 1945 r.[10]

Kolejna przebudowa dokonana przez barona Ernsta von Mutiusa w 1880 r. przeobraziła dawny dwór obronny w okazały pałac. Dwupiętrowe założenie otoczył piękny park w stylu angielskim. Wnętrza pałacu wypełniły zbiory szkła, porcelany i galeria obrazów.

[8] Por. tablica w kościele św. Michała w Dobromierzu.

[9] Werner–F-Sch, s. 353; Zimmermann 5, s. 100.

[10] Zimmermann 5, s. 100; Knie 1830, s. 53; Knie 1845, s. 45; Anpsa 1857, s. 154; SGA 1870, s. 78, SGA 1886, s. 131, 210; SGA 1894, s. 127, 200; SGA 1898, s. 136, 213; SGA 1902, s. 146, 227; SGA 1917, s. 274, SGA 1921, s. 288, SGA 1926, s. 358.



Widok pałacu ok. 1900–1910 (Golitschek 1978)

Literatura

Zimmermann 5, s. 100; Pilch 2005, s. 31; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, MCh, źródł. DA, AK, red. TD



Wnętrze piwnicy w trakcie badań (fot. AB, 2006)

BUKÓWKA (niem. *Buchwald*), gm. Lubawka, góra Zameczek (Bork-Berg, Burg-Berg, 595 m n.p.m.)

50.70917 N, 15.94778 E

Pozostałości obiektu typu motte na skalistym grzbiecie

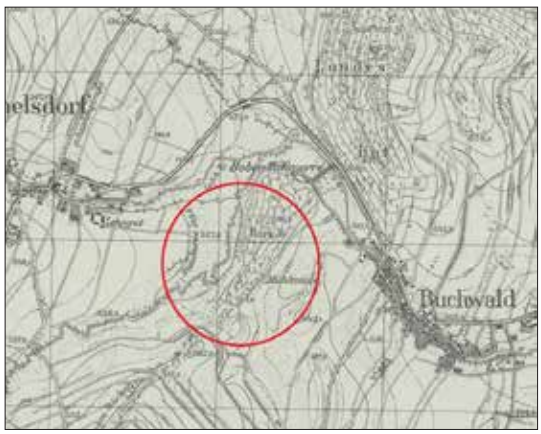
Obiekt w Bukówce znajduje się na grzbiecie zbudowanego ze zlepieńców grzbietu wzniesienia Zameczek (595 m), należącego do Wzgórz Bramy Lubawskiej. Jest to założenie obronne typu motte w formie owalnego nasypu, otoczonego fosą i wałem o wydłużonym „półowalnym" zarysie, wynikającym z tego, że nasyp przylega bezpośrednio do krawędzi naturalnego skalnego urwiska o wys. 7–8 m. Urwisko to zapewniało ochronę od zach., pozostałe strony zabezpieczała wspomniana sucha fosa i wał zewnętrzny (zachowane częściowo)[1]. Okres funkcjonowania na podstawie materiałów archeologicznych można określić na 2. poł. XIII–1. poł. XIV w.

Z okresu funkcjonowania obiektu nie mamy żadnych dokumentów bezpośrednio dotyczących zamku i wsi Bukówka. Można więc jedynie hipotetycznie przyjąć, że budowla obronna mogła powstać w związku z procesem kształtowania się granicy między dobrami księcia Bolka I i króla Wacława II na obszarze między Kamienną Górą i Trutnovem[2], jako strażnica graniczna, a także wsparcie planowanej akcji osadniczej podjętej z inicjatywy księcia Bolka I[3].

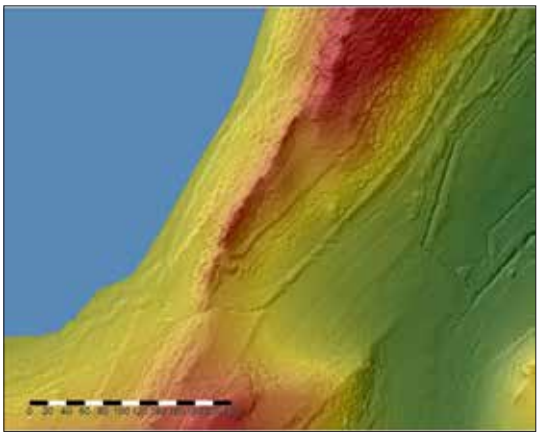
[1] Boguszewicz 2010, s. 198–199.

[2] W 1289 r. książę Bolko I otrzymał od Wacława II w ramach większej posiadłości Miszkowice, sąsiadujące z Bukówką od zach., których nie włączył później do dóbr przekazanych klasztorowi w Krzeszowie (Boguszewicz 2010, s. 110; Wiszewski 2015, s. 40 i nn).

[3] Wiszewski sugeruje króla Wacława II jako moż-



Góra Zameczek i Bukówka na Mtbl., ark. Schmiedeberg, wyd. w 1938 r. (opr. PB)



Góra Zameczek wg NMT (opr. PB)

Brak materiałów archeologicznych z późniejszego okresu i ślady po spalonym budynku wskazują, że obiekt nie funkcjonował długo. Mógł być jedną z warowni w okolicy Kamiennej Góry zniszczonych przez wojska Jana Luksemburskiego późną wiosną 1345 r., po odstąpieniu przez nie od oblężenia Świdnicy. Mówi o tym, choć niezbyt jasno, dokument króla Jana z 1345 r., w którym wynagradza górników z *Reichenstein* (Złoty Stok? Kašperské Hory?) za „zasługi przy zamkach" (zdobywaniu zamków?) koło Kamiennej Góry[4].

Na szczycie wzniesienia jest zarys wykutej w zlepieńcu piwnicy o wym. 1,8 x 3,9 m. Jej kraniec przy granicy urwiska tworzył rodzaj szybu (1,8 x 2,5 m) zagłębionego w skalne podłoże na ok. 2 m. Prawdopodobnie była to lodownia. Wokół piwnicy utworzono platformę z gruzu skalnego pod budowę górnej części domu o przybliżonych wymiarach 7 x 7 m. Był on drewniany, zapewne w konstrukcji wieńcowej. Brak śladów gliny wyklucza funkcjonowanie tu budowli szachulcowej. Rozmiary założenia oraz konfiguracja terenu wskazują, iż był to główny, jeśli nie jedyny budynek warowni[5]. Całość otoczyły dwa wały przedzielone suchą fosą. Taki układ jest czytelny po stronie płd.; reszta została zniwelowana w wyniku orki.

Po poł. XIV w. Bukówka należała do Seidlitzów. W 1378 r. Jan zwany Schonefogel i Konrad Hunder, synowie zmarłego Heynczka Seidlitz, sprzedali 4 wsie, w tym Bukówkę, opatowi klasztoru cystersów w Krzeszowie. Z dóbr będących wcześniej wianem zrzekła się na rzecz synów ich matka Małgorzata, ochmistrzyni dworu księżnej Agnieszki[6]. W związku z tym trudno wytłumaczyć odnotowany w 1397 r. tytuł Hannosa i Heincze von Zedlitz „vom Buchwalde gesessin"[7], jak i wystąpienie na dokumencie z 1403 r. „Heinze von Czedliz vom Buchwald genannt"[8]. Być może ich siedziby nie należy identyfikować z omawianym obiektem, lecz z bliżej nieznaną rezydencją we wsi. Ostatecznie Bukówka znalazła się we włościach klasztoru krzeszowskiego, do których należała aż do 1810 r.

W XIX w. miały tu miejsce prace archeologiczne, prawdopodobnie amatorskie, podczas których znaleziono podkowy i elementy uzbroje-

liwego inicjatora budowy obiektu w Bukówce, wskazując m.in. na jego konkurencyjne położenie w stosunku do znanego z dokumentów murowanego dworu książęcego w Lubawce (Wiszewski 2015, s. 47).

[4] RŚl, I, nr 375; Boguszewicz 2010, s. 150–152.

[5] Boguszewicz 2010, s. 95, 97–98.

[6] Landbuch I, nr A43.

[7] Landbuch III, 315.

[8] Landbuch III, nr 1446.



Piwnica wykuta w skale (fot. AB, 2006)

nia[9]. W 2006 r. odkryto zespół ceramiki naczyniowej oraz wyroby z żelaza, jak gwoździe, okucia, klucz i groty bełtów kuszy. Wśród znalezisk z metali kolorowych wyróżniały się fragmenty naczynia, blachy stopu miedzi oraz profilowana sprzączka do pasa[10].

[9] Treblin 1908, s. 60; Boguszewicz 2010, s. 199; Nowakowski 2017, s. 278.

[10] Boguszewicz 2006.

Literatura

Treblin 1908, s. 90; Boguszewicz 2010, s. 199; Nowakowski 2017, s. 278; Wiszewski 2015, s. 47.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. TD

BURKATÓW (niem. *Burkersdorf*), gm. Świdnica

50.79486 N, 16.47028 E

Pozostałości majdanu dworu obronnego, z istniejącym budynkiem pałacu z XIX w.

Burkatów to wieś położona w dolinie Bystrzycy, na Obniżeniu Podsudeckim, bezpośrednio poniżej miejsca, gdzie rzeka wypływa z przełomu pomiędzy wzniesieniami Gór Sowich i Pogórza Wałbrzyskiego. Osobliwością jej położenia jest „wciśnięcie" pomiędzy wsie Bystrzycę Dolną i Górną (dawniej zwane Bystrzycą i Bystrzycą Polską). Po zach. stronie doliny znajdują się zagrody i rozciągają pola o rozłogu typowym dla wsi łańcuchowych, zaś na wsch. od koryta Młynówki znalazł się folwark oraz zabudowania i grunty dawnej wsi folwarcznej (?) Omieciny[1]. Pierwsza wzmianka o Burkatowie pochodzi dopiero z 1373 r.[2], jednak powstał on zapewne znacznie wcześniej.

Już w poł. XII w. istniała Bystrzyca Dolna, powstała na obszarze zamieszkiwanym przez ludność słowiańską. Ok. 1150 r. Piotr Włast wraz z małżonką Marią podarował dziesięcinę z niej wrocławskiemu klasztorowi augustianów na Piasku; akt ten zatwierdził biskup Walter. W bliżej nieznanych okolicznościach wieś znalazła się w posiadaniu rycerskim, a w 1279 r. jej właścicielem był Burkhard piszący się „von Wistricz" (z Bystrzycy). Gdy powstała Bystrzyca Górna, wzmiankowana od 1318 r.[3], starszą i niżej położoną część wsi zaczęto nazywać „polską"[4]. Zapewne Burkhard był założycielem Burkatowa, który najpierw stanowił folwark w obrębie jednej z Bystrzyc, a potem utworzono zeń odrębną wieś. Zostało to utrwalone w historycznej nazwie miejscowości – „wieś Burgharda" zapisywanej w różny sposób, np. *Burghardisdorf* (1373)[5].

Folwark zlokalizowano na terasie zalewowej rzeki Bystrzycy, pomiędzy starorzeczem Młynówki od zach. i bezimiennym potokiem od wsch. Pomiędzy nimi poprowadzono łącznik zasilający stawy hodowlane oraz fosę okalającą majdan dworski, który znajdował się przy płn.-wsch. krańcu nieregularnego czworobocznego podwórza folwarcznego otoczonego budynkami gospodarczymi. Obecnie zagłębienie fosy jest ledwie widoczne, a dwór o metryce XIX-wiecznej zajmuje środek dawnego majdanu i zarazem miejsce po starszej siedzibie. Nie prowadzono w nim dotąd żadnych badań architektonicznych. Wprawdzie istnienie dworu o metryce średniowiecznej nie budzi wątpliwości w świetle dokumentów i materiałów kartograficznych, ale jedyne informacje o jego formie daje nam anonimowa grafika, podpisana *Das alte Schloss zu Burkersdorf*.

Terytorium osadnicze rozciągnięte wzdłuż górskiego odcinka doliny Bystrzycy stanowiło od czasu XIII-wiecznej akcji zasiedleńczej domenę książęcą i dopiero w latach 70. XIV w. zostało sprywatyzowane. W 1372 r. księżna Agnieszka przekazała w lenno zamek Grodno i okoliczne wsie Reinczkowi Schof[6], zaś w 1373 r. „majątek Weistritz, zwany Burghardisdorf" w ręce Gunthera von Ronow[7]. W świetle przekazów pisanych dalsze przemiany własności majątku (z folwarkiem i młynem) można rekonstruować następująco: do 1377 r. miał go Gunther von

[1] Wzmiankowany w 1369 r. jako *Omeisendorf* (Landbuch I, nr 339). Dwór w Omiecinach także nie przetrwał. W 1804 r. został zniszczony przez powódź i odtworzony powyżej terasy zalewowej, przy szosie świdnickiej (Pückler 1892, s. 16).

[2] Landbuch I, nr 718.

[3] W związku z oskarżeniem grupy mieszkańców, w tym proboszcza i jego dwóch synów, Johannesa i Petzki (!), o liczne kradzieże, w tym włamanie do kościoła (Nowotny G, Nowotny D); od 1391 r. nazywano ją Górną – *Obir Weistricz* (Landbuch II, nr 887).

[4] Od 1368 r. – *Polnisch Weistritz* (Landbuch I, nr 240).

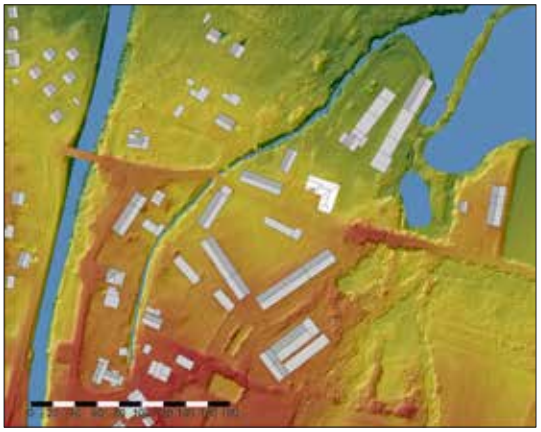
[5] Landbuch I, nr 718. Interesujący nas majątek w dokumencie z 1373 r. określono jako *das gut Weistriz, Burghardisdorf genant* – trudno zatem jednoznacznie stwierdzić, czy chodziło o samodzielną wieś, czy o dobro w obrębie Bystrzycy Dolnej lub Górnej.

[6] Landbuch I, nr 720.

[7] Landbuch I, nr 718.



Burkatów i Omieciny na Mtbl. ark. 5264 Charlottenbrunn, wyd. w 1913 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

Ronow, po nim, też krótko – Petzold von Betschow, który przed 1383 r.[8] przekazał go synom. W 1383 r. majątek zakupił Mathias von Lemberg, kawaler zakonu maltańskiego, który uzyskał od księżnej Agnieszki zatwierdzenia własności jako lenna[9].

W 1388 lub 1389 r. majątek w Burkatowie z młynem i łąką bielarską zakupił Wilhelm von Heinichowicz[10] (†1395) z żoną Ilze. Był to świadek na licznych dokumentach i ławnik sądu manów (1389, 1395)[11], a od 1393 r właściciel Omiecin[12]. Od 1391 r. ów Wilhelm pisał się „von Burghardisdorf"[13], a więc miał tam swoją siedzibę. Dziedziczyły po nim małoletnie dzieci[14], ale już od 1399 r. „z Burkatowa" pisał się Hannos Wiltberg, jeden z prominentnych lenników na dworze świdnickim, świadek na dokumentach w latach 1391–1407[15].

Faza 1 (4. ćwierć XIV w.) – W świetle przytoczonych wyżej przekazów można hipotetycznie łączyć początki dworu z Wilhelmem von Heinrichowicz, pierwszym posiadaczem piszącym się „z Burkatowa" – i datować je na lata 80.–90. XIV w. Rozbudowy mógł dokonać Hannos Wiltberg von Burghardisdorf, a biorąc pod uwagę jego pozycję społeczną – można przypisać mu urządzenie dworu o charakterze warownym, z majdanem otoczonym fosą.

W 1419 r. właścicielem Burkatowa był Hans Nasse; rodzina ta trzymała go do 1461 r., kiedy został sprzedany Heintzowi Sandmannowi von Seidlitz[16].

Seidlitzowie posiadali Burkatów niemal do końca XVI w. W 1491 r. należał do Thymona i Jorge[17], w latach 1548–1550/1567 – Melchiora († przed 1567), sędziego dworskiego w Świdnicy i właściciela licznych dóbr[18]. Odziedziczyli je małoletni synowie, a w 1567 r. Burkatów został sprzedany Adamowi von Seidlitz (†1587)

[8] Landbuch I, nr 718, 1042, 1095, A8.
[9] Landbuch III, nr A14; Landbuch II, 631.
[10] Landbuch III, nr A14; Landbuch II, 631.
[11] Landbuch II, nr 593, 1395, 1397, 1402, 1439.
[12] Landbuch II, nr 1191.
[13] Landbuch II, nr 907; 949, 1052, 1392, 1395, 1397, 1402, 1439; Landbuch III, nr 1314.
[14] Por. Landbuch III, nr 981, 613.
[15] Zob. indeksy w: Landbuch II, s. 348; Landbuch III, s. 604, 613, 615, 616, 634. W 1401: *Johanne Wiltperg alias de Burchardisdorf* (Landbuch III, nr 1161). Od 1396 r. był właścicielem czynszów z majątku Omieciny (Landbuch III, nr 168).
[16] Zimmermann 5, s. 422; Pückler 1892, s. 31, 3.
[17] Zimmermann 5, s. 422.
[18] Posiadał: Burkatów, Omieciny, Bystrzycę Górną oraz wsie Śląska Dolina, Sierpnica (które założył od podstaw) i Walim (którą odbudował), a także szlifiernię, tartak, lasy w dolinie Bystrzycy; w skład majątku wchodziła też wieś *Laurichsdorf*, zanikła w XVII w. (Treblin 1908, s. 116; Ritterdienste.SJ.1550, s. 8; Zimmermann 5, s. 422, 472; zob. Pückler 1892, s. 31).



Niesygnowany widok dworu, litografia z ok. 1825 r. (zbiory PS)

na Rusinowej, starszemu ziemskiemu dystryktu świdnickiego, który odtąd pisał się „z Burkatowa". W 1591 r. majątek kupił Conrad von Nimitz *Zu burckhersdorff*[19]. Tenże zaś sprzedał w 1600 r. Burkatów i parcelę leśną w Laurichsdorf Wiglasowi von Schindel und Partzdorf (†1622)[20]. Ten ostatni, pan „na Omiecinach"!, był od 1583 r. właścicielem majątków Omieciny, Bystrzyca Górna, Śląska Dolina, szlifierni i lasów. W 1607 r. kupił od Conrada v. Hochberg z Książa Lubachów i Bystrzycę Górną – tym samym scalił dawne dobra burkatowskie; rozbudował kościół w Bystrzycy Górnej o wieżę i ufundował dzwon[21].

Murowany dwór znany z przekazu graficznego mógł powstać w 2. poł. XVI w. bądź pocz. XVII w. z inicjatywy jednego z Seidlitzów – Melchiora, Adama ewentualnie Wiglasa von Schindel. Nieporadne przedstawienie graficzne ukazuje w widoku zza stawu piętrowy, podpiwniczony budynek z dachem czterospadowym i 8-osiową elewacją tylną (z szachtem ubikacyjnym) oraz 3-osiową elewacją boczną. Był to zatem dwór na planie zwartym z rozplanowaniem dwutraktowym.

Po śmierci Wiglasa von Schindel w 1623 r. Burkatów przypadł Wiglasowi Młodszemu, który w 1680 r. sprzedał wieś krewniakowi Heinricha Franza Frey'a nobilitowanego w 1658 r. z predykatem „von Freyenfels", *auf Burkersdorf*[22]. Jego syn Ernst Wilhelm sprzedał Burkatów w 1740 r. Johannowi Christophowi baronowi von Seherr-Thoß (†1743), cesarsko-królewskiemu tajnemu radcy, marszałkowi polnemu, gubernatorowi Moraw i Śląska Austriackiego, panu na Jedlinie, Jedlince itd. W 1740–1742 jego śląskie posiadłości podlegały konfiskacie na podstawie zarządzenia króla Prus Fryderyka II, ale zostały zwrócone[23]. Jego syn w 1751 r. sprzedał Burkatów Amalii von Schindel († przed 1753), po czym zadłużony majątek sprzedano[24].

[19] Treblin 1908, s. 121; Zimmermann 5, s. 422, 472; Pückler 1892, s. 3, 31, 32, 25.

[20] Pückler 1892, s. 3, 32; Zimmermann 5, s. 422; Ritterdienste.SJ.1602, s. 19–20 (stan z 1594).

[21] Pückler 1892, s. 3–4, 32; Ritterdienste.SJ.1602, s. 20.

[22] Pückler 1892, s. 5, 33; Doerr 1900, s. 141; N.Siebm. 6.8.1, s. 30.

[23] Pückler 1892, s. 10-11, 33-35; Matrykuła. SJ.1732, s. 10.

[24] Pückler 1892, s. 10-12, 35.

W tym czasie, 21 VII 1762 r. dwór burkatowski uczestniczył w epizodzie wojennych dziejów Śląska jako miejsce potyczki wojsk austriackich – oddziału 50 chorwackich grenadierów, którzy obsadzili dwór, wykorzystując jego walory obronne, i wojsk pruskich – oddziału ochotników, którzy dwór zdobyli w trakcie bitwy pod Burkatowem[1].

[1] Pückler 1892, s. 15-16; Lichter 1912, s. 15.

Przekazy pisane sugerują, że dwór był zamieszkiwany jako siedziba właścicieli do 1740 r. – być może przed tą datą doszło do likwidacji renesansowych szczytów i dachów i zastąpienia ich czterospadowym dachem z lukarnami powiekowymi. W kolejnych dekadach właścicielami byli przeważnie członkowie rodów arystokratycznych (Hochbergów z Książa[25], von Mudrach[26], von Maltzan, von Pückler[27], do 1945 r. – von Pückler-Burghauss[28]), dla których dwór burkatowski był jedynie siedzibą zarządców folwarku. Jeśli zamieszkiwali w obrębie klucza dóbr – to w Bystrzycy Górnej.

W 1834 r. pożar zniszczył zabudowę folwarku, w tym budynek dworu; odbudowę podjęli zarządzający majątkiem opiekunowie prawni małoletniego Carla von Pückler, a fosa została w znacznej części zasypana[29]. W 1893 r. hrabia Carl von Pückler dokonał rozbudowy dworu o zach. część skrzydła płn. i wieżyczkę klatki schodowej (data i inicjały na elewacji wieżyczki). Niewykluczone, że obecna budowla, będąca wynikiem wielokrotnych przemian architektonicznych budynku, zawiera w obrębie skrzydła wsch. mury i piwnicę starszego gmachu. W sąsiedztwie zachowały się XIX-wieczne budynki gospodarcze oraz nieduży park krajobrazowy ze stawem.

Literatura

Zimmermann 5, s. 422; Pückler 1892, Treblin 1908, s. 121.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. TD, MCh

[25] Pückler 1892, s. 12, 34; Kerber 1885, s. 86, 91, 92; Schumann 1745, s. 179.

[26] Kerber 1885, s. 92; Pückler 1892, s. 12.

[27] Pückler 1892, s. 12-13,35; Schmidt B. 1920, s. 156-158, 302; https://www.geni.com/people/Christine-Charlotte-Maximiliane-Ernestine-von-Maltzahn/6000000047319427217.

[28] Erdmann August Silvius Reichsgraf von Pückler, major w armii pruskiej: do 1848, 1853-1861 członek Izby Deputowanych, od 1858 królewski podkomorzy, 1863-1869 landrat powiatu świdnickiego, później starosta Śląska; królewski podczaszy, 1867-1877 zasiadał w Parlamencie; od 1883 członek Izby Panów; od 1867 członek zakonu joannickiego; 1896 mianowany rzeczywistym tajnym radcą; w 1886 objął rodową ordynację korfantowską (*Fideikommiss Friedland O.S*); w 1887 uzyskał zmianę herbu i predykatu na „Graf von Pückler-Burghauß" [Pückler 1892, s. 30; C.v.Pückler].

[29] Pückler 1892, s. 17.



Założenie obronne typu motte z przebudowanym dworem (fot. TD)

CHEŁMSKO ŚLĄSKIE (niem. *Schömberg*), gm. Lubawka, ul. Pocztowa 9

50.66804 N, 16.06791 E

Obiekt typu motte w dawnym mieście, ok. 200 m na płn. zach. od rynku

W obrębie byłego miasteczka, w widłach Zadrnej i wpadającego do niej bezimiennego, prawostronnego dopływu, znajduje się regularne wzniesienie z budynkiem dawnej poczty na spłaszczonym wierzchołku – założenie obronne typu motte, niekiedy nazywane „Starym Zamkiem". Nasza wiedza o nim jest znikoma – nie mówi o nim wprost żaden dokument, badania archeologiczne w latach 1931[1] i 1941 ograniczały się do prospekcji powierzchniowych i nie ma informacji o pozyskaniu zabytków ruchomych.

W XIII w. akcję osadniczą w Kotlinie Kamiennogórskiej prowadzili Piastowie śląscy, zaś tereny po płd. stronie gór (dorzecze Úpy) kolonizowali władcy Czech – Przemyślidzi. Znaczną rolę odegrali także możnowładcy – członkowie morawskiego rodu panów ze Švábenic. Około poł. XIII w. ziemię upską (trutnowską) otrzymał od króla Wacława I pan Idík (Egidius, Idzi) ze Švábenic, zaś po nim rezydował w Trutnowie jego syn Vítek. Czeska aktywność przekroczyła wododział sudecki i objęła m.in. dolinę Zadrnej. Powstały tu dwie rozległe włości – królewska i należąca do wspomnianych rycerzy. W oczywisty sposób zagrażało to interesom książąt śląskich.

W niejasnych okolicznościach doszło do ugody. Z dokumentu spisanego w 1289 r.

[1] W okresie międzywojennym, w 1931 r. na grodzisku w Chełmsku prowadzono powierzchniowe badania archeologiczne pod kierunkiem znanego badacza grodzisk i krzyży pokutnych Maxa Hellmicha (Hellmich 1936, s. 105).

w Ołomuńcu dowiadujemy się, że król Wacław II przekazywał księciu Bolkowi I swoją majętność, której centrum stanowiło królewskie miasteczko (*opidum nostrum*) Chełmsko Śląskie (*Shonenberch*)[2]. Dokument określa zasięg przekazywanego terenu zgodnie z hydrografią i oddaje te ziemie, z których wody płyną w kierunku ziem księcia Bolka I. Chełmsko mogli założyć więc albo panowie ze Švábenic (jak mówi tradycja), a potem przekazać je królowi, albo sam król. Mogło też powstać dopiero po 1289 r.

Z dawnego założenia obronnego zachował się kopiec na planie bliskim kwadratu o zaokrąglonych narożach. Wymiary boków kopca u podstawy wynoszą 35,5 x 37 m, u góry ok. 23 m. Wysokość kopca wynosi 3–3,5 m. Kopiec otacza fosa o szer. 8–14 m (w części płn. przecina ją grobla). O średniowiecznej zabudowie kopca nie mamy żadnych danych. Jego regularna forma sugeruje XIV-wieczną metrykę, bliżej połowy tego stulecia.

Pomimo że miasteczko po 1289 r. znajdowało się pod władzą Bolka I, zarządzali nim nadal rycerze czescy. W 1324 r. Budimer i Natko ze Skalic oraz ich synowie, a także Tasso von Hannberck i jego syn Luiczco sprzedali wójtostwo i należne mu uposażenie wójtowi Marcinowi[3]. Przy tej okazji został wymieniony dwór wójtowski „stojący w rynku" (*curia in circulo locanda*). Ze względu na odległość od rynku – ok. 200 m w linii prostej – „Starego Zamku" nie można identyfikować z wójtostwem. Raczej była to siedziba rycerskich właścicieli miasteczka.

W 1343 r. Jerico de Zsinberg i Presech de Gutinsteyn sprzedali klasztorowi w Krzeszowie i Konradowi de Cyrna miasteczko Chełmsko z przynależnymi mu pięcioma wsiami za 280 grzywien. Poczyniono jednak zastrzeżenie, że po śmierci Konrada i jego żony Małgorzaty ich część majątku miała przejść na własność cystersów



Dwór na Mtbl., ark. Schoemberg, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



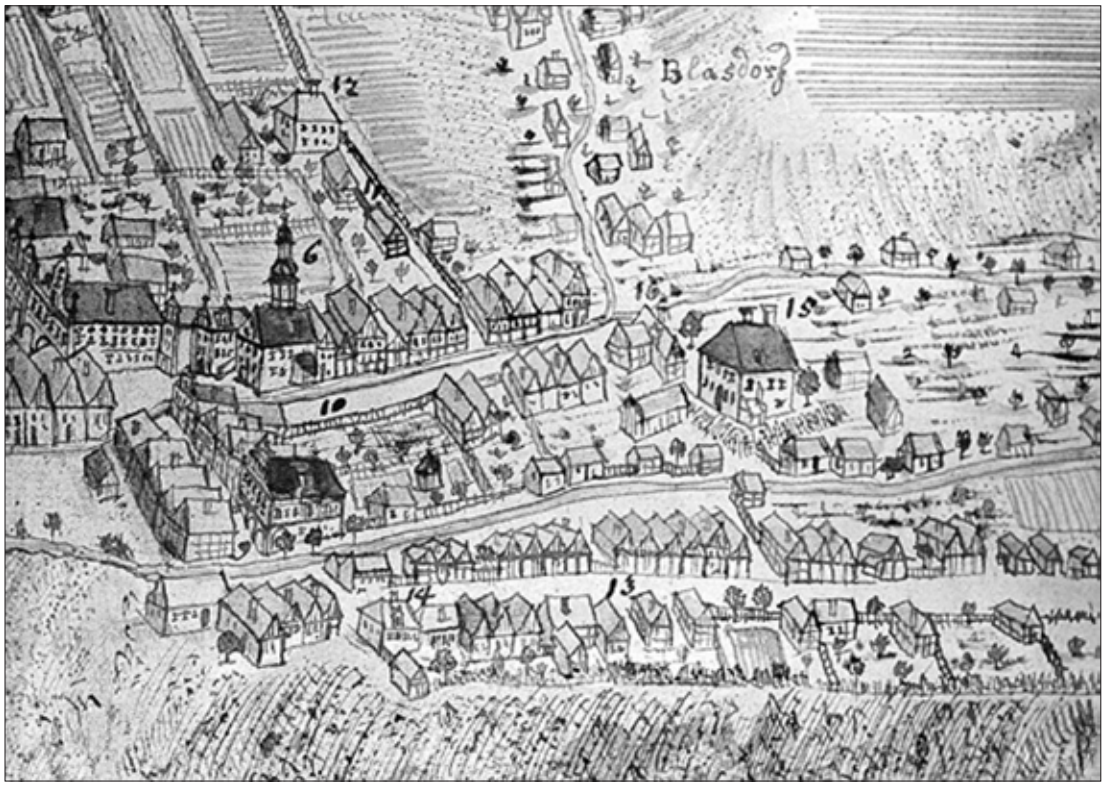


Dwór wg NMT (opr. PB)

[2] SUb. t. V, nr 426.
[3] RS, nr 4379.



Dwór na panoramie Chełmska, fragment sztychu J. Tscherninga z lat 1652–1732 z (Wiszewski 2015, il. 50, s. 504)



Dwór (nr 15) na panoramie Chełmska – rysunek F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w. (Wiszewski 2015, il. 51, s. 505)

krzeszowskich[4]. Dokument z 1360 r. informuje, że Jerico de Zsinberg Presech de Gutinsteyn, sprzedając Chełmsko, działał w imieniu Natka ze Skalic młodszego i jego rodzeństwa, którzy jednak nie otrzymali od swoich opiekunów należnych 280 grzywien. W tej sytuacji opat krzeszowski zawarł ugodę z Natkiem i przyznał mu 10 grzywien zadośćuczynienia[5]. Mimo długiego funkcjonowania miasteczka w obrębie władztwa Piastów świdnickich administracyjnie przynależało ono do dystryktu trutnowskiego, o czym świadczy dokument Lewe, wójta dziedzicznego Trutnowa, wystawiony w Chełmsku w 1368 r.[6]

Można przypuszczać, że po 1343 r. cystersi krzeszowscy znaleźli jakieś zastosowanie dla dawnego dworu rycerskiego. Następnie przebudowano go co najmniej dwukrotnie. W takiej, już nowożytnej formie ukazują Stary Zamek ryciny Johanna Tscherninga (1652–1732) i F.B. Wernera.

Obecnie na kopcu stoi budynek dawnej poczty (12,5 x 17,5 m), będący efektem gruntownej przebudowy nowożytnego dworu na pocz. XX w. Na osi fasady znajduje się płytki ryzalit – na nim, pod okapem dachu widnieje wspomniana data MCCXIV.

[4] RŚl, t. 1, nr 104–105.
[5] RŚl, t. 5, nr 134.
[6] Landbuch I, nr 233.

Literatura

Hellmich 1936, s. 105; Wiszewski 2015, s. 38–44, 53–59; Nowakowski 2017, s. 279–280.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. TD



Pałac w Ciechanowicach (fot. TD, 2026)

CIECHANOWICE (niem. *Rudelstadt*), gm. Marciszów

50.86790 N, 15.97641 E

Dawny dwór obronny, a później pałac; jego szczególnym walorem jest odkryta po 2008 r. XVI-wieczna dekoracja malarska wnętrz, wyjątkowa pod względem skali, programu ikonograficznego i wartości artystycznej

Ciechanowice leżą w dolinie Bobru, między Rudawami Janowickimi a Górami Ołowianymi; na wschód rozciąga się Kotlina Marciszowska. Wieś powstała w XIII w. w ramach kolonizacji sudeckich dolin, lokowana na prawie zachodnim i rozplanowana jako wieś łanowa. Ze względu na warunki terenowe układ był nieregularny; dziś wskutek przekształceń parcelacyjnych i zagospodarowania trudno odczytać pierwotne rozplanowanie. Zachowały się jednak śródpolne drogi i miedze oraz dwie średniowieczne dominanty: kościół (wzm. w 1335 r.[1]) i oddalony o ok. 300 m na zach. dwór.

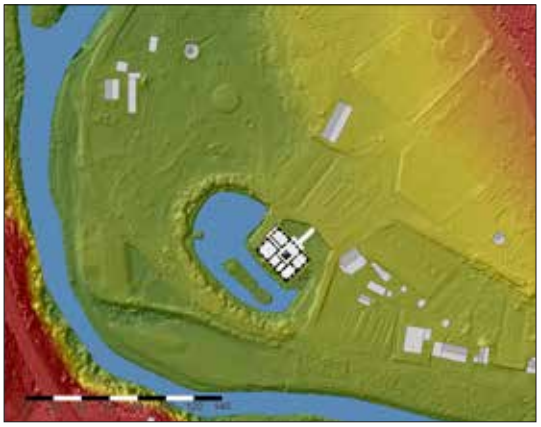
Przed 1945 r. areał pałacowy Ciechanowic, położony na płaskiej terasie zalewowej Bobru, ujęty od płd. i zach. zakolem rzeki oraz starą drogą wiejską obejmował[2]: pałac wzniesiony na

[1] Wzmianka w wykazie dziesięcin z parafii: RS 5 nr 5408; Adamska 2005, s. 241.

[2] Ustalone na podstawie przekazów kartograficznych (UrMtbl. ark. 3010; Mtbl. ark. 3010 Neue, ark.



Położenie pałacu na Mtbl., ark. 5161 Kupferberg, wyd. w 1939 r. (opr. BP)



Położenie pałacu wg NMT (opr. PB)

lekko wyniesionym czworobocznym plateau, otoczonym fosą i stawem oraz zespół zabudowy gospodarczej, administracyjnej i oficynowej otaczający trapezoidalny podwórzec. W zakresie zieleni były ogrody użytkowe założone w miejscu XVIII-wiecznego ogrodu ozdobnego, park krajobrazowy po stronie zach. i grunty uprawne z alejową drogą po płn. stronie. Na wprost alejowej drogi, w zagajniku na stoku góry, w 1913 r. powstał grobowiec Friedricha von Moltke[3]. W bezpośrednim sąsiedztwie rezydencji wzniesiono także kościół ewangelicki, pastorówkę, szkołę, gospodę i pocztę.

Po II wojnie światowej większość budynków pofolwarcznych i kościół ewangelicki uległy zniszczeniu, a historyczna struktura areału dodatkowo została zatarta przez wtórne podziały parcelacyjne oraz adaptacje otoczenia pałacu wprowadzone na potrzeby ruchu turystycznego po 2008 r., w tym przebudowę ścieżek, alejek i fragmentów ogrodów użytkowych na miejsca wypoczynku i zwiedzania.

Plateau, na którym wznosi się pałac, przed 1945 r. było wyspą otoczoną wodami stawu. Później stało się „półwyspem", gdy wsch. partię stawu przekształcono w suchą fosę.

Pałac jest budowlą dwukondygnacyjną, częściowo podpiwniczoną, nakrytą niezbyt stromym dachem dwuspadowym z facjatami od strony frontowej i ogrodowej oraz wieżyczką zrekonstruowaną po 2009 r. Od płn. przylega współczesna murowana dobudówka (która zastąpiła historyczną drewnianą werandę).

W obrębie murów obwodowych pałacu na planie lekko zdeformowanego prostokąta (ok. 32 x 22 m) ściany nośne tworzą układ trójpasmowy, dwu- i trzytraktowy – pozornie dość typowy dla tzw. dworów zwartych z XVI–XVII w., lecz w świetle badań (niestety cząstkowych) nieco odmienny od „wzorca". Za nietypowe można uznać także powojenne losy budynku: uniknął on zniszczenia i opuszczenia, był stale użytkowany, a po przejęciu przez prywatnych właścicieli – odrestaurowany i udostępniony do zwiedzania.

Początki Ciechanowic wiążą się z akcją kolonizacyjną cystersów z Lubiąża na obszarze tzw. 500 łanów – terenach górskich i puszczańskich między Jaworem, Świerzawą i Kamienną Górą. Dokument z 1203 r., sygnowany przez księcia śląskiego Henryka I, wymienia kilka

5161 Kupferberg, mapy w APWr, sygn. 82_170_0_2.4_IV.482) oraz przekazów ikonograficznych.

[3] Hrabia Friedrich von Moltke, adiutant generała Gebharda von Blüchera, zginął tragicznie podczas misji do Czech zleconej mu tuż po bitwie nad Kaczawą (1813); jego wuj Karl Heinrich von Prittwitz sprowadził ciało do Ciechanowic i pochował w tutejszym kościele. W 1913 r., w stulecie bitwy, zwłoki zostały uroczyście złożone w mauzoleum leśnym; zob. Henke 1913.

wsi „lokowanych na prawie niemieckim”[4], m.in. *Rudolfesdorf* (Ciechanowice) i Jegerdorf (ob. płd.-wsch. część Ciechanowic)[5]. Jest to jednak falsyfikat sporządzony w kancelarii klasztornej w XIII w. dla potwierdzenia praw zwierzchnich, stąd brak podstaw do datowania lokacji na początek XIII w.[6], tym bardziej że dokumenty papieża Grzegorza IX z lat 30. XIII w. wspominają „500 łanów koło Złotoryi”, ale bez wzmianki o jakiejkolwiek wsi na tym terenie[7]. Pierwsze autentyczne wzmianki pojawiają się dopiero po połowie XIII w.: w 1256 r. odnotowano Pomocne[8], w 1278 Ciechanowice i Jägendorf[9], w 1283 Muchów[10], w 1310 Mysłów, Świdnik i Pastewnik[11], w 1334 Dobków[12]. Prawa cystersów do „500 łanów” ograniczały się do praw zwierzchnich, w dodatku zredukowanych w porównaniu z zakresem *iura ducalia* przysługujących książętom i monarchom[13]. Folwarki, lasy czy czynsze z łanów kmiecych przechodziły do osób świeckich, zyskując status dóbr rycerskich, formalnie lennych wobec opata. W 1278 r. książę Henryk V Brzuchaty poświadczył, że rycerz Albert de Hayn zrzekł się pretensji do Jegerdorfu i 10 łanów w Rudolphi villa na rzecz cystersów; książę zezwolił też na utworzenie folwarku[14]. Albert musiał wejść w posiadanie gruntów w początkach wsi, być może jako organizator kolonizacji.

Stosunki własnościowe w XIV w. pozostają niejasne. W landbuchach księstw świdnickiego i jaworskiego z lat 1366–1376 i 1385–1407 jedyny zapis z 1400 r. dotyczy zrzeczenia się praw do majątków przez rody Granchin i von Logaw[15]. Piętnastowieczne źródła wskazują natomiast na związek wsi *Jegirdorf* z rodem von Czirn, odnotowanym w okolicznych dobrach już w XIV w. (por. np. zapis z 1406 r.[16]). Jägendorf prawdopodobnie należał do nich już w XIV w., bo w landbuchach odnotowywano posiadłość Czirnów o takiej nazwie, ale podawano przy tym różną przynależność administracyjną. W 1399 r. Heinrich de Czirnaw miał posiadłości w dystrykcie świdnickim[17]; w 1406 r. młody Hanns von Czirnaw wystąpił jako świadek[18] a Heinrich von Czirnaw sprzedał majątek w *Jegerdorf* Hansowi Hocke i Konradowi von Czirn za 310 grzywien[19]. Transakcja dotyczyła cysterskiego *Jegerdorfu*, czyli części obecnych Ciechanowic. Źródła te potwierdzają istnienie siedziby rycerskiej w Jägendorf, a milczą o podobnych funkcjach w *Rudilsdorf*. Zapewne przed 1406 r. doszło do podziału dwuwioskowego kompleksu dóbr: jeden dział obejmował siedzibę w Jägendorf i część gruntów kmiecych, drugi – łany kmiece w tejże wsi oraz dobra w Ciechanowicach. Podział utrzymywał się jeszcze w 2. poł. XV w.

Rekonstruowany przebieg zmian własności dóbr Ciechanowice (wraz z częścią Jägendorf) przedstawia się następująco: Przed 1399–1406 właścicielem całych Ciechanowic był Heinrich von Czirn. Przed 1406 r. posiadłość podzielono – Jägendorf otrzymał Hans Hocke, a Ciechanowice pozostały w rękach Czirnów. W latach 1451–1467 właścicielem był Hans von Zedlitz z Mysłowa, a przed 1484 r. właścicielem

[4] Büsching 1821, s. 38–42; RS 1a nr 93; SUb I nr 334.

[5] *Jegerdorf* to dawna wioska w dolinie Bobru, położona między Ciechanowicami, Pastewnikiem i Marciszowem; od początku była związana z Ciechanowicami i należała do dystryktu bolkowskiego. Widnieje jeszcze na mapie Homanna z lat 30. XVIII w., po południowej stronie pałacu i kościoła w Ciechanowicach, na lewym brzegu Bobru (Homann 1736 Schw.). Później utraciła odrębność, włączona do *Rudelstadt*, określana też nieformalnie jako Ober-Rudelstadt; zob. Henke 1911, s. 6; Freudenthal 1927, s. 39 przyp. 19. Wielu historyków błędnie utożsamiało ją z Jagendorf-Myślinowem w dystrykcie jaworskim (np. Königshaus 2004, s. 429). W niniejszym opracowaniu przyjęto nowożytne brzmienie nazwy: Jägendorf.

[6] RS 1a s. 79; Freudenthal 1927, s. 5, 42.

[7] Büsching 1821, s. 113–115; RS 1a nr 382; Freudenthal 1927, s. 5.

[8] SUb II nr 192.

[9] SUb IV nr 327; RS 1b nr 1560.

[10] SUb V nr 49; Königshaus 2004, s. 443.

[11] RS 2 nr 3246, Königshaus 2004, s. 435, 459, 462.

[12] RS 5 5369; Königshaus 2004, s. 427.

[13] Zob. Freudenthal 1927, s. 31.

[14] RS 1b nr 1560; Freudenthal 1927, s. 39.

[15] Landbuch III, nr 957.

[16] Landbuch III, nr 1620.

[17] Landbuch III, nr 638.

[18] Landbuch III, nr 1706.

[19] Henke 1911, s. 6.

wszystkich majątków rycerskich w Ciechanowicach i Jägendorf stał się Hans *Lockaw* (von Luck)[20], rezydujący w Jägendorf. W 1498 r. Cunze Bieler von Reichenbach „der Junge"[21] zakupił majątek od Hansa Luca[22] i jako pierwszy pisał się „z Ciechanowic"[23], co wskazuje, że to on wzniósł pierwszą rezydencję w miejscu obecnego pałacu.

Faza 1 (1484–1488 r.[24]) – Dwór obronny Cunza Bilera. Nie ma dowodów na to, że przed poł. XV w. Rudelsdorf był zamieszkiwany przez właścicieli dóbr rycerskich; tego typu siedziba istniała natomiast w Jägerdorf i funkcjonowała co najmniej do początku XVI w. Z pewnością w ramach lokacji *Rudelsdorf*, zapewne w centralnej części osady powstało gospodarstwo sołtysie z przywilejami ekonomicznymi, które w XV w. należały do przedstawicieli stanu rycerskiego. Nie można więc wykluczyć, że obecny areał pałacowy znajduje się w miejscu dawnego sołectwa. Wg tezy Rafała Eysymontta pozostałością budowli średniowiecznej są mury piwniczne i fundamentowe traktu płd.-zach. (tylnego) i pasma płd.-wsch.[25] Jeśli przyjąć tę koncepcję – niedającą się bez badań architektonicznych ani potwierdzić, ani odrzucić – to dwór należałoby rekonstruować jako obiekt z murem obwodowym na planie prostokąta (wyznaczonym przez obrys *plateau*-majdanu), z dwuskrzydłowym budynkiem mieszkalnym bez piwnic i z wewnętrznym, relatywnie niewielkim dziedzińcem. Mur okalający ów dziedziniec od płn. zach. i płn. wsch. mógł być tzw. parkanem. Brama istniała z pewnością w kurtynie płn.-wsch., tj. od strony podwórca folwarcznego, którego lokalizacja wydaje się być pierwotna.

Od około 1498 r. w Ciechanowicach rezydowali kolejni Reichenbachowie piszący się „z Ciechanowic": najpierw syn Cunza, Heinze (Heinrich) Bieler (ur. ok. 1460, zm. ok. 1520), a od 1520 r. jego synowie Heinrich i Cunz Bieler, początkowo jako współwłaściciele, a po śmierci Cunza (po 1534) sam Heinrich. W latach 1557–1594 posiadłość należała do synów Heinricha Starszego i jego żon, a po podziale w 1594 r. samodzielnym właścicielem został najstarszy syn – Heinrich Młodszy von Reichenbach[26] (zm. 1595), który rezydował w Ciechanowicach, przebudował dwór i w 1577 r. wzniósł nowy kościół. Kolejnymi właścicielami byli Christoph von Reichenbach[27] (1595–1616) i Heinrich von Reichenbach[28] (1616–1660), który w 1626 r. sprzedał majątek Georgowi von Polsnitz (1626–1637)[29].

Faza 2 (poł. XVI w.) – Dwór Heinricha Starszego von Reichenbach. Podstawę wydzielenia i datowania tej fazy stanowią „wczesnorenesansowe" polichromie (w tym malowidło w jednym z pomieszczeń piętra z datą „1556") oraz płaskorzeźbione detale kamieniarskie. Należy przyjąć, że efektem rozbudowy podjętej przez Heinricha był dwór, którego mury nośne przetrwały w większej mierze do dziś: na planie prostokąta (w obecnym obrysie), z rozplanowaniem dwutraktowym, trójpasmowym (tzw. „układ sześciodzielny"), zapewne dwukondygnacyjny, z wysokim dachem (dachami?) i szczytami.

W porównaniu z dziesiątkami śląskich dworów sześciodzielnych z lat ok. 1540–1620 siedziba ciechanowicka odbiega od powszechnego schematu. Wyróżniające się pomieszczenie

[20] Por. Königshaus 2004, s. 453.
[21] Biogram w: Reichenbach 1907, s. 118–120.
[22] Reichenbach 1906, s. 107 nr 569.
[23] Reichenbach 1906, s. 109 nr 584.
[24] Znaleziony w fosie fragment płyty piaskowcowej z datą „1503" (obecnie eksponowany w lapidarium pałacowym) wydaje się stanowić kreację późnośredniowiecznej przeszłości miejsca (z okresu wczesnonowożytnego). Eysymontt R. 2010, s. 251 błędnie podaje datę „1505".
[25] Rafał Eysymontt, *Pałac w Ciechanowicach. Przemiany architektoniczne od dworu do rezydencji*, referat na konferencji *Architektura rezydencjonalna na Śląsku i w dawnym hrabstwie kłodzkim – historia i współczesność*, Wrocław – Kliczków 11–12 X 2024.
[26] Biogram w: Reichenbach 1907, s. 128–132.
[27] Biogram w: Reichenbach 1907, s. 139–141.
[28] Biogram w: Reichenbach 1907, s. 152–166.
[29] Dokument cytowany w: Reichenbach 1906, s. 436–438, nr 1855.



Dawna izba czeladnia (*Hofstube*), parter (fot. AK, 2024)

parteru (w płd.-zach. części dworu) – ze sklepieniem wspartym na centralnie umieszczonej kolumnie oraz z zejściem do piwnic – daje się interpretować jako *Hofstube* (izba czeladna, skupiająca codzienne życie dworu), ale znajduje się w trakcie tylnym, a nie przednim, bezpośrednio przy sieni. Anomalię tę można by wytłumaczyć faktem istnienia takiej izby w tym miejscu w dworze wcześniejszym – na zach. końcu hipotetycznego skrzydła płd.-zach. Tym samym należałoby przyjąć, że sklepione pomieszczenie na tyłach obecnego westybulu, przyległe do tej izby, nie było kuchnią – jak we wszystkich innych dworach „sześciodzielnych" – lecz przedsionkiem; wskazuje na to brak śladów po palenisku i kominie, ale przede wszystkim reprezentacyjny charakter pomieszczenia (wydatne żebrowanie krawędzi sklepiennych, polichromia z datą „1585"). Dekorację malarską posiada też przyległe mniejsze pomieszczenie na tyłach westybulu. W świetle powyższych ustaleń lokalizacja kuchni pozostaje w sferze hipotez – najbardziej dogodne byłoby pomieszczenie płn. w trakcie frontowym, przyległe i do sieni, i do *Hofstube*. W przypadku piętra można przyjąć, że funkcjonowały tam dwa obszerne apartamenty – z izbą od frontu i komorą na tyłach w pasmach bocznych.

Faza 3 (ok. 1585 r.) – Dwór Heinricha Młodszego von Reichenbach. Przekształcenia tej fazy datowane są wyłącznie przez obecność wystroju malarskiego z inskrypcjami zawierającymi daty „1585" w przedsionku na tyłach westybulu i „1588" – w wielkiej sali na piętrze.

Najbardziej spektakularnym efektem prac był wystrój malarski największego pomieszczenia dworu, które zajęło ¾ powierzchni przedniego traktu na kondygnacji piętra. Obejmował on m.in. zespół portretów cesarzy umieszczony



Sala na piętrze, fryz z portretami cesarzy (fot. AK, 2025)

w partii podstropowej. Za wzorzec medalionowych przedstawień i towarzyszących im inskrypcji posłużyły ilustracje zamieszczone w księdze Huberta Goltziusa *Lebendige Bilder Gar Nach Allen Keysern* (…), wydanej w Antwerpii w 1557 r.[30] Wielka sala w Ciechanowicach – której gabaryt wyznacza przebieg fryzu z portretami cesarzy – to pomieszczenie niemające analogii w architekturze dworów śląskich; obejmowało ono bowiem przestrzeń sieni górnej i izby frontowej. Można postawić hipotezę, że w fazie 3. wyburzono mur międzypasmowy, aby stworzyć wybitnie reprezentacyjne pomieszczenie, zarazem uzyskać odpowiednio długi ciąg płaszczyzn ściennych pozwalający zakomponować cały poczet cesarzy. Utworzenie sali musiało skutkować likwidacją płn. apartamentu. Wystrój malarski uzyskały zapewne wszystkie pomieszczenia dworu.

Następnie Ciechanowice przeszły w ręce Hansa Christopha von Schweinitz[31] i pozostały w tej rodzinie do 2. poł. XVIII w. Ważną postacią był Hans Friedrich von Schweinitz (przed 1731–1769), który uzyskał tytuł barona (1726)[32], jego pruskie zatwierdzenie (1741)[33] i został królewskim komornikiem (1744)[34]. W Ciechanowicach uzyskał zezwolenie na budowę kościoła ewangelickiego (1741), sfinansował jego budowę (1742–43)[35], rozpoczął eksploatację złóż miedzi (1747)[36] i w 1754 r. nadał wsi status wolnego miasta górniczego[37], zmieniając nazwę z Rudelsdorf na Rudelstadt.

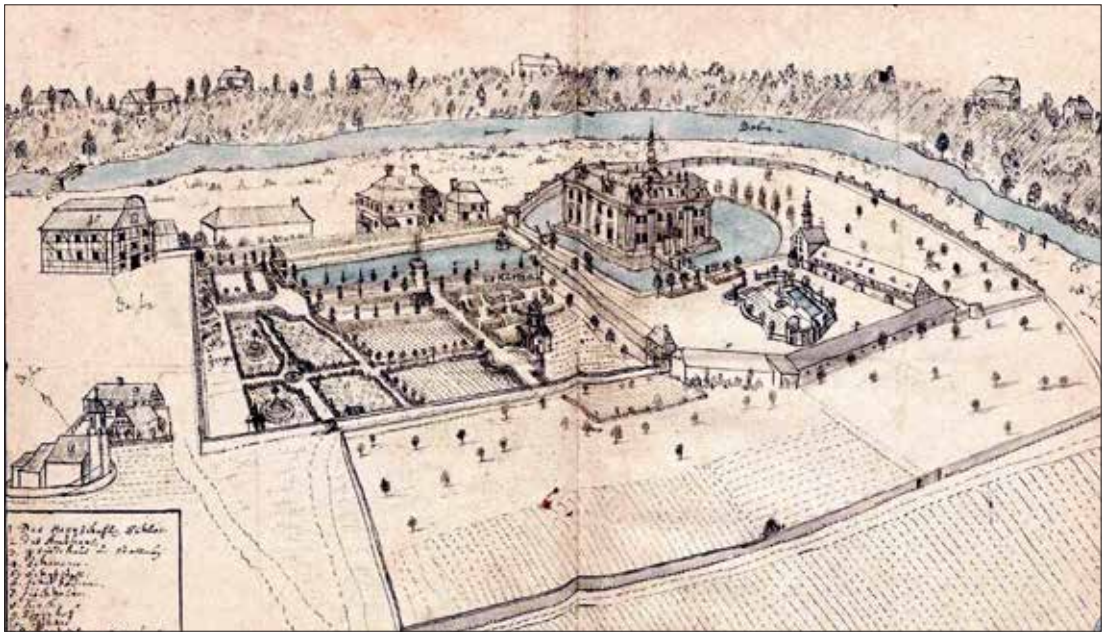
W wyniku przekształceń z poł. XVI w. hipotetyczne walory obronne dworu późno-

[30] Analogiczna galeria cesarzy została namalowana w tym samym czasie przez tego samego malarza na zamku Abrahama von Czettritz und Neuhaus w Strudze.

[31] Henke 1911, s. 39.
[32] Doerr 1900, s. 211.
[33] Stillfried 1933, s. 22.
[34] Tamże.
[35] Anders 1867, s. 561.
[36] Zob. Schweinitz 1761.
[37] Schweinitz 1754; Schweinitz 1761, s. 587–589, s. 613–616 i in.



Panorama Ciechanowic, Gottfried Böhmer (1702–1758); datowanie 1743–1758 r. (ŚBC, https://sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/248749)



Pałac w Ciechanowicach na ryc. F.B. Wernera, 1745 r. (Werner-B2, t. 3, s. 198-199)



Pałac w Ciechanowicach; litografia barwna (Duncker 4 1881–1882)

średniowiecznego zostały zredukowane do samej fosy i zapewne mostu ze zwodzonym przęsłem. Najpóźniej w fazie 3. areał dworski został dopełniony odcinkami muru parkanowego z quasi-blankowaniem i bastejami. Ich pozostałości ukazał F.B. Werner na rysunku z poł. XVIII w.

Dwór uformowany przez trzy pokolenia Reichenbachów trwał zapewne bez zmian w XVII w. W kolejnym stuleciu Hans Friedrich von Schweinitz przeprowadził gruntowną przebudowę dworu na barokowy pałac (faza 4., lata 30. XVIII w.). Kolejne przebudowy (faza 5, 1846 r., wg A. Dunckera) miały miejsce, gdy właścicielem był Friedrich Wilhelm Georg Bernhard von Prittwitz und Gaffron (zmiana formy dachu, uproszczenie artykulacji elewacji) oraz dobudowa werandy na przeł. XIX i XX w.

Po II wojnie światowej majątek znacjonalizowano. Do 2008 r. obiekt był przykryty XIX- i XX-wiecznymi nawarstwieniami, które przesłaniały starsze fazy budowlane. O obronnym charakterze świadczyła jedynie lokalizacja na plateau otoczonym wodą. Sytuację odmieniło odsłonięcie i konserwacja polichromii z XVI i XVIII w., ujawnionych na powierzchni kilkuset (sic!) metrów kwadratowych. Dzięki temu pałac zalicza się dziś do obiektów o wybitnej wartości zabytkowej. Niewykluczone, że w przyszłości badania odsłonią także relikty średniowiecznej siedziby rycerskiej Jägendorf.

Literatura

Lucae 1689, s. 128; Duncker 4 1881–1882; Lutsch III, s. 536; Pilch 2005, s. 52–53; Eysymontt K. 2010, s. 251–252; Eysymontt D., Eysymontt R., Kozieł 2025.

Autorzy

AK, w. źródł. AK, red. TD, AM



Ruina zamku z lotu ptaka; widok od płn. (fot. MB, 2023)

CISY (niem. *Zeiskenburg, Zeisburg*), gm. Stare Bogaczowice

50.8484019 N, 16.2485661 E

Ruina zamku koło wioski Cieszów, jednej z najbardziej efektownych sudeckich warowni; trójczłonowa, złożona z zamku górnego, międzymurza, dwóch podzamczy i szyi bramnej

Zamek Cisy zlokalizowany jest na Pogórzu Wałbrzyskim, na krawędzi lekko pofałdowanej wierzchowiny podciętej od płn. wsch. przez dolinę potoku Czyżynka, a od płn. i zach.bezimienny strumień; nieopodal wioski Cieszów. Rozległe trójczłonowe założenie obronne zajmuje teren długości ok. 150 m w obrębie murów i ok. 250 m z zewnętrznymi elementami systemu obronnego, jak szyja bramna czy odcinek obwodu obronnego biegnący trawersem po płn. stoku krawędzi doliny. Linię umocnień dodatkowo otaczały dwa odcinki wałów[1] przedzielonych suchą fosą. Od zach. fosa łagodnie łączyła się z naturalnym jarem dochodzącym do bocznej doliny, na płn. od obwodu obronnego zamku. W miejscu tym znajduje się obecnie zamulony staw (dawne ujęcie wody dla zamku) powstały w wyniku spiętrzenia wody wałem ryglującą ujście strumienia do Czyżynki.

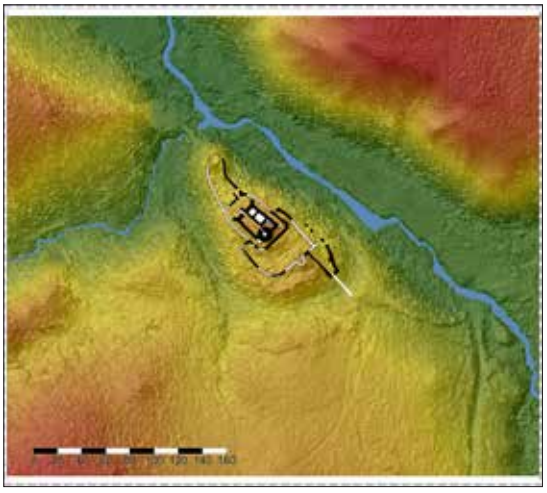
Początki zamku można datować na 2. poł. XIII w., na co wskazują wyniki badań archeologicznych[2]. Inicjatorem budowy zamku był Bolko I, co mogło nastąpić po przejęciu przez niego księstwa jaworskiego w 1278 r., a przed

[1] Są one fragmentarycznie zachowane, gdyż czerpano z nich kamień na potrzeby budowy zamku.

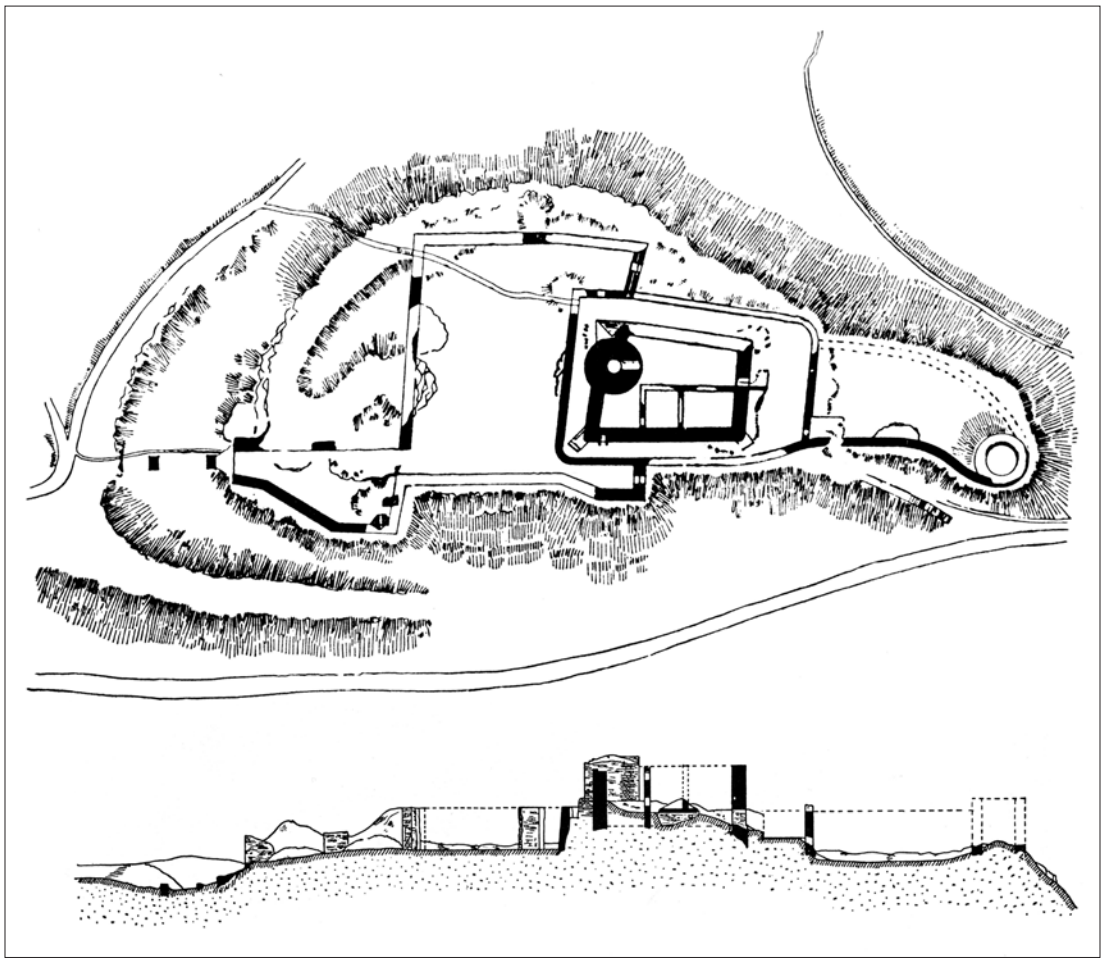
[2] Prowadzone są od 2017 r. do tej pory przez Artura Boguszewicza (Boguszewicz 2010, s. 101–102, 115, 201–205).



Zamek na Mtbl., ark. 5163 Freiburg in Niederschlesien, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Zamek wg NMT (opr. PB)



Plan i przekrój zamku (Ebhard 1939, s. 472)



Bergfried i ruina domu na zamku górnym (fot. AB, 2023)

utworzeniem księstwa fürstenberskiego w 1291 r. Najpewniej warownia została wzniesiona na granicy jego władztwa jako kontrwarownia dla Świebodzic lokowanych przez księcia wrocławskiego Henryka IV w 1279 r.[3] Strategiczne znaczenie zamku Cisy załamało się wraz z przejęciem przez Bolka I płd. części dawnego księstwa wrocławskiego, czemu towarzyszyło wzniesienie zamku *Fürstenberg* (Książ/Stary Książ).

Faza 1 (2. poł. XIII w.) – Powstał wówczas system dwóch wałów przedzielonych suchą fosą, których relikty zachowały się po płd. stronie zamku. Wał został wzniesiony z naprzemiennych warstw gliny i kamieni. W tym okresie zbudowano na skalistym wyniesieniu cylindryczną wieżę, tzw. *bergfried* o średnicy ok. 10 m. Grubość jej muru do wysokości I piętra wynosiła ok. 4 m. Na tym poziomie znajdowało się pierwotne wejście do wieży. Jako budulca użyto łamanego kamienia pozyskiwanego na miejscu z kulmowskich skał osadowych[4]. Materiał ten był wykorzystywany do budowy zamku przez cały okres jego funkcjonowania.

Po raz pierwszy zamek Cisy (*Zcyskberg*) został odnotowany w 1327 r., gdy stał się miejscem wystawienia dokumentu przez księcia Bolka II świdnickiego[5]. Na uwagę zasługuje fakt, że na wspomnianym dyplomie w roli świadka figuruje Ruprecht Unwogel z rodu Bolzów, sędzia dworu świdnickiego w latach 1313–1319, który później na dokumentach z lat 1341–1343 pisał się z zamku Cisy[6]. Warownia ta była także jedną z twierdz, które Bolko II zajął w 1355 r. w ramach szerszej akcji zbrojnej wobec zbuntowanych warowni w okolicach dzisiejszego Wałbrzycha[7]. Nie jest jasne, na kim książę

[3] Boguszewicz 2010, s. 101–102.

[4] Jest to formacja osadowa o charakterze okruchowym (detrycznym), powstała w dolnym karbonie.

[5] RS 4625.

[6] *Czeisberg/Czeysikperg* (RS 6582, CDS X, nr 184).

[7] Goliński 2003.



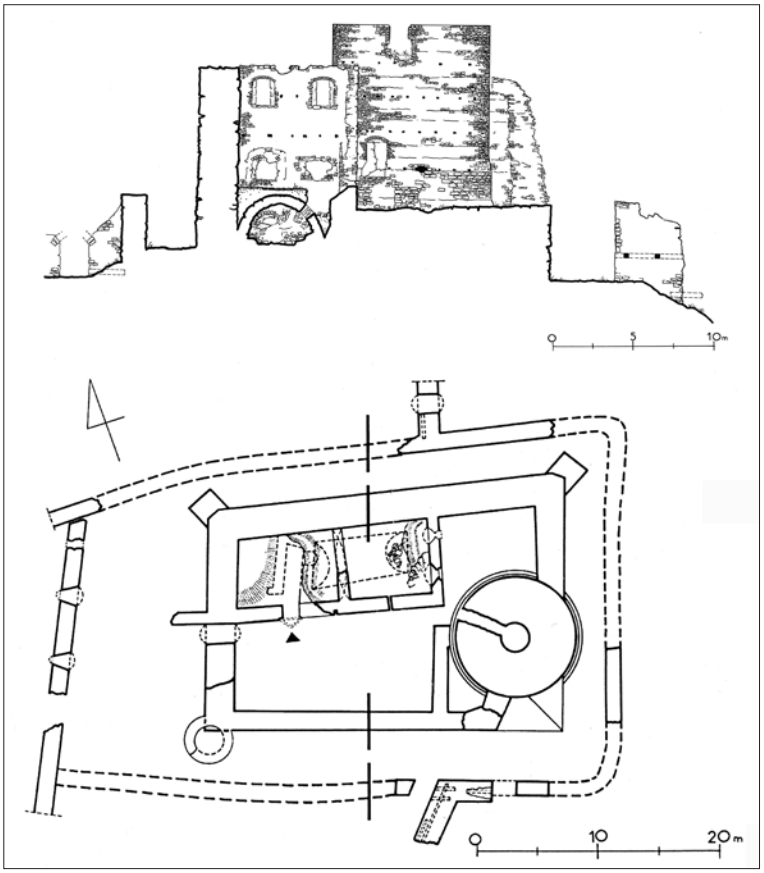
Górny zamek z lotu ptaka (fot. MB, 2023)

zdobył zamek ani jaka była przyczyna podjęcia tych działań. Bez względu na to już w 1357 r. wzmiankowany był Nickel Bolz piszący się *de Cyskberg/Czysberk*, prawdopodobnie syn wyżej wspomnianego Ruprechta[8]. Jego kariera nabrała tempa po śmierci Bolka II (†1368) u boku księżnej wdowy Agnieszki. Mikołaj Bolcze z Cisów stał się niemal stałym świadkiem dokumentów, odnotowanych w księgach ziemskich księstwa świdnickiego i jaworskiego. W źródłach tych jego aktywność jest widoczna w latach 1366–1395 r. Mikołaj w trakcie swej działalności pełnił funkcję ochmistrza dworu świdnickiego, a także okresowo w latach 1369–1377 burgrabiego na zamku w Strzegomiu, Wleniu i Świerzawie[9].

Faza 2 – W XIV w., najpewniej w dwóch etapach, powstał zasadniczy korpus zamku górnego oraz podzamcza od strony płn.-zach. Jako starszy element uznaje się zamek górny, wzniesiony na lekko trapezowatym planie o wymiarach 19–22 x 29 m. Mur obronny zwieńczono gankiem, którego ślady dostrzeżono podczas przedwojennych prac konserwatorskich. Jego wsch. naroża wzmocniono ukośnymi skarpami. Z analizy budowli wynika, że mur obwodowy został dostawiony do już istniejącej wieży, podobnie jak ściany obiektu o nieokreślonej funkcji, którego relikty znajdują się po jej zach. stronie. Bramę umieszczono w niewielkiej basztce, wysuniętej przed lico płn.-zach. odcinka muru, mniej więcej na osi zamku. Dom (o wymiarach planu 9,5 x 19 m) został wzniesiony równocześnie z murem obwodowym na płn. od głównego dziedzińca. Na wsch. od niego, u stóp wieży pozostawiono zaułek. W trakcie prac konserwatorskich prowadzonych przed 1939 r. odkryto szereg elementów konstrukcyjnych oraz wyposażenia domu funkcjonujących tu od XIV w. po czasy nowożytne. Jednym z nich była sklepiona piwnica z pochylnią do wtaczania

[8] APWr, Rep. 123 nr 38, Rep. 91 nr 330/322, Rep. 65, nr 6a/5, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 228/U 266, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 795, 836, Rep. 64, nr 11, CDS XX, nr 134, Lanbuch I, Landbuch II, *passim*, CDS XXVII, s. 181, Kerber 1875.

[9] Adamska 2001, s. 218.



Plan i przekrój górnego zamku (Chorowska 2003, s. 95)



Ruina domu na górnym zamku (fot. AB, 2023)

beczek z piwem lub winem. Dwie kondygnacje nadziemne budynku kryte były stropami, zaś jego przestrzeń podzielona została na dwie izby, mniej więcej równe co do wielkości. Piętro domu zaopatrzono w wykusz latrynowy, zawieszony na murze obwodowym. Przyziemie ogrzewał piec typu hypocaustum; jego pozostałości znajdują się przy ścianie fasadowej domu, na lewo od wejścia, a kamienne płyty z otworami, przez które wpływało do pomieszczeń ogrzane po-

wietrze, odnaleziono w trakcie przedwojennych prac konserwatorskich. Jedną z izb na I piętrze ogrzewał piec.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że od 1381 r. warownia zaczęła także coraz częściej funkcjonować jako miejsce pobytu dworu świdnickiego i wystawiania przy tej okazji dokumentów przez księżną Agnieszkę, z których ostatni wydała tuż przed śmiercią w 1292 r.[10] Na tym tle niejasno rysuje się status własnościowy warowni. Brak wyraźnych tytułów prawnych do zamku może sugerować, iż stopniowo (pierwotnie lenno?) nabrał on prywatnego charakteru przez zasiedzenie jego użytkowników. Takie przynajmniej cechy ma według Mateusza Golińskiego proces budowy kompleksu posiadłości w pobliżu warowni, dokonany przez Mikołaja z Cisów w 2. poł. XIV w.[11] W konsekwencji jego działań do zamku należało miasteczko Dobromierz oraz dobra w siedmiu wsiach: Cieszów, Międzyrzecze, Jaskulin, Pogwizdów, Siodłkowice, Stanowice i Święc.

Drugi etap rozbudowy (2. poł. XIV w.?) można łączyć z powstaniem rozległego podzamcza od strony płn.-zach., o zarysie nerkowatym i wymiarach ok. 20 x 40 m. Jego obwód obronny okalał górny zamek z pozostałych stron, tworząc wąskie międzymurze (*Zwinger*). Wjazd doń prowadził od zach. przez bramę szerokości 1,6 m. Na płd. od górnego zamku, w obrębie dawnej, suchej fosy wzniesiono budynek w konstrukcji murowano-ryglowej, o wymiarach 15 x 8 m. Kamienne przyziemie kryte było stropem i dostępne przez ostrołuczny portal z piaskowca szer. 1,4 m. Po ryglowym piętrze pozostała gruba warstwa gliny, będąca ruiną ścian szachulcowych. Na drugim końcu podzamcza, nad skalistym cyplem wzniesiono cylindryczną wieżę nazywaną narożną (*Eckturm*), gdy jej relikty były jeszcze widoczne na przełomie XIX i XX w. Obiekt o średnicy ok. 9 m i grubości murów 1,8 m miał



Podzamcze płn., wnętrze cylindrycznej wieży na cyplu (fot. AB, 2023)



Kamienna rynna (fot. MCh, 2000)

[10] Landbuch II, nr 658, 660–661, A81, APWr, Rep. 123 nr 50.

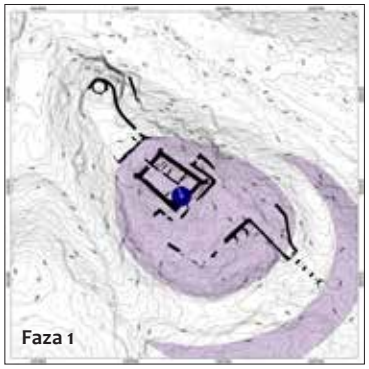
[11] Goliński 2003, s. 156–159.

wejście na poziomie przyziemia prowadzące do pomieszczenia o średnicy 6,2 m. Drzwi były ryglowane od środka belką, co wskazuje na charakter obronny. Dolne partie wieży wzniesiono z kamienia przynajmniej do korony muru obwodowego; wyższe – w konstrukcji ryglowej z użyciem cegieł i szachulca, gdyż ich gruz zalegał w jej wnętrzu. Prócz tego w obrębie podzamcza, przy wsch. murze obwodowym znajduje się zapadlisko identyfikowane z cysterną. Do cysterny od płd. przylegał budynek oparty o mur obronny, który zapewne mieścił kuchnię. Jego parter przykryto stropem, o czym świadczą nisze do osadzenia belek stropowych widoczne w licu muru obwodowego. W murze zachowała się kamienna rynna służąca do odprowadzania wody na zewnątrz podzamcza.

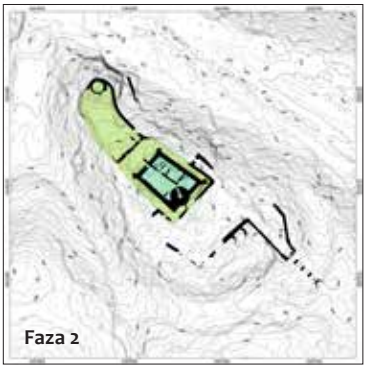
Gdy zabrakło protekcji księżnej Agnieszki świdnickiej (†1392), ród Bolzów z Cisów wpadł w kłopoty finansowe. Heyncze syn Mikołaja (†1395/1400) w 1400 r. sprzedał Gunczelinowi Zettritz roczne czynsze w wysokości 160 grzywien na wszystkim, co miał w księstwie świdnicko-jaworskim, w tym na zamku Cisy[12]. Okazało się także, że odziedziczony przez Henryka majątek był poważnie zadłużony przez jego ojca u Żydów na kwotę 600 grzywien groszy praskich. W 1401 r., nie posiadając odpowiedniej kwoty na spłatę rocznej raty, Henryk zmuszony był zaciągnąć kolejną pożyczkę na jej pokrycie u swego krewnego Sandera Bolz von Grunau (ze Skarżyc k. Strzegomia), którą zabezpieczył również na zamku Cisy i przyległościach[13]. Spadkobiercy Mikołaja von Zeisberg prócz Henryka miał być także jego wnuk Mikołaj, syn Mikołaja młodszego. W 1408 r. Henryk wykupił część bratanka i zamek wraz przyległościami ostatecznie sprzedał wspomnianemu Sanderowi. Ten ostatni, zwany „starszym" dla odróżnienia od syna o tym samym imieniu, zmarł około 1425 r., a w posiadaniu Sandera „młodszego" dobra te pozostawały co najmniej do 1427 r. Jednak już w 1429 r. „z Cisów" pisał się nowy właściciel Ullrich Seydlitz, podobnie jak na innym dokumencie wystawionym w Świdnicy w 1431 r.[14] W 1450 r. dobra te należały do braci Christofa i Hansa Borsnitz, którzy w tym właśnie roku wszystko, co posiadali, czyli zamek Cisy, wieś Święc i miasteczko Dobromierz, przepisali podstaroście świdnickiemu Dyprandowi Reibnitzowi w przypadku bezpotomnej śmierci[15]. Jako kolejni właściciele zamku odnotowani zostali Georg i Hans Czettritz, którzy według tradycji mieli go nabyć w 1466 r.[16] Kwestia statusu zamku pozostaje jednak niejasna, gdyż jego właściciele pisali się z różnych pobliskich miejscowości, lecz nie z Cisów. Bez względu na dylematy dotyczące spraw własności, wyniki badań archeologicznych wskazują, że warownia była intensywnie użytkowana w 2. poł. XV w. W źródłach pisanych Cisy pojawiają się ponownie w 1493 r. Wymienione zostały wśród dóbr dziedziczonych przez 8 synów Hansa Czettritza zmarłego w 1490 r. Odnotowanie Cisów w jednym szeregu z innymi wsiami i zamkami wskazuje na utratę ich znaczenia jako ośrodka klucza dóbr[17]. Zanim jednak do tego doszło, istotne znaczenie dla losów warowni mogło mieć silne zaangażowanie polityczne Czettritzów w wojnę o sukcesję śląską po stronie Jagiellonów. Szło to w parze z inwestycjami modernizacyjnymi ich warowni.

Faza 3 (2. poł. XV w.) – Zamek został rozbudowany od płd. o ufortyfikowane podzamcze o zarysie czworoboku (ok. 26 x 40 m). Jego główną szykaną obronną była cylindryczna baszta średnicy ok. 8 m, wzniesiona pośrodku kurtyny płd. Flankowała ona bramę wjazdową na podzamcze w narożniku wsch. Nowo

[12] Landbuch III, nr 869, 902.
[13] Landbuch III, nr 1099.
[14] Czettritz 1911, nr O 6; Kerber 1875, s. 119.
[15] Czettritz 1911, nr N 2.
[16] Kerber 1875, s. 120.
[17] Czettritz 1911, nr J 2.



Zamek Cisy w 1. poł. XIV w. (opr. AP)



Zamek Cisy w 2. poł. XIV w. (opr. AP)



Zamek Cisy w 2. poł. XV w. (opr. AP)



Zamek Cisy w 1. poł. XIV w. (opr. AP)

powstała przestrzeń podzamcza skomunikowana była jeszcze z dwoma dodatkowymi furtami ulokowanymi od północy – symetrycznie po obu stronach obwodu międzymurza. Do furty płn.-wsch. najpewniej dochodził mur obronny osłaniający drogę biegnącą po trawersie zbocza. Równocześnie z budową muru obwodowego podzamcza wznoszono przylegające doń zabudowania otaczające dziedziniec. Wskazują na to poziomy negatywów belek stropowych zachowanych w płd.-zach. odcinku muru obwodowego. W trakcie tej samej kampanii budowlanej rozebrano budynek w konstrukcji mieszanej, zamykający przestrzeń podzamcza płn. od południa. Wykorzystując jego fundament, wzniesiono mur obronny zamykający międzymurze zamku górnego od północy. Powstały tu mur kurtynowy zaopatrzono w 3 okna szczelinowe pełniące funkcję stanowisk strzeleckich oraz ryglowaną furtę przy jego zach. krańcu.

W trakcie kolejnej kampanii budowlanej w narożniku wsch. podzamcza płn. powstała bliżej nierozpoznana budowla o wymiarach ok. 3 x 5 m. Być może wówczas też zamurowano okno szczelinowe w środkowej partii muru kurtynowego. Kwestią dalszych badań jest stwierdzenie, czy w tym samym czasie wzniesiono szyję bramną na przedłużeniu wsch. bramy podzamcza południowego. Obiekt ten miał zarys trapezu o wymiarach 5 x 18–25 m. W 1939 r., wykorzystując



Zamek Cisy w 2. poł. XIV w. (opr. AP)



Zamek Cisy w 2. poł. XV w. (opr. AP)

jego zarys, dokonano rekonstrukcji bramy, której kształt należy uznać za swobodną parafrazę pierwotnej budowli. Najpewniej do pierwotnych elementów zagospodarowania szyi bramnej należą relikty pomieszczenia znajdującego się w obniżeniu po jej wsch. stronie.

Niewiele można wywnioskować ze wzmianek o zamku Cisy (*das Haus und Feste, der Zeisberg genannt*) pojawiających się przy okazji zmian kolejnych właścicieli dóbr przynależnych warowni w latach 1655, 1681 i 1719, które wówczas ograniczały się do wsi Cieszów i tamtejszego

folwarku[18]. W jakimś zakresie może nawiązywać do tego informacja o użytkowaniu warowni do końca XVIII w. i rozbiórce w 1800 r.[19] Wyniki badań archeologicznych mogą wskazywać na użytkowanie zamku, choć niezbyt intensywne, w okresie nowożytnym. Przemawiają za tym luźne znaleziska cegieł datowanych na XVI–XVII w., na terenie międzymurza i podzamcza południowego. Na zamku górnym widoczne są ślady remontów w czasach nowożytnych. Wzmocniono cegłami sklepienie odcinkowe bramy oraz zastosowano ten sam materiał w trakcie przemurowania płd. ściany domu. Wyniki badań archeologicznych nie potwierdziły informacji, uznawanych już wcześniej przez historyków za wątpliwe, że w 1634 r. w trakcie wojny trzydziestoletniej zamek został oblężony i zniszczony przez wojska szwedzkie[20].



Współczesne wejście na zamek Cisy (fot. AB)

Literatura

Berndt 1828, s. 688–690; Müller 1844, s. 16–22; Kerber 1875; Czettritz 1907, s. 391–394; Scheatzke 1927, s. 344–347; Bremer 1939; Ebhardt 1939, s. 472; Guerquin 1957 s. 45; Przyłęcki 1971; Grundmann 1982, s. 99–101; Jurek T. 1998, s. 204–205; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 136; Goliński 2003, s. 153–159; Chorowska 2003, s. 94–95; Pilch 2005, s. 54–55; Boguszewicz 2010, s. 101–102, 115, 201–205; Grajewski 2025, s. 167–173.

Autorzy

AB, kw. DA, red. MCh

[18] Czettritz 1911, nr N 8a; 67; J 108.
[19] Kerber 1875, s. 121.
[20] Müller 1844, s. 18; Kerber 1875, s. 120.



Widok ruin zamku od płn.-zach. (fot. MB, 2023)

CZARNY BÓR (niem. *Schwarzwaldau*), gm. Czarny Bór

50.77699 N, 16.12808 E

Ruiny jednego z niewielu w Sudetach tzw. zamków nizinnych – na regularnym, niemal kwadratowym planie, w podwójnym pierścieniu wałów i fos. Osobliwością zamku jest ostaniec pękniętej w pionie, cylindrycznej wieży, który ukazuje jej wnętrze

Ruiny czarnoborskiego zamku kryją się wśród drzew na płn. skraju wsi, na terasie zalewowej doliny potoku Lesk. W średniowiecznych dokumentach występował pod nazwą *Schwarzenwalde* („czarny las"), identyczną jak nazwa wsi, znamienną dla osad kolonizacyjnych powstałych na obszarach leśnych. Odległe położenie zamku względem kościoła parafialnego (pierwotnie w Konradowie) wskazuje na jego polokacyjną metrykę.

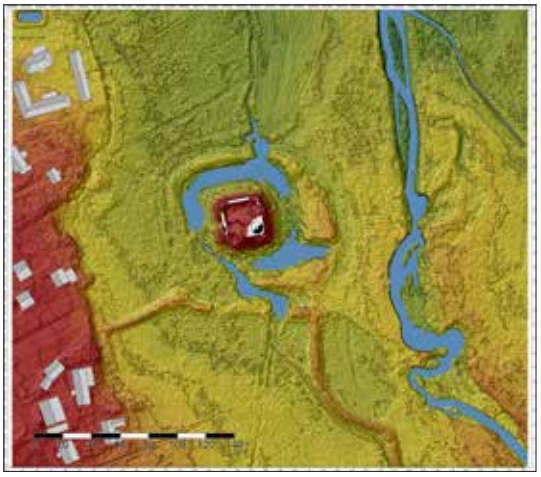
Zamek po raz pierwszy został odnotowany jako *Sworczin Walde* w 1355 r. wśród warowni, wobec których Bolko II świdnicki podjął akcję zbrojną[1]. Choć przyjmuje się, że działania księcia wymierzone były przeciw zbuntowanemu rycerstwu, brak jest pewnych danych na temat ówczesnego pana zastawnego zamku. Wzmianka z 1364 r. wskazuje, że twierdza Czarny Bór pozostawała co najmniej do tego czasu we władaniu Bolka II[2]. Jednak już dokumenty z 1371 r. dowodzą, iż zamek był własnością Wittche Behema (Witek Czech z Rodov pod Jaromierzem), działającego na dworze Piastów ziębickich i świdnickich w latach 1329–1366. W 1371 r. wspomniany Witek wystawił dokument, w którym przekazał w dożywocie zamek z przyległościami swej żonie

[1] Goliński 2003, s. 130.

[2] W 1364 r. zawarto układ sukcesyjny pomiędzy cesarzem Karolem IV Luksemburskim i jego zięciem, brandenburskim margrafem Ottonem V Wittelsbachem z przekazaniem zamków, m.in. Czarnego Boru (LuBS I, s. 508).



Lokalizacja zamku na Mtbl., ark. 5262 Landeshut, wyd. 1937 r. (opr. PB)



Zamek z otoczeniem wg NMT (opr. PB)

Jutcie[3]. Obiekt został wymieniony w dokumencie z 1373 r. jako punkt odniesienia w stosunku do zarośli Heine, zlokalizowanych między Czadrowem a Czarnym Borem (pasmo wzgórz Czarny Las?), które sprzedał Mikołaj Ottendorf opatowi krzeszowskiemu Mikołajowi Kestnerowi[4]. Od 1368 r. odnotowywany jest w dokumentach księstwa świdnickiego Sigismundus von Schwarzwaldau, syn nieżyjącego już wówczas Witka Czecha[5]. W 1390 r. Zygmunt zapisał swe dobra wraz z zamkiem w Czarnym Borze na wypadek bezpotomnej śmierci na rzecz Tammo von Lasan (z Łażan)[6]. Jak można sądzić, aktu tego dokonał, będąc w pełni sił, gdyż wzmiankowany był jeszcze w 1394 r.[7] W toku XV stulecia odnotowywano kolejnych właścicieli zamku Czarny Bór z folwarkiem, a mianowicie: Tammona z Łażan[8], Henlina/ Menleina Burgold[9], Jerzego Tannenberga i Hermana Czetritz[10]. W 1421 r. książę ziębicki Jan oraz miasta Wrocław i Świdnica wysłały 230 konnych do Czarnego Boru koło Krzeszowa, Kowar, Grzęd i Žacléřa[11]. W 1471 r. we wsi Czarny Bór miało być pobierane cło na przeprawie przez potok Lesk (droga z Boguszowa do Kamiennej Góry).

Faza 1 (1. poł. XIV w.) – Budowniczowie zamku w Czarnym Borze umiejętnie wykorzystali topografię terenu. Wody potoku Lesk, płynącego na płd.-wsch. od zamku, wpuszczono w sztucznie przekopanej fosy, przez co budowla została zewsząd oblana wodą. Ruiny warowni tworzą czworobok o dł. boków ok. 23–25 m, otoczony przez dwie mokre fosy i wał. Na zewnątrz fosy, od wsch. ulokowano podzamcze, w obrębie którego zachowały się ślady kamiennej budowli.

[3] APWr, Rep. 83, nr 122/104; Landbuch I, nr 646).

[4] Landbuch I, A26.

[5] Landbuch II, nr 323; Landbuch II, nr 865.

[6] Landbuch II, 868.

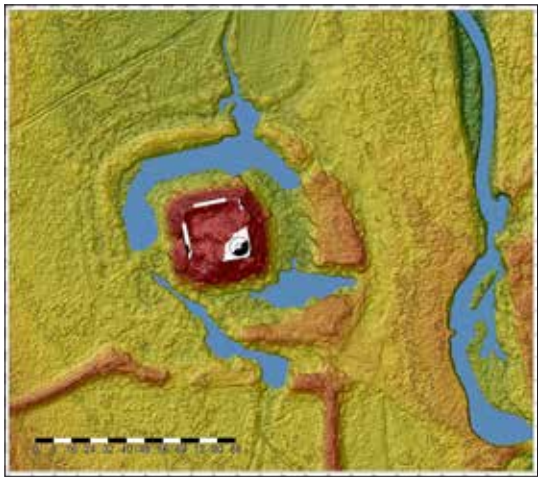
[7] Landbuch II, nr 1035–1036, 1052, 1204, 1261, 1369, 1372, 1376, 1378; Landbuch III, nr 50, 59, 64, 65, 223, 294, 395, 422, 448, 459–461, 467, 468, 539, 599, 600, 708, 730, 777, 905, 1013, 1267, 1380, 1411.

[8] W 1400 r. Tamo z Łażan sprzedał Henrykowi Czirnau, synowi Gunczela, 15 grzywien rocznego czynszu we wsiach Anewaldisdorf (ob. nieistniejąca), Jabłów i Dzietrzychów (ob. część Wałbrzycha) w dystrykcie świdnickim, należących do zamku i położonych pod Czarnym Borem (Landbuch III, nr 764).

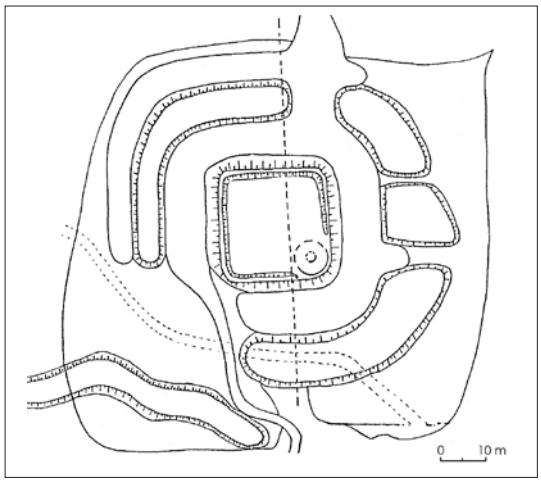
[9] W 1435 Bernard Zedlitz sprzedał Henlinowi Burgold z Czarnego Boru swe dobra w Goduszynie, Piastów oraz folwark Kratzberg (APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, Fach XV, nr 19).

[10] W 1450 Jerzy Tanennberg sprzedał Hermanowi Czettritz z Książa Czarny Bór z folwarkiem, położonym przed zamkiem, z dobrami Jabłów i Arnsdorf (ob. nieistniejąca) w dystrykcie kamiennogórskim, które niegdyś posiadał zmarły Menlein Burgolt (Czettritz II, nr 39).

[11] Grünhagen 1872, s. 56.



Zamek wg NMT (opr. PB)



Szkic sytuacyjny reliktów zamku (Boguszewicz 2010, il. 147, s. 206)

Od południa i zach. do zamku prowadziły dwie groble. W płd.-wsch. narożniku muru obwodowego o narysie kwadratu wzniesiono cylindryczną wieżę ostatecznej obrony (tzw. bergfried); o wysokości co najmniej 3 kondygnacji. Wieża pękła w pionie z powodu podmokłego podłoża i jej płn. partia się zawaliła. Pozostała część o wys. 12 m odsłania w przekroju szczątkowo zachowany szyb o funkcji lochu, a powyżej – korytarzyk z wejściem. Umieszczono go na poziomie drugiej kondygnacji, zapewne na wysokości ganku bojowego obiegającego niegdyś mur obronny.





Wieża ostatecznej obrony na zdjęciu (fot. AB, 2010) i ortofotomozaice (opr. MB)

Na podstawie konfiguracji terenu można się domyślać istnienia wewnętrznej zabudowy zamku zlokalizowanej pod murem obronnym,



Destrukt wieży z widokiem na lico wewnętrzne i śladem pożaru (fot. AB)

od strony płn. i zach. Warownię wzniesiono z łamanego porfiru. Na murze wieży widoczne jest intensywne działanie ognia.

Zniszczenie warowni miało nastąpić w 1509 r. Od tego też czasu pozostawała w ruinie. W XVI–XVII-wiecznych spisach własności szlachty świdnicko-jaworskiej jako właścicieli majątku Czarny Bór wymienia się Czettritzów[12]. Nowożytna rezydencja stanęła ok. 400 m na wsch. od porzuconych ruin, a w 1754 r. uzyskała w wyniku gruntownej przebudowy postać barokowego pałacu.

[12] W 1550 r. – Abrahama von Czettritz (Ritterdienste.SJ.1550, s. 52), w 1602 – Georga von Czettritz (Ritterdienste.SJ.1602, s. 86), w 1717 i 1731 – Abrahama von Czettritz (Matrykuła SJ. 1717, s. 48); Matrykuła SJ.1731, s. 49).

Literatura

Zimmermann 5, s. 77; Müller 1837, s. 530–531; Berndt 1828, s. 460–461; Grünhagen 1872; Treblin 1908, s. 129; Guerquin 1957, s. 45; Goliński 2003, s. 150–153; Pilch 2005, s. 55; Boguszewicz 2010, s. 206–207.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, AK, red. MCh



Widok zamku od strony skrzydła wsch. i wieżowego ryzalitu bramnego (fot. PB, 2012)

DOMANICE (niem. *Domanze*), gm. Mietków

50.94318 N, 16.58600 E

Pałac w Domanicach kryje w swych murach zrąb rycerskiego zamku z bergfriedem z XIII w. Stanowił on własność przedstawicieli książęcej elity urzędniczej i był to jeden z pierwszych w Polsce prywatnych zamków z wieżą ostatecznej obrony. Nowożytne rozbudowy przekształciły go w monumentalny pałac

Domanice leżą w dolinie Bystrzycy, u wylotu niewielkiego przełomu przez Wzgórza Imbramowickie, na wzniesieniu powyżej wód sztucznego Jeziora Mietkowskiego. Wieś ma starą metrykę – pierwsza wzmianka o osadzie *Demano* należącej do klasztoru wrocławskich augustianów pochodzi z roku 1193[1]. Zamek Panów z Domanic górujący nad Bystrzycą zlokalizowano na wysokiej stromej skarpie, na płn.-zach. krańcu wsi, około 300 m od kościoła pw. św. Anny. Od płn. wsch. okalała go sucha fosa z przerzuconym nad nią kamiennym mostem.

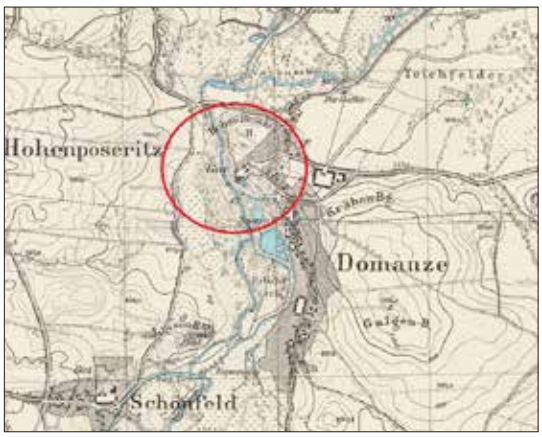
Zamek wzniesiono tu zapewne już w XIII w. dla obrony dogodnego brodu rzecznego, choć źródła nie mówią tym wprost[2]. Wieś najpóźniej od lat 30. XIII w. należała do rycerzy „z Domanic", którzy w kolejnych pokoleniach występowali na dokumentach książęcych jako świadkowie: Janek (1239–1247 i 1254?), Dobiesz *Vanda* (od 1251[3]), jego potomek komes Dobiesz (1299) i ich krewniak Dirżsko (1267 i 1281). W XIV w. zostali odnotowani: Dobesz *Ritter* (1304,

[1] SUb I, nr 61.

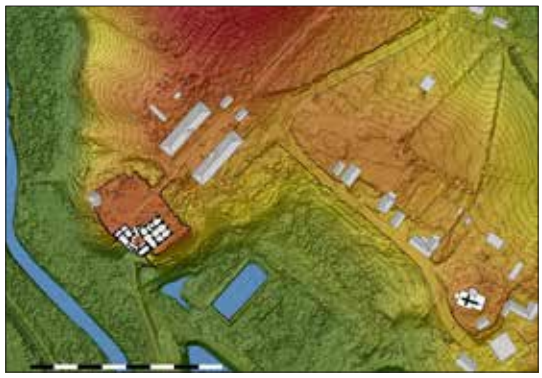
[2] Jedyną przesłanką jest dokument nadania dziesięcin klasztorowi lubiąskiemu, noszący datę 28 VII 1213 r. i poświadczony przez niejakiego Wonscho, kasztelana Domanic (Müller 1837, s. 55). Jest to co prawda falsyfikat powstały za panowania opata Teodoryka (1284–1304?), ale wskazuje on, że pod koniec XIII w. istniała we wsi jakaś warownia.

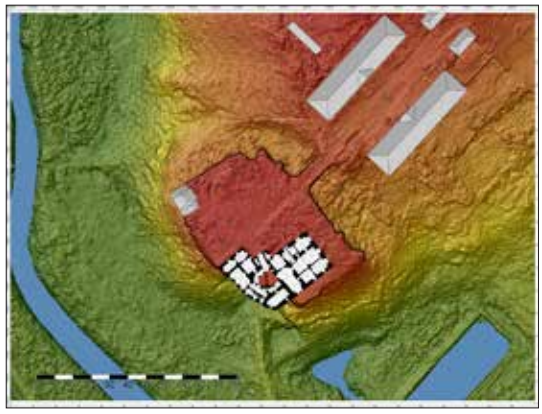
[3] SUb III, nr 19; Adamska 2005, s. 243.

1309–1310), Reinsko (1318), Dirsko (1317), Johannes – pisarz dworu świdnickiego (1334, 1337[4]), Reinczko (1334–1336[5]), Piotr (1341[6]), Dobichs (1354), Peter i Dobesch (1356, 1357), Johannes de Domanz (1367[7]), Mikołaj Glossin (1373[8]), Jache (1387) i Petro (1389). W 1396 r. wymieniono Hannosa z Domanic[9]. Związek z głównym majątkiem w Domanicach Bolzów (1385 – Henryka i Meynka[10], 1386 – Henryka[11]), Aulocków (1385–1389 – Jana i Henryka[12], 1390 – protonotariusza Heynke[13], 1392–1393 – Henryka i Gunczela[14]), Seidlitzów i Schwarzenwaldów (1388–1391 – Tamona Seidlitz z Łażan[15], 1393 – Tamona Seidlitza i Zygmunta Schwarzenwalde[16], 1394 – Zygmunta i braci Scharzenwaldów[17], 1396 – Zygmunta i Witka, posiadaczy części wsi[18]) lub pana Wiktoryna, syna rycerza z Czarnego Boru odnotowanego w 1396 r.[19] jest trudny do ustalenia, ponieważ w XIV w. we wsi znajdowały się już dwa majątki szlacheckie, a ich połączenie nastąpiło w początkach XVI w. W ostatnich dekadach XIII i pierwszych XIV w. obecnością na dokumentach książęcych i rycerskich wyróżnili się komes Dobiesz, Dobesch *Ritter* i Reinsko *von Domanze*. Być może jednemu z nich należy przypisać wzniesienie kamiennego zamku, którego relikty ujawniły badania architektoniczne z 1989 r.[20]



Lokalizacja zamku na Mtbl., ark. 5065 Ingramsdorf, wyd. w 1937 r. (opr. PB)





Zamek, folwark i taras ogrodowy wg NMT (opr. PB)

[4] RS, nr 5387.
[5] RS, nr 5347, 5586; Adamska 2005, s. 243.
[6] RS, nr 6608; Adamska 2005, s. 243.
[7] Landbuch I, nr 33.
[8] Mikolaj Glossin sprzedał dobra Mikołajowi Bolzowi (Landbuch I, nr 801).
[9] Agnes *ettwenn Hannos von der Domancz* oraz braci z Domanic Syfrida, Rentschena, Henricha, Dirska i Hannosa (Landbuch III, nr 122).
[10] Landbuch II, nr 24; Adamska 2005, s. 243.
[11] Landbuch II, nr 258; Adamska 2005, s. 243.
[12] Landbuch II, nr 298, 518, 765; Adamska 2005, s. 243.
[13] Landbuch II, nr 824.
[14] Landbuch II nr 1065, 1230, 1286, 1303; Adamska 2005, s. 243.
[15] Landbuch II, nr 506, 766, 879, 936, 954, 1000; Adamska 2005, s. 243.
[16] Landbuch II, nr 1204; Adamska 2005, s. 243.
[17] Landbuch II, nr 1376; Adamska 2005, s. 243.
[18] APWr, APZ, 1498.01.19; Adamska 2005, s. 243.
[19] Landbuch III, nr 59.
[20] Cempa i in. 1989.



Widok zamku od płd., od strony skarpy nadrzecznej (fot. PB, 2017)

Faza 1 – Położenie zamku panów z Domanic określa się jako skarpowe – z trzech stron dostępu doń broniły strome, miejscami nawet skaliste stoki opadające do Bystrzycy, tworzącej pod zamkiem niewielkie zakole, i jej małego, prawostronnego dopływu. Jedynie od płn. obronę zapewniał kamienny, kwadratowy w planie bergfried usytuowany na wsch. od obecnej, ośmiobocznej wieżyczki wznoszącej się nad bramą. Dolne partie jego murów, o grubości ok. 3 m, zostały odkryte pod podłogą pomieszczenia sąsiadującego z obecnym przejazdem bramnym. Jego pełne wymiary wynosiły 8,5 x 8,5 m. W środku wieży znajdował się loch w formie wąskiego szybu o wymiarach 1,5 x 1,5 m. Bergfried skierowano narożnikiem w stronę wjazdu na dziedziniec, na sposób ustawiania wież z ostrzem. Był poprzedzony suchą fosą, którą zasypano podczas późniejszych przebudów. Mur obronny zakreślał kształt pięcioboku, zgodnie z topografią rzecznego cypla.

Jak wyżej wspomniano, najpóźniej od 4. ćwierci XIV w. wieś była podzielona na dwie części. W 1401 r. Hentschil Koppe von Zedlitz był właścicielem dworu i folwarku „górnego" zwanego *Streitvorwerk*[21], zaś *Niederhof* – zapewne identyczny z majątkiem obejmującym zamek – do roku 1403 należał do Heinricha Schindela[22]. Podział ten trwał jeszcze w XVI w. W 2. poł. XV w. jako właścicieli odnotowano przedstawicieli rodu von Czettritz, a w 1498 r. Mikołaja Schellendorfa z Domanic[23]. Mikołaj był znaczącą postacią tego rodu – w 1495 r. radcą księcia Henryka Podiebradowicza, a w latach 1501–1504 podstarościm świdnicko-jaworskim.

Faza 2 – Być może już w XIV w., a najpóźniej w XV, w murach zamku wzniesiono dwa murowane skrzydła mieszkalne – wschodnie, dostawione do muru obronnego i bergfriedu oraz południowe, dochodzące ściętym zakończeniem do narożnika zamku na samym skraju skalnego

[21] APWr, Rep. 39, nr 37, k. 389.
[22] Landbuch III, nr 1416.
[23] AAWr, APZ, 1498.01.19.



Rzut piwnic z podziałem na fazy (wg Cempa i in. 1989, opr. PB, MCh): 1 – 4. ćwierć XIII w., 2 – XIV–XV w., 3 – 2. poł. XVI w., 4 – 1. poł. XVII w., 5 – po 1763 r., 6 – lata 20.–30. XIX w.

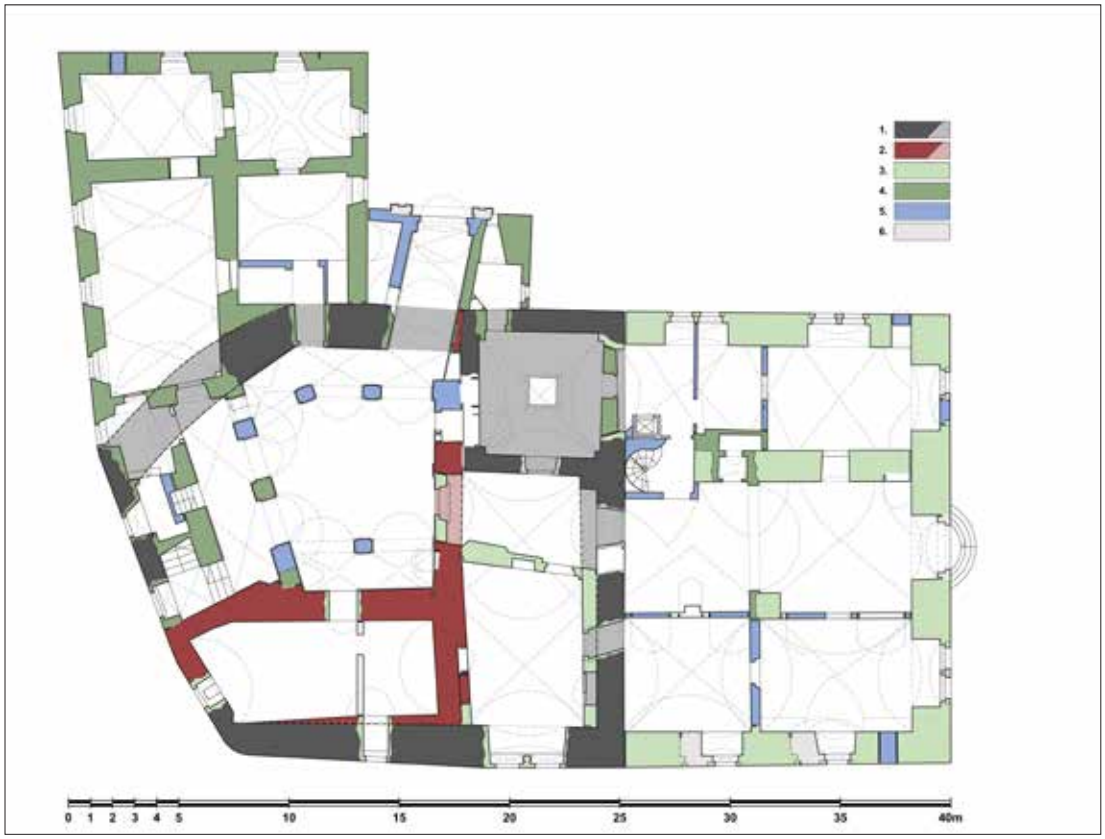
cypla. O zróżnicowanym czasie budowy bergfriedu i średniowiecznych budynków świadczą styki murów, zarejestrowane przez badaczy na poziomie piwnic, parteru i obecnego I piętra. Piwnice były sklepione kamiennymi kolebami.

W 1523 r. synowie Schellendorfa sprzedali majątek Casparowi von Mühlheim[24]. W ręku trzech pokoleń Mühlheimów zamek pozostawał do czasów wojny trzydziestoletniej jako jedno z gniazd rodowych – rezydował tu ów Melchior, jego syn Christoph i wnuk Theoderich. W 1602 r. dobra należały do Wolfa Fridricha von Mühlheimb auf Domanz[25]. W 1628 r. opiekunowie małoletniej córki Theodericha (Abraham von Tschammer, Hans von Kreißelwitz) sprzedali całą posiadłość Heinrichowi von Reichenbach.

Faza 3 – Stosunkowo łatwo jest określić zakres prac z okresu renesansu – są one czytelne częściowo we wnętrzach, częściowo ujawniają się na elewacjach spod starszych tynków; dają się też odczytać z rysunku F.B. Wernera z poł. XVIII w. Badania architektoniczne pokazały, że XVI-wieczne rozbudowy prowadzone były przez Mühlheimów w dwóch etapach i polegały na dostawieniu do średniowiecznego rdzenia budowli obszernych skrzydeł pałacowych – wschodniego i zachodniego. Pierwsze, o wymiarach

[24] Duncker 1857, Domanze; także (Ritterdienste. SJ.1550, s. 3) potwierdza, że w 1550 r. właścicielem był Caspar von Mühlheim zwany Buschke.

[25] Ritterdienste.SJ.1602, s. 13.



Rzut parteru z podziałem na fazy (wg Cempa i in. 1989, opr. PB, MCh): 1 – 4. ćwierć XIII w., 2 – XIV–XV w., 3 – 2. poł. XVI w., 4 – 1. poł. XVII w., 5 – po 1763 r., 6 – lata 20.–30. XIX w.

14,5 x 20 m, powstało po poł. XVI w. i wraz ze średniowiecznym domem utworzyło skrzydło płd.-wsch. Elementem wskazującym na czas jego powstania są okna ujęte w kamienne obramienia, zwane fasciowymi[26] – pojedyncze i zdwojone. W badaniach z 1989 r., na 3 elewacjach tego skrzydła odnotowano tego typu kamieniarkę wyłaniającą się spod barokowych okien z uszakami. Skrzydło wsch. na parterze składało się z dwóch sklepionych pomieszczeń, z których wyróżniała się wielka, kwadratowa sień z filarem pośrodku. Wyżej znajdowały się izby, komory i wykusze latrynowe. Ślady tych ostatnich są widoczne do dziś na elewacji płn. Wyburzono także stary bergfried, który blokował połączenie skrzydła wsch. z bramą i dziedzińcem[27]. Zastąpił go ryzalit bramny w typie wieży. Po 1600 r. zwieńczono go ośmioboczną latarnią z hełmem prześwitowym. Warta odnotowania jest też szeroka wnęka z kolumną międzyokienną w pomieszczeniu parteru zaadaptowanym ze średniowiecznej warowni.

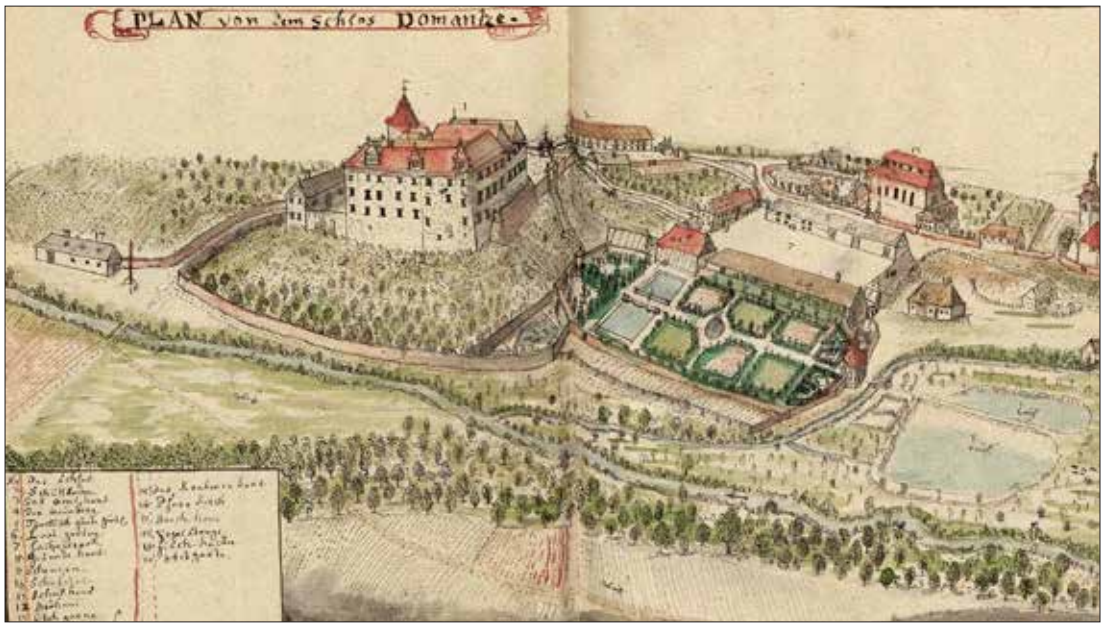
Skrzydło zach. wybudowano pod koniec XVI stulecia lub w początkach następnego i połączono je ze średniowieczną częścią zamku tunelową klatką schodową. Otwierała się ona

[26] Ich profilowanie z szeroko rozciągniętą, jakby spłaszczoną simą było typowe dla obramień stosowanych w latach 70.–90. XVI w. w zamkach i dworach księstwa świdnicko-jaworskiego. Wystarczy przywołać takie obiekty jak zamki Książ, Bolków, Grodno w Zagórzu Śląskim oraz dwory w Kostrzy, Słupicach, Stoszowie i Wojcieszowie.

[27] Można tak sądzić, ponieważ nad jego ścianą pł., rozebraną do poziomu posadzki parteru, pojawiło się zdwojone okno fasciowe.



Pozostałości bonii sgraffitowych na ścianie skrzydła zach. kryją starsze pobiały i tynki (fot. PB, 2021)



Widok zamku na kolorowanym rysunku F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w. W dolinie Bystrzycy, na płd. wsch. od zamku rozciągał się barokowy ogród z fontanną i stawem

na dziedziniec podestami schodów, stanowiąc namiastkę renesansowego krużganka. Zamek uzyskał wówczas narys zbliżony do obecnego, z wewnętrznym dziedzińczykiem u zbiegu skrzydeł. Tak ukazuje to rysunek Wernera, przedstawiający dwa trójkondygnacyjne skrzydła i dokumentujący istniejące jeszcze w XVIII w. dwuspadowe dachy z lukarnami o wolutowym konturze. Ich forma zasugerowała Hansowi Lutschowi datowanie prac na rok ok. 1600[28].

[28] Lutsch II, s. 173–175.

DOMANICE (niem. *Domanze*)



Fragment fryzu groteskowego (fot. PB, 2021)



Pałac od zach. na chromolitografii wg T. Alberta (Duncker 1 1857, zbiory PS)



Widok z dziedzińca (fot. PB, 2021)

Na rysunku widać także lunetowy gzyms pod okapem dachu. Elewacje pokryło sgraffitowe boniowanie.

W marcu 1650 r. właścicielem Domanic został generał Ludwig von Lopis, baron Monteverques – Francuz rodem z Awinionu, katolik, cesarski oficer zasłużony w walkach przeciw Turkom, ustanowiony pod koniec wojny trzydziestoletniej komendantem Legnicy. Po jego śmierci w 1669 r. posiadłość odziedziczyła wdowa Sophia Maximiliana von Nostitz (zm. 1689), powtórnie zamężna z hrabią Hermannem von Oppersdorf. Ich syn Karl Joseph, tytularny sędzia dworski Świdnicy, na drodze wymiany w 1705 r. przekazał majątek baronowi Carlowi Friedrichowi von Seherr-Thoß[29]. Za Oppersdorfów, między 1670 a 1705 r., doszło do pierwszej barokizacji zamku; drugą barokizację przeprowadził Ernest Sigismund von Tschirsky z Witoszowa w 1777 r. W efekcie przebudowy rezydencji z ok. 1820–1821, wg projektu wrocławskiego architekta Karla Gottfrieda Geisslera (1754–1856), ucznia Langhansa, nadano jej charakter klasycystyczno-empirowy.

[29] Matrykuła.SJ.1717, s. 5; Matrykuła.SJ.1731, s. 4.

Literatura

Müller 1837, s. 55; Lutsch II, s. 173–175; Guerquin 1957, s. 45–46; Grundmann 1982, s. 145; Chorowska 2003, s. 34–35; Pilch 2005, s. 63–64.

Autorzy

MCh, TD, kw. źródł. DA, AK, red. MCh



Miejsce po wyburzonym zamku Hummel (fot. MCh, 2025)

DZIERŻONIÓW (niem. *Reichenbach*), gmina Dzierżoniów

zamek książęcy – 50.72931 N, 16.64842 E

zamek wójtowski – 50.72606 N, 16.65130 E

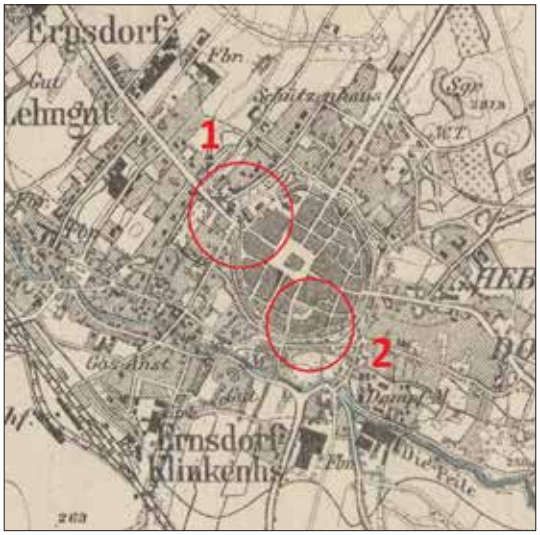
Miejsca po dwóch zamkach na terenie miasta – książęcym – *Klinkenhaus* i wójtowskim, znanym jako *Hummel* lub *Hummelschloss*

Dzierżoniów już w 1258 r. był lokalnym ośrodkiem osadniczym, w którym znajdował się kościół parafialny[1]. Wyniki badań archeologicznych wskazują, że osada została założona na surowym korzeniu ok. poł. XIII w. przez kolonistów z Zachodu. Najpewniej też z wiejskim etapem funkcjonowania miejscowości należy wiązać zabudowania biegnące wzdłuż osi wsch.–zach., w tym podobnie zorientowaną farę[2]. Lokacja miasta wraz z wprowadzeniem układu kwartalnego nastąpiła najpóźniej przed 1284 r., gdy odnotowane zostały wszystkie atrybuty rozwiniętego ośrodka miejskiego, jak rada i ława, wójt dziedziczny, jatki i targ oraz obwód obronny z „Bramą Piławską"[3]. Wzmianka o bramie miejskiej – nie wiadomo, czy już w linii murów, czy jeszcze obwarowań drewniano-ziemnych – stanowi najstarsze świadectwo obecności zamku książęcego, ze względu na jego usytuowanie u wylotu odrynkowej ul. Świdnickiej. Lokalizacja ta spowodowała przesunięcie bramy miejskiej wobec osi ulicy, co potwierdziły bada-

[1] SUb III, nr 264; Cetwiński 1991, s. 285–299.

[2] Boguszewicz 2009, s. 11–12.

[3] SUb V, nr 164; Cetwiński 1991, s. 298–299.



Lokalizacja zamków na Mtbl., ark. 5265 Reichenbach, wyd. w 1919 r.: 1 – zamek książęcy, 2 – zamek wójtowski (opr. PB)



Rekonstrukcja parcelacji z czasów lokacji miasta z zaznaczeniem obu zamków: 1 – zamek książęcy, 2 – zamek wójtowski (opr. MCh)

nia archeologiczne[4]. Fakt ten może świadczyć o wczesnej genezie warowni, poprzedzającej nawet wzniesienie murów miejskich. Według lokalnej tradycji w mieście funkcjonował też drugi zamek, zwany Hummel, należący do wójtów dzierżoniowskich. Znajdował się on w płd. ćwiartce miasta[5], tuż za kościołem parafialnym, co może wskazywać na starszeństwo siedziby wójtowskiej w stosunku do książęcej. Przemawia za tym także wysoka pozycja i awans społeczny Reichenbachów – tutejszych wójtów dziedzicznych, w 2. poł. XIII w. współpracujących z władcami tych ziem[6].

Skąpym źródłem wiedzy o tutejszych zamkach są najstarsze plany miasta: widokowy Friedricha B. Wernera z poł. XVIII w. i Augusta Sadebecka z 1790 r. Na pierwszym z nich zamek książęcy przedstawiał czworobok murów obronnych z pojedynczym, długim budynkiem i wieżą na osi ul. Świdnickiej. Dalej na płd. zach. znajdowała się ośmioboczna kaplica pw. św. Barbary[7], otoczona własnym ogrodzeniem. Na mapie Sadebecka zamek książęcy składał się z dwóch długich domów w ustawieniu równoległym, które ujęto w czworobok muru i wzmocniono wieżą. Kaplica miała wypadać na osi dziedzińca. Zamek ten został rozebrany w związku z budową na jego miejscu kościoła ewangelickiego projektu Carla Gottharda Langhansa, do której przystąpiono w 1795 r. i ukończono w 1798 r.

Na planie Wernera zamek Hummel był już w całkowitej ruinie. Pół wieku później Sadebeck na miejscu po zniszczonym zamku pokazał pałac (*Schloss*) – wydłużony budynek, dostawiony od wewnątrz do muru obronnego. Miały flankować go dwie baszty, będące jednocześnie łupinami muru miejskiego, a bronić blankowanie ganku. Pozostałości pałacu przetrwały do ok. 1810 r. Na interesującym nas odcinku ul. Przedmiejskiej zachowało się aż 6 baszt łupinowych, z których środkowe mogły być związane z rzeczonym obiektem.

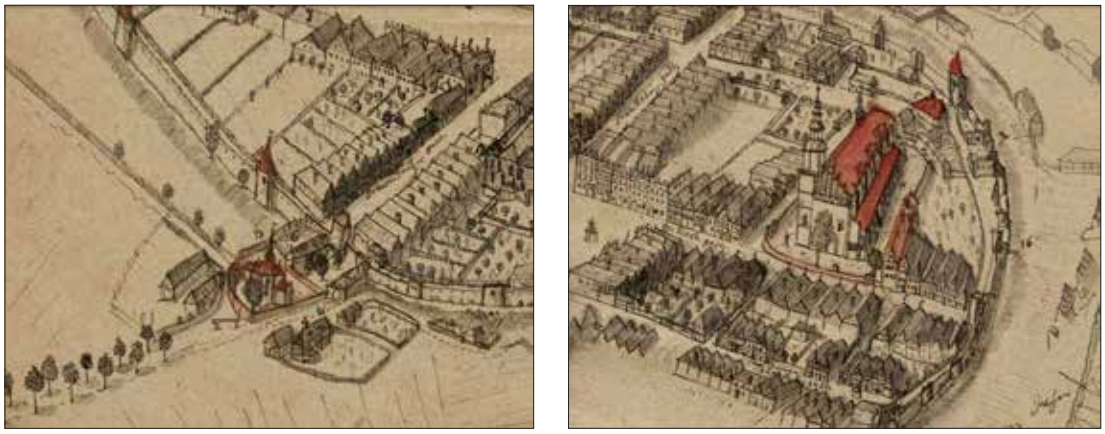
[4] W trakcie badań Z. Lissaka i W. Piszczałowskiego w obrębie ul. Świdnickiej, prowadzonych w 1992 r., zostały odsłonięte relikty kamiennego muru i przelotu bramy miejskiej przesuniętej na płd. zach. względem osi ulicy (Boguszewicz 2009, s. 32).

[5] Na wysokości dzisiejszych budynków przy ul. Przedmieście nr 27 i 29.

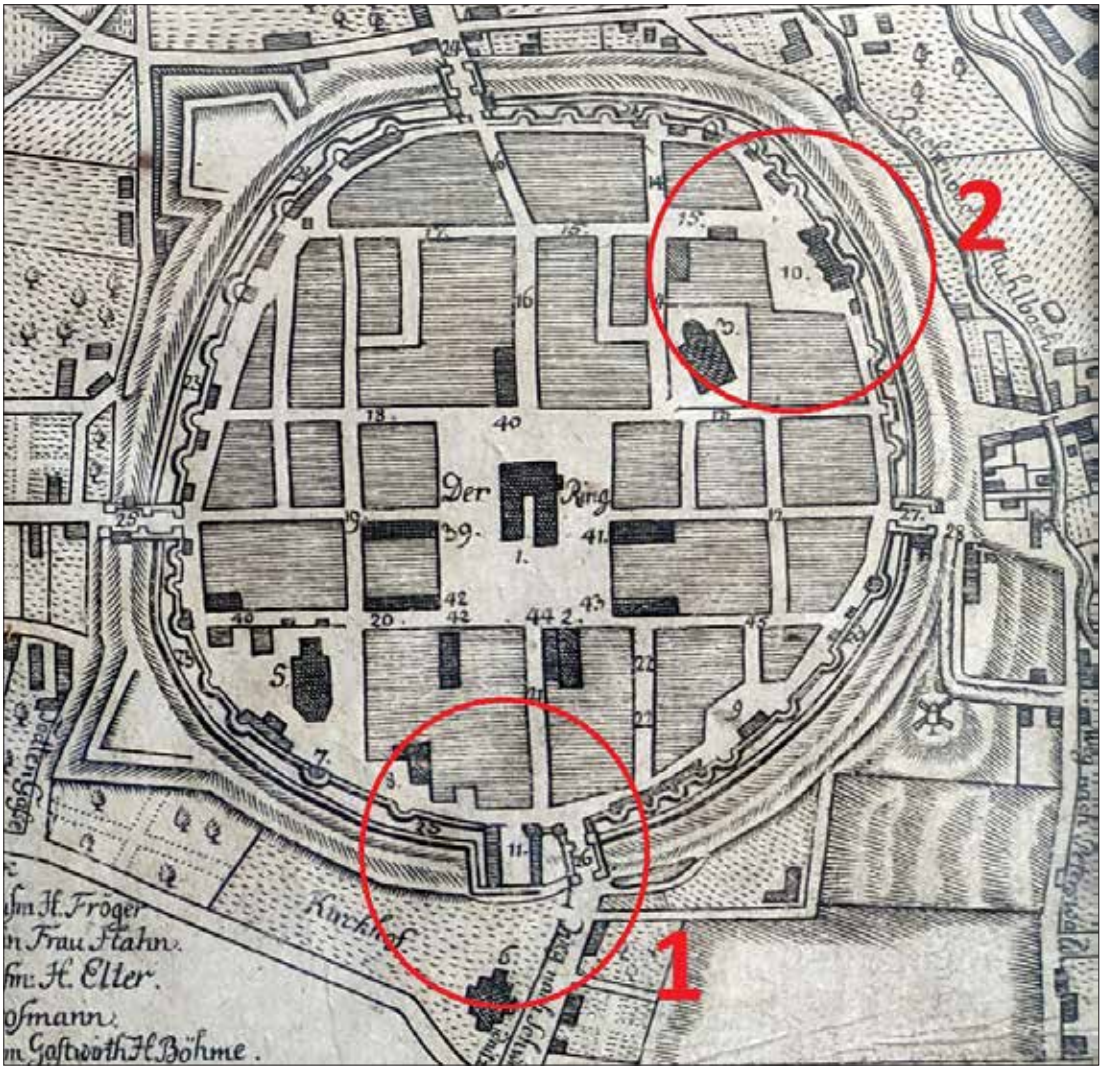
[6] Cetwiński 1998, s. 54–60.

[7] Obecnie pw. św. Trójcy.

DZIERŻONIÓW (niem. *Reichenbach*)



Zamek książęcy (z lewej) oraz kościół parafialny i ruina zamku Hummel (z prawej) na fragmentach planu widokowego Dzierżoniowa F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w.



Lokalizacja zamków na mapie A. Sadebecka z 1790 r.: 1 – zamek książęcy, 2 – zamek wójtowski Hummel (zbiory PS)



Panorama miasta od zach., fragment miedziorytu A. Sadebecka z 1790 r. (zbiory PS); zamek Hummel oznaczono nr 10



Miejski mur obronny w pobliżu miejsca po wyburzonym zamku Hummel (fot. MCh, 2025)

Dokumenty z lat 1315–1339 wystawiane w Dzierżoniowie przez książąt Bernarda i Bolka II dowodzą ich częstych pobytów w mieście[8]. Pierwsza wzmianka o zamku książęcym pochodzi z 1337 r.[9], kiedy to Bolko II zapisał miasto, dystrykt i zamek Janowi Luksemburskiemu. Kolejne – z dokumentów Karola IV Luksemburskiego z lat 1356[10] i 1364[11]. W 1369 r. odnotowany został burgrabia zamku dzierżoniowskiego Wasserrabe z Cierni[12]. W 1392 był nim (z siedzibą na zamku?) sędzia dworski Henryk Czetrittz[13]. Teren ten przeszedł w ręce prywatne w 1422 r., kiedy to Zygmunt Luksemburski sprzedał Franciszkowi Peterswaldau i jego następcom puste miejsce po zamku [*wuehste burgstal*], z możliwością wybudowania nowego mieszkania[14]. Zapewne zamek został odbudowany, skoro w 1541 r. rajcy miasta Dzierżoniowa przeznaczyli na jego remont 8 grzywien rocznie[15].

Według bardzo wątpliwej tradycji pamiątką zamku ma być jeden z trzech renesansowych portali, wmurowanych w połowie XIX w. dla ozdobienia plantów w mury obronne od strony płd. (w pobliżu ul. I. Krasickiego; mur zewnętrzny). Niekompletny portal pochodzi z 1569 r. Wieńczy go fryz z rozetami i tryglifami oraz trójkątny tympanon, wsparte na trzech konsolkach, z których środkowa jest równocześnie kluczem łuku. Na portalu umieszczono łacińską sentencję (w tłumaczeniu: „Nie czyń drugiemu, co tobie niemiłe"). Prawdopodobnie portal, tak jak dwa pozostałe, pierwotnie zdobił wejście do kamienicy mieszczańskiej.

Literatura

Müller 1837, s. 72–73; Lutsch II, s. 164–165; Hasse 1929; Guerquin, 1957, s. 46; Grundmann 1982, s. 161; Cetwiński 1998, s. 54–60; Cetwiński 1991, s. 285–299; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 137; Pilch 2005, s. 69; Boguszewicz 2009, s. 9–34.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. MCh

[8] Dokumenty księcia Bernarda z lat 1315–1325 (RS 3506, 3637, 3655, 3732, 4061, 4064, 4401, CDS X, s. 79, 83), dokumenty książąt Bernarda i Bolka II z 1317–1322 (RS 3650, 4222, CDS X, s. 89) oraz dokumenty Bolka II z lat 1317–1339 (RS 3728, 4994, 5469, 6243).

[9] Bolko II zapisał miasto, dystrykt i zamek w Dzierżoniowie Janowi Luksemburskiemu (LuBS I, s. 488–489).

[10] LuBS I, s. 504.

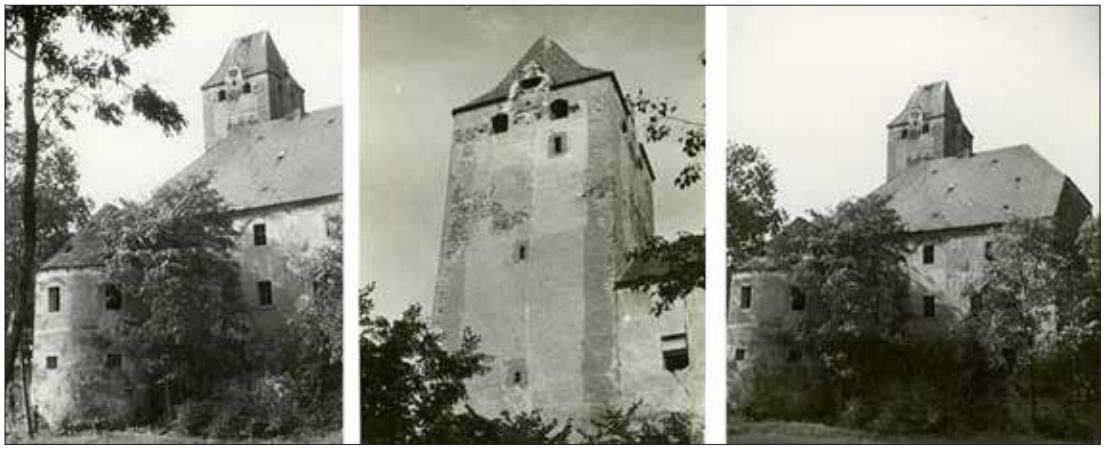
[11] W układzie Karola IV Luksemburskiego z margrabią Otto Brandenburskim w księstwie świdnicko-jaworskim wymieniono zamek i miasto Dzierżoniów (LuBS II, s. 508).

[12] LuBS I, s. 512, CDS XXVII, s. 177. Rycerz ten zmarł przed 1386 r.

[13] Landbuch I, A 61; II, nr 1110, 1434.

[14] Hasse, s. 42. W tym samym roku Zygmunt Luksemburski przekazał w lenno Franciszkowi Peterswaldau 2 folwarki położone w lennie zamkowym (APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Dzierżoniowa, nr 64). W 1479 r. zastawione lenno zamkowe od Krzysztofa Hoberga miał wykupić Teodoryk Peterswaldau (Müller, s. 73).

[15] Hasse, s. 51.



Wyburzony dwór w Gniewkowie, widok od wsch. (fot. A. Fabierkiewicz, 1965)

GNIEWKÓW (niem. *Girlachsdorf*), gm. Dobromierz

50.99634 N, 16.21848 E

Miejsce po dworze obronnym we wsi

Gniewków jest jedną z licznych wsi śląskich założonych w XIII w. podczas akcji kolonizacyjnej podnóża Sudetów. Lokowany w dolinie Nysy Szalonej otrzymał łanowy układ parcelacyjny, z wydzielonym gruntem pod kościół w poł. długości osady[1]. Wieś ok. 1300 r. była posiadłością rycerzy[2], a tutejsza świątynia, wzmiankowana w 1342 r. – objęta patronatem rycerskim. Tu również, w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła w XIV w. powstała murowana siedziba obronna – określana przed 1945 r. mianem *Wasserburg*[3].

Architektura dworu w Gniewkowie jest znana tylko z opisu w katalogu zabytków Hansa Lutscha[4], opracowań konserwatorskich[5], paru fotografii i szkicowego rzutu przyziemia. Obraz przemian budowlanych pozostaje w sferze hipotez, które opierają się na przekazach źródłowych i interpretacji materiału dokumentacyjnego. Obszar majątku położony był na płn. od kościoła i obejmował: 1. zabudowę gospodarczą skupioną wokół podwórca folwarcznego, 2. zamek na majdanie otoczonym fosą, 3. ogrody użytkowe.

Na pocz. XX w. zagospodarowanie terenu zamku tworzyły:

- główny korpus zamku na planie prostokąta (ok. 18 x 22 m)[6] zwrócony fasadą ku dziedzińcowi; 3-kondygnacyjny, z wysokim dachem półszczytowym; jego płd.-zach. naroże stanowiła 7-kondygnacyjna wieża (ok. 8 x 7 m), z dachem 4-spadowym. W przyziemiu korpus miał trzy pasma, wąską sień pośrodku i wejście główne od płd.;
- międzymurze z kamiennym parkanem po wsch. i płn. stronie budynku głównego, odsuniętym od ścian korpusu o ok. 5 m;
- piętrowe skrzydło boczne (ok. 11 x 12 m) przyległe od płd. do elewacji wsch., zamknięte

[1] RS, reg. 6867; Adamska 2005, s. 245.

[2] LF, s. 123, register D, poz. 86a.

[3] Lutsch III, s. 355; Springer 1932, s. 8, potem zaniedbana i zburzona w końcu lat 70. XX w. w ramach PGR-owskiej „troski" o poniemieckie zabytki.

[4] Lutsch III, s. 355.

[5] Fabierkiewicz 1965; Eysymontt 1974; Gołda 1976; Jarysz 2018; zob. też Eysymontt 2010, s. 261–262.

[6] Wymiary budynku i jego partii podano na podstawie szkicowego rzutu przyziemia zamieszczonego w: Fabierkiewicz 1965; wg mało wiarygodnego planu opublikowanego w: Eysymontt 2010, s. 270, korpus miał wymiary 21 x 23 m.



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. 5063 Hohenfriedeberg, wyd. w 1936 r. (opr. PB)

półkoliście, co nadało mu postać wydłużonej „bastei" , kryte wysokim dachem;
- podzamcze zamknięte od wsch. kamiennym „murem kurtynowym";
- parterowy budynek mieszkalny z piwnicą i użytkowym poddaszem, położony po zach. stronie dziedzińca, połączony z wieżą parterową dobudówką;
- murowany most nad płd. ramieniem fosy, łączący podzamcze z folwarkiem,
- most lub grobla nad płn. ramieniem fosy, łączący tylne wejście do zamku z ogrodem użytkowym.

Ok. 1300 r. we wsi istniały grunty należące do przedstawicieli rycerstwa[7]. W okresie, który można w przybliżeniu zamknąć przed 1342–1389, majątek znajdował się w ręku rycerzy *von Swyn* (Schweinichen) dzierżących zamek Świny. Byli to:
- do 1351 r. Heinrich (wzm. w latach 1327/29–1351), posiadacz zamku Świny i kilkunastu innych majątków w księstwie świdnicko-jaworskim, (niedoszły?) uczestnik wyprawy krzyżowej z 1323 r., rycerz związany z dworem tamtejszych książąt;
- od ok. 1351 do 1370/1371 Nickel *von dem Sweyn* („ze Świn"), syn Heinricha, który wraz z bratem Güntzelem II dzierżył Świny





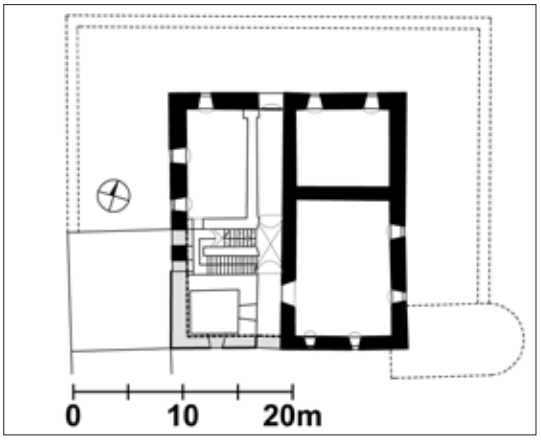
Teren zamku wg numerycznego modelu terenu (opr. PB)

i szereg innych majątków odziedziczonych po ojcu (między Bolkowem, Legnicą a Świdnicą, m.in. Świny, Skała, *Tschirnitz*, *Schönhausern*,

[7] LF, s. 123.

Hermanswaldau, *Rosenau*, Gniewków), występował jako świadek na dokumentach Bolka II i Agnieszki[8]; w 1370 r. odnotowany jako właściciel folwarku, łanów czynszowych i murowanego dworu w Gniewkowie[9];
- po 1371 r. synowie Nickela – Heinrich *Berchen genant* (na Borowie itd.) i Güntzel [V] (na Siekierzycach itd.).

Faza 1 (XIV w.) – Pierwotną budowlę stanowił *gemauerte Hof*, wzniesiony przez Heinricha *von Swyn* lub jego syna Nickela między 1342 a 1370 r. Wg Piotra Błoniewskiego średniowieczna siedziba istniała w obrysie murów obwodowych późniejszego skrzydła korpusowego, obejmując budynek mieszkalny (późniejsze wsch. pasmo korpusu) i wewnętrzny dziedziniec.

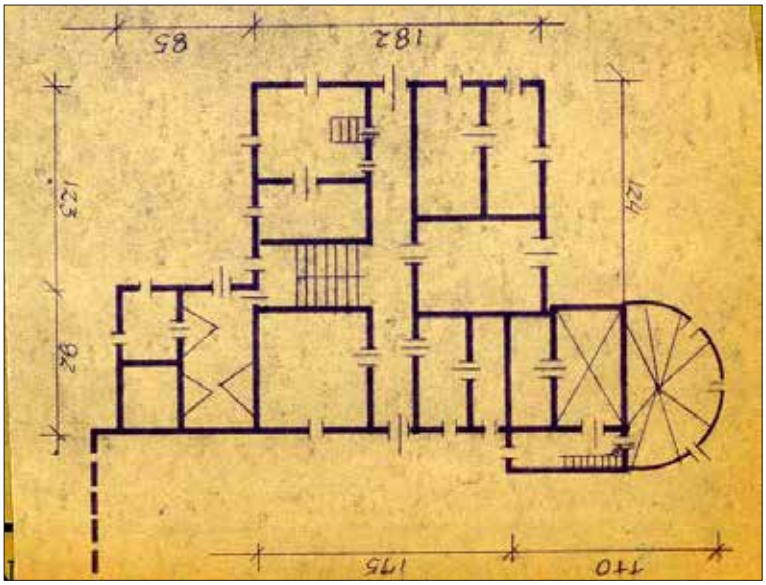


Schematyczny rzut dworu z zaznaczeniem na czarno przypuszczalnych murów z XIV w. (Błoniewski 2018)

Bracia Heinrich i Güntzel II przed 1389 r. pozbyli się spadku, sprzedając go członkom rodu von Bock, którzy posiadali majątek w Gniewkowie w okresie do 1446 r. Byli to m.in. Albrecht i Ulrich *Pack*, wzmiankowani w 1389 r.[10], oraz Nickol, który w 1438 r. sprzedał część posiadłości Heinzowi i Albrechtowi *von Pock*[11].

Następnie, przez 300 lat, majątek należał do członków rodu von Reibnitz, stanowiąc gniazdo gałęzi *von Reibnitz und Girlachsdorf*[12]. W latach 1446–1491/1495 posiadał go: Diprand v. Reibnitz (wzm. 1418–1491; w l. 1450–60 podstarości księstwa świdnicko-jaworskiego, w latach 1460–67 starosta), aktywny uczestnik życia politycznego na Śląsku w okresie wojen o sukcesję czeską. Posiadał majątek w Sokoli, skąd pochodził; w 1446 r. kupił od Nicola v. Bock dwór w Gniewkowie i wieś Czechy z folwarkiem, w 1462 r. dokupił gniewkowski majątek Albrechta v. Bock, później nabywał kolejne majątki w księstwie świdnickim, m.in. w Dzierżkowie (1462), Domaniowie (1465), Jaroszowie (1466), Piotrowicach Świdn. (1469), lenno zamkowe w Strzegomiu (1468)[13]. Kolejni Reibnitzowie to: znany z nagrobka Hans st. (1492/1495–1539) bratanek Dipranda, ławnik sądu manów; w 1521 r. przebudował tutejszy kościół[14], jego syn Hans mł. (1539–przed 1572), w latach 1542, 1560, 1562 pełnił z ramienia sejmiku urząd poborcy podatkowego w księstwie świdnickim; małoletnie dzieci brata Hansa – Valentin (przed 1572–1572); Joachim st. z Dzierżkowa (1572–1580)[15]; jego synowie – Christoph st., Joachim mł., Diprand, Hans – w latach 1580–1595 wspólnie dzierżyli odziedziczone po ojcu majątki; ok. 1595 wykupił je Christoph st. i trzymał do ok. 1615 r.; następnie do 1652 r. – Christoph mł., syn Christopha st.; w latach 1652–1658 Joachim Friedrich, syn Christopha mł.; 1658–1693 Christoph Friedrich st., syn Joachima Friedricha, pełnoletni od 1675 r.; 1693–1744 jego syn Christoph Friedrich mł., ostatni męski przedstawiciel gniewkowskiej linii rodu. Z długim okresem

[8] Zob. Schweinichen 1907, Tabl. 2, Nr 10.
[9] Landbuch I, s. 81, nr 405.
[10] Landbuch II, s. 197, nr 1025.
[11] Zimmermann 5, s. 103.
[12] Dane nt. posiadłości oraz członków rodu v. Reibnitz z Gniewkowa wg (Reibnitz 1901, s. 224, 306–313 oraz Tabl. IVb).
[13] Biografia Dipranda i dane nt. jego majątków wg (Reibnitz 1901, s. 23–29, 224).
[14] Teza oparta na treściach heraldycznych i inskrypcyjnych (Lutsch III, s. 354) i analizie form archit. kościoła.
[15] Treblin 1908, s. 123, wg taksy z 1576 r. jego gniewkowski majątek obejmował 5 łanów kmiecych z 4 gospodarstwami.



Gniewków, szkicowy plan parteru wg (Fabierkiewicz 1965)

własności Reibnitzów wiążą się hipotetyczne przebudowy dworu.

Faza 2 (XV w.) – Niewielkie rozmiary planu wieży pozwalają sądzić, że jest ona wtórnym, XV-wiecznym elementem „murowanego dworu"[16] i pochodzi z czasu rezydowania eksstarosty Dipranda von Reibnitz, między 1446 a 1491/95.

Faza 3 (1569) – Hans von Reibnitz przeprowadził przebudowę w 1569 r., co upamiętniono datą i monogramem (1569 HVR) na obramieniu portalowym z profilowaniem fascjowym i rozetami (które odnotowuje Lutsch) – zakres prac nieustalony.

Faza 4 (po 1589) – Kolejną rozbudowę przeprowadzono z inicjatywy Christopha st. Najpóźniej na przeł. XVI/XVII w. nadbudowano najwyższą kondygnację wieży lub tylko przebudowano ją, zachowując „archaiczny" wygląd dachu i dodając 4 lukarny z wolutowymi szczycikami. Zapewne wówczas uformowano trójkondygnacyjny korpus główny i parterową(?), skazamatowaną[17] basteję. Fasady pokryto sgraffitowym boniowaniem; z tego czasu pochodzić mogły też malowidła z figurami alegorycznymi, m.in. Sprawiedliwości i herbem von Reibnitz w jednym z pomieszczeń[18].

Faza 5 (1. poł. XVIII w.) – Przebudowa z inicjatywy Christopha Friedricha mł. i jego żony Sabiny Elisabeth z domu Schkopp miała miejsce – wg herbów w przyłuczach portalu bramnego – między 1718 a 1744 r.[19] Wykonano nowe obramienie wejścia głównego i „stropy ze sztukateriami z czasu baroku"[20]. Zapewne w tym czasie basteja została nadbudowana i połączona z korpusem, a fasady nowo utworzonego skrzydła uzyskały artykulację w formie płaskich podziałów ramowych w tynku.

Należy też podkreślić „retrospektywny" charakter przebudowy podjętej po 1718 r.: Christoph Friedrich v. Reibnitz zachował wszystkie starsze komponenty bryły i surowość wystroju elewacji (formy „barokowe" dopuścił jedynie we

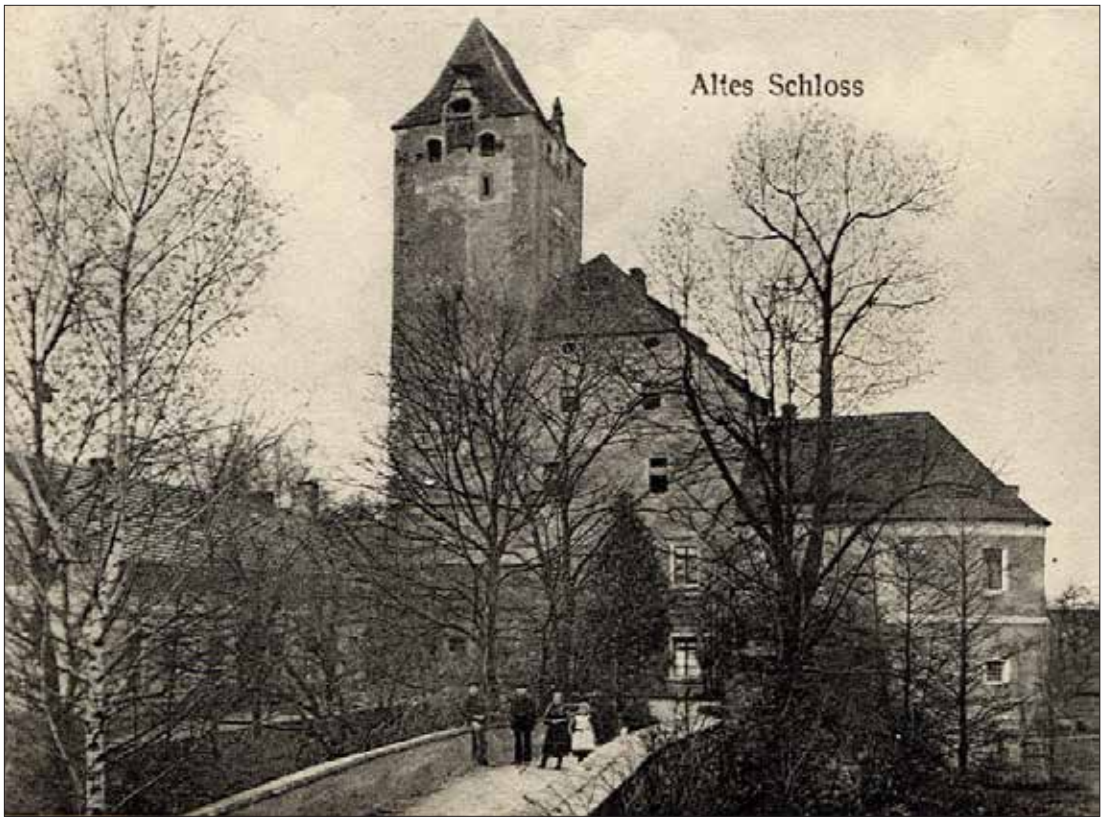
[16] Por. uwagi nt. XV-wiecznych śląskich wież mieszkalnych w: Chorowska 2003, s. 185–186.

[17] Podpiwniczenie bastei (kazamata) z zachowanymi ościeżami strzelnic zostało stwierdzone podczas ratowniczych badań archeologicznych w 2018 r. (Jarysz 2018).

[18] Sgraffita i malowidła wzmiankuje Lutsch III, s. 355.

[19] Ramy czasowe wyznacza data zawarcia małżeństwa (1718) oraz śmierć inwestora (1744), zob. Reibnitz 1901, s. 311; fotografie portalu i herbów zostały zamieszczone w Eysymontt 1974.

[20] Lutsch III, s. 355.



Dwór w latach 1907–1910 na widokówce archiwalnej z ok. 1914 r. (Dobkiewicz 2017, s. 59)

wnętrzach), nadając siedzibie charakter memorii, demonstrującej „starożytność" i chwałę rodu.

W 1747 r. posiadłość w Gniewkowie została sprzedana hrabiemu Hansowi Heinrichowi IV von Hochberg na Roztoce itd.[21] Do 1945 r. stale należał on do właścicieli Roztoki i wchodził w skład klucza roztockiego (*Herrschaft Rohnstock*), ale okresowo był przekazywany w dzierżawę. Z inicjatywy właścicieli klucza dóbr Roztoka wykonano nowy masywny dach naczółkowy nad budynkiem głównym, stanowiącym po 1747 r. siedzibę zarządcy folwarku. Najpóźniej w tym czasie zbudowano obecny most murowany w miejscu mostu z przęsłem zwodzonym.

Według informacji mieszkańców wsi zamek został rozebrany w 1977 r., po ulewach i powodzi, która ponoć naruszyła konstrukcję budowli.

Literatura

Zimmermann 5, s. 103; Lutsch III, s. 355; Treblin 1908, s. 123; Pilch 2005, s. 86; Eysymontt K. 2010, s. 261–262; Błoniewski 2018.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. TD

[21] Zimmermann 5, s. 103.



Fasada dworu w ruinie (fot. PB, 2013)

GOGOŁÓW (niem. *Goglau*), gm. Świdnica

50.82952 N, 16.58772 E

Ruina dworu we wsi, którego najstarszą część stanowi wieża rycerska z ok. 1400 r. Mimo ogromnych zniszczeń dwór zachował pewne elementy renesansowego wystroju, w tym sgraffita, świadczące o jego dawnej świetności i artystycznym znaczeniu

Gogołów leży na Równinie Świdnickiej, pod zach. krańcem grzbietu Wzgórz Kiełczyńskich, wchodzących w skład Masywu Ślęży, ok. 8 km na wsch. od Świdnicy. W latach 1193–1250 wieś należała do dóbr klasztoru NMP na Piasku[1]. Zrujnowany obecnie dwór znajduje się w górnej, płd. części wsi, przy głównej drodze, w dolinie bezimiennego potoku.

Od pierwszych dekad XIV w. posiadali tu majątki zarówno mieszczanie pobliskiej Świdnicy[2], jak i rycerze, m.in. Dornheimowie[3]. W 1386 r. odnotowano obecność folwarku własności Henryka Wiltberga, książęcego marszałka[4], który w 1387 r. został sprzedany wraz ze wsią Ulrykowi Schwabowi[5]. W 1394 r. wieś została zakupiona od Ulryka Schwaba oraz Henryka i Konrada von Zettric przez Jana Seiferda zwanego Possold[6], który odtąd pisał się z Gogołowa, zatem miał tam swą siedzibę[7]. Jemu należy

[1] SUb I, nr 61; II, nr 397.

[2] RS nr 3685, 4098, 4657, 5044.

[3] W 1345 r. odnotowano Henryka i Franciszka Dornheim (APWr, Rep. 66, nr 145), w latach 1375–1376 Jana i Petsche Dornheimów (Landbuch I, nr 940, 1043, 1104), a w 1373 r. majątek Jana Naschwitza i jego żony Agaty z Witschelów (Landbuch I, nr 792).

[4] Landbuch II, nr 214, 232, 237, 287, 305, 335, 387.

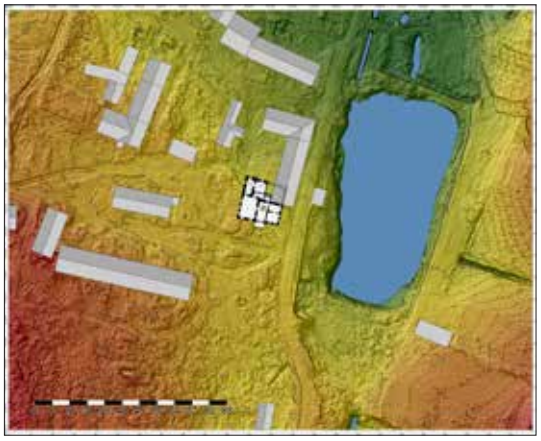
[5] Landbuch II, nr 1045. W 1390 Ulryk sprzedał czynsze braciom Wiltbergom (Landbuch II, nr 1047).

[6] Landbuch II, nr 1351.

[7] W 1396 r. został odnotowany Johannes Possuld,



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1937 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

przypisać wzniesienie nad potokiem kamiennej wieży tuż przy głównej drodze, na płd. krańcu wsi. Zapewne stało się to wkrótce po zakupie wsi w 1394 r. lub na pocz. XV w.[8]

Faza 1 (ok. 1400 r.) – Kamienna wieża mieszkalna Jana Seiferda-Possolda miała wymiary 8,5 x 12 m. Jej mury przetrwały w pierwotnej wysokości trzech kondygnacji. Znajdują się w płd.-zach. narożniku zrujnowanego dworu. Jej odrębność i średniowieczny charakter stały się wyraźne dopiero po częściowym opadnięciu tynków, kiedy odsłonił się budulec: kamień łamany na ciemnobeżowej, gliniastej zaprawie wapiennej z wyraźnymi grudkami wapna[9].

Kolejni właściciele dworu znani z dokumentów to Nickel Friese (1474 r.) i Balthasar von Nimptsch, wymieniony w rejestrze powinności wojskowych księstwa świdnicko-jaworskiego w 1550 r.[10] Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że ów Balthasar przeprowadził ok. 1538 r. rozbudowę dworu – wskazuje na to zachowany na elewacji frontowej kartusz z herbem Nimptschów, z datą i inicjałami „B 1538 N".

Faza 2 (ok. 1538 r.) – Wieża została wówczas rozbudowana o kwadratowy w planie segment wsch., prawdopodobnie mieszczący sień i dwie sklepione komory, do postaci wydłużonego, jednotraktowego budynku. Czas rozbudowy potwierdza również obecność w murach tej części dworu granitowego portalu z fazowanymi krawędziami (bez wrębu na stolarkę), który został tam wtórnie wmurowany. Użyta zaprawa, charakteryzująca się dużą zawartością wapiennego spoiwa, drobnymi grudkami mikrytu i gruboziarnistym kruszywem, była typowa dla budowli powstałych w 1. poł. XVI w.

W latach 60. XVI w. Nimptschów zastąpili Zedlitzowie. W latach 1568–1576 r. była to własność Stenzela Zedlitz zu Wilkau, w 1584 r. Nikolausa von Zedlitz, a w 1594 – Friedricha von Zedlitz[11]. Wprawdzie jakieś dobra we wsi od ok. poł. XVI w. należały do Hochbergów z Roztoki[12],

heres ville Gogelaw (Landbuch III, nr 126), w latach 1399–1406 Jan Seiferdau zwany Possold z Gogołowa (APWr, rep. 39, nr 37, k. 410; nr 38, k. 161–162); w 1401 – Johannes Possuld de Seifredaw heres ville Gogelaw, Johannis Possuldi de Seyfredaw in, de et super villa Gogelaw (Landbuch III, nr 956), w 1403 – Hanns Pussold zu Gogelow (Landbuch III, nr 1395).

[8] Warto zaznaczyć, że często powtarzana informacja, iż był to „Pierwotnie zameczek myśliwski książąt świdnickich", opiera się wyłącznie na tradycji (Wikipedia, Polska.org).

[9] Odkrycie wieży nastąpiło w lipcu 2013 r. (Błoniewski 2018).

[10] Rittrerdienste.SJ.1550, s. 4.

[11] Zimmermann 5, s. 434–435; Treblin 1908, s. 121.

[12] Posiadali je wówczas: w 1548 r. – Joachim von



Plan dworu (parteru i piętra) z podziałem na fazy: 1 – mury z ok. 1400 r., 2 – mury z ok. 1538 r., 3 – mury z ok. 1594 r., 4 – mury z XIX–XX w. (opr. PB)

jednakże w 1602 r. w rejestrze powinności wojskowych jako jedyny właściciel wsi figurował Friedrich von Zedlitz[13]. Jemu więc należy przypisać przebudowę dworu dokonaną w latach 90. XVI w.

Faza 3 (ok. 1592) – Jednotraktowy dwór rozbudowano wówczas o skrzydło tylne mieszczące na każdej kondygnacji po dwa sklepione pomieszczenia, zapewne izbę i komorę. Całość dworu pokryto sgraffitem imitującym okładzinę kamienną o formie bonii brylantowych. Na elewacji zachodniej dobudowanego skrzydła, nad oknami II piętra zachowały się napisy wykonane czarną farbą informujące o dacie rozbudowy dworu „ANNO 1592" oraz fragmenty cytatów z Pisma Świętego[14]. We wnętrzach nie zachowały



Płyta heraldyczna z herbem Nimptschów i datą 1538 (fot. PB 2013)

się „stare, piękne stiuki" oglądane jeszcze przez Roberta Webera, a pochodzące zapewne z czasu odbudowy dworu przeprowadzonej po wojnie 30-letniej[15].

Hochberg, syn Georga na Roztoce; w 1663 r. – Hans Christoph von Hoberg, w 1733 – Ernst Friedrich von Hoberg, a w 1785 – Kammerherr Hans Christoph von Hoberg auf Buchwald (Zimmermann 5, s. 434–435).

[13] Ritterdienste.SJ.1602, s. 22.

[14] Herb rodziny von Nimptsch na wsch. ścianie dworu odnotował Robert Weber; inskrypcje z datami 1538 i 1592 powiązał z przebudowami dworu. Od 1553 r. dobra rycerskie miały należeć do rodziny von Hochberg, a „bardzo stary zamek" miał służyć jako zameczek myśliwski (Weber 1908 I, s. 10).

[15] Weber związał ich autorstwo z warsztatem włoskim. Widział też ślady po kulach wskazujące na zniszczenia z czasu wojny 30-letniej (Weber 1908 I, s. 10).



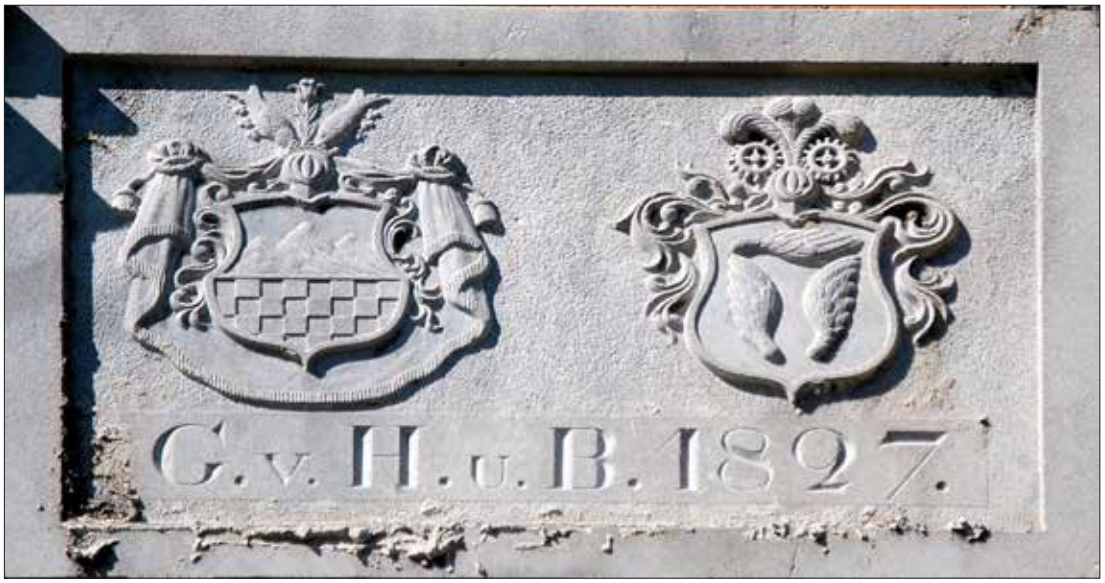
Tylne skrzydło dworu renesansowego (fot. PB, 2013)

Przynależność dworu do Hochbergów datuje się co najmniej od XVIII w.[16] i trwała ona nieprzerwanie do połowy XX w.[17] W 1827 r. doszło w nim do generalnej przebudowy[18]. Jej pamiątką jest znajdująca się na elewacji fontowej, pod środkowym oknem facjaty, tablica z herbami właściciela (Hochberg) i jego żony (Lutwitz) oraz inicjałami i datą: G. v. H. u. B. 1827. Druga

[16] W 1717 i 1731 r. właścicielem wsi był Hans Friedrich von Hochberg (Matrykuła.SJ.1717, s. 8; Matrykuła.SJ.1717, s. 9).

[17] W XIX–XX w. własność Hochbergów odnotowano w: Knie 1830, s. 193; Knie 1845, s. 166; lata 1870–1886 – Erdmann baron von Hochberg i Buchwald, królewski szambelan (SGA1870, s. 51; AGPS 1873, s. 106–107; SGA 1876, s. 91; SGA 1886, s. 132), 1894–1898 – kapitan Hans Erdmann von Hochberg; od 1898 r. majątek był dzierżawiony (SGA 1894, s. 128–129; SGA 1898, s. 137), w latach 1902–1909 – wdowa von Hochberg z domu Lowtzow, a od października 1909 do 1926 r. – Hans Erdmann von Hochberg und Buchwald (SGA 1912, s. 172–173; SGA 1917, s. 180; SGA 1926, s. 239). Ostatnim właścicielem z tej linii był Oswald von Hochberg und Buchwald.

[18] Weber 1908 I, s. 10.



Płyta pod oknem facjaty z inicjałami G. v. H. u. B. (von Hochberg und Buchwald) oraz datą 1827 (fot. PB, 2013)



Kartusz z herbem Hochbergów na naczółku ganku i płyta z datą 1872 i koroną odnoszącą się do funkcji królewskiego szambelana (fot. PB, 2013)

Dwie warstwy sgraffita na elewacji zach. (fot. TD, 2026)



przebudowa miała miejsce w 1872 r., co potwierdza kartusz herbowy Hochbergów nad gankiem fasady, a na tej samej osi tablica z koroną, inicjałami i datą „H. E. v. H. 1872." (Hans Erdmann von Hohberg und Buchwald). Podczas tych prac przebudowano wnętrza wschodniego skrzydła dworu, a od strony północnej dobudowano klatkę schodową.

Literatura

Zimmermann 5, s. 434–435; Duncker 1863–64; Treblin 1908, s. 121; Weber 1908 I, s. 10; Pilch 2005, s. 88; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, MCh, kw. źródł. AK, red. TD



Dwór w Goli (fot. MCh, 2015)

GOLA DZIERŻONIOWSKA (niem. *Guhlau*), gm. Niemcza

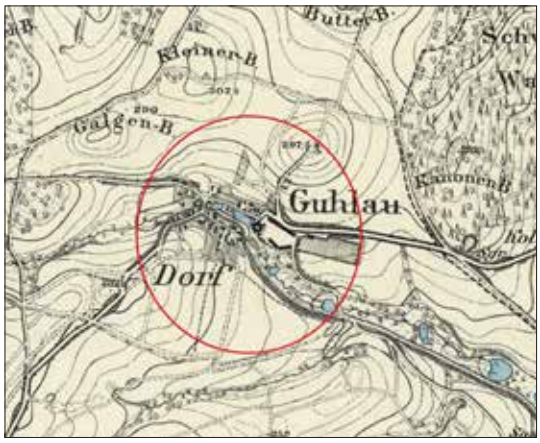
51.878889 N, 16.962222 E

Dawny dwór szlachecki z dziedzińcem i fosą, który stanowi reprezentatywny przykład wczesnonowożytnej, komfortowej siedziby o formule zamkowej z elementami pałacowymi. Po 1945 r. popadła ona w ruinę, a współcześnie została odbudowana.

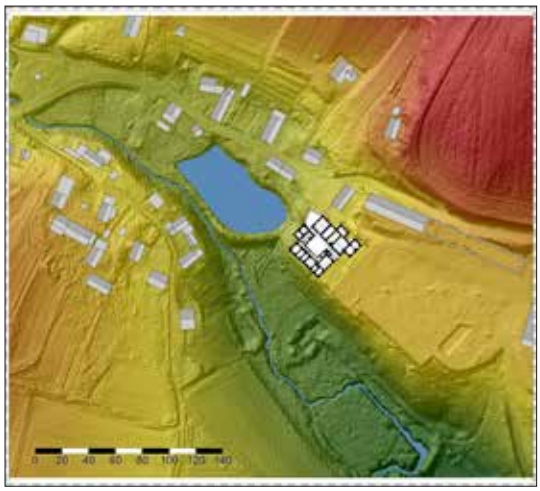
Gola Dzierżoniowska jest niewielką wsią położoną między Wzgórzami Krzyżowymi a Gumińskimi, niedaleko Niemczy oraz Dzierżoniowa. Metryka i okoliczności jej powstania są problematyczne. Tezy o trzynastowiecznej metryce opierają się na wzmiance z 1288 r., dotyczącej jednak Goli w pow. trzebnickim[1]. Wieś nie figuruje w spisie osad z ok. 1305 r. płacących dziesięciny biskupstwu wrocławskiemu[2]. Pierwszą wzmiankę o niej zawiera spis uposażeń klasztoru kamienieckiego w dokumencie biskupim z 1316 r.[3] W świetle przekazów kartograficznych Gola jawi się jako niewielka osada „wciśnięta" między większe wsie i obszary leśne, co sugeruje utworzenie jej na miejscu wykarczowanej puszczy. Słowiańska geneza nazwy[4] wskazuje jednak na relikt osadnictwa przedkolonizacyjnego.

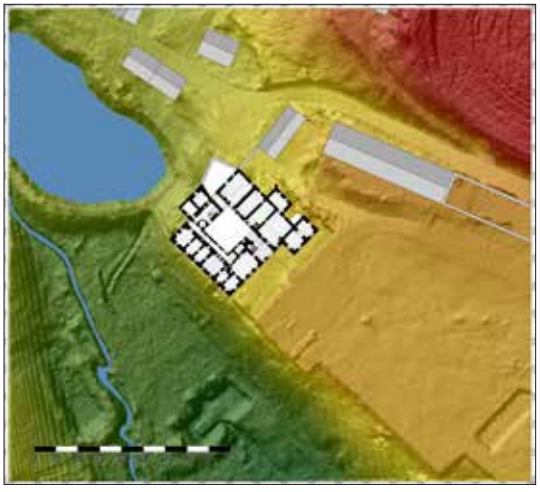
Obszar zabudowy rozciąga się wzdłuż potoku Piekielnik i daje się interpretować jako wielodrożnica, z zagrodami przy dwóch drogach rozdzielonych ciekiem. Zabudowa majątku ziemskiego mieści się na wsch. krańcu. Do początku XX w. budynki gospodarcze otaczały podwórzec z trzech stron, od zach. zamykała go bryła zamku. Na wsch. od podwórca znajdowały

[1] SR, nr 2045, s. 108.
[2] LF, s. 68–87.
[3] RS, nr 3579, s. 13.
[4] Adamy 1888, s. 38.



Położenie zamku na Mtbl., ark. 5266 Lauterbach, wyd. w 1936 r. (opr. PB)





Położenie zamku wg NMT (opr. PB)

się ogrody, zaś park krajobrazowy zajmował część doliny potoku ze stawami.

Budowla zamkowa, usytuowana przy krawędzi terasy i otoczona w dużej części zachowaną fosą, ma układ 4 skrzydeł z aneksami, zamykających czworoboczny dziedziniec. Wjazd prowadzi przez portale bramne i sienie przejazdowe od płd. wsch. i płn. zach. Dwukondygnacyjne, częściowo podpiwniczone skrzydła przykryto dachami dwuspadowymi ze szczytami o 3 kondygnacjach w artykulacji lizenowo-gzymsowej. Wyróżniał się czterokondygnacyjny, wieżowy budynek wysunięty przed fasadę skrzydła frontowego, pierwotnie zwieńczony krenelażem i dachem czterospadowym. Poprzedza go podzamcze – niewielki dziedziniec z murem obwodowym i bramą, zwieńczony krenelażem, którego przedłużenie tworzy zewnętrzną krawędź suchej fosy.

W latach 1371–1388 majątek w Goli posiadał Nenker von Borsnitz[5], w 1385 r. wzmiankowany jako rezydujący w Goli[6]. Heinrich Swarcze, odnotowany jako kolejny właściciel w 1399 r., sprzedał go z folwarkiem i siedzibą Conradowi von Reibnitz[7]. Ten ostatni w 1407 r. również „siedział w Goli", a w 1415 r. ustanowił na niej oprawę wdowią dla żony. Ostatecznie cały majątek bądź jego część zapisał córkom[8] przed 1484 r.

Faza 1 (4. ćwierć XIV w.?) – Z braku kompleksowych badań architektonicznych późnośredniowieczne początki obecnego założenia – dające się powiązać z Nenkerem von Borsnitz i datować na lata przed 1385 – pozostają nierozpoznane. Z pewnością o lokalizacji siedziby przesądziła obecność wysokiej stromej skarpy wznoszącej się nad doliną Piekielnika.

[5] Nenker von Borsnitz był notowany w źródłach z lat 1371–1390 (Landbuch I, nr 530, 701, 858, 1027, 1036; Landbuch II, nr 559, 66, 985, 1022).

[6] Landbuch II, nr 103.

[7] Landbuch III, nr 483, 1399.

[8] Landbuch II, nr 809; Landbuch III, nr 666, 667, 1851; Reibnitz 1902, s. 262.



Widok zamku od strony płn.-wsch. (fot. MCh)

Własność Reibnitzów w Goli trwała do 1486 r. Heinrich von Reibnitz, syn Conrada, posiadał liczne dobra w regionie, w tym Golę [9] do 1460 r., po nim odziedziczył ją syn Georg, wzmiankowany od 1469 r., zmarły przed 1484 r.[10], a następnie córka Georga Dorothea, która po ślubie przekazała ją mężowi Friedrichowi von Hochberg[11].

Jeszcze przed 1550 r. majątek trafił w ręce Hansa von Ronau, a następnie, przed 1565 r. – Leonharda von Ronau[12]. Po 1576 do co najmniej 1602 r. dobra te posiadał Wolff Dietrich von Ronau[13], w 1626 r. miał je Georg von Ronau[14], a po nim do ok. 1678 r. znajdowały się w rękach nieznanego z imienia członka tego rodu[15].

Faza 2 (2. poł. XVI w.) – Według daty na portalu bramnym najstarsze zidentyfikowane partie zamku pochodzą z 1580 r. W tej fazie Leonhard von Rohnau ukształtował swą siedzibę jako założenie 3-skrzydłowe na planie zbliżonym do kwadratu, z wewnętrznym dziedzińcem. Być może już wtedy powstało czwarte, węższe skrzydło od strony płn.-zach. z przejazdem bramnym. Pomieszczenia reprezentacyjne zlokalizowano w partii frontowej, kuchnię – na zach. krańcu skrzydła płn. Budowlę z trzech stron otaczała sucha fosa, od strony płd.-zach. i płd. zamek był chroniony przez wysoką skarpę przy krawędzi doliny potoku. Elewacje pokryto sgraffitowym boniowaniem i zaopatrzono w kamienne obramienia fasciowe. Szczyty uzyskały podziały ramowe, artykulację lizenowo-gzymsową i kontur uformowany ze spływów.

[9] Reibnitz 1901, s. 263.
[10] Tamże, s. 264.
[11] Tamże, s. 225.
[12] Ritterdienste.SJ.1550, s. 55; Reichenbach I, s. 172; Luchs 1875, s. 42.
[13] Ritterdienste.SJ.1602, s. 91; Siebmacher 6.8.3, s. 105.
[14] Zimmermann 5, s. 171; Siebmacher 6.8.3, s. 105.
[15] Lutsch III, s. 151.



Portal główny zamku, z lewej – litografia z 1870 r. wg rys. B. Mannfelda (zbiory PS), z prawej – widok współczesny (fot. MCh, 2015)

Wjazd główny ujęto wyjątkowo okazałym portalem z płaskorzeźbioną dekoracją ornamentalną oraz przedstawieniami figuralnymi i heraldycznymi. Półkoliście zwieńczone obramienie wjazdu (w przyłuczach personifikacje Wiary i Nadziei) ujęto po bokach pilastrami jońskimi dźwigającymi rozbudowane belkowanie. Zawiera ono heraldyczny wywód genealogiczny właściciela i małżonki oraz inskrypcje, w tym napis fundacyjny: IN GOTTES NAMEN AMEN. DEN 29. FEBRVAR ANNO 15 IM ACHZIGSTEN IAR LEONHARD VON RONAV DES BAUES ANFANG MACHT VND DIES IAR VNDERS DACH VORBRACHT. GOTT SEI DANK[16]; w partii zwieńczenia umieszczono personifikację Vanitas. Brama zach. otrzymała obramienie z dekoracją rozetową i boniami.

Faza 3 (1. tercja XVII w.) – Rozbudowa przeprowadzona w 2.–3. dekadzie XVII w., zapewne przez Georga von Ronau, zaburzyła regularność starszego rozplanowania. Do płn.-wsch. narożа przystawiono od strony podwórca kubiczną, masywną wieżę mieszkalną, nakrytą stromym 4-spadowym dachem i zwieńczoną quasi-krenelażem. Na każdej z 4 kondygnacji znalazł się dwuczłonowy apartament z izbą, zapewne ogrzewaną piecem i komorą-sypialnią z ubikacją, umieszczoną wraz z szachtami w grubości muru, a także kominkiem (jedno z obramień przetrwało do dziś). We wszystkich osiach okiennych zastosowano okna zdwojone (prócz 4. kondygnacji). Ponadto przy skrzydle płn. stanął szeroki aneks zwieńczony szczytem o formach powtarzających artykulację z 1580 r. Być może z tej fazy pochodzi kamienny mur zwieńczony krenelażem okalający płn.-zach. podzamcze i fosę[17]. Analogiczne rozwiązanie zastosowano w murze obwodowym zamku w Stoszowicach koło Ząbkowic Śląskich. W bliżej nieokreślonym czasie powstał też murowany aneks przy skrzydle płn.-zach.

[16] Luchs 1875, s. 42; Lutsch 1891, s. 150; Walther 1930.

[17] Odnotowany w Lutsch III, s. 151.





Fragment elewacji płn.-wsch. quasi-wieżowego budynku ze śladami sgraffitowego boniowania (fot. MCh, 2015)

W 1678 r. lub nieco wcześniej dobra w Goli objął Johann Friedrich Casimir von Hentschel und Gutschdorff[18], a w 1698 r. – jego syn Johann Gottfried Joseph von Hentschel und Gutschdorff[19], który w 1720 r. sprzedał Golę, Gilów i Jasin[20]. W latach 1720–1762 właścicielami majątku byli kolejno Conrad Magnus (1720–1724)[21], Julius August Graf von Sternberg und Rudesdorff (1724–1734)[22] oraz Anton Ernest Graf von Sternberg und Rudesdorff[23]. W latach 1762–1803 majątek posiadał Carl Christian Siegmund Freiherr von Seidlitz[24], a następnie jego spadkobiercy.

Faza 4 (4. ćwierć XVII w.) – Nie jest znany zakres prac przeprowadzonych po przejęciu posiadłości przez Johanna Friedricha Casimira von Hentschel w 1678 r. (wg inskrypcji chronostychowej umieszczonej wtórnie na portalu bramnym: CONCISIS ROHNAW SVCCRESCIT GERMEN AB HENTSCHEL)[25]. Za efekt hipotetycznej modernizacji uchodzą polichromie z przedstawieniem heraldycznym, umieszczone nad kilkoma drzwiami[26] (obecnie niezachowane). Być może już wówczas powstał amfiladowy system przejść.

Faza 5 (XVIII w.) – Gruntowna modernizacja przeprowadzona być może przez starostę kłodz-

[18] Sinapius 1728, s. 680; Wißgrill 1800, s. 244; Elvert 1870, s. 9.

[19] Sinapius 1728, s. 680–681; Wißgrill 1800, s. 245; Elvert 1870, s. 9.

[20] Ledebur II, s. 484.

[21] NWCC 1724, s. pdf 179; Adel.GG, s. 129–130; Doerr 1900, s. 177, 203; Zedler.Lex., t. 39, s. 1926; Siebmacher 6.8.3, s. 58.

[22] NWCC 1724, s. pdf 179–180; zob. NWCC 1734, s. pdf 186.

[23] NWCC 1734, s. pdf 186; NWCC 1740, s. pdf; Lucanus 1753, s. 252; Zedler.Lex., t. 39, s. 1926; Herda 1913, s. 103; Ledebur II, s. 484.

[24] Zimmermann 5, s. 171; nekrolog w *Schlesische Provinzialblätter* 1803, nr 3, s. 283–284.

[25] Luchs 1875, s. 42; Lutsch 1891, s. 150.

[26] Luchs 1875, s. 22.



Widok zamku od płn. zach., akwaforta wg rys. B. Mannfelda z 1871–1873 (zbiory PS)

kiego Conrada v. Sternberg między 1720 a 1724 r.[27] przyniosła budowę traktów korytarzowych po wsch. i płd. stronie wewnętrznego dziedzińca i nowej klatki schodowej. Modernizacja wnętrz dokonana w 2. poł. XVIII w. objęła m.in. wykonanie kominka w „sali po lewej stronie przejazdu bramnego" z bogatą sztukaterią (zniszczoną po 1945 r.) – z „czasu rodziny v. Seidlitz"[28], tj. między 1762 a 1803 r.

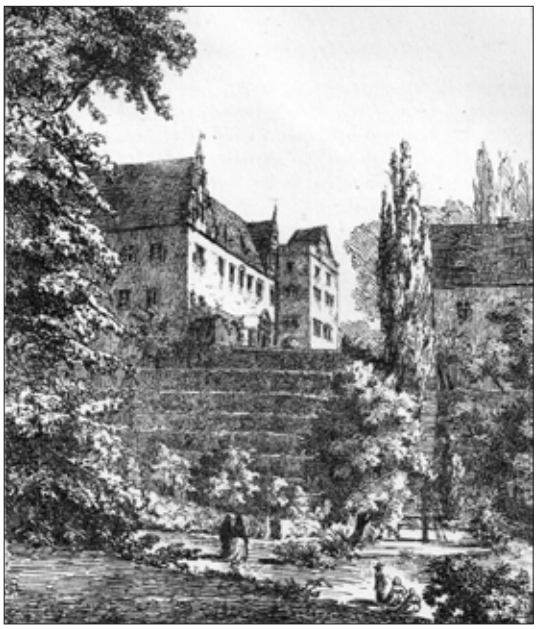
Przed 1821 r. właścicielem był Joseph von Kossecki[29], w latach 1821–1856 – Carl Christian von Prittwitz und Gaffron[30], a po nim jego syn Carl Moritz Julius Wilhelm (1830–1856), który przekształcił dobra w ordynację[31]. W latach 1856–1917 majątek należał do Christiana Moritza Juliusa Wilhelma von Prittwitz und Gaffron, zwanego von Kreckwitz[32]. Christian Moritz Herrmann przejął wówczas m.in. Golę[33]. Po jego śmierci Gola przeszła na małoletniego syna jego bratanka – Ernsta Wilhelma von Prittwitz und Gaffron. W latach 1917–przed 1930 był on właścicielem, a zarząd sprawowała jego matka Erna von Prittwitz und Gaffron. Majątek był dzierżawiony przez barona Juliusa von Canitz und Dallwitz z pobliskiego Przystronia (1917, 1921),

[27] Lutsch 1891, s. 152.
[28] Lutsch 1891, s. 152.
[29] „Neuer Nekrolog der Deutschen", rocznik 11 (1833), t. 2, s. 961, poz. 1077; Weber II, s. 14.
[30] Prittwitz 1870, s. 155–156.
[31] Prittwitz 1870, s. 156–157.
[32] Prittwitz 1870, s. 158; Weber II, s. 14; SGA 1912, s. 162–163; https://www.geni.com/people/Christian-Moritz-von-Prittwitz-und-Gaffron/6000000203424915831; https://www.geni.com/people/Charlotte-von-Kessel/6000000002188468901.
[33] Prittwitz 1870, s. 157–158.

a później przez jego żonę Giselę (1926)[34]. W latach 1930–po 1937 majątek pozostawał we władaniu Erny, wdowy po Leonhardzie, a w 1930 r. Gunther von Prittwitz und Gaffron odnotowany został jako pełnomocnik[35].

W 1888 r. zamek poddano renowacji. Zrekonstruowano m.in. sgraffita. Wieża mieszkalna została zwieńczona neorenesansowymi szczytami o formie powtarzającej rozwiązania z 1580 r. (zniesiono krenelaż i dach czterospadowy). Zapewne z tej fazy pochodzi neorenesansowe zwieńczenie murów aneksu zach. mające formę zębca z ćwierćkolistych tarcz oraz neogotycka brama w murze po płn. stronie fosy.

W 1945 r. zamek został częściowo zniszczony i w kolejnych dekadach popadał w ruinę. W 2000 r. przeszedł w ręce prywatne. Odbudowa i adaptacja na hotel ze spa, podjęta po 2003 r.[36], nie naruszyła historycznej bryły sprzed czasu rujnacji. Jedyną innowację stanowiła restytucja pierwotnego zadaszenia i zwieńczenia wieży mieszkalnej (na podstawie fotografii sprzed 1888[37]), w miejscu niezachowanych szczytów. Zarówno na fasadach, jak też w części pomieszczeń utrwalono zachowane tynki, w tym sgraffita, i pozostawiono odsłonięte kamienne lica murów. Portal bramny zrekonstruowano z wykorzystaniem zachowanych elementów. Obecnie obiekt pełni funkcję hotelową i rekreacyjną.



Widok zamku od płd. (zbiory PS)

Literatura

Zimmermann 5, s. 171; Lutsch III, s. 151; Pilch 2005, s. 88; Eysymontt K. 2010, s. 263–264.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. AM, MCh

[34] SGA 1917, s. 170; SGA 1921, s. 180–181; SGA 1926, s. 223.

[35] SGA 1930, s. 245; SGA 1937, s. 221.

[36] Wg proj. Katarzyny Tarnawskiej, Jacka Frąckiewicza i Jerzego Tarnawskiego (https://www.uroczysko7stawow.pl/hotel/zamek).

[37] Weber II, s. 15.



Górny zamek od płd. (fot. AG, 2021)

GRODNO (niem. *Kynsburg*), gm. Walim

50° 45′ 1″ N, 16° 24′ 39″ E

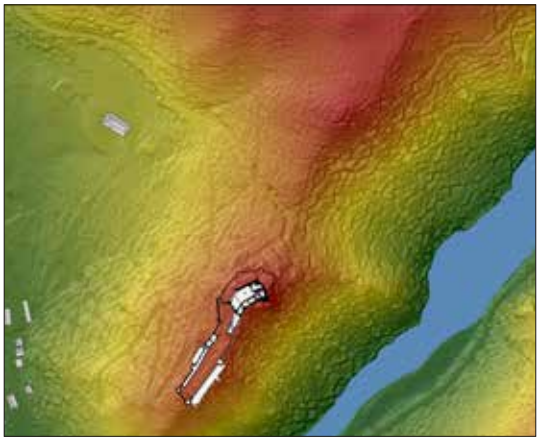
Zamek książęcy rozsiadły na stromym grzbiecie góry Choiny (440 m n.p.m.), nad Zagórzem Śląskim, rozległy, trójczłonowy. W swej najwyżej położonej i najstarszej części już przed poł. XIV w. uzyskał dość regularny plan z dziedzińcem obramionym 3 skrzydłami domu zamkowego. W wyniku intensywnych przeobrażeń architektonicznych w XVI w. wzbogacony o wysokiej klasy zbiór portali bramnych

Wieloczłonowa warownia stanęła w miejscu o wielkim znaczeniu strategicznym – przy drodze łączącej Wschodnie Czechy (rejon Trutnowa, Broumova) z rejonem Świdnicy na Śląsku. Górując ponad Śląską Doliną (*Schlesierthal*), jak nazywano przełomowy odcinek Bystrzycy i położoną tam wieś – ryglowała „bramę do Śląska". Grodno było niewątpliwie ważnym ogniwem w łańcuchu śląskich warowni kontrolujących dogodne przejścia przez Sudety i chroniących przygraniczne wsie rozciągające się u ich stóp. Graniasta baszta dominująca w sylwecie zamku stała się ikoną warowni, której dzieje wiodły z rąk książęcych do znanych śląskich rodów rycerskich i …rycerzy rabusiów. Nowe światło na chronologię przeobrażeń zabudowy górnego zamku rzuciły wyniki badań architektoniczno-archeologicznych z lat 2017–2019[1], które zostały przedstawione poniżej.

Niewiele jest źródeł pisanych, które mogłyby przybliżyć wczesne dzieje warowni. Jej powstanie przypisuje się księciu Bolkowi I Surowemu (†1301) lub Bernardowi (†1326), bo z 1315 r.[2]

[1] Ich wyniki zostały przedstawione w kilku artykułach zawartych w czasopiśmie Architectus 4 (68) z 2021 r.: Chorowska 2021, s. 3–19; Biel, Konczewska, Konczewski 2021, s. 21–28; Biel 2021, s. 29–37; Bogdała, Chodkowska 2021, s. 31–48; Gryglewska 2021, s. 49–62; Dziedzic 2021, s. 63–72.

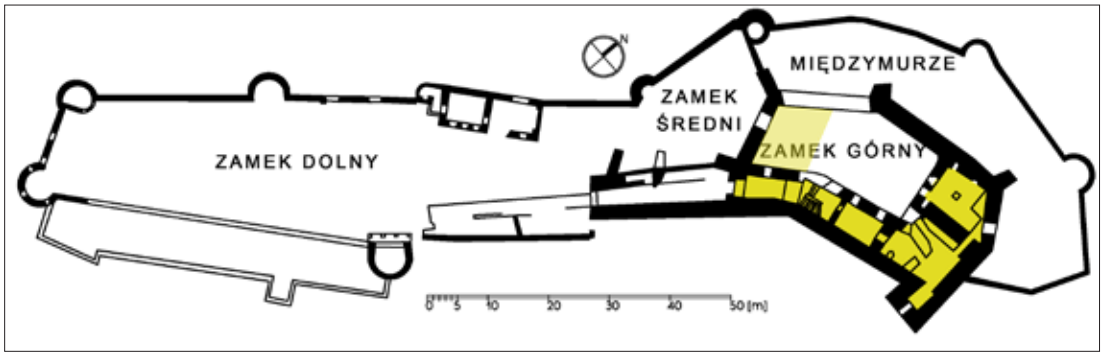
[2] RS 2, nr 3481.



Położenie zamku wg NMT (opr. PB)



Grodno na szczycie Chojny przed utworzeniem Jeziora Bystrzyckiego (zbiory PS)

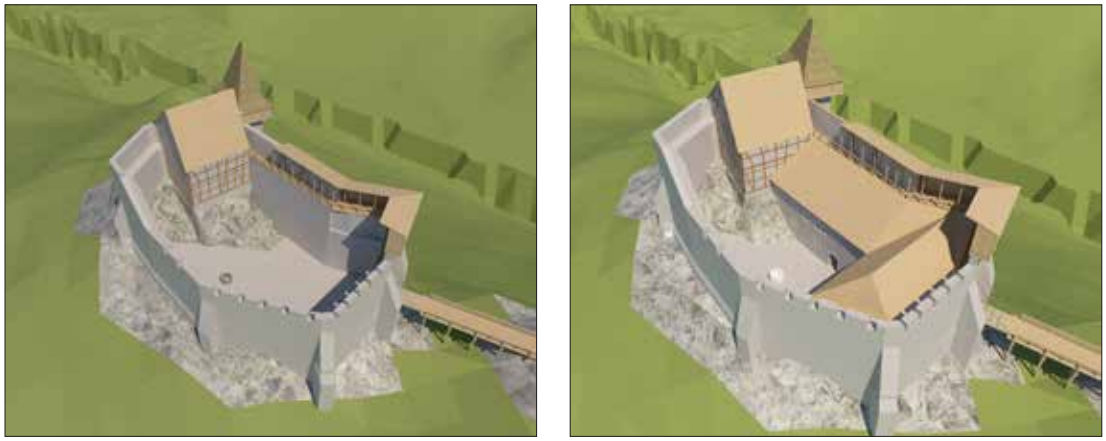


Plan zamku Grodno. Kolorem zaznaczono skrzydła płd. i wsch. oraz wyburzone skrzydło zach. (Rozpędowski 1960)

pochodzi pierwsza pewna wzmianka o kasztelanie zamku Kilianie von Haugwitz (1305–1327), zaufanym rycerzu i wierzycielu książąt świdnickich.

Faza 1 (ok. 1300 r.) – Początkowo zamek zajmował wyższą, wsch. część wydłużonego wzgórza. Wielobok kamiennych murów obronnych, wielokrotnie pozałamywanych i wzmocnionych narożnymi skarpami, opasywał dziedziniec, większy od obecnego, ponieważ jego powierzchni nie pomniejszała jeszcze dookolna zabudowa. Mur wspinał się po skalnym zboczu, osiągając kulminację po stronie wsch. Tam, w najwyższym punkcie wyniesienia formował kwadratową w planie basztę, o tej samej wysokości co mur. Mur ten opasywał także skałę, na której wzniesiono książęcy dom. Prawdopodobnie zbudowano go z drewna i gliny na kamiennej podmurówce. Fragment tej ostatniej odkryto w tzw. lochu[3]. Wjazd do zamku znajdował się tam, gdzie obecnie, w najniżej położonej, płd.-zach. części dziedzińca. Prowadził on przez wysoką, ostrołuczną bramę, czytelną do dziś. Zabezpieczono ją opuszczaną broną, ryglem i hurdycją. Ta ostatnia biegła wzdłuż płd. odcinka muru obronnego, nadwieszona na drewnianych wspornikach nad stromym skalnym zboczem i traktem drożnym biegnącym doliną Bystrzycy. Po belkach wspornikowych pozostały jedynie pu-

[3] Była to rozpadlina skalna zamknięta od zewnątrz murem obronnym i murem fundamentowym podmurówki. Mury te w narożniku powiązano z sobą, co wskazuje, że powstały w tym samym czasie. Dno rozpadliny schodziło na poziom obecnego parteru. Rozpadlinę obmurowano ok. 1500 r. i przekształcono na loch głodowy.



Fazy kształtowania się zabudowy górnego zamku: 1 – ok. 1300, 2 – ok. 1350 r. (Chorowska 2021, il. 10b i 11b)

ste otwory w licu muru. Jest prawdopodobne, że ganek hurdycji stanowił zarazem główne dojście do domu zamkowego na skale, co czyniło go niemal niedostępnym.

Dużo wzmianek o *feste Kynsberg* zawarto w dokumentach lennych księstwa świdnicko-jaworskiego, gdy Bolko II przekazywał je królowi Czech i cesarzowi Karolowi IV[4]. W tym czasie warownia była zarządzana przez kasztelanów związanych blisko z dworem książęcym, jak Eyko (1335 r.)[5], Ulrich Schaff (1321–1382, świadek na dokumentach Bolka II, burgrabia *Kynsburg* w 1369 r.), jego syn Reinczko (1351–1382), marszałek i sędzia dworski świdnicki, dożywotni burgrabia od 1372 r.[6] Lenno zamkowe składało się wówczas z następujących wsi i folwarków: Jugowice, Jawornik, Pogorzała po stronie, gdzie leży sołectwo, razem z sołectwem, Dziećmorowice, Jedlinka z sądami, lennem kościelnym i załogami, poza młynem nad Bystrzycą z trzema kołami, jako należącym do zamku i jeszcze jednym młynem[7].

Faza 2 (ok. poł. XIV w.) – Za panowania księcia Bolka II do wewnętrznej strony muru obronnego został dobudowany długi, dwuskrzydłowy dom, załamany w narożniku płd.-zach. W 2018 r. narożnik ten został odsłonięty w sondażu archeologicznym, co potwierdziło jednofazowość obu skrzydeł zabudowy. Były one kamienne z oknami w obramieniach z różowego piaskowca permskiego, sfazowanych na krawędziach i sięgały do poziomu odsadzki widocznej na długiej elewacji dziedzińcowej zamku, około poł. wysokości obecnego I piętra. Być może wyżej były kondygnacje w tzw. konstrukcji ryglowej, ale trudno to potwierdzić lub temu zaprzeczyć. Do dziś zachował się tylko jeden taki otwór, obecnie zamurowany. Poziom użytkowy dziedzińca w II fazie znajdował się około 40–45 cm niżej niż obecnie. Na jego środku zachowała się cembrowina wlotu do cysterny, w którą łapano wodę deszczową. Wjazd na zamek znajdował się tam, gdzie pierwotnie, ale przejazd przez arkadę bramną wprowadzał do sieni skrzydła płd. Na drugim krańcu (wsch.) skrzydło płd. dobijało do skały, na której nadal wznosił się najstarszy dom zamkowy.

Po śmierci księżnej Agnieszki, wdowy po Bolku II w 1392 r. zamek wraz z całym księstwem stał się własnością króla czeskiego i był przekazywany różnym rodom rycerskim[8] jako

[4] LuBS I, s. 508–511, nr 20 i s. 512, nr 23.
[5] RS 5, nr 5432, s. 2432.
[6] Jurek 1998, s. 280; Landbuch I, nr 720.
[7] LuBS I, s. 24.

[8] Opowieści o zbójeckiej działalności niektórych spośród ich przedstawicieli zostały wykreowane przez współczesnych im kronikarzy i XIX-wiecznych histo-



Dom bramny i mury zamku od wsch. z podziałem na fazy: 1 – ok. 1300 r., 2 – ok. 1350 r., 3 – ok. 1500 r., 4 – lata 1550–1600, 5 – lata 1600–1700, 6 – lata 1789–1850 (Chorowska 2021, il. 9)

zastaw (*Pfandherschaft*) z prawem dziedziczenia. Początkowo znajdował się on w posiadaniu Schaffów, ale w 1406 r., był opuszczony[9]. W 2. ćwierci XV w. zamek i przynależne dobra trafiły do rąk przedstawicieli rodziny von Mühlhein z Pastuchowa[10].

Faza 3 (1. tercja XV w.) – Zwiększono wówczas obronność zamku poprzez otoczenie go od północy niskim kamiennym murem, tzw. parkanem, położonym w poł. szerokości obecnego międzymurza. Jego pozostałości zostały odkryte przez archeologów w sezonach 2018–19 wraz z bezcennym zabytkiem – bullą papieża awiniońskiego Benedykta XIII (Pietra de Luna)[11]. Mur ten zapewne zburzono podczas wojen husyckich. Według Webera nastąpiło to w 1429 r., kiedy warownia po raz pierwszy została zniszczona przez husytów, a następnie wzmocniona zewnętrznym murem obwodowym z „okrągłymi wieżami" i niższym budynkiem bramnym[12]. Badania z 2019 r. potwierdziły te przypuszczenia. Dwie „okrągłe wieże" to dwie baszty łupinowe zachowane na lewo od bramy wjazdowej na dolny zamek. Wraz z nimi ok. 1500 r. powstał niski mur obwodowy, nadbudowany przedpiersiem po poł. XVI w.

riografów niewnikających w polityczny kontekst opisywanych zdarzeń.

[9] Użyto określenia *wustennunge Kynsberg* (Landbuch III, nr 1696).

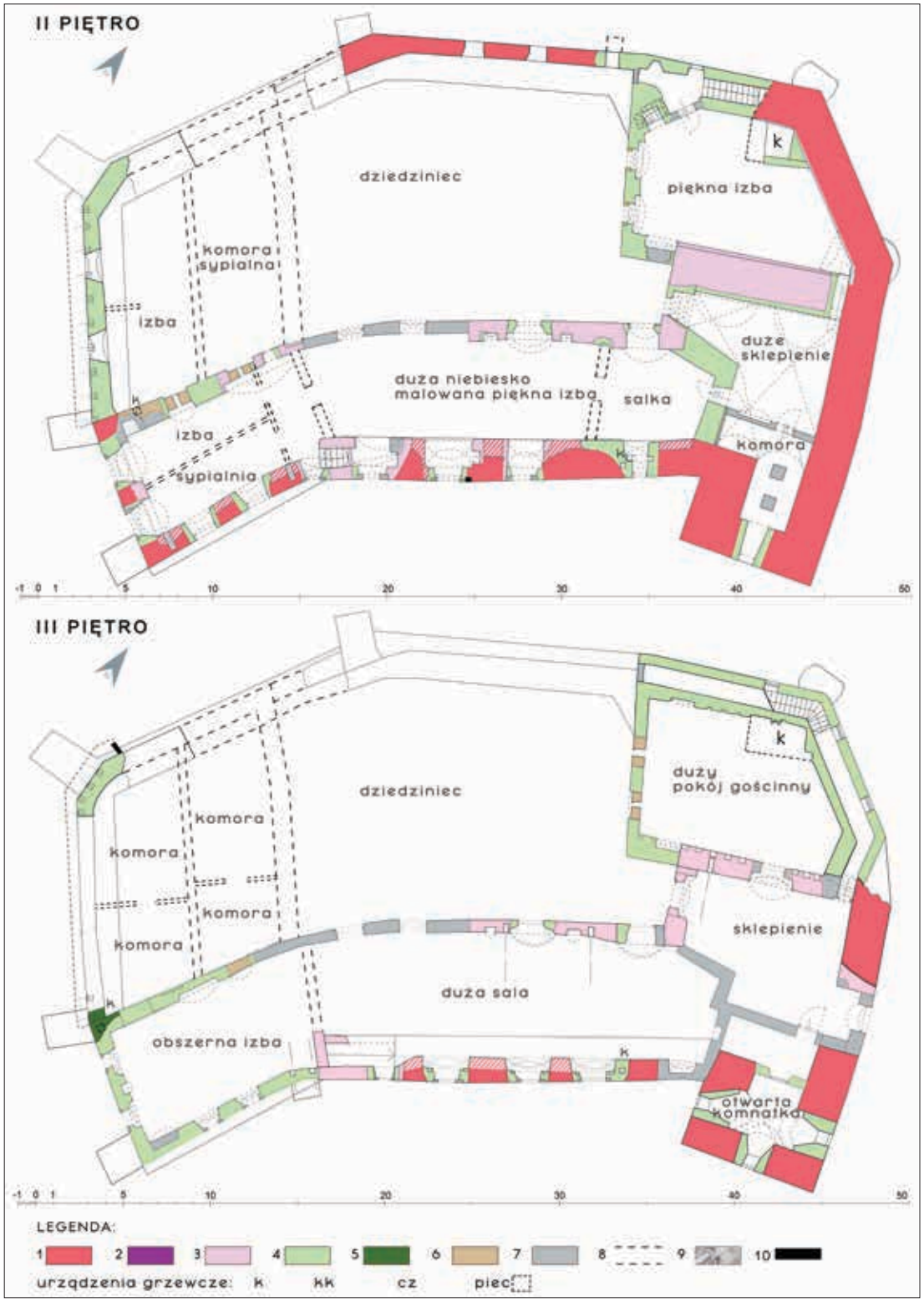
[10] W 1429 r. byli to Kunz i Heinz Mühlheim oraz Wenzel von Schellendorf z Rogowca (*Hornsberg*) i Mühlheim zwany *Puschke von Kinsberge*. W 1424 r. ten ostatni sprzedał *Veste Kynsberg* swemu wujowi Nicolovi von Reibnitz za 1000 Marek, jednakże w 1447 r. jako pan na Kynsberg występuje George Puschke zwany Mühlheim, prawdopodobnie syn jednego z wcześniej wymienionych. W latach 1444–1463 posiadaczem zamku był Georg von Mühlheim (Zemplin 1826, s. 24–28; Schubert 1886, s. 14–20).

[11] Biel 2001, s. 29–37; Orlicki 2001, s. 83–90.

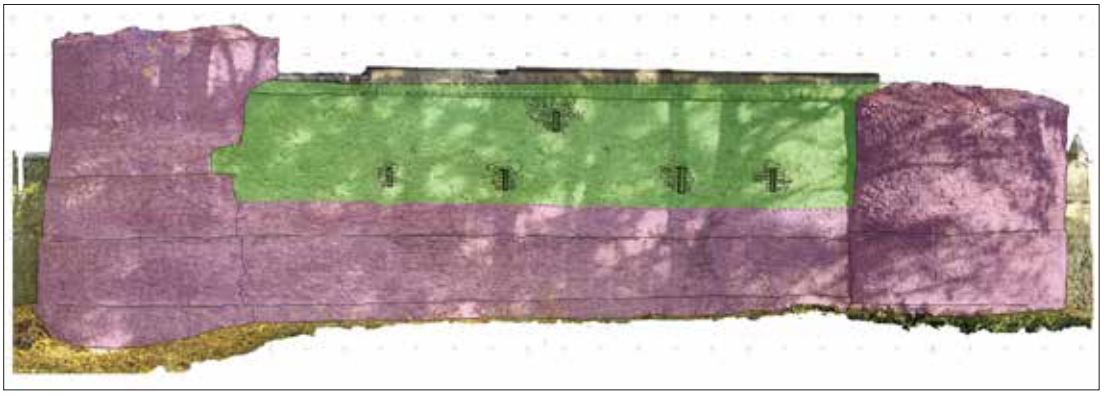
[12] Weber II, s. 27–29.



Mury zamku górnego z podziałem na fazy: 1 – ok. 1300 r., 2 – ok. 1350 r., 3 – ok. 1500 r., 4 – lata 1550–1600, 5 – lata 1600–1700, 6 – lata 1789–1850, 7 – lata 1850–2010, 8 – ściany rekonstruowane, 9 – skała, 10 – kamieniarka, 11 – sondaże archeologiczne, k – komin, komin kuchenny, cz – czeluść pieca. Rozkład pomieszczeń zrekonstruowany na podstawie Urbarza z 1595 r. (Chorowska 2001, il. 4, 5)



Mury zamku górnego z podziałem na fazy: 1 – ok. 1300 r., 2 – ok. 1350 r., 3 – ok. 1500 r., 4 – lata 1550–1600, 5 – lata 1600–1700, 6 – lata 1789–1850, 7 – lata 1850–2010, 8 – ściany rekonstruowane, 9 – skała, 10 – kamieniarka, 11 – sondaże archeologiczne, k – komin, komin kuchenny, cz – czeluść pieca. Rozkład pomieszczeń zrekonstruowany na podstawie Urbarza z 1595 r. (Chorowska 2021, il. 6, 7)



Basteje i odcinek muru obronnego z ok. 1500 r. nadbudowany po 1560 r. (Bogdała, Chodkowska 2021, s. 42)

Od 1465 do 1535 r. zamkiem władała rycerska rodzina Czettritzów. Pierwszym panem zastawnym był George (1465–1484), który otrzymał zamek wraz z dobrami od króla Jerzego z Podiebradów, w wyniku wykupu zastawu za 1600 guldenów węgierskich. Od 1484 r. dzierżył go brat Georga Hannos (†1490), a następnie syn – Hans Czettrita Młodszy (†1494). Ten ostatni przekazał zamek czterem spośród ośmiu swych synów, którzy do 1493 r. wspólnie nim zarządzali. Podział dóbr został przeprowadzony w 1494 r. i przez niemal 40 lat zastaw był w posiadaniu Hermanna Czettritza. W 1535 r. został on przekazany w drodze wykupu rycerzowi Christofowi von Hoberg, staroście księstwa świdnicko-jaworskiego wraz z wsiami Jedlinka, Miłochów, Jugowice, Pogorzała i tym, co należy do Dziećmorowic, z lasem zwanym *Sifte* (Złoty Las?). Hoberg (†1535) zostawił zamek w spadku żonie Euphemii, która posiadała go przez następne 10 lat. Z powyższej historii wyłonił się dość skomplikowany układ właścicielski, który ustabilizował się w końcu XV w., za czasów własności Hermanna Czetterasa, i został przypieczętowany w 1502 r. przez króla Czech Władysława Jagiellończyka potwierdzeniem prawa braci Czettritz do otrzymanej posiadłości i zgodą na pobieranie cła przewozowego aż do Jedlinki[13].

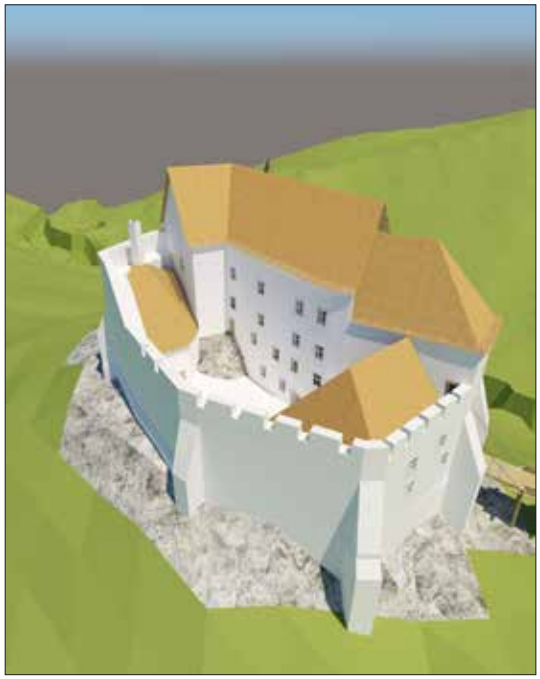
Data ta została wykuta na nadprożu neogotyckiego, dwuramiennego portalu prowadzącego do wieży zamku. Jedlinka kontrolowała przejście z Obniżenia Nowej Rudy, czyli płn. części ziemi kłodzkiej poprzez dolinę górnej Bystrzycy na historycznym Śląsku do Niecki Wałbrzyskiej w dolinie Pełcznicy.

Faza 4 (po 1500 r.) – To zapewne lukratywna komora celna w Jedlince[14] przyniosła środki na nadbudowę domu zamkowego w Grodnie o dwa ceglane piętra. Górna część tego budynku „weszła na skałę", na której wcześniej stał książęcy dom, i została zamknięta od płn. grubą, kamienną ścianą. Jeszcze dalej na płn. znajdowała się kuchnia. Najważniejszym pomieszczeniem domu była okazała, dwukondygnacyjna sala zajmująca na poziomie II piętra całą środkową część skrzydła płd. Miała wymiary 30 x 6 m, a jej wysokość wynosiła ok. 6 m.

W 1545 r. zastaw dzierżawny na Grodnie trafił dożywotnio w ręce Matthäusa starszego von Logau und Altendorf, starosty księstwa świdnicko-jaworskiego oraz jego syna Kaspara, późniejszego księcia i biskupa. Król Czech i Węgier,

[13] Przywilej dochodowego myta w Jedlince został nadany w 1504 r. siedmiu braciom von Czetryc i przeniesiony potem do Głuszycy (Zemplin 1826).

[14] W piśmiennictwie na temat Grodna utarł się pogląd, że nie prowadzono tu większych prac budowlanych do 1545 r., czasu przejęcia zamku przez starostę Matthäusa von Logau. Miała na to wskazywać stała wartość zastawna zamku.



Górny zamek po 1500 r. (opr. AK–S)

a od 1558 r. cesarz zwiększył wartość zastawu z 1600 guldenów węgierskich w złocie o 400 guldenów wynagrodzenia za służby Mathäusa (*Gnadengeld*) i o 500 reńskich guldenów potrzebnych na prace remontowo-budowlane (*Baugeld*). Starosta z miejsca rozpoczął rozbudowę posiadłości – zarówno zaplecza gospodarczego (zakup gruntów, budowa młynów itp., regulacja granic), jak też samej rezydencji. Po spłaceniu zastawu w 1547 r. umowa została przedłużona na 10 lat od śmierci Kaspara[15]. Stało się to w uznaniu za służbę Matthäusa, którego starsi synowie wzięli udział w zaciągu na wojnę w Saksonii[16]. Zamek pozostawał w rękach Matthäusa starszego do jego śmierci w 1567, a w cztery miesiące później Kaspar zrzekł się spadku po ojcu na rzecz braci[17]. Grodno i przypisane prawo jego dzierżawy otrzymał trzeci z braci – Georg. Rządy Logauów na Grodnie (1545–1596) to najbardziej owocny okres w dziejach przemian budowlanych zamku.

Panowie von Logau byli starym śląskim rodem[1], który już w XIV w. związał się z dworami książęcymi (np. Hannos był w 1369 r. burgrabią Chojnowa i sędzią dworskim w Jaworze), a w XV w. ugruntowywał swoją pozycję. XVI-wieczni przedstawiciele rodziny należeli do elity społecznej i intelektualnej. Wykształceni, o zamiłowaniach humanistycznych, pełnili wysokie urzędy. Kanonik Georg ze Słupic (ok. 1495–1553) był renesansowym uczonym i poetą, znawcą kultury klasycznej. Jego krewniak Mathäus Starszy z Altendorf i Biechowa koło Nysy (1489–1567) wychowywał się na dworze biskupa Jana Thurzona oraz Jakoba von Salza – inicjatorów renesansowego mecenatu na Śląsku, został notariuszem kancelarii biskupiej (1523–1527), potem piastował urząd kanclerza księstwa świdnicko-jaworskiego (1542–1557). Jego syn Kaspar (1524–1574) w młodości przebywał na dworze cesarskim wraz z arcyksiążętami Maksymilianem i Ferdynandem, ukończywszy studia w Italii, został wychowawcą arcyksięcia Karola Habsburga; po dwudziestu latach posługi duchownej wspiął się na śląskie szczyty kariery kościelnej i świeckiej, uzyskując godność biskupią i tytuł księcia nyskiego (1562–1574), jednocześnie stanowisko starosty generalnego Śląska. Drugi syn Mattäusa, Matthäus młodszy (†1593) pełnił urząd starosty świdnicko-jaworskiego w latach 1565–1593 i prezydenta kamery królewskiej dla Śląska. Natomiast Friedrich von Logau (1604–1655) z Brochocina pod Niemczą uchodzi za jednego z najwybitniejszych poetów niemieckich XVII w.

[1] Schubert 1910, s. 6, 20.

[15] Schubert 1910, s. 23.

[16] (Gryglewska 2021, s. 51): Kaspar towarzyszył synom Ferdynanda I, Maksymilianowi i Ferdynandowi, w wojnie przeciw Francji w 1544 r., w I wojnie szmalkaldzkiej (1546–1547) i bitwie pod Mühlbergiem nad Łabą (1547).

[17] Matthiasa Młodszego (†1593), od 1565 starosty świdnicko-jaworskiego i przewodniczącego królewskiej kamery na Śląsku; Georga (1567–1577(?) starosty nyskiego; Heinricha (1578–1581), starosty nyskiego i Gottharda (Gryglewska 2021, s. 51).





Portal i kariatyda z portalu górnej bramy (fot. AG)

Faza 5 (1545–1596) Matthäus Starszy, a po nim Georg doprowadzili zaniedbaną siedzibę do pełnej świetności – górny zamek do zamieszkania, a dawne obwody obronne do wzmocnienia[18]. Ważny etap prac był na pewno ukończony w 1551 r., o czym świadczy kamienny cios z prymitywnie wykonanymi inicjałami M v L, herbem i datą[19]. Na średnim zamku podwyższono płn.-zach. odcinek niskiego muru z basztami z pocz. XVI w. i dostosowano do wymagań nowoczesnej sztuki wojennej. Ten etap prac objął mur z gankiem zamykającym średni zamek od płd. zach., wyburzony ok. 1904 r. Dostawiono do niego stajnie, przeniesione zapewne z górnego dziedzińca. Wjazd na ten ostatni prowadził przez wieżowy budynek i szyję bramną, które zamknęły średni zamek od płd. wsch.[20] Obwody bastejowe międzymurza oraz dolnego zamku budowano jeszcze w latach 60.–70. XVI w., o czym świadczy zastosowanie w nich cegły o formacie nowożytnym.

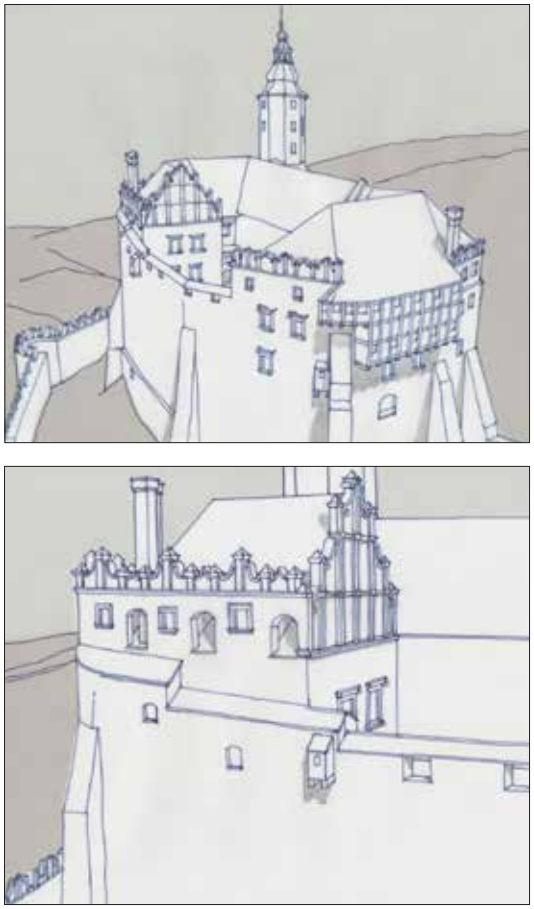
Przeniesienie części funkcji obronnych w obręb średniego zamku i przedbramia pozwoliło na nadbudowę skrzydła zach. na górnym zamku i zmianę funkcji dziedzińca. Mógł on wówczas zyskać charakter reprezentacyjny, również dzięki wyrównaniu i podwyższeniu jego poziomu o ok. 40 cm, co wykazały badania archeologiczne. Walory mieszkalne podniosła też rozbudowa domu o wsch. segment z nową kuchnią i trzema „pięknymi" izbami na piętrach powyżej, a artystyczne – amfilada manierystycznych portali i sgraffitowa dekoracja nowego budynku bramnego, przez który wchodzono na dolny zamek. Sylwetę górnego zamku wzbogaciła korona attyk, malowniczy szczyt nad skrzydłem wsch. i nadbudowa starej, wielkiej wieży o ośmiobocznąlatarnię.

Sensu przebudowy prowadzonej przez Matthäusa i Georga von Logau nie można sprowadzać do kwestii estetycznych i militarnych. Nowe partie budowli zostały „dodane" do średniowiecznych bez ujednolicania układu, starą wieżę nadbudowano, akcentując jej rolę w sylwecie zamku. Zamkowy charakter budowli wzmacniały elementy *architectura militaris*: mur z bastejami, wieżowy budynek bramny (tak odsunięty od starego, aby stworzyć rodzaj

[18] Według Zemplina (1823, s. 38) zamek nadal miał pełnić funkcję krajowej warowni.

[19] Zemplin 1823, s. 13; Gryglewska 2021, s. 53.

[20] Gryglewska 2021, s. 53; Weber 1910, s. 27.



Zamek Grodno ok. 1600 r. Wizualizacja górnego zamku w ujęciu od płn. zach. (Gryglewska 2021, s. 58, il. 7, 8)

przedbramia) oraz ozdobny krenelaż o formie grzebienia attykowego. Modernizacja starej zamkowej siedziby przez tworzenie „addycyjnego konglomeratu brył", podkreślanie starej dużej wieży, stosowanie języka architektury obronnej wyrażały rycerski status właściciela.

Następne 250 lat historii zamku upłynęły na naprzemiennych okresach zniszczeń, zaniedbań i remontów. Ostatnim właścicielem zamieszkującym zamek do 1742 r. był Otto Benjamin von Lieres, jednakże warownia, która w XVI w. zapewniała „książęcy" standard mieszkaniowy, w XVIII w. nie spełniała już podstawowych wymogów. W 1789 r. runął fragment muru obwodowego i zach. skrzydła z klatką schodową na ich styku. Z relacji Augusta Zemplina na temat stanu zachowania Grodna w 1823 r. wynika, że było ono w stanie całkowitej ruiny przeznaczonej do rozbiórki. Uratował je prof. Johann Gustav Gottlieb Büsching, rozpoczynając przekształcanie zamku w romantyczną ruinę.

Grodno wyrażało treści także w bardziej zrozumiałej dla nas postaci: poprzez herby, alegoryczne wizerunki i ikonografię malowideł (zachowanych szczątkowo). Herbowy wywód genealogiczny Georga i jego żony Anny von Seidlitz oraz personifikacje cnót na portalu drugiej bramy prezentują „czystość szlacheckiej krwi" właścicieli i ich etyczne przymioty. Na szczególną uwagę zasługuje wyeksponowanie herbu cesarskiego – dwugłowego orła z tarczą herbową Austrii na piersi i czapą biskupią (infułą) nad orlimi głowami – dzierżonego przez dwa gryfy w zwieńczeniu rzeczonego portalu. Jest to manifestacja lojalizmu Logauów, których kariera całkowicie opierała się na przychylności Habsburgów, ale można w tym widzieć również próbę nadania Grodnu „monarszej" rangi. Gryfy raz jeszcze pojawiły się na Grodnie w kontekście bramy – w dekoracji sgraffitowej pierwszego budynku bramnego, gdzie fantastyczne potwory wyobrażone w gigantycznej skali dzierżą w szponach portal o boniowanym ościeżu. Odnosi się wrażenie, że Matthäus i Georg von Logau, budując średnią i dolną bramę, tworzyli paradną, „monarszą" oprawę drogi wiodącej do rezydencji na zamku górnym. Motyw infuły biskupiej nad głowami cesarskiego orła odwołuje się niewątpliwie do godności Kaspara von Logau i bazując na autorytecie biskupa, legitymizuje pretensje Logauów do dziedzicznego władania Grodnem.

Literatura

Zemplin 1826; Müller 1837 (s. 33–51); Schubert 1886; 1910; Czettritz 1907; Schaetzke 1927, s. 299–316; Guerquin 1957 s. 84–85; Rozpędow-



„Stara" wieża zamkowa nadbudowana o część 6 – boczną (fot. AG)



Portal bramny z herbami i personifikacjami cnót (fot. AG)

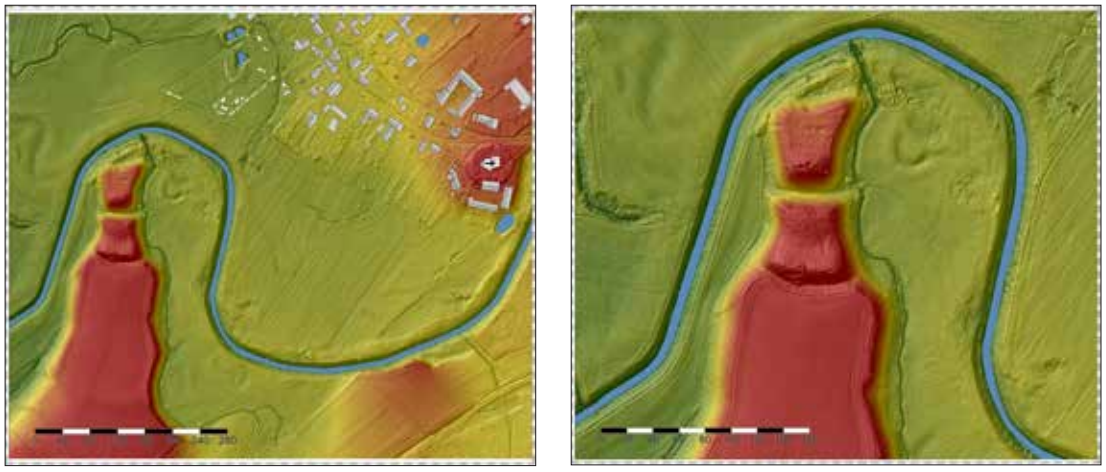


Widok na dolny dziedziniec; w tle średni i górny zamek w 1845 r., rys. F. Koska (zbiory PS)

ski 1960; Grundmann 1982, s. 103–107; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 550–554; Pilch 2005, s. 459–461; Chorowska 2021, s. 3–19; Biel, Konczewska, Konczewski 2021, s. 21–28; Biel 2021, s. 29–37; Bogdała, Chodkowska 2021, s. 31–48; Gryglewska 2021, s. 49–62; Dziedzic 2021, s. 63–72; Sanik 2021, s. 73–82.

Autorzy

MCh, TD, kw. źródł. MCh, red. MCh



Pozostałości założenia obronnego wg NMT (opr. PB)

GRODZISZCZE (niem. *Gräditz*), gm. Świdnica

50.7975724 N, 16.5521938 E

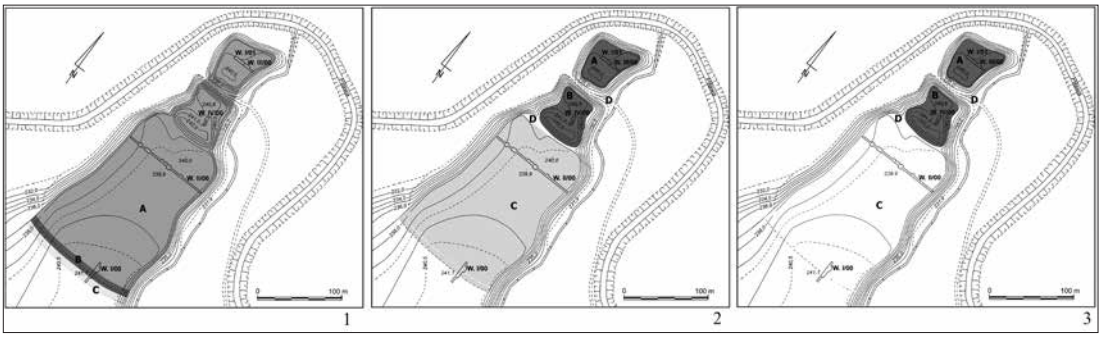
Założenie obronne w Grodziszczu, położone w zakolu rzeki Piławy, to przykład miejsca o bogatej historii osadniczej. Jego początki sięgają kultury łużyckiej, w IX–X wieku istniał tu gród plemienny, a w okresie średniowiecznym teren ten przekształcił się w obwarowaną strukturę z dwuczłonowym zamkiem Grodic

Założenie obronne w Grodziszczu o zarysie wydłużonego trójkąta zajmuje wyniesiony na wysokość ok. 8 m cypel w zakolu rzeki Piławy. Na jego płn. skraju znajduje się wyraźnie widoczne w terenie dwuczłonowe założenie obronne (A–B) z odcinkowymi wałami i fosami widocznymi po ich płd. stronie. Towarzyszy im rozległe podgrodzie (człon C) ze słabo widocznymi w terenie reliktami obwodu obronnego od płd.[1] Wymiary poszczególnych członów Grodziszcza wynoszą A: 45–50 x 45–50 m, B: 40 x 35–50 m, C: 108 x 200 m.

Najstarsze wzmianki na temat miejscowości odnoszą się do lat 1193–1250, gdy była odnotowana jako wieś leżąca w dobrach klasztoru NMP na Piasku[2]. Niemniej omawiane założenie obronne utożsamiane jest z grodem Gramolin, wymienionym w bulli Hadriana IV z 1155 r. wśród miejscowości wyznaczających granicę diecezji wrocławskiej. Jego identyfikacja z obiektem z Grodziszcza wynika z faktu, że zlokalizowane jest pomiędzy Niemczą a Strzegomiem, co nawiązuje do kolejności odnotowanych wówczas miejscowości na południowym pograniczu Śląska. Brak śladów intensywnego osadnictwa z 2. poł. XI i 1. poł. XII w. stawia jednak pod znakiem zapytania identyfikację omawianego założenia obronnego z Gramolinem, szczególnie w konfrontacji z opinią, iż wspomniana bulla miała nawiązywać do sytuacji sprzed połowy XII w. Znacznie łatwiej można zrekonstruować schyłkową fazę rozwoju założenia obronnego. Przemiany osadnicze, których śladem była zmiana charakteru zabudowy wewnętrznej, a zwłaszcza likwidacja podgrodzia, wiązać można z powstaniem wsi Grodziszcze w obecnym kształcie po drugiej stronie rzeki Piławy. Kres funkcjonowania warowni, która w 2. poł. XIII w. miała formę tzw. zamku typu przejściowego, nastąpił w związku z sukcesywnym przekazywaniem majątku książęcego we

[1] Badania grodziska prowadzili: Kramarek 1962, s. 241–259; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 62–63; Boguszewicz 2010, s. 212–214; Pankiewicz 2005.

[2] SUb I, nr 61; II, nr 397.



Grodziszcze: 1 – gród z okresu przedpiastowskiego, 2 – dwuczłonowy gród i podgrodzie z XII–1. poł. XIII w., 3 – dwuczłonowy zamek typu przejściowego z 2. poł. XIII w. (opr. AB)



Grodziszcze na Mtbl., ark. 5265 Reichenbach, wyd. w 1919 r. (opr. PB)



Widok z góry na cypel z grodziskiem (fot. AB)

wsi Grodziszcze na rzecz fundacji kościelnych w ostatnich dwóch dekadach XIII w.[3]

Faza 1 (IX–X w.) – Na miejscu grodu ludności kultury łużyckiej wzniesiono w okresie przedpiastowskim rozległe, jednoczłonowe założenie obronne. U nasady cypla ufortyfikowane zostało wałem o szerokości podstawy 8 m o drewniano-ziemnej konstrukcji, której lico zewnętrzne wzmocniono suchym murem z kamienia łamanego. Obwód obronny wyposażony był także w suchą fosę o V-kształtnym przekroju (głęb. 2,6 m, szer. 8 m). W trakcie badań archeologicznych odkryto relikty budynków mieszkalnych lekko zagłębionych w podłoże zarówno wzdłuż lica wewnętrznego wału płd. i centralnej części członu C oraz w obrębie członu B. Ruchomy materiał archeologiczny odkryty w trakcie prac wykopaliskowych wskazuje, że gród plemienny istniał tu w okresie IX – poł. X w. Jego kres związany jest z pożarem, po którym obwód obronny nie został odbudowany. Pomimo tego miejsce to było nadal zamieszkane, choć już przez mniej liczną grupę ludzi. Świadczą o tym materiały archeologiczne datowane na poł. X – poł. XI w. Kwestią otwartą pozostaje ciągłość zasiedlenia dawnego grodu w późniejszym czasie.

Faza 2 (poł. XII – poł. XIII w.) – Wyniki badań archeologicznych wskazują, że kolejna faza intensywnego osadnictwa rozpoczęła się w 2. poł. XII w. W tym czasie powstało dwuczłonowe założenie obronne (A–B) w części północnej cypla, które obwarowały wały odcinkowe i fosy.

[3] SUb VI, nr 65, 366.



Relikty wału grodu z okresu przedpiastowskiego (fot. AB, 2010)



Ziemianka z przełomu XII/XIII w. (fot. AB, 2010)

Od strony płd. towarzyszyło im nieufortyfikowane podgrodzie (C), którego zasięg od płd. wyznaczały widoczne jeszcze wówczas relikty wału i fosy dawnego grodu plemiennego. Wyniki badań archeologicznych na terenie członu A wskazują na funkcjonowanie w tym czasie gęstej zabudowy drewnianych budynków naziemnych i ziemianek, zorientowanych dłuższą osią po linii wsch.-zach.

Faza 3 (2. poł. XIII w.) – W ostatnim okresie funkcjonowania warowni dały o sobie znać zjawiska związane z przemianami osadniczymi tej części Śląska. W obrębie płn. członu założenia obronnego A, po zniwelowaniu reliktów wcześniejszej zabudowy wzniesiono budynek o konstrukcji ryglowej. Charakteryzował się on szczególnie solidnym fundamentem zagłębionym w podłoże na 60–80 cm, który tworzyła belka średnicy 60 cm stabilizowana po obu stronach kamieniami. Relikty tej ściany odkryto na długości 4 m. Ze względu na wyjątkowo solidną formę fundamentowania można domniemywać, że była to dość obszerna kubaturowo budowla, względnie obiekt wielokondygnacyjny. Wyniki



Dwa człony grodu oddzielone suchą fosą (fot. AB)



Człon północny grodu. Fundament budynku o konstrukcji ryglowej z 2. poł. XIII w. (fot. AB, 2010)

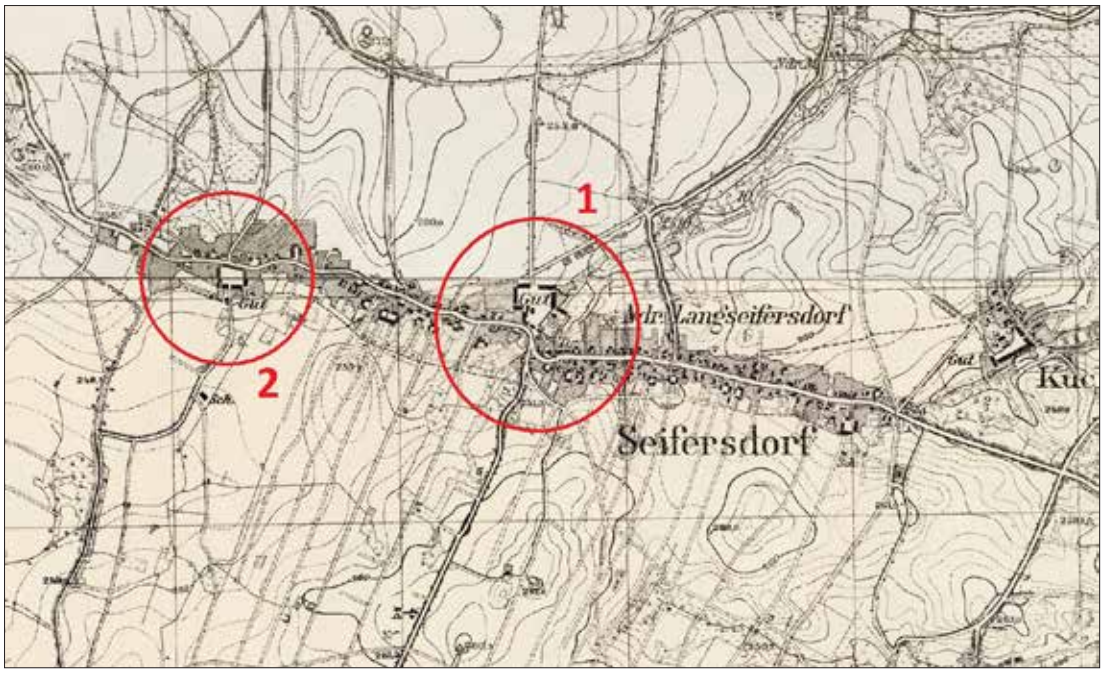
badań archeologicznych wskazały także na użytkowanie w tym czasie drugiego członu warowni, a także zanik osadnictwa na dawnym podgrodziu. Było to związane z lokacją wsi Grodziszcze na prawym brzegu rzeki Piławy. Z uwagi na chronologię odkrytych materiałów archeologicznych można stwierdzić, że kres użytkowania warowni nastąpił na przełomie XIII i XIV w.

Literatura

Kramarek 1962; Boguszewicz 2010, s. 212–214; Boguszewicz 2012, s. 115–130.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. MCh



Lokalizacja siedzib szlacheckich na Mtbl., ark. 5266 Lauterbach, wyd. w 1936 r.: 1 – dwór dolny/ wsch., 2 – dwór górny/ zach. (opr. PB)

JAŹWINA (niem. Langseifersdorf), gm. Łagiewniki

Dwa zrujnowane dwory rycerskie o średniowiecznej metryce w dwóch częściach wsi

Jaźwina to długa wieś łańcuchowa zajmująca płn.-wsch. skraj Równiny Świdnickiej w stóp Masywu Ślęży. Jest rozciągnięta w kierunku wsch.-zach., na lekko pofałdowanym terenie, nietypowo w stosunku do cieków wodnych. Wsch. część wsi przecinają źródliskowe potoki Olesznej (dopływu Ślęzy), zach. – dopływy Gniłego Potoku (dopływ Piławy). Odnotowano ją po raz pierwszy w 1305 r.[1], kościół parafialny – w 1335 r. Wieś już w średniowieczu była podzielona na trzy części: Górną, Średnią i Dolną. Najpóźniej pod koniec XIV w. powstały w niej dwie siedziby rycerskie – dolna (wsch.) i górna (zach.). Obecnie oba dwory są w stanie ruiny.

[1] LF, B 514.



Ruina dworu dolnego (fot. TD, 2026)



Ruina dworu dolnego. Szczyt z krzyżem pochodzi z czasów adaptacji budynku na kaplicę ewangelicką (fot. PB, 2016)

Jaźwina Dolna (niem. *Nieder-Langseifersdorf*)

50.79713 N, 16.70184 E

Ruina rycerskiego dworu na kopcu, otoczonego fosą wodną; w skrzydle wsch. skromne pozostałości murowanej wieży mieszkalnej. W latach 1550–1700 rozbudowany w założenie czteroskrzydłowe

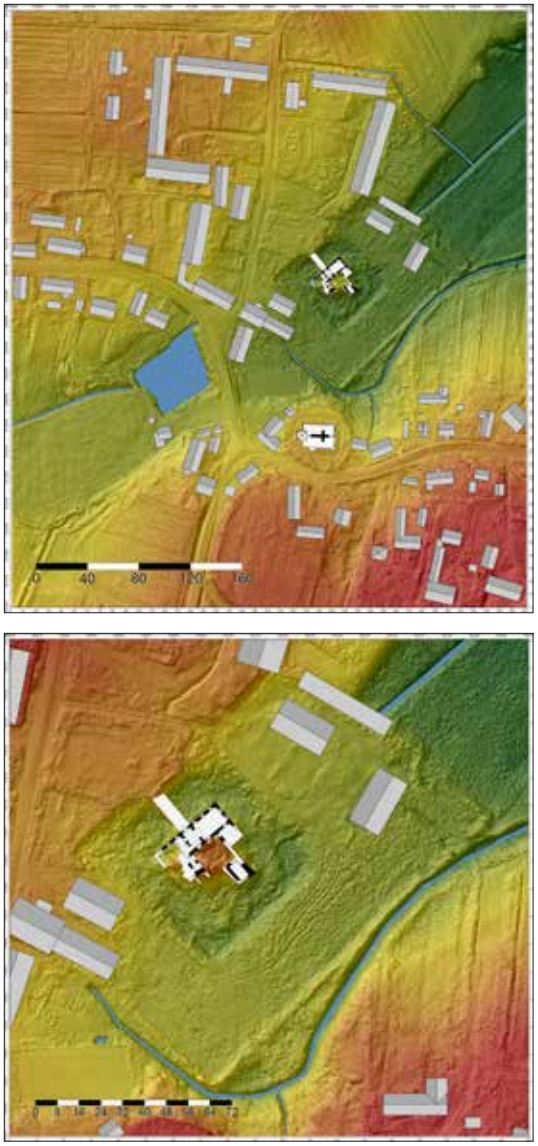
Pozostałości dworu znajdują się w środkowej części Jaźwiny Dolnej, tuż obok kościoła parafialnego, co wskazuje na jego wczesną genezę, zapewne lokacyjną. Założono go w podmokłej dolinie rzecznej, na niewysokim kopcu, i otoczono fosą. Kościół położony na płd. od dworu zajął miejsce na skarpie rzecznej. Obszerny, wieloskrzydłowy folwark znajduje się po stronie przeciwnej. Dwór „przy kościele, z ogrodem i ogrodnikiem" wzmiankowano już od lat 80. XIV w.[2]

[2] 1387 - *sein vorwerk in dem dorfe Seiffridisdorf zunehst bey der kirchen doselbinst [...] gelegin, mit dem hofe, mit garthen und gartenerem* (Landbuch II, nr 40); 1388 r. - bracia Iwan i Albrecht von Kaldenborn sprzedali folwark przy kościele Henrykowi *von Grunow mit dem hofe, mit garthen und gartener* [Landbuch II, nr 541); 1389 r. - Conrad von Malkewicz oddał Kunegundzie zu Seiffridstorf districtus Reichenbach folwark *mit dem hofe doselbinst und mit dem gartner nehest dem hofe gesessen* (Landbuch II, nr 973); 1391 r. - Opecz von Logow sprzedał ziemię we wsi Jaźwina Heinriche von Grunow … *eynen garten bey seyme hofe glegen* [...] (Landbuch II nr 1019); 1397 - Heinrich Bolcze zwany ze Skarżyc sprzedał „folwark koło kościoła" Hannusowni Muehlheim zwanemu Buschke (Landbuch III, nr 1289).

Faza 1 (2. poł. XIV w.) – Z badań przeprowadzonych w ruinie dworu wynika, że najstarszą jego część stanowiła murowana wieża mieszkalna na kopcu (wym. 12 x 9,5 m) zlokalizowana we wsch. skrzydle[3]. Zapewne została ona wzniesiona przed 1387 r. przez braci von Kaldenborn, Iwana i Albrechta[4]. Dwudzielna, zbudowana z kamienia łamanego bez dodatków cegły, na gliniastej, słabej zaprawie wapiennej koloru brunatnego. Grubość ścian magistralnych wynosiła ok. 130–150 cm. Na widokówce z pocz. XX w. widoczny tam obiekt (z lewej) miał 3 kondygnacje. Obecnie ściany wieży są zachowane do wysokości przyziemia.

Dwór dolny przeszedł w ręce rodziny von der Heide, notowanej w Jaźwinie od 2. poł. XV w. i posiadającej siedzibę położoną w górnej części wsi[5]. Taki stan trwał co najmniej do 1576 r., a zakończył się przed 1587 r. Przypuszczalnie już w 1. poł. XVI w. doszło do przebudowy wieży na kopcu na założenie złożone z dwóch wydłużonych budynków rozdzielonych dziedzińcem, co można stwierdzić na podstawie rozpoznania cech warsztatu budowlanego[6].

Faza 2 (1. poł. XVI w.) – Wieżę przedłużono w kierunku płn., a równolegle do niej, po drugiej stronie dziedzińca wzniesiono budynek o wymiarach 12,75 x 8,70 m. Stanowił on zrąb skrzydła zach. późniejszego, czworobocznego dworu na wodzie. Od płd. dziedziniec zamknięto murem z bramą. W przyziemiu nowego budynku zachowały się 3 otwory okienne z pozostałościami prostej, tynkowej dekoracji. Były to bielone opaski o fakturze gładkiego tynku, zakończone od dołu tynkową imitacją kamiennych parapetów. Tło stanowił cienki, chropawy tynk w kolorze jasnobeżowym. Budynek miał trzy kondygnacje, podczas gdy mur zamykający dziedziniec od płd. – jedną.



Dwór dolny wg NMT (opr. PB)

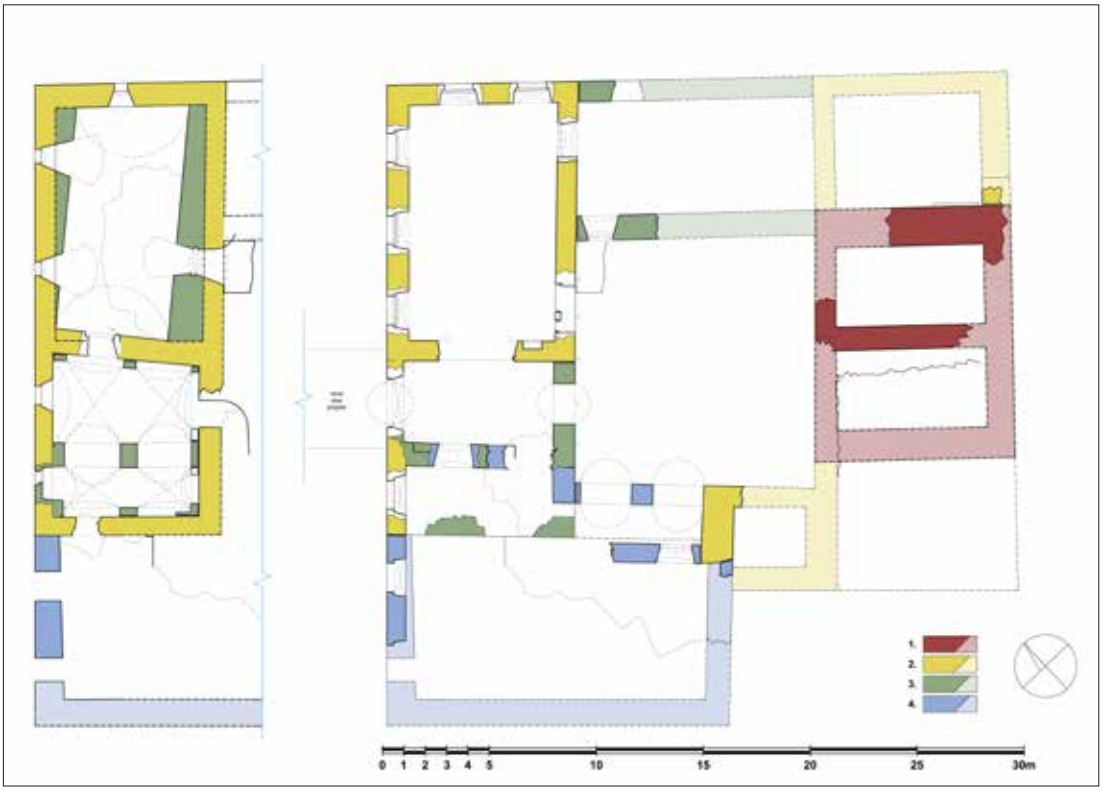
Przed 1587 r. folwark stał się własnością Sigismunda von Burghaus (1531–1587), zapewne jako wiano jego żony Evy von den Heyde. Od 1570 r. ów Sigismund był starostą księstwa

[3] Błoniewski 2018.

[4] Landbuch II, nr 541.

[5] Por przypis 14.

[6] Nowy budynek wzniesiono z kamienia z niewielkim dodatkiem cegieł o formacie średniowiecznym, na jasnobeżowej zaprawie wapiennej z dużymi grudami wapnia (Błoniewski 2018). Józef Pilch podaje (jako datę budowy dworu) rok 1537, bez wskazania źródła tej informacji (Pilch 2005, s. 122).



Dwór dolny – plan parteru z podziałem na fazy: 1 – mury z XIV w., 2 – mur z 1. poł. XVI w., 3 – mur z 2. poł. XVI w., 4 – mur z 2. poł. XVII–XVIII w. (Błoniewski 2018)

ziębickiego[7]. W latach 90. XVI w. majątek nadal należał do Burghausów – spis służb wojskowych z 1602 r. wymienia kolejnych przedstawicieli tej rodziny[8]. Zapewne Sigismundowi von Burghaus należy przypisać renesansową przebudowę dworu dokonaną w 2. poł. XVI w. na czworoboczne założenie o trzech skrzydłach mieszkalnych – wskazuje na to wysoka pozycja społeczna tego szlachcica.

Faza 3 (2. poł. XVI w.) – Budynki z poprzednich faz połączono z sobą nowym skrzydłem płn. Budynek zach. został przedłużony w kierunku płd. aż do narożnika muru obronnego. Jego dawne przyziemie przesklepiono kamienną kolebą i połączono z piwnicą przedłużonej części. Otrzymała ona ceglane sklepienie krzyżowe wsparte na centralnym filarze. Komunikację na piętrze zapewniał drewniany ganek, po którym pozostały jedynie gniazda drewnianych wsporników. Hans Lutsch opisał dwór wsch. w 1889 r. jako założenie z wewnętrznym dziedzińcem, otoczone fosą. Już wówczas budowla pozostawała w złym stanie. Odnotował obecność prostej dekoracji sgraffitowej, kamiennej płaskorzeźby z 1558 r. na ścianie sieni, która przedstawiała Trójcę Świętą oraz parę małżeńską klęczącą poniżej. Napis na płycie był już wówczas nieczytelny[9].

Wzmianki z XVII w. nie pozwalają zrekonstruować zmian własnościowych w tym okresie. W 1592 r. von Dobschütz finansował budowę kościoła[10]; w 1654 r. wzmiankowany

[7] Zimmermann 5, s. 179; Sinapius 1720.
[8] Ritterdienste.SJ.1602, s. 92.
[9] Lutsch II, s. 169.
[10] Zimmermann 5, s. 179.



Dwór dolny – relikty bielonej opaski okiennej przy parapecie okna przyziemia (fot. PB, 2014)

był Christoph Friedrich von Gablenz[11]. Przed 1672 r. majątek należał do Ernsta von Gellhorn na Pieszycach[12], zaś w spisie z 1690 r. (opublikowanym przez J. Kuczera) został odnotowany Adam Leonhard von Dobschuetz. W 1720 r. majątek należał do Hansa Friedricha von Sandrezky z Bielawy; w kolejnych dekadach, aż do lat 30. XX w. nadal pozostawał w ręku tego rodu jako część majoratu Bielawa[13]. W 2. poł. XVII–XVIII w. dwór przebudowano na siedzibę zarządców majątku[14].



Dwór dolny – portal (fot. PB, 2016)

[11] Zimmermann 5, s. 179.

[12] Sinapius 1720.

[13] Sinapius 1720; Knie 1830, s. 720; Knie 1845, s. 629; ANPSA 1857, s. 174; AGPS 1873, s. 102-103; SGA 1870, s. 50; SGA 1876, s. 87; SGA 1886, s. 126; SGA 1894, s. 122; SGA 1898, s. 131; SGA 1902, s. 139; SGA 1905, s. 152; SGA 1909, s, 158; SGA 1912, s. 163; SGA 1917, s. 170; SGA 1921, s 181; SGA 1926, s. 224.

[14] Lutsch II, s. 169.

Faza 4 – Zamknięto wówczas dziedziniec od strony płd. przez dostawienie tam trójkondygnacyjnego skrzydła. Przeorganizowano też wjazd na dziedziniec. W tym celu przebito się przez skrzydło zach. Wjazd został poprzedzony arkadowym mostem i ujęty portalem z tympanonem na półkolumnach. W zachodni narożnik dziedzińca wprowadzono tunelową klatkę schodową; ganki zamieniono na krużganki oparte na filarach.

Obiekt zaczął popadać w ruinę już w 2. poł. XIX w., z wyjątkiem jednego skrzydła, które zamieniono na kaplicę ewangelicką. Wprowadzono wówczas szczyty z krzyżem zachowane do dziś, a nad wejściem umieszczono małą dzwonnicę.



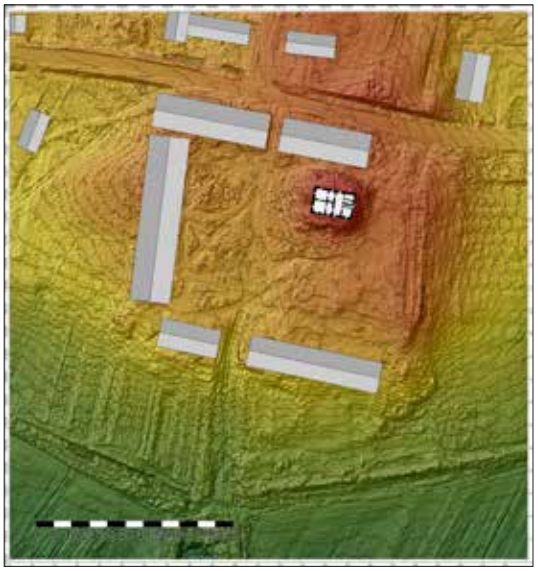
Ruina dworu górnego (fot. TD, 2026)

JAŹWINA Górna, zachodnia (niem. *Ober-Langen-Seifersdorf*)

50.79757 N, 16.69188 E

Ruina rycerskiego górnego dworu powstała na zrębach murowanej wieży mieszkalnej na kopcu; rozbudowany w XVI w., otoczony fosą. Nad wejściem znajdował się reliefowy tympanon z motywem Tronu Łaski, zaginiony w latach 90. XX w.

Dwór znajduje się w wyżej położonej, zach. części wsi, w znacznej odległości od kościoła parafialnego. Założono go na sztucznie usypanym kopcu i otoczono fosą. Obszerny, trójskrzydłowy folwark otoczył dawną siedzibę rycerską z trzech stron. Jest ona obecnie w stanie ruiny – bez dachu i stropów; sklepienie piwnicy częściowo zawalone, kamieniarki brak. Folwark górny

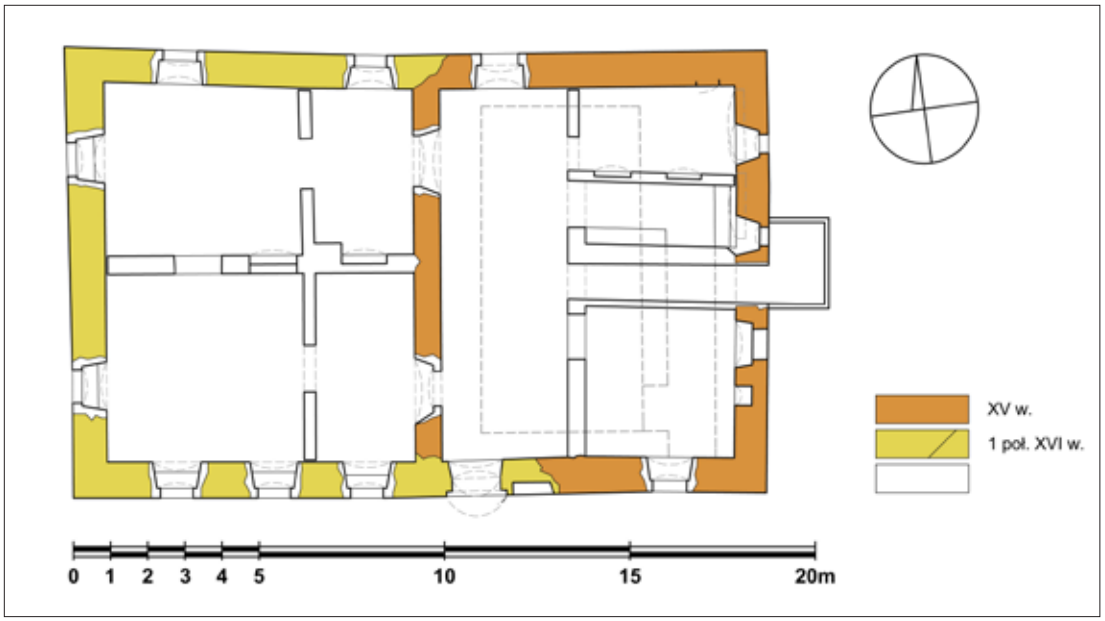


Dwór górny wg NMT (opr. PB)

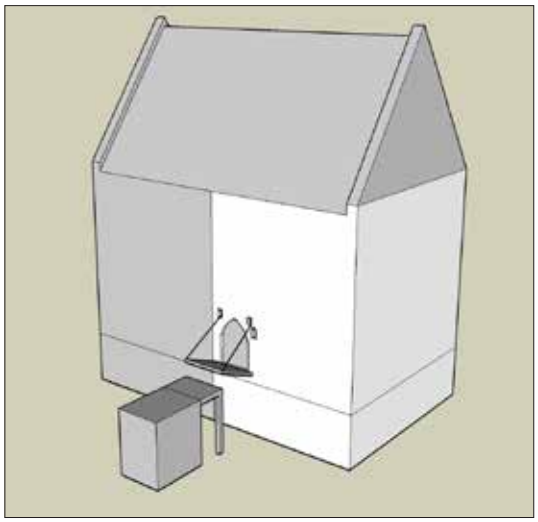
pozostawał w rękach rodziny von der Heyde do ok. poł. XVIII w.[15] Wspomniana już wzmianka z 1397 r. mówiąca o „folwarku koło kościoła" i wskazująca na potrzebę doprecyzowania jego lokalizacji może sugerować, że w końcu XIV w. istniały już we wsi oba rycerskie majątki. Zapewne w obu z nich funkcjonowały kamienne wieże mieszkalne.

Faza 1 (ok. 1400 r.) – Wieża górnego folwarku była bardzo obszerna, o wym. 9,50 x 11,80 m. Jej ściany zbudowano z otoczaków polnych, na miękkiej zaprawie barwy popielatej, z bardzo dużymi grudami wapna. Grubość ścian wynosiła 95 cm, a wieża miała wysokość 3 kondygnacji. Dodatkowo parter był podwyższony względem obecnego poziomu terenu o górną część piwnicy wyrastającej ponad kopiec ziemny. Piwnica ta miała sklepienie kolebkowe i prowadzący doń tunel pochylni transportowej, który ułatwiał przetaczanie beczek z piwem. Zachował się on

[15] Zimmermann (5, s. 179) odnotował tu 1 folwark i następujących właścicieli: w 1469 – Hansa von der Heyde, 1626 – Hansa von der Heide, 1662 – Hansa Wolframa von der Heide, 1697 – Konrada von der Heide, 1749 – Justizrath von der Heide; Treblin w 1556 – Wolfa i Frantza von der Heide (Treblin 1908, s. 123). W wykazie służb wojskowych szlachty z 1602 r. odnotowano spadkobierców Wolfa von der Heyde (Ritterdienste.SJ.1602, s. 92).



Dwór górny – plan parteru z podziałem na fazy: 1 – mur z 2. poł. XIV–XV w., 2 – mur z 1. poł. XVI w., 3 – młodsze mury (Błoniewski 2018)



Bryła dworu górnego w 1. poł. XVI w. (kolor szary); starsza część założenia w kolorze białym (opr. PB)



Dwór górny – zaginiona płyta z Tronem Łaski i archiwolta portalu (Czechowicz 2002, s. 26)

jedynie na dolnym odcinku. Z pierwotnych okien widoczne są trzy – obecnie wszystkie zamurowane. Były to wąskie, wysokie szczeliny[16].

Faza 2 (1. poł. XVI w.) – Rozbudowa wieży w kierunku zach. do postaci dworu w typie tzw. kamienicy, o wym. 11,80 x 18,90 m. Wejście w elewacji płd. wiodło przez ostrołuczny, profilowany portal[17] z reliefową płytą, z datą 1517, która tworzyła coś w rodzaju tympanonu. Przedstawiono na niej motyw *Tronu Łaski* (tronujący Bóg Ojciec trzyma w ramionach Krzyż Chrystusa; powyżej wyobrażenie Ducha Świętego), a pod spodem dwa herby w pokłonie heraldycznym względem Ukrzyżowanego. Herb po stronie męskiej – z lwem kroczącym należał do przedstawiciela rodziny von den Heyde, herb po stronie kobiecej – z jeleniem, do jego małżonki z domu Hirsch. Ze względu na wysoki poziom artystyczny reliefu pojawiła się sugestia, że stanowił on epitafium pochodzące z pobliskiego kościoła, które wtórnie wmurowano w elewację dworu[18]. Musiałoby to jednak nastąpić równocześnie z osadzeniem portalu, a jego form nie można datować później niż ok. poł. XVI w.[19] Jest bardziej prawdopodobne, że relief stanowił płytę erekcyjną dworu przebudowanego w 1517 r.

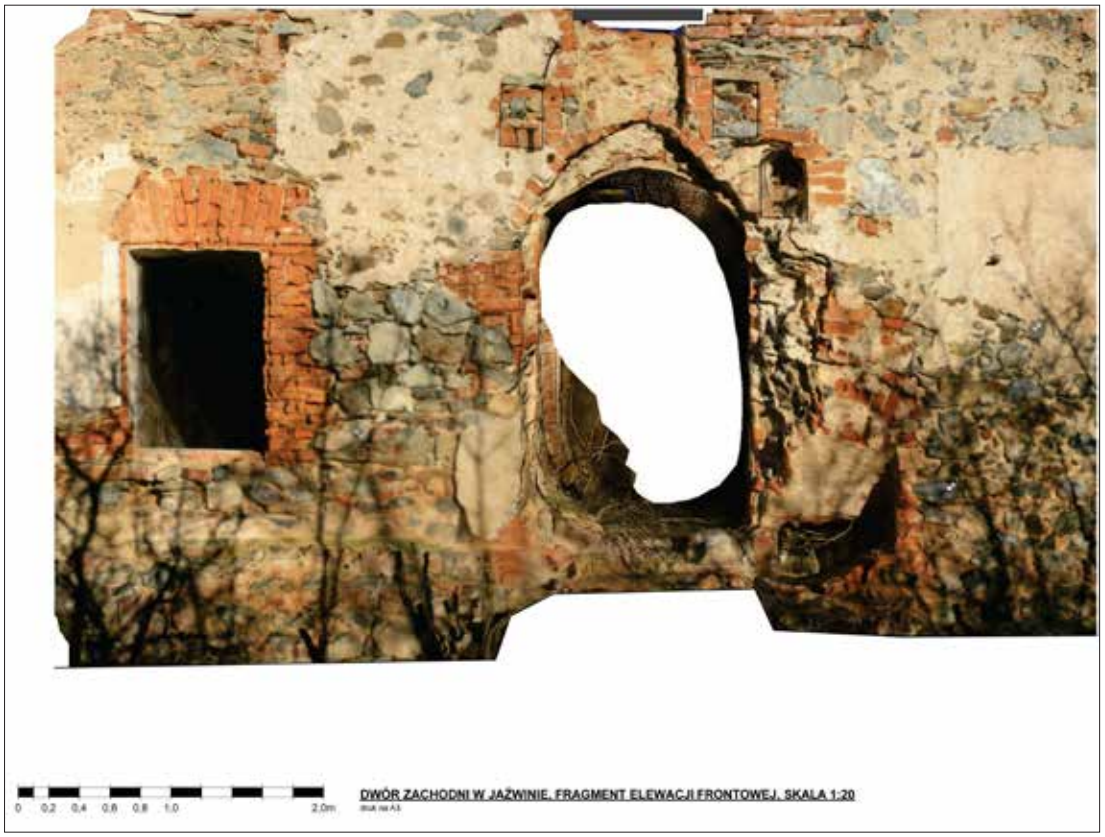
Kradzież reliefu spowodowała wypadanie ciosów portalu, które w następnej dekadzie zniknęły z elewacji dworu. Po dalszej destrukcji ujawniły się dwa małe prostokątne otwory, rozmieszczone symetrycznie względem osi portalu, służące do przeciągania łańcuchów mostu zwodzonego. Most był przerzucony nad suchą

[16] Dwa znajdują się na elewacji płn., na I i II piętrze, a jedno na wsch., na II piętrze.

[17] Profil kamiennego obramienia miał dwie głębokie wklęski i przenikające się laskowanie.

[18] Kębłowski 1967; Czechowicz 2002, s. 26; Czechowicz 2022, s. 419.

[19] Świadczy o tym również użycie cegły palcówki o formacie średniowiecznym oraz negatyw, który pozostał po wykradzeniu płyty u schyłku lat 90. XX w. Dowodzi on pierwotności wstawienia reliefu.



Fotogrametria wejścia do dworu górnego, stan z 2014. Nad łękiem dwa otwory po łańcuchach mostu zwodzonego, obecnie zamurowane (opr. PB)

fosą. Dodatkowo po prawej stronie od wejścia odsłoniło się małe okienko. Zach. część dworu też była podpiwniczona; z boku widnieje zagruzowane wejście do piwnic.

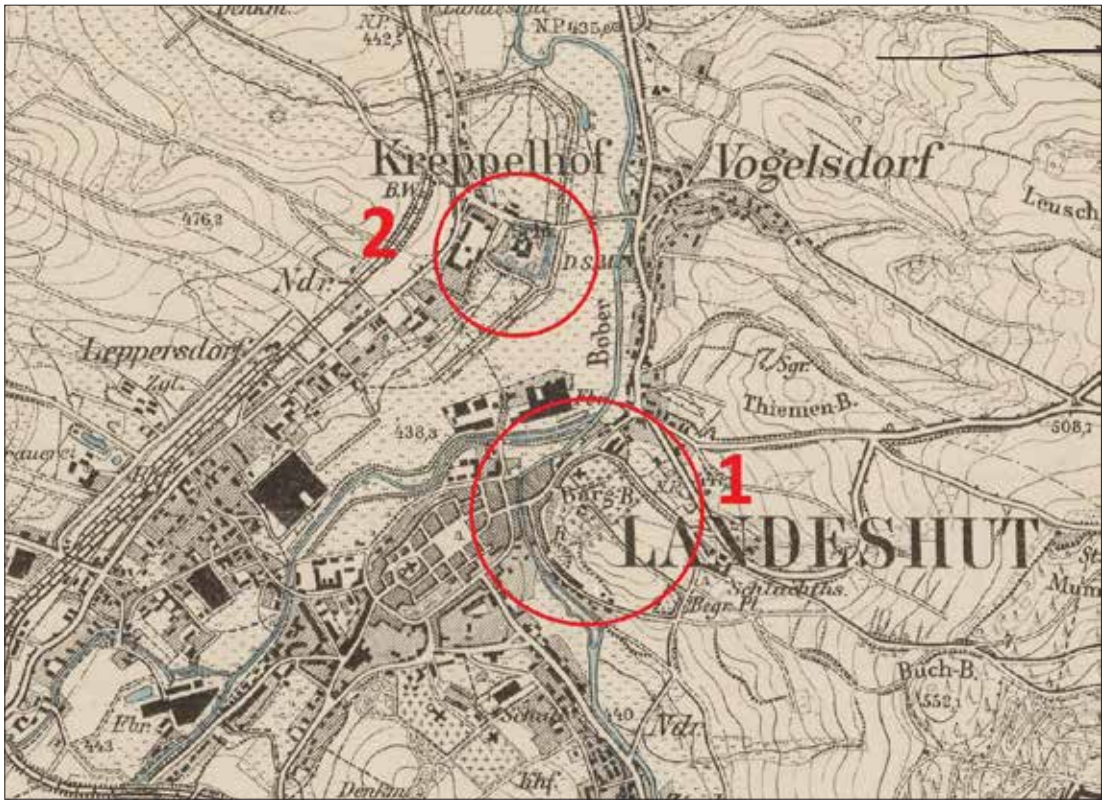
Tablica z datą „1867" na ścianie budynku gospodarczego upamiętnia zapewne kolejną przebudowę dworu lub folwarku.

Literatura

Zimmermann 5, s. 179; Lutsch II, s. 169; Pilch 2005, s. 122; Błoniewski 2015, s. 8–9; Czechowicz 2022, s. 419.

Autorzy

PB, MCh, kw. źródł. AK, red. TD



Dwa założenia mieszkalno-obronne na Mtbl., ark. 5262 Landeshut, wyd. w 1937 r.: 1 – zamek książęcy na Zamkowej Górze (*Burgberg*), 2 – dwór obronny Grodztwo (*Kreppelhof*) (opr. PB)

KAMIENNA GÓRA (niem. *Landeshut*), gm. Kamienna Góra

50.7841233 N, 16.0372114 E

Zamek powstały w końcu XIII w. na Zamkowej Górze, przy szlaku do Czech, zapewne dla nadzorowania postępów akcji osadniczej, rozpoczętej w 1242 r. przez ks. Annę Przemyślidkę i benedyktynów z czeskich Opatowic[1] oraz ochrony fundowanego w 1292 r. opactwa cysterskiego w Krzeszowie. W 1348 r. była świadkiem odzyskania przez Bolka II Małego z rąk Karola IV Luksemburskiego utraconej trzy lata wcześniej Kamiennej Góry, co zawdzięczamy ponoć „trojańskiemu" podstępowi księcia

Kamienna Góra wzmiankowana była po raz pierwszy w 1249 r.[2] jako ośrodek targowy. Geneza zamku ma związek z akcją kolonizacyjną w Kotlinie Kamiennogórskiej, przy drodze wiodącej ze Śląska przez obniżenie Bramy Lubawskiej do Czech. Założenie obronne znajduje się na wschód od miasta lokacyjnego, na Zamkowej Górze (472,4 m n.p.m., niem. *Burgberg*, *Burg-Berg*; pol. *Grodzisko*, *Zameczna*, *Zamkowa*), na szerokim cyplu na południe od ujścia Zadrny do Bobru, na jej prawym brzegu, gdzie zbocze tworzy urwisko.

Zamek miał zapewne kontrolować szlaki handlowe w dolinie Bobru i Zadrny oraz chronić fundowane w 1292 r. opactwo cysterskie

[1] SUb, 2, nr 230.

[2] *Landishute forensis* / *Camena Gora*; SUb. 2, nr 383.

w Krzeszowie[3]. Powstać musiał w latach 1289–1292[4], które wyznaczają czas od zakupu przez Bolka I dóbr benedyktynów do przekazania ich cystersom. W 1295 r. książę Bolko I, w oparciu o zamek w Kamiennej Górze zatrzymał najazd króla Wacława II. W latach 1316–1318 wystawiał w Kamiennej Górze dokumenty ks. Bernard[5], w 1326 Bolko II i Kunegunda[6], w latach 1328–1349 Bolko II[7] a w 1342 Henryk jaworski[8]. W 1345 r., w trakcie walk z Janem Luksemburskim, Bolko II utracił Kamienną Górę, ale już w 1348 r., za panowania Karola IV Luksemburskiego odzyskał ją zbrojnie dzięki „trojańskiemu" podstępowi[9], kiedy to kilkudziesięciu zbrojnych zostało ukrytych w wozach z sianem, które nieostrożna czeska załoga wprowadziła za bramy silnie umocnionego już wówczas miasta.

W 1351 r. Bolko II potwierdził przywileje wójta kamiennogórskiego, w tym posiadanie czterech wolnych od czynszu łanów na Wzgórzu Zamkowym[10]. W 1390 r. Manyt, wójtowa kamiennogórska z dziećmi sprzedała mieszczance kamiennogórskiej Katarzynie Semanynn i jej synowi Zemanowi folwark, który należał do wójtostwa krajowego, położony pod Wzgórzem Zamkowym z wolnym wypasem owiec[11].

[3] RS 1c, nr 2241.

[4] Boguszewicz 2010, s. 227. W kwestii datowania zamku na przełom lat 80. i 90. XIII w. dość zgodnie wypowiadali się również m.in. F.A. Zimmermann (Zimmermann 5, s. 56), E.I. Naso (1667, s. 209 i 211), C.F.W. Hayn (1821, s. 23) i K.A. Müller (1837, s. 527–528).

[5] RS 3, nr 3560, 3851, APWr, Rep. 83 nr 40/22.

[6] RS 3, nr 4553.

[7] RS 4, nr 5383, 5429, 5963, 6522, 6581, APWr, Rep. 83 nr 62/38, 68/50, 24/5, LuBS I, s. 491, APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, nr 654/Fach XXVII, nr 8-1.

[8] RS 6, nr 6948, 6949.

[9] *Kronika Książąt polskich*, s. 510; Müller 1844, s. 527–528; Grünhagen 1884, s. 180.

[10] APWr, Rep. 83, nr 93.

[11] Landbuch II, nr 963.

Kres zamku przyniosły wojny husyckie. Husyci w 1426 r. nieskutecznie oblegali Kamienną Górę[12], a w 1431 r. ponownie pojawili się pod miastem. W 1444 r. rozłożył tam obóz Jan Kolda z Żampachu.

Zamek miał strukturę wieloczłonową, nawiązującą do tzw. zamków typu przejściowego. Centralną część tworzy owalny nasyp o wym. 13 x 16 m. Po stronie zachodniej widoczny jest zarys konstrukcji ziemnej (wału?). Czytelna tam część założenia (majdan?), o wym. 35 x 20 m, ma kształt zbliżony do owalu. Wyniesiona jest ponad otaczający ją teren na ok. 4 m. W trakcie badań stwierdzono, że poziom użytkowy warowni sztucznie podniesiono o ok. 2 m. Od strony północno-zachodniej, na stoku znajduje się wykuty w skale korytarz (furta?). Ok. 1880 r. zbudowano na terenie zamku cylindryczną wieżę ciśnień.

Obiekt badano archeologicznie w 1966 r. i 2018 r. Ujawniono relikty budowli kamiennej oraz warstwę spalenizny, w której zarejestrowano pionowo wbity grot bełtu. Potwierdzono obecność zabytków datowanych m.in. na wczesne i późne średniowiecze (gł. 4. ćw. XIII–XIV w.).

Literatura

Naso 1667, s. 209–211; Zimmermann 5, s. 56; Berndt 1828, s. 447–448; Müller 1837, s. 527–528; Guerquin 1957, s. 51–52; Grundmann G., 1982, s. 153; Boguszewicz 2010, s. 229.

Autorzy

RM, kw. źródł. DA, red. RM

[12] Nasone, s. 210.



Ruina dworu z lotu ptaka, w widoku z płn. wsch. (fot. MB, 2023)

KAMIENNA GÓRA – GRODZTWO (niem. *Kreppelhof*), gm. Kamienna Góra, między ul. Wałbrzyską i Zamkową

50.79007 N, 16.03629 E

Ruiny dworu obronnego, później nowożytnego zamku, w dawnym majątku ziemskim Kreppelhof

Rezydencja nosząca historyczną nazwę *Kreppelhof* jest położona w obecnych granicach administracyjnych Kamiennej Góry, ale z dziejami miasta nie ma wiele wspólnego, bowiem powstała na terenie dóbr rycerskich graniczących z terenem miejskim. Majątek rycerski powstał na obszarze wsi Daleszów – podzielonej w czasach nowożytnych na Daleszów Dolny i Górny. Wymieniona wieś występuje w źródłach dopiero od 1370 r.[1], ale jej metryka może być znacznie starsza, skoro nadrzeczne tereny Kotliny Kamiennogórskiej były kolonizowane już w latach 40. XIII w.[2] Na uwagę zasługuje osobliwe „połówkowe" rozplanowanie tych wsi – łany kmiece wytyczono tylko po zach. stronie koryta rzecznego i terasy zalewowej. Właśnie na terenie zalewowym, wykorzystując jego walory obronne, zlokalizowano tutejszy dwór.

Przed 1945 r. jego areał obejmował zamek otoczony parkiem, który zajął dawną nieckę stawu (o funkcji fosy) ujętą groblami i murem parkanowym oraz zespół zabudowy gospodarczej z XIX w. na zach. od parku, z czworobocznym podwórcem i ogrodami użytkowymi od strony płd. Od czasu pożaru w 1964 r. zamek znajduje się w stanie postępującej rujnacji. Z zabudowy dawnego folwarku przetrwały tylko dwa budynki.

Początki folwarku i dworu pozostają w sferze hipotez i od dawna były przedmiotem domysłów[3]. Nazwa *Kreppelhof* sugeruje, że jego

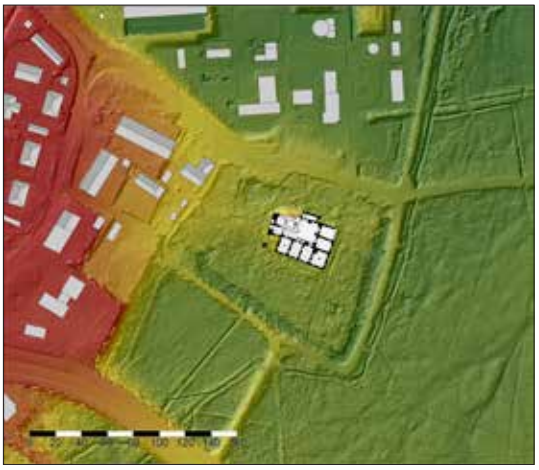
[1] Treblin 1908, s. 91.

[2] Przykładem miasto Kamienna Góra wzm. 1248 (RS 1a, nr 687).

[3] Architekturę Kreppelhofu wzmiankowali, opisywali lub analizowali w publikacjach: Müller 1837, s. 536 przyp. 19; Hayn 1854, s. 251–253, 353–354,



Położenie dworu na Mtbl., ark. 5262 Landeshut, wyd. w 1937 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

założycielami byli członkowie rodu Kreppil odnotowywani od lat 70. XIV w. jako właściciele dóbr ziemskich w Daleszowie. W 1371 r. był wzmiankowany *Heinrich Creppfil*, brat Katheriny, szwagier Gunzela von Czirn; w 1372 r. pani *Crapfelinne* (wdowa po Heinrichu?), reprezentowana przez Hannosa von Czirn, wiodła spór z wójtem kamiennogórskim Bartuschem o łąki w Daleszowie[4]. W latach 1383 i 1386 zostali odnotowani bracia Heinrich i Nickel *Kreppsel* jako świadkowie na dokumentach[5] – zapewne tożsami z braćmi *Kreppil genannt*, którzy poświadczali transakcje w kolejnych dekadach (Heinrich w latach 1399–1402, Nickel 1398–1409)[6], zostali odnotowani w 1398 i 1399 r. jako właściciele dóbr ziemskich w Daleszowie, w 1399 r. kupili majątek w Raszowie[7]. Prawdopodobnie po 1402 r. wszystkie majątki objął Nickel, który w 1407 r. ustanowił swego siostrzeńca Junge Heinricha von Czirn spadkobiercą dóbr daleszowskich (*das dorf Lauprechtsdorf districtus Landishutt*)[8] i żył jeszcze w 1417 r. (wiódł spór z radą miasta o jaz na Bobrze, młyn itd.)[9].

Faza 1 – dwór rodziny Kreppil, przed 1370, o niepewnym położeniu i nieznanej formie.

Nie wiemy, komu przypisać budowę najstarszej murowanej siedziby w obrębie Kreppelhofu. Brak podstaw, by łączyć ją z Nickelem Kreppilem – przedstawicielem szeregowej szlachty, a jednocześnie nie da się zanegować tezy, że właśnie w miejscu zamku istniała w XIV w. siedziba tej rodziny.

Obraz przemian własności Kreppelhofu w okresie 1417–1517 pozostaje nieustalony. W publikacjach znajdujemy tylko jeden przekaz: w 1499 r. właścicielem dóbr w Daleszowie był Bernhardt von Tschirnhaus[10]. Obraz ten daje się w pełni rekonstruować dopiero od poł. XVI w., gdy majątek stanowił własność jednej z gałęzi rodu Schoff o przydomku Gotsch (Schaffgotsch), panów z Chojnika i Gryfa. Z pewnością do lat 30. XVI w. Kreppelhof, Daleszów i Raszów, a także

397–399; Duncker 13, poz. 769; Lutsch II 1891, s. 385–387; Weber III, s. 12–13; Landsberger 1921–22; Schaetzke 1927; Schwandt 1938; Guerquin 1957, s. 51; Eysymontt 1975a; Grundmann 1987, s. 115–116; Sarnecki 1990, s. 4–6; Chorowska 2003, s. 187; Pilch 2005, s. 141; Eysymontt K. 2010, s. 274–275.

[4] *einiger wiesen zu Leucbrechtsdorf* (Landbuch I, nr 550, 652, 653).

[5] Landbuch II, nr 12, 17, 172, 192.

[6] Landbuch III, nr 661, 1370; 440, 1629; Schweinichen 1904, s. 204.

[7] Landbuch III, nr 448,632, 711.

[8] Landbuch III, nr 1914.

[9] Hayn 1845, s. 353–354 (tekst cytowany); Kliesch 1909, s. 56.

[10] Hayn 1845, s. 253.

Dębrznik stanowiły klucz dóbr – w 1517 r. te cztery majątki kupił Hans Dippold von Burghaus, przedsiębiorca górniczy, właściciel Miedzianki, zamku Bolczów, Janowic i Mniszkowa. Po 1530 r. jego syn Nicolaus sprzedał wszystkie dobra ziemskie w księstwach świdnickim i jaworskim[11]. Nabywcą dóbr daleszowskich był zapewne niejaki Balthasar von Tschirnhaus, który w 1534 r. został odnotowany *zu Leuppersdorf*[12].

Nie wiemy, w jakich okolicznościach i kiedy ten klucz dóbr trafił w ręce Schoffów z Chojnika i Gryfa. Z dystryktem kamiennogórskim ród ten związał się już w poprzednim stuleciu. Gdy w 1478 r. synowie Hansa Schoffa (†1464) dzielili spadek po ojcu, ich rodowe włości obejmowały także dwie wsie koło Kamiennej Góry – Miszkowice i Sobięcin; weszły one w skład dóbr, które otrzymali Ernst (na Starej Kamienicy, †1525), Anton I (na Bobrowie itd., †1508) i Caspar I (na Karpnikach itd., †1534)[13]. W 1535 r. Caspar Schoff i jego bracia – synowie Caspara I – przejęli prawa lenne do miasta Kamienna Góra wraz z przynależnościami od Franza von Reibnitz[14]. O dobrach daleszowskich jako własności Schoffów jest mowa dopiero w dokumencie z 1538 r. – rzeczone majątki posiadał wtedy kuzyn Caspara II – Hans (syn Antona I)[15].

Stan posiadania Hansa Schoffa (zm. 1565) dokumentuje werdykt z lat 1546/1548 rozstrzygający sporne kwestie na obszarze objętym prawem mili miasta Kamiennej Góry oraz rejestr powinności wojskowych z 1550: Hans miał dobra w Daleszowie Dolnym, Dębrzniku i Raszowie – związane z Kreppelhofem – a także cła z Kamiennej Góry oraz prawa piwowarskie na Jarkowicach, Nowych Bogaczowicach i Witkowie[16]. Szczególnym składnikiem jego stanu posiadania był urząd kanclerza księstw świdnickiego i jaworskiego, już od 1442 r. dzierżony jako zastaw przez panów z Chojnika, a przez Hansa przejęty w 1535 r. (po śmierci brata Antona II)[17]. Wysoka pozycja społeczna i majątkowa Hansa (który piastował też godność radcy cesarza i arcyksięcia Ferdynanda[18]) została zamanifestowana poprzez jego inwestycje budowlane: gruntowną rozbudowę zamku oraz wzniesienie kaplicy grobowej przy kościele w Raszowie, w której umieszczono nagrobek tumbowy fundatora i jego żony, a także cenotaf Antona I i nagrobki członków rodziny[19].

Faza 2 (1. poł. XVI w.?) – zamek dający się przypisać albo Hansowi Dippoldowi von Burghaus (po 1517), albo Hansowi I Schoffowi (po 1537)[20].

Zamek stanął na podmokłych łąkach na lewym brzegu Bobru, w otoczeniu fosy lub stawu. Jego dominantą była wieża (mieszkalna), zbudowana z kamienia na planie zbliżonym do kwadratu (8,0 x 9,5 m), która z pewnością nie zawierała zasadniczych pomieszczeń mieszkalnych, lecz przede wszystkim manifestowała rycerski status właściciela[21]. Od płn. łączył się z nią piętrowy dom. Zapewne od zach. znajdował się dziedziniec otoczony parkanem.

Zapoczątkowana przez Hansa I kreppelhofska linia rodu Schaffgotschów kwitła przez cztery kolejne pokolenia, ale tylko dwa z nich zamieszkiwały w tym gnieździe rodowym. W 1565 r. posiadłości objął Hans II (zm. 1572), również

[11] Sinapius 1720, s. 14–15.

[12] Reichenbach 1906, s. 146, nr 810, 811.

[13] Voigt, wyd. 2002, s. 34.

[14] Reibnitz 1901, s. 235–236. Nabywcami dóbr byli zapewne synowie Caspara I, pana na Karpnikach itd., który zmarł w 1534 r.: Watzlaw I, Hans, Christoph, Caspar II, Balthasar; por. Stillfried 1860a, tabl. genealogiczna po s. 22.

[15] W 1538 i 1541 *Hanß Schoff gotsche genannt vom Kynast ufm Kreppelhofe* toczył spór z miastem o tereny nad Bobrem, oba dokumenty cytuje: Hayn 1845, s. 397–399, 251–253.

[16] Perschke 1828, s. 108; Ritterdienste.SJ.1550, s. 52.

[17] Zob. CDS 27, s. 76, przyp. 1, s. 79–80.

[18] Hayn 1845, s. 397.

[19] Nentwig 1898, s. 169–176; Skoczylas-Stadnik, Stelmach, Burchardt 2010.

[20] Wzmianka kronikarza Hayna o przebudowie zamku „w 1509 po raz pierwszy i 1824 po raz drugi" (Hayn 1845, s. 354) to z pewnością obarczony błędem drukarskim przekaz zaczerpnięty z leksykonu Müllera (Müller 1837, s. 536, przyp. 19).

[21] Analogiczne wieże istniały w tym czasie m.in. na zamkach w Gniewkowie i w Miedziance.



Ruina dworu w zarysie fosy od płd. (fot. MB, 2023)

sprawujący urząd kanclerski w księstwie. W podziałach spadkowych między synami Hansa II Raszów przypadł Heinrichowi, a *Kreppelhof* Hansowi III Christophowi[22]. Obaj bracia zostali odnotowani w spisie powinności wojskowych z lat 90. XVI w. jako współwłaściciele dóbr w Dębrzniku, Daleszowie (Dolnym), Raszowie i Wieściszowicach oraz posiadacze wspomnianych wyżej dochodów celnych[23].

Faza 3 (lata 60. XVI w.) – Zamek Hansa I Schoff zwanego Gotsch (ukończony po 1564 r. przez Hansa II Schaffgotscha), rozbudowa z lat 50. (?) i 60. XVI w., datowana na podstawie inskrypcji na portalu (1566, 1568) i form architektonicznych.

Gruntowna rozbudowa objęła teren położony po płd. stronie zamku z fazy 2. Wzniesiono rozległy dom złożony z dwóch dwukondygnacyjnych skrzydeł, które wyznaczyły przestrzeń nowego dziedzińca od strony zach. i płd. Od wsch. powstał mur kurtynowy. Od płn. wznosiła się wieża oraz parterowy łącznik spinający ją ze skrzydłem zach., zawierający przejazd bramny. Dziedziniec z fazy II, ujęty murem parkanowym i bryłą domu, stał się częścią „zamku dolnego".

W strukturze murów obwodowych skrzydeł zach. i płd., na poziomie 3. kondygnacji można dostrzec ślady attykowego zwieńczenia, które koronowało budynki w fazie II. Zwieńczenie składało się ze ścianki zasłaniającej niskie zadaszenia oraz quasi-krenelaża z półkolistych tarcz – dość częstej w tym czasie na Śląsku formy akcentowania murów zamkowych (Chojnik, Gryf, Prochowice). Zapewne w tej fazie nadbudowano starszy, przyległy do wieży dom i nakryto go analogicznym zwieńczeniem attykowym.

W rozplanowaniu pomieszczeń parteru wyróżniały się 3 wielkie izby sytuowane na krańcach skrzydeł domu zamkowego, nakryte sklepieniami wspartymi na centralnym filarze. Pomieszczenia uzyskały bogaty wystrój w postaci portali o strukturze architektonicznej (pilastry/lizeny, nadproże/belkowanie, gzyms, zwieńczenie) z bogatą antykizującą ornamentyką. W zespole tym wyróżniał się portal z przedstawieniem Pegaza (PEGASUS) i jakiegoś wojownika „Marka Rzymianina"

[22] Stillfried 1860a, tabl. genealogiczna po s. 22.
[23] Ritterdienste.SJ.1602, s. 84.



Renesansowy portal wjazdowy (Guerquin 1957, il. 220)

(MARCUR RO[manus]) – co zapewne miało wyrażać przymioty pana domu: umiłowanie sztuki i męstwo – oraz inskrypcją PAX INTRANTIBVS SALVS EXEVNTIBUS[24] („Pokój tym, co wchodzą; pomyślność tym, co wychodzą"). Z dekoracyjnością portali kontrastowała surowość obramień okiennych (wykonanych w cegle, sfazowanych, z malowaną opaską imitującą piaskowiec).

Faza 4 (lata 80. XVI w.) – Zamek Hansa III Christopha Schaffgotscha, rozbudowa datowana na podstawie inskrypcji portalowej (wtórnej) „1588" oraz interpretacji form architektonicznych i przekazu heraldycznego[25].

Zasadniczą zmianą było nadanie skrzydłom zamkowym cech pałacowych. Budynek zach. i płd. uzyskały dodatkową kondygnację mieszkalną z dachami o niewielkim nachyleniu, zwieńczenia ścian szczytowych na podobieństwo attyk, których kontur tworzyły półkoliste tarcze (powtórzony został motyw z fazy 3) i surowe sterczyny, a przede wszystkim zostały zaopatrzone w obramienia okienne o wybitnej dekoracyjności, niemal niespotykanej w siedzibach tego czasu. Nie były to standardowe ościeża z fascjowym profilowaniem, lecz opaski z subtelnym profilowaniem wzbogaconym motywami ornamentalnymi, z dekorowanym nadokiennikiem i z gzymsem wieńczącym wspartym na wolutowych konsolach.

Rozbudowa objęła strefę „zamku dolnego" – przyległy do wieży budynek został przedłużony od strony zach. o segment, który pomieścił w przyziemiu bramę i przejazd na dziedziniec i objął swoją bryłą starszą budowlę bramną (co wiązało się z jej nadbudowaniem). Użycie niskiego dachu, attykowych szczytów, obramień o formie opisanej wyżej, zwieńczenie fasady attyką (być może z zachowaniem partii pochodzących z fazy 3) przekształciło dawny dom zamkowy w trzecie skrzydło pałacowe. Zapewne z uwagi na funkcję bramną fasada uzyskała dodatkowy pałacowy atrybut – gzyms lunetowy[26].

[24] Cyt. za: Lutsch III, s. 386.

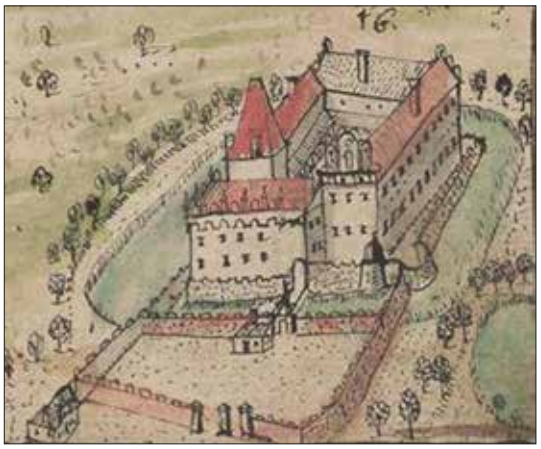
[25] Niezachowany do dziś portal bramny w linii muru kurtynowego – znany ze zdjęć o niezbyt wysokiej rozdzielczości – ukazywał w zwieńczeniu herb właściciela – Schoff Gotsch genannt – oraz herb jego małżonki, który nie może odnosić się ani do żony Hansa I (Salome von Nimptsch), ani żon Hansa II (1. NN von Seidlitz; 2. Margaretha von Hochberg). Słabo czytelne na zdjęciach, wieloelementowe godło herbowe mogłoby dotyczyć Elisabeth von Waldstein, pierwszej żony Hansa III Christopha, ale klejnot herbowy nad hełmem (6 strusich piór) nie odpowiada klejnotowi z herbu Waldsteinów (2 orle skrzydła). Por. dane biograficzne w Stillfried 1860a, tabl. genealogiczna.

[26] Dwa XVIII-wieczne przekazy – plan widokowy Kamiennej Góry F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w., obejmujący też wizerunek Kreppelhofu (Werner B.2, s. 344) oraz rysunek B. Mannfelda z ok. 1870 r. będący kopią rysunku Ch.H. Lana z lat 30. XVIII w. (zob. Czechowicz 2000, s. 257–258; reprodukcja rysunku w: Eysymontt K. 1975, s. 213)

Elementem o wybitnej funkcji użytkowej i ideowej była nowa galeria komunikacyjna okalająca dziedziniec (być może zastąpiła ganek drewniany). Do dziedzińcowych ścian skrzydeł, wieży i muru kurtynowego dostawiono na poziomie parteru masywne filary spięte arkadami, które na poziomie piętra stanowiły podstawę „zabudowanego krużganka arkadowego", czyli galerii. W jej obrębie od strony zach. poprowadzono jednobiegowe schody wiodące wprost z dziedzińca. Galeria ta zapewniała dostęp m.in. do piętrowego wąskiego budynku dostawionego do muru kurtynowego po stronie zewnętrznej, który mieścił m.in. ubikacje[27]. Wystrój elewacji dziedzińcowych i zewnętrznych dopełniały „piękne kartusze i koliste tarcze w manierze sgraffita"[28].

Wizerunek zamku na rysunku F.B. Wernera z poł. XVIII w. wskazuje, że wieża nie podlegała modernizacjom, które naruszałyby jej archaiczny wysoki czterospadowy dach kalenicowy. Na rysunku widnieje również rozbudowany system o charakterze obronnym: fosa (w świetle mapy Reglera z ok. 1770 – był to staw otoczony groblami[29]), mur parkanowy zwieńczony krenelażem okalający zamek na obrzeżu majdanu, analogiczny mur otaczający podwórzec zewnętrzny („podzamcze"), sprzężony z murem przyzamkowym. W płn.-zach. krańcu majdanu rysownik ukazał cylindryczną wieżyczkę w linii muru parkanowego (zob. niżej) oraz narożną basteję o narysie ¾ okręgu.

Mur oddzielający podwórzec od fosy zawierał portal bramny o rozbudowanej architekturze i ornamentacji, prezentujący w partii szczytu herby (zapewne Hansa III i małżonki, Elisabeth z domu von Waldstein), a na belkowaniu sentencje modlitewne (fragmenty Psalmów 38 i 91)[30].



Zamek ok. poł. XVIII w. na rys. F.B. Wernera (Werner-B3, s. 344)



Portal bramny w murze oddzielającym podwórzec od fosy (zbiory PS)

Na pocz. XVII w. majątki przeszły w ręce członków rodu von Schindel. W 1616 r. został odnotowany Hans von Schindel w związku ze

– ukazują na fasadzie budynku wydatny podokapowy fryz arkadkowy, który można interpretować jako gzyms lunetowy.

[27] Niewielka szerokość tego budynku były zapewne wynikiem usytuowania go w obrębie wąskiego międzymurza (między murem kurtynowym dziedzińca a murem parkanowym).

[28] Lutsch III, s. 386.

[29] Regler circa 1770, ark. 57.

[30] Inskrypcje cytuje: Lutsch III, s. 387.

sprzedażą cła w Kamiennej Górze[31]. „Z Kreppelhofu" pisali się Georg z Mrozowa, którego córka Magdalena poślubiła Georga von Dyhrn ze Studzieńca[32], a także Leonhard von Stosch[33]. Można przyjąć, że Georg von Dyhrn przejął podkamiennogórskie posiadłości jako wiano Magdaleny, i przypuszczać, że zmarł wkrótce później bez męskiego potomka. Tym należałoby tłumaczyć fakt, że już w 1630 r. został odnotowany jego brat *Hans von Dyhrn* jako pan *auf Kreppelhof*[34]; w latach 1637–1639 (do śmierci) pełnił on urząd głównego poborcy podatkowego z ramienia sejmiku księstw świdnickiego i jaworskiego[35]. Kolejnym sukcesorem został *Christoph Friedrich von Dyhrn aufn Kreppelhofe*, zapewne bratanek Georga (syn Ernsta), wzmiankowany w 1654 r. jako właściciel praw patronackich do kościoła w Raszowie[36].

Przypuszczalnie w latach 70. XVII w. klucz dóbr nabył Heinrich von Promnitz (ur. 1650, zm. 1693), jeden z synów landwójta Łużyc Dolnych hr. Sigismunda Seifrieda na Żarach itd., komornik elektora Saksonii, generał wojsk saskich, starszy ziemski (dystryktu kamiennogórskiego?)[37]. Jak pisał kronikarz Friedrich Lucae (1689): „dzierżył [on] m.in. piękny i sławny zamek Kreppelhof w księstwie świdnickim, zazwyczaj w nim rezydował"[38]. Zapoczątkowana przez niego „kreppelhofska" linia rodu wygasła jednak już w następnym pokoleniu wraz ze śmiercią jego jedynego syna Erdmanna[39].

Osierocone posiadłości spod Kamiennej Góry przeszły w ręce członków żarskiej linii rodu, tracąc na ponad stulecie funkcje rezydencjonalne.

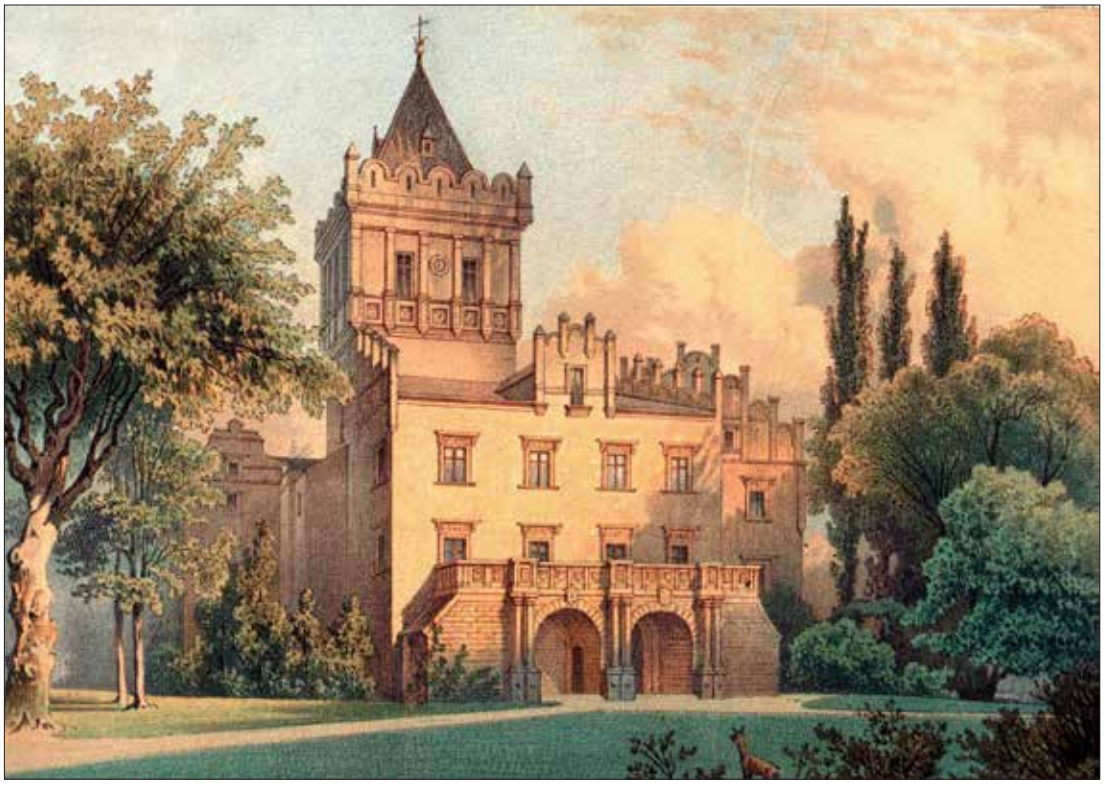
Zabudowa *Kreppelhofu* kształtowana między XVI a XIX w. na skutek popadnięcia w stan ruiny oraz grabieży detali architektonicznych utraciła zdecydowaną większość walorów artystycznych i estetycznych. Jeszcze w 1990 r. lokalny krajoznawca pisał z goryczą: *ruiny nie przedstawiają już żadnej wartości, nie znajdziemy tu nic godnego uwagi, a chodzenie po ich terenie stanowi zagrożenie życia*[1]. Tymczasem ta XVI-wieczna budowla nawet w stanie upadku stanowi jeden z cenniejszych przykładów rezydencji arystokratycznej na Śląsku. Zachowane konstrukcje i relikty wystroju pozostają bezcennym źródłem wiedzy naukowej o technikach budowlanych, rozplanowaniu funkcji, programie architektonicznym.

[1] Sarnecki 1990, s. 6.

W 1765 r. w wyniku podziału dóbr Kreppelhof otrzymał hr. Christian Friedrich zu Stollberg-Wernigerode[40] i w rękach tej rodziny majątek pozostawał do końca 2. wojny światowej. W tym czasie zamek zmodernizowano w 1824 lub 1825 r.[41] i przebudowano, począwszy od 1872 r.

Faza 5 (1872 r.) – Przebudowa zamku na rezydencję hr. Eberharda zu Stolberg-Wernigerode i jego bratanka Udo[42]. Prace prowadzone wg projektu drezdeńskiego architekta dworskiego C. Bohna[43] objęły m.in. wzniesienie nowych kondygnacji i zadaszenia wieży, wykonanie na fasadzie skrzydła bramnego facjatki oraz dostawienie do jego przyziemia masywnej podbudowy tarasu przeprutej dwiema

[31] Perschke 1828, s. 59.
[32] Sinapius 1720, s. 445, 823, 186.
[33] Sinapius 1720, s. 445.
[34] Berg 1854, s. 27; Sinapius 1720, s. 186.
[35] CDS 27, s. 140.
[36] Berg 1854, s. 180; Sinapius 1720, s. 186.
[37] Sinapius 1720, s. 178, Matrykuła.SJ.1690, s. 186.
[38] Lucae 1689, s. 810 (*beherrschet jetzo unter andern das schöne und berühmte Schloß Kreppelhof, im Schweidnitzischen Fürstenthum, hält auch darauf gewöhnlich seine Residenz*); Sinapius 1728, s. 178.
[39] Sinapius 1728, s. 178–179. Erdmann został pochowany w Zamienicach koło Chojnowa w 1705 r. i upamiętniony spektakularnym nagrobkiem sarkofagowym, zob. Kalinowski 1986, s. 291.
[40] Lammers 1884, s. 87.
[41] Datowanie wg: Hayn 1845, s. 354; Duncker 13, poz. 769.
[42] Lutsch III, s. 386, datuje przebudowę na 1872, tj. na rok, w którym inwestor zmarł. Duncker 13, poz. 769 sugeruje, że po śmierci Eberharda prace były kontynuowane (*Derselbe* [tj. Eberhard] *begann den Bau des nueuen Schloss-Turmes*).
[43] Autorstwo projektu wg Lutsch III, s. 386; wstępna kwerenda internetowych baz danych nie ujawniła żadnych przekazów, w których odnotowany byłby *Hofbaumeister C. Bohn in Dresden*.



Rezydencja pałacowa z lat 1870–1880, litografia wg rysunku Th. Blatterbauera (Duncker 13, poz. 769, zbiory PS)

arkadami ujętymi w obramienia portalowe, z których jedna obudowywała wjazd do sieni bramnej i na dziedziniec zamkowy. Architekt nie tylko zastosował „renesansową" stylistykę w partiach nowo wznoszonych, lecz również powtórzył bądź strawestował formę attyk z fazy 4 (półkoliste tarcze oraz sterczyny w zwieńczeniu facjatki i murów wieży).

Zamek ten pod wieloma względami wyróżnia się w skali Śląska. Sposób jego „rozrastania się" w rzucie i bryle, eksponowania programu zamkowego i pałacowego, adaptowania starszych komponentów architektonicznych nie ma analogii w XVI-wiecznej architekturze rezydencjonalnej. Galeria komunikacyjna z fazy 4 to jeden z najwcześniejszych przykładów rezygnacji z krużganków otwartych ku dziedzińcowi na rzecz zabudowanego traktu komunikacyjnego. Zamek *Kreppelhof* i mauzoleum w Raszowie – z tumbowymi pomnikami nagrobnymi – należy uznać za spektakularny przejaw horyzontów kulturowych, mentalności i ambicji elit szlacheckich w 2. poł. XVI w. Także przebudowa z 1872 r. zasługuje na uwagę jako przypadek daleko idącej powściągliwości w planowaniu modernizacji starych siedzib ziemiańskich, respektowania dawnych form stylowych i rozmyślnego trawestowania tych form w nowo wznoszonych partiach budowli.

Literatura

Sinapius 1720, s. 445; Müller 1837, s. 536; Hayn 1854, s. 251–253, 353–354, 397–399; Duncker 13, poz. 769; Weber III, s. 12–13; Landsberger 1921–22; Schaetzke 1927; Schwandt 1938; Guerquin 1957, s. 51; Grundmann 1987, s. 115–116; Sarnecki 1990, s. 4–6; Chorowska 2003, s. 187; Pilch 2005, s. 141; Eysymontt K. 2010, s. 274–275.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. TD



Widok na pałac od frontu (fot. PB, 2023)

KĄTKI (niem. *Käntchen*), gm. Marcinowice

50° 51′ 22.9″ N, 16° 35′ 51.89″ E

Dwór księcia Bolka II i Agnieszki, jeden z dwóch notowanych we wsi w XIV w.; u schyłku tego stulecia w rękach rycerstwa. Identyfikowany z obecnym pałacem ze względu na pozostałości XIV-wiecznych murów odkrytych w piwnicach

Pałac jest położony na płn. od centrum wsi, w dolinie lewego dopływu Czarnej Wody. Stoi na lekkim wzniesieniu, z trzech stron otoczony czynnymi bądź osuszonymi stawami, rozdzielonymi systemem grobli. Znajduje się w obrębie rozległego folwarku z czworobokiem zabudowań gospodarczych. Pozostałości starszej zabudowy kryją się w jego murach piwnicznych oraz szczytowej ścianie północnej.

Kątki wystąpiły po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1334 r. jako majątek książęcy (*predium*), w którym Bolko II wystawił dokument[1]. W 1375 r. we wsi istniały dwa folwarki – posiadłość Cunemana von Seidlitz, a wcześniej jego powinowatego, Clericusa Bolcze[2] i posiadłość 3 braci zwanych „z Kątek", uzyskana od księżnej Agnieszki, a więc zapewne po 1368 r.[3] W świetle dokumentów nie jest jasne, która z nich stanowiła majątek książęcy. W latach 90. XIV w. panowie „z Kątek" używali swego predykatu[4] i posiadali tam zapewne jakieś dobra, skoro ok. 1440 r. ich spadkobierca (?) poniósł na nim szkodę od opata świdnickiego klasztoru[5].

W 1389 r. nadal istniały w Kątkach dwa folwarki. Jeden należał do Wiltpergów (Bolczów) i zapewne był identyczny z posiadłością Cunemana von Seidlitz. Był on wówczas suk-

[1] RS 5, nr 5314.

[2] W 1373–1375 Kleryk Bolz potwierdził, że według treści starszego dokumentu sprzedał i przekazał swój folwark i dobra w Kątkach Konradowi Seidlitz (Landbuch I, nr 779); ten ostatni swoje dobra i folwark w Kątkach przekazał we wdowiej oprawie żonie Elżbiecie (Landbuch I, nr 778).

[3] W 1375 r. bracia Hermann, Heinrich i Hannos von Kentchen (z Kątek) dokonali rozdziału swoich majątków, które mieli od księżnej (Landbuch I, nr 956).

[4] W 1390 – (Landbuch II, nr 826); 1392 – (Landbuch II, nr 1073, 1074, 1080); 1393 – (Landbuch II, nr 1140, 1144).

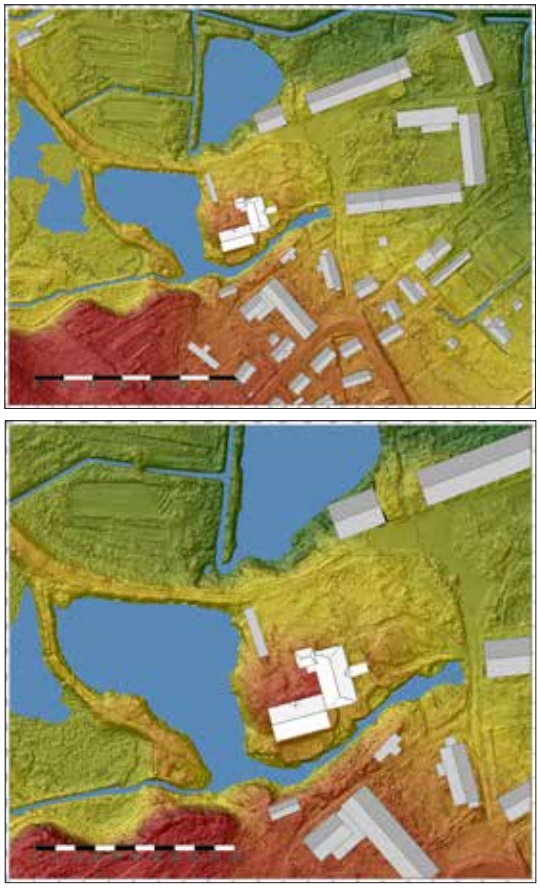
[5] W 1470 r. zawarta została ugoda między braćmi Janem Hocke i Zygmuntem Kitschke z powodu szkody we wsi Kątki, którą przed 40 laty poniósł ich ojciec od opata świdnickiego klasztoru (SRS 3, s. 329).

cesywnie rozdrabniany poprzez sprzedawanie i zastawianie czynszów[6], lecz do jego sprzedaży doszło dopiero w 1406 r., kiedy go zakupił Segehard Kitschke[7]. Drugi folwark stanowił miejsce pobytu księżnej Agnieszki i wystawienia przez nią 5 dokumentów między 22 IX a 14 X 1389[8]. Według mapy Reglera w czasach nowożytnych Kątki składały się z dwóch części: dolnej, płn.-wsch., bez folwarku, i górnej, płd.-zach., z folwarkiem i dworem istniejącym do dziś. Na podstawie zapisów w Landbuchach nie da się stwierdzić, która część wsi stanowiła własność Kentchinów (hipotetyczny majątek książęcy?). Prawdopodobnie był to dwór znajdujący się w górnej części wsi, w miejscu obecnego pałacu, ponieważ w jego piwnicach zachowane są relikty kamiennej budowli średniowiecznej.

Faza 1 (1. poł. XIV w.) – Kamienne wątki murów zaobserwowane w piwnicach i w płn. części fasady pozwalają sądzić, że zrąb obecnego pałacu stanowiła średniowieczna budowla o wysokości 2 kondygnacji murowanych. Jej szerokość wynosiła 13,4 m, długości nie znamy. Zapewne wzniesiono ją na kopcu, sztucznie utworzonym przez obsypanie murów piwnicy, i otoczono fosą wodną, a od zachodu i północy stawami. Partie murów średniowiecznych widoczne w płn. części piwnicy zostały zbudowane z kamienia łamanego (granitu) na szaro-brązowej zaprawie



Pałac i folwark na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1936 r. (opr. PB)

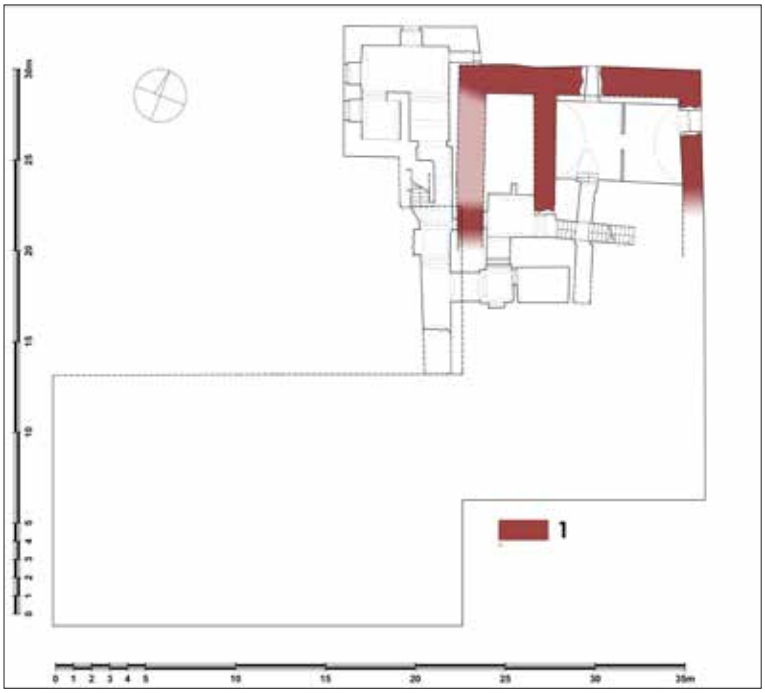


Pałac i folwark wg NMT (opr. PB)

[6] 1386 – Henryk Wiltberg sprzedał 7 grzywien rocznego czynszu z dóbr w Kątkach mieszczanom świdnickim Hankowi Gentsch i Jerzemu Czetsch (Landbuch II, nr 212); 1386 – bracia Henryk i Konrad Wiltberg sprzedali 11 grzywien czynszu wikariuszom wrocławskim z Gogołowa i folwarku w Kątkach (Landbuch II, nr 214); 1390 – Jan Wiltberg, syn zmarłego Henryka przekazał pod zastaw swoje dziedzictwo w Kątkach braciom Janowi Possoldowi i Janowi Heide (Landbuch II, nr 861).

[7] 1406 – Konrad Wiltberg i jego żona Elżbieta sprzedali dobra w Kątkach Segehardowi Kitschke (Landbuch III, nr 1644).

[8] Landbuch II, nr 721, 696, 718, 728, 697.



Rzut piwnicy z podziałem na fazy: 1 – mur z XIV w. (opr. PB, MCh)

wapiennej, z widocznymi grudami wapna. Część płd.-wsch. nie posiada podpiwniczenia lub piwnica jest całkowicie zgruzowana i niedostępna.

Od 1487 r. do poł. XVII w. Kątki znajdowały się w posiadaniu rodziny von Mesenau i nic nie wskazuje na to, żeby wówczas dobra te były podzielone[9].

Faza 2 (1475–1525) – Domniemaną pozostałość przebudowy dworu u schyłku XV lub w 1. ćwierci XVI w. stanowi późnogotycki portal dwuramienny o laskowaniach przenikających się w narożnikach, wtórnie wmurowany w oficynę płd. pałacu. Na jednym z jego ramion widnieje znak kamieniarski w kształcie złamanej litery „T". Znaczna wielkość otworu (2,3 x 1,4 m) i jego metryka pozwalają przypuszczać, że został on wykonany za czasów własności majątku przez rodzinę von Mesenau, jako główny portal prowadzący do ich siedziby, a w XIX w. przeniesiony do oficyny pałacowej w charakterze spolium.

W 1717 r. właścicielem Kątek i Jedlinki był Abraham von Czettritz[10], natomiast w latach 1721–po 1731 – Karl Heinrich baron von Czettritz und Neuhaus na Kątkach, który posiadał też Świdnik i Pastewnik Górny[11].

W 2. poł. XIX w. powstał pałac o nieregularnym rzucie, złożony z trzech addycyjnie zestawionych członów: piętrowego korpusu głównego, parterowej oficyny przyległej doń od płd.-zach. oraz wieży wzniesionej przy drugim narożu korpusu, vis-à-vis oficyny. Wejście do pałacu prowadziło od wsch. przez mostek przerzucony nad zasypaną odnogą fosy. Hełm na wieży zwieńczyła chorągiewka z datą „1870".

[9] W 1550 r. wzmiankowano rodzinę von Messenau (Ritterdienste.SJ.1550, s. 3); w 1602 r. – spadkobierców Heinricha von Messenau (Ritterdienste. SJ.1602, s. 22).

[10] Matrykuła.SJ.1717, s. 4.

[11] Matrykuła.SJ.1717, s. 6; Czettritz 1907, s. 453.



Późnogotycki portal dwuramienny (fot. PB, 2010)



Znak kamieniarski na portalu (fot. PB, 2010)



Pałac w widoku od zach. (fot. TD, 2026)

Literatura

Zimmermann 5, s. 445; Treblin 1908, s. 34; Czyszczoń 1994; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, AB, kw. źródł. DA, AK, red. MCh



Ruina zamku, akwaforta B. Mannfelda wg akwareli z 1870 r. (Alt Breslau z 1891 r., zbiory PS)

KŁACZYNA (niem. *Kauder*), gm. Dobromierz

50.94227 N 16.19318 E

Malownicza ruina rycerskiego zamku wodnego z XIV-wieczną wieżą mieszkalną i „piramidą" komina kuchni, znaną już tylko z romantycznych grafik. Z najstarszego zamku przetrwała niespełna połowa ścian wieży oraz dwa dolne fragmenty muru obwodowego

Kłaczyna jest niewielką wioską na Pogórzu Wałbrzyskim, położoną nad Nysą Szaloną, w niewielkiej odległości od Jawora. Jest to osada o kolonizacyjnej metryce, wzmiankowana w 1272 r. jako *Chudir*[1]. W 1316 r. pojawił się też zapis *Kudyr*, w 2. poł. XIV w. *Kuder*, ostatecznie *Kauder*.

Wieś początkowo znajdowała się w dobrach mieszczańskich – strzegomianina Konrada (1316 r.)[2], mieszczanina lwóweckiego Ulryka (1326 r.)[3] oraz Bartosza Itela (1368 r.) – wójta Kamiennej Góry[4]. Prawdopodobnie już w 2. poł. XIV w. istniał podział na dwa majątki, który utrzymał się do czasów nowożytnych: w 1367 r. zostali odnotowani Nitsche i Thomas „z Kłaczyny", posiadacze folwarku w Rakowicach Wielkich[5], zaś w 1368 r. jako właściciel dóbr w Kłaczynie wystąpił Rulo Bier (*Ruel Byer*) zapisujący posiadłość swej żonie Sophii. Ów dokument stanowi pierwszą wzmiankę o siedzibie obronnej w Kłaczynie – mówi o murowanym dworze z fosą[6]. W świetle nowożytnych prze-

[1] Przeznaczona do lokacji na prawie niemieckim przez sołtysa Ottona na 40 łanach (SUb IV, nr 181).

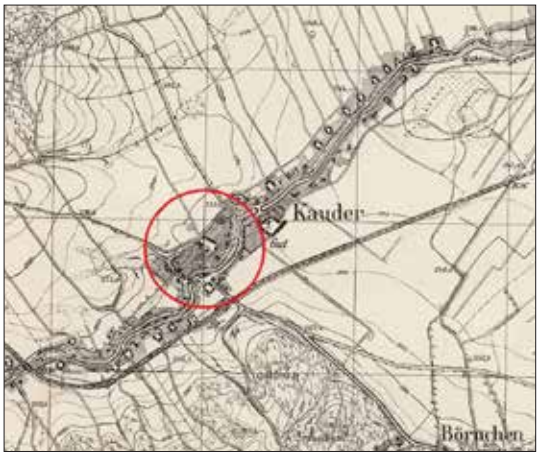
[2] RS 3, nr 3617.

[3] RS 3, nr 4551.

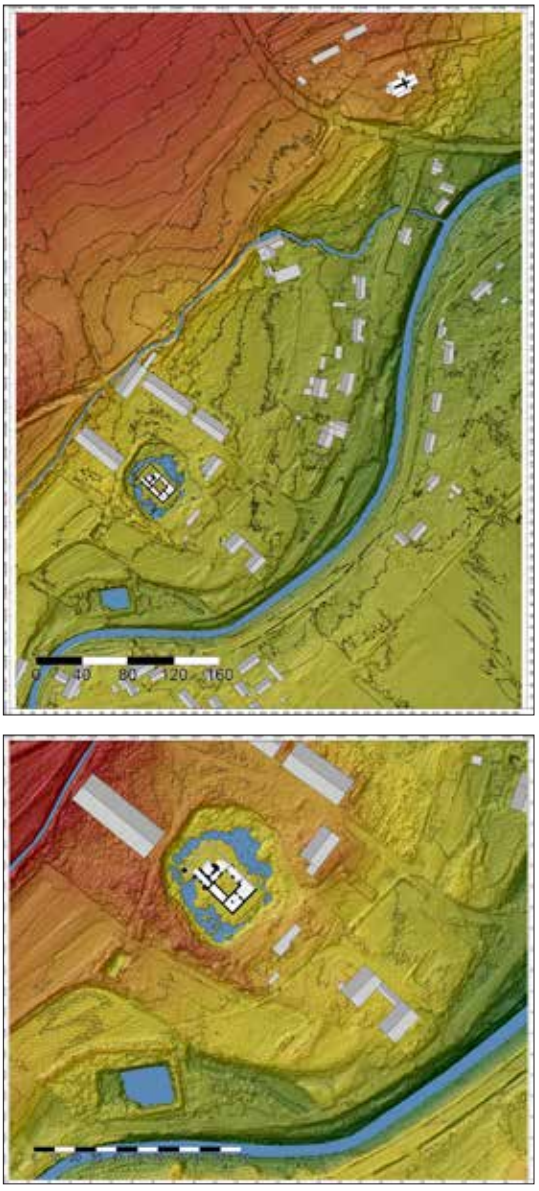
[4] Neuling 1902, s. 123; Landbuch I, nr 316.

[5] Landbuch I, nr 213.

[6] *curiam muratam exceptam usque ad fossam allo-*



Pałac i folwark na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Zamek wg NMT (opr. PB)

kazów alodium Bierów z zamkiem to „górny majątek" (*Ober-Kauder*). W 1387 i 1394 r. dobra te były w posiadaniu Konrada i Henryka Bier (*Bierhein*, *Byer*)[7]; sam Konrad występował jako ich właściciel jeszcze w 1399 r. W tym samym mniej więcej czasie, w 1399 r., jakiś majątek – zapewne „dolny" – posiadał Konrad Reibnitz z Wiadrowa[8], który wkrótce zmarł bezpotomnie.

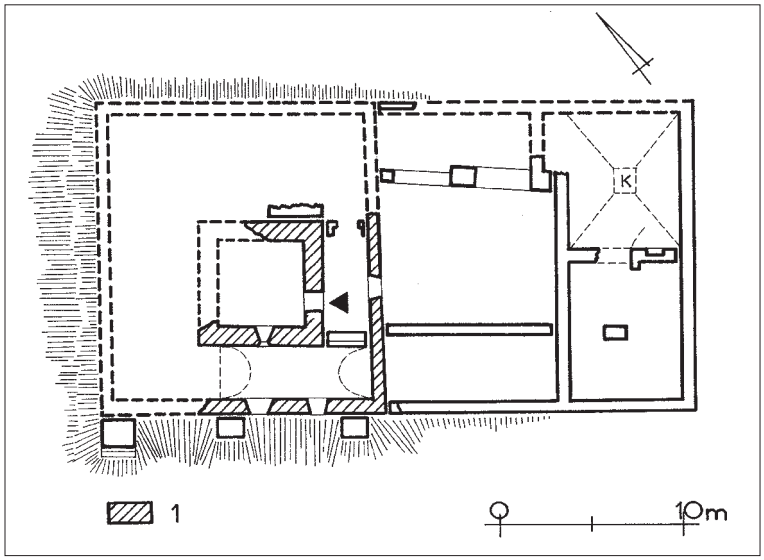
Faza 1 (ok. 1350 r.) – Kamienny dwór Bierów wzniesiono na małej wysepce, położonej w odciętym od głównego koryta starorzeczu Nysy Szalonej. Najstarszą część założenia stanowiła czterokondygnacyjna wieża mieszkalna na planie kwadratu (7 x 7 m), wolno stojąca w obrębie czworoboku murów obronnych o wymiarach 15,5 x 17 m. Relikty te są na tyle czytelne, że można zrekonstruować sposób budowy i funkcjonowanie tego typu siedzib rycerskich. Otóż najpierw wzniesiono obwód obronny i wieżę, potem zaś przestrzeń między nimi wypełniono ziemią, tworząc niewielki dziedziniec. Przyziemie wieży zasklepione kamienną kolebą służyło jako piwnica. Druga kondygnacja, znajdująca się powyżej poziomu sztucznie usypanego dziedzińca, miała około 3 m wysokości, górne wejście w ścianie wsch. i okno szczelinowe po stronie płd., zabezpieczone kratą. Wyższe piętra były pierwotnie nakryte stropami belkowymi ułożonymi na odsadzkach. Na każdym z nich znajdowało się po jednym pomieszczeniu, lecz mogły być one przedzielane przepierzeniami z drewna.

Piętnastowieczne stosunki własnościowe w Kłaczynie nie przedstawiają się jasno.

dium suum in Kuder (Landbuch I, nr 262).

[7] Landbuch II, nr 34, 598, 599, 690, 1032, 1094, 1268, 1381; Landbuch III, nr 649.

[8] APWr., Rep. 39, nr 37, k. 271; Reibnitz 1901, s. 274–275, poz. 6, s. 231. W 1425 r. został odnotowany jego kuzyn Nicol jako właściciel Wiadrowa, Kłaczyny i Osenbar (Reibnitz 1901, s. 274, poz. 4, s. 231).



Plan zamku z podziałem na fazy: 1 – mury z XIV w., bez szrafury – mury z XV–XVI w. (za: Chorowska 2003, il. 113, s. 171)

W 1406 r. majątek górny z dworem murowanym (*gemawerter Hof*) został sprzedany przez Bierów za sumę 52 grzywien Konradowi Keuschbergowi i jego żonie Annie[9]. W tym samym czasie do Rohnauów należał majątek, „który znajduje się na krańcu wsi"[10]. W poł. XV w. górny majątek posiadał *Hannos Schindel von Kawder*, ławnik sądu dworskiego w Jaworze, odnotowany w 1451 r. jako współpatron i współfundator ołtarza dla tutejszego kościoła[11]. Rok później ołtarz ten był powtórnie konsekrowany po zniszczeniach dokonanych przez husytów[12]. Po poł. XV w. w Kłaczynie byli obecni Reibnitzowie z linii Falckenberg-Sokola i zamek na prawie 70 lat stał się ich własnością. Od 1473 r. pisał się „z Kłaczyny" Parcipal von Reibnitz, następnie jego syn Diprand, podstarości w księstwie świdnicko-jaworskim[13]. Ten ostatni w latach 1490–1501 wystawiał w Kłaczynie niektóre z dokumentów starościńskich[14]. W 1491 r. kupił od Hansa von Zedlitz z Zebrzydowa jego część wsi, czyli zapewne majątek dolny. Syn Dipranda, Franz (zm. 1541) sprzedał ojcowską siedzibę w 1520 r. Konradowi Hobergowi z Książa[15], staroście świdnicko-jaworskiemu (w latach 1512–1520) i właścicielowi rozległych dóbr w tym księstwie. Od 1529 r. posiadaczem dóbr w Książu i Kłaczynie był Christoph von Hochberg. Jednakże w 1550 r. w spisie powinności wojskowych szlachty jako właściciel Kłaczyny został wymieniony jedynie Hans von Reibnitz[16].

Faza 2 – Skromny pod względem programu architektonicznego zamek w późniejszym czasie został powiększony o niemal kwadratowe w planie podzamcze wielkości 17 x 17 m, wypełniające pozostałą część wyspy. Na terenie dobudowanego podzamcza, w obrębie murów obwodowych powstały trzy skrzydła zabudowy i wewnętrzny dziedziniec. Zmieścił się tam szeroki budynek płd.-wsch. z kuchnią, węższe skrzydło płd.-zach. o funkcji zapewne gospodar-

[9] W 1406 r. Konrad Bier osiadły w Kłaczynie wraz ze swoimi synami Janem i Ulrykiem, przekazał Konradowi Keuschbergowi i jego żonie Annie folwark oraz murowany dwór (*gemawerter Hof*) w Kłaczynie, wraz ze wszystkimi przynależnościami, za sumę 52 grzywien (Landbuch III, nr 1566).

[10] Landbuch III, nr 738; Landbuch III, nr 1642; Landbuch III, nr 1901.

[11] Współfundatorem ołtarza był Kasper Seidlitz (AAWr, II b 2, k. 44v–45).

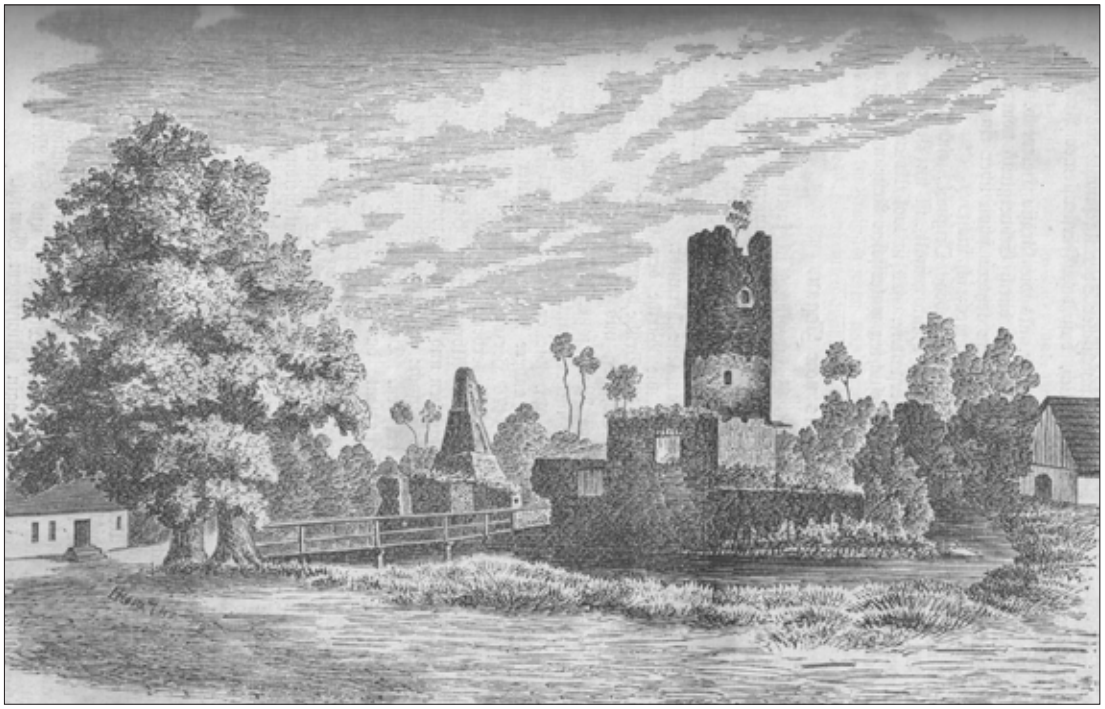
[12] AAWr, II b 2, k. 60v–61.

[13] Reibnitz 1901, s. 296, poz. 7, poz. 9, s. 231.

[14] CDS XXV, s. 72; CDS XXVII, nr 413, 416.

[15] Reibnitz 1901, s. 296–297, poz. 13, s. 231; Schweinichen 1906, t. 2, s. 16: 1515.

[16] Ritterdienste.SJ.1550, s. 48.



Ruina zamku z widocznym kominem kuchni (Rübezahl 1874, zbiory PS)

czej i równie wąskie skrzydło płn.-wsch. z bramą (i podcieniem?). Duża kuchnia w płd.-wsch. narożu została nakryta sklepieniem krzyżowym przechodzącym w komin okapowy, zwężający się ku górze. Jak pokazują liczne XIX-wieczne ryciny ukazujące ruinę zamku w Kłaczynie, ten imponujący pod względem rozmiarów komin był jeszcze wówczas zachowany i chętnie przedstawiany. Sąsiadujące z kuchnią pomieszczenie było zapewne mieszkalne. Wewnętrzny dziedziniec jest obecnie na poziomie niewiele wyższym od lustra wody.

Rozbudowa zamku objęła także jego „górny" człon. Wieżę z trzech stron otoczono murowano-ryglowym budynkiem. Wypełnił on niemal w całości dawny dziedziniec. W przyziemiu wąskie jak korytarze przestrzenie pomiędzy wieżą a południowymi bokami muru obwodowego nakryły kamienne sklepienia kolebkowe, natomiast wyżej wzniesiono ściany w konstrukcji ryglowej. Rysunek Leonharda Dorsta z 1839 r. pokazuje częściowo zachowane dwa piętra tego domu zbudowane z drewna i gliny. Były one nadwieszone nad murem obwodowym, który całkowicie stracił już swe walory obronne. Płd.-zach. odcinek tego muru został od zewnątrz wzmocniony przez 5 przypór z łamanego kamienia, malowniczo ukazanych na szkicu Dorsta. Do dziś zachowały się podwaliny jedynie trzech. Przez starorzecze Nysy Szalonej został od strony płn.-wsch. przerzucony na wysepkę drewniany most.

Biorąc pod uwagę wczesnonowożytny typ widocznej dziś w zachowanych murach zaprawy wapiennej (biała, mocno wiążąca, z dużą zawartością wapna), możemy tę rozbudowę datować na ostatnie dekady XV w., czyli na czasy Dipranda von Reibnitz. Metrykę tę zdaje się potwierdzać forma portalu dwuramiennego, który prowadził z górnego dziedzińca do domu pod wieżą[17]. Jednakże forma attyki złożonej z półkolistych

[17] Portal został ukazany na litografii R. Dreschera z 1870 r. (Guerquin 1957, il. 44, s. 53).



Ruina zamku na rysunku L. Dorsta z 1839 r. (Halawa 2011, s. 81)

tarcz[18], wieńczącej podwyższoną wówczas wieżę, wskazywałaby raczej na pierwsze lata po poł. XVI w. Tak czy owak działania budowlane na zamku wiązałyby się z aktywnością budowlaną podjętą przez Reibnitzów.

Przed 1602 r. oba majątki w Kłaczynie zakupił Georg von Schweinitz na Piotrowicach Jaworskich[19]. Potem stanowiły one własność jego synów: Bernhard dzierżył *Ober-Kauder*, a Christoph *Nieder-Kauder*. Oba majątki przejął Georg, syn Bernharda, pan na *Ober und Nieder Kauder*, wzmiankowany w 1660 r. W 1717 r. jako właściciel obu majątków w Kłaczynie oraz Pietrzykowa został wymieniony Bernard von Schweinitz, a w 1731 – Helene Hedwig von Schweinitz[20]. Wydaje się, że ruiny zamku kłaczyńskiego były przez Schweinitzów z Krajna kreowane na stare gniazdo rodowe, bo uzyskując tytuł baronów, zadbali o predykat „z Kłaczyny" (*Freiherr von Kauder*). W posiadaniu rodu Kłaczyna pozostawała do 1945 r., wchodząc w skład majoratu w Jugowej.

[18] Znana z archiwalnych zdjęć przechowywanych w Instytucie Herdera w Marburgu (Chorowska 2003, ryc. 115, s. 172).

[19] Ritterdienste SJ.1602, s. 81.

[20] Matrykuła SJ.1717, s. 49; Matrykuła SJ.1731, s. 52.



Ruina zamku na litografii R. Dreschera z 1870 r. (Guerquin 1957, il. 44, s. 53)

Literatura

Lutsch III 1891, s. 358; Reibnitz 1901; Schaetzke 1927, s. 62; Gerquin 1957, s. 53; Grundmann 1982, s. 113–114; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 225; Chorowska 2003, s. 171; Adamska 2005, s. 253.

Autorzy

MCh, kw. źródł. DA, AK, red. TD



Wieża na zdjęciu archiwalnym z lat 50. XX w. (Guerquin 1957, il. 225)



Ruina centralnej części zamku w widoku od wsch. (fot. AB, 2009)

KONRADÓW (niem. *Konradswaldau, Vogelgesang*), gm. Czarny Bór

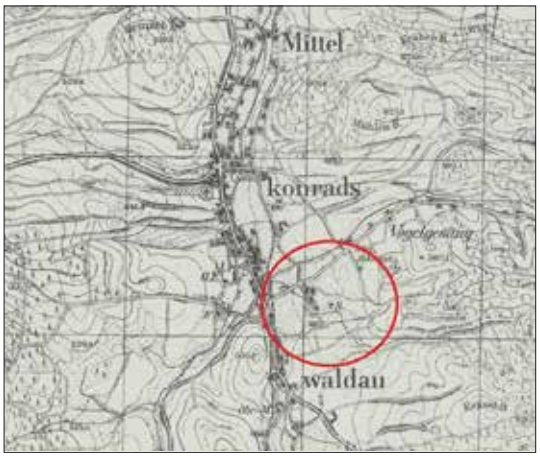
50° 44′ 44″ N, 16° 8′ 21″ E

Ruina książęcego zamku z kaplicą w pobliżu wioski Grzędy; założenie miało charakter nizinny, regularny, na czworobocznym, niemal centralnym planie i było ujęte w powielającą ten narys fosę wodną

Conradiswalde – to pierwotna nazwa wsi i wzniesionego w niej zamku, charakterystyczna dla wsi łanowych powstałych w ramach zagospodarowywania obszarów leśnych. Jej wczesną metrykę oraz książęcą genezę potwierdzają dokumenty – w 1305 r. wzmiankowano ją w księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego[1], a w 1319 r. książę Henryk jaworski w Grzędach wystawił dokument[2]. To ostatnie pośrednio dowodzi, że Henryk miał tam swoją siedzibę. Może nie należy przedwcześnie odrzucać poglądów wyrażanych w starszej literaturze, że tutejszy zamek został zbudowany jako nadgraniczna twierdza przez księcia Bolka I.

Już w 1. poł. XIV w. w Grzędach istniały majątki rycerskie: w 1324 i 1327 r. odnotowany został Henryk Predel i jego żona Utha, którzy toczyli spór z opactwem krzeszowskim o pobliski las[3]. Zamek po raz pierwszy wzmiankowano w 1355 r. Odnotowano go wówczas wśród warowni, które Bolko II zajął w ramach szerszej akcji zbrojnej, podjętej wobec grupy zbuntowanych zamków w okolicach dzisiejsze-

[1] LF, D 337.
[2] APWr, Rep. 83, nr 47/28.
[3] RS 3, nr 4371; RS 4, nr 4661, APWr, Rep. 83, nr 50/31.



Zamek na Mtbl., ark. 5262 Landeshut, wyd. ok. 1937 r. (opr. PB)

go Wałbrzycha[4]. Z przekazu wynika pośrednio, że przed 1355 r. zamek pozostawał w rękach prywatnych, a w roku 1355 przeszedł (ponownie?) pod zwierzchnictwo księcia. Potwierdził to dokument cesarski z 1364 r. zawierający spis miast i zamków podlegających władcom księstwa świdnicko-jaworskiego, gdzie Konradów wymieniono jako książęcą twierdzę – *feste*[5].

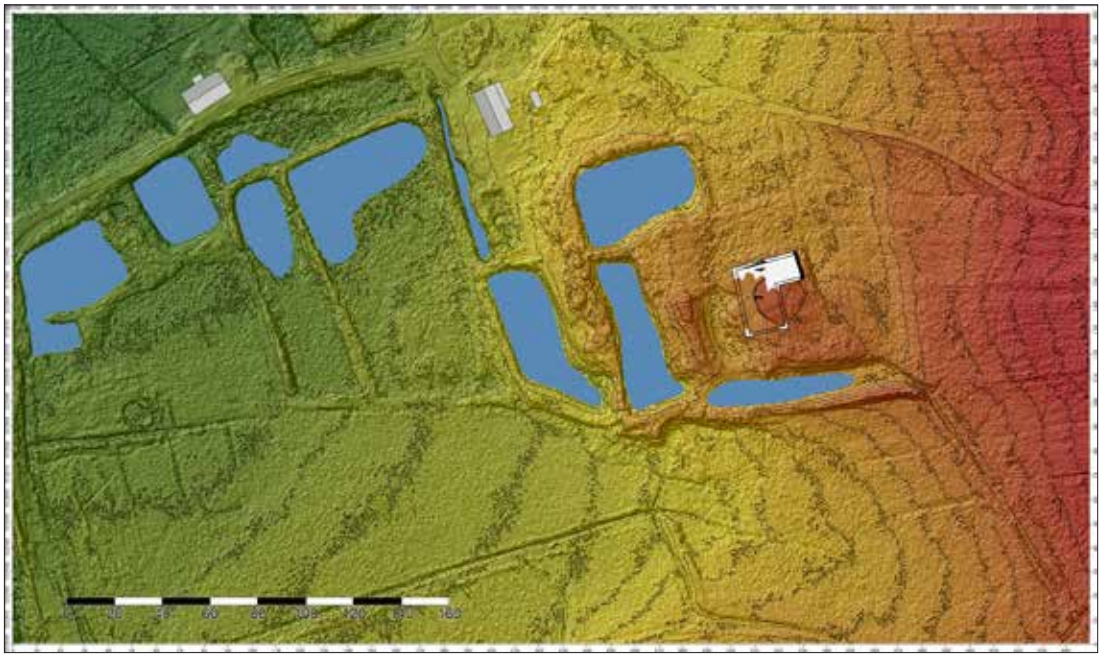
W październiku tego samego roku Bolko II nadał zamek (dziedzicznie!) synom Albrechta von Hackenborn († po 1359 r.) – Hansowi, Ulrichowi, Heinrichowi, Friedrichowi i Albrechtowi – wynagradzając ich wierną służbę. Przy tej okazji książę stwierdził, że dobra te kupił przed rokiem i jednym dniem, nie wspominając jednak, od kogo. W 1374 r. Henryk i Fryderyk, bracia Hackeborn sprzedali Mikołajowi Bolz, jego bratu Klerykowi i Mikołajowi z Cisów zamek Konradów wraz z folwarkiem położonym przed zamkiem oraz wsie Grzędy i Liebenau (obecnie zanikłą) z wyższym i niższym sądownictwem[6]. Jeszcze w tym samym 1374 r. w Grzędach (na zamku?) przebywała księżna Agnieszka i wystawiła tam dokument.[7] W następnym roku 1375 Kleryk Bolz przekazał Henrykowi Hobergowi czynsz na fundację na zamku ołtarza pw. św.

[4] Goliński 2003, s. 130.

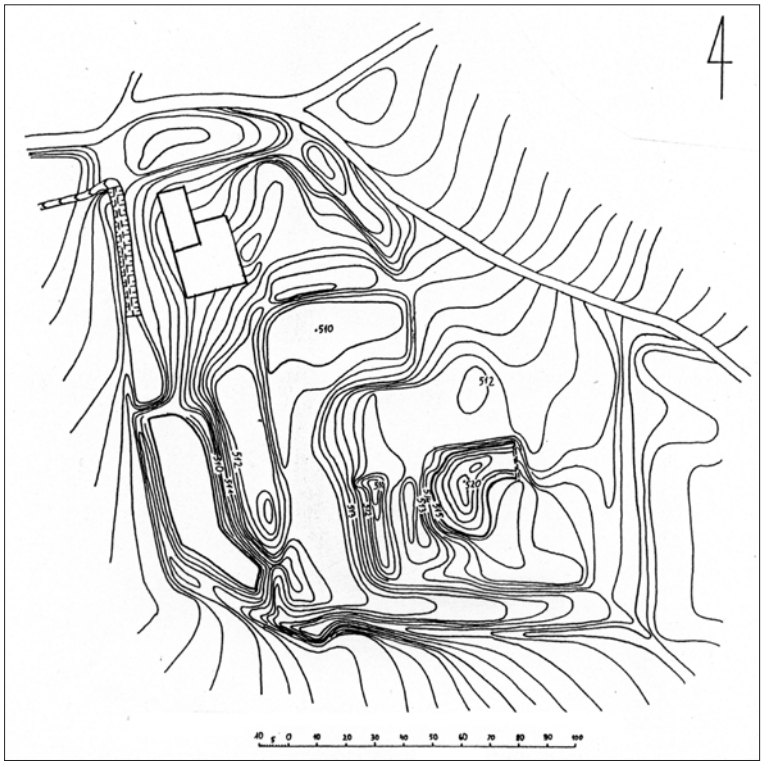
[5] LuBS I, s. 508.

[6] Landbuch I, nr 895.

[7] Landbuch I, nr 906.



Ruina zamku wg NMT (opr. PB)



Plan warstwicowy założenia obronnego (Boguszewicz 2010, s. 215, ryc. 161)

Jadwigi w kaplicy, z intencją modlitwy za dusze jego i brata Mikołaja[8].

Przed 1379 r. dobra te przeszły na własność Půty z Častalovic (starosty kłodzkiego i ząbkowickiego oraz komornika króla czeskiego). W tym roku sprzedał je Hermanowi von Zettritzowi. Ten ostatni wystawił w Grzędach dokument w 1383 r.[9] Po nim zaś dobra te odziedziczyli jego synowie Henryk, Konrad i Jorge[10]. Po podziale majątku w 1399 r. zamek Konradów z przyległościami przypadł Henrykowi. Tenże nadał w oprawie wdowiej swojej żonie Annie 60 grzywien rocznego czynszu, zabezpieczonego m.in. dochodami z zamku Konradów[11]. W 1427 r. podpisano umowę między Hermanem Zettritzem a opatem klasztoru w Krzeszowie z powodu pojmania i skazania trzech poddanych zamku Konradów, za co rycerz napadł na dobra klasztorne i domagał się odszkodowania 100 grzywien na zbawienie dusz ofiar[12]. Własność Zettritzów w Grzędach potwierdziły jeszcze dokumenty z lat 1429–1437, w których wzmiankowano Hermana Zettritza i jego żonę Małgorzatę[13], po czym obiekt miał zostać zniszczony w 1437 r.

Ruina zamku położona jest wśród podmokłych łąk śródgórskiej doliny Grzędzkiego Potoku. Składa się z czworobocznego w zarysie założenia centralnego o wymiarach 50 x 60 m i powielającej ten kształt fosy o szerokości 10–20 m i głębokości ok. 1,5 m. Na środku założenia widoczny jest kopiec utworzony przez ruiny murowanej budowli – wieży mieszkalnej. Wskazują na to pozostałości bardzo grubych murów zajmujące górną partię pagórka oraz ich

[8] Landbuch I, nr 923.
[9] APWr, Rep. 66, nr 303.
[10] Landbuch III, nr 1073.
[11] Landbuch III, nr 1079.
[12] Czettritz 1911, s. 111.
[13] Czettritz 1911, s. 111, 113–114.



Ruina założenia obronnego (AB, 2009)

położenie – jeden z zachowanych fragmentów jest pionowo wbity w ziemię, tak jakby spadał z dużej wysokości. Jedynym czytelnym elementem wieży jest odcinek prostej ściany od strony wsch. Budowla została wzniesiona z łamanego kamienia (czerwonego zlepieńca) na zaprawie wapiennej.

Literatura

Müller 1837, s. 531; Treblin 1908, s. 129; Goliński 2003, s. 145–150; Guerquin 1957, s. 82; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 201; Boguszewicz 2010, s. 214–215.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. TD, MCh



Ruina dworu w widoku z płn. zach. (fot. PB, 2012)

KOSTRZA (niem. *Häslicht*), gm. Strzegom

50.98309 N 16.26959 E

Średniowieczny dwór obronny z murowaną wieżą mieszkalną; w XVI w. rozbudowany do formy renesansowego założenia na planie zwartym, następnie przekształcony na barokowy pałac. Obecnie w ruinie

Kostrza, założona na prawie niemieckim pod koniec XIII w., została odnotowana w 1290 r. jako należąca do Peczmana de Heslech, kasztelana Żagania[1]. Wieś leży pomiędzy wyspowymi Wzgórzami Strzegomskimi, rozciągnięta wzdłuż drogi łączącej Jawor ze Strzegomiem. Na jej płd.-wsch. krańcu zlokalizowano kościół pw. Krzyża Świętego, a tuż pod nim folwark wzmiankowany od 1367 r.[2] i rycerski dwór obronny otoczony fosą[3].

Predykat „von Heslech" wskazuje, że w Kostrzy znajdowało się gniazdo rodowe śląskich Häslichtów. W 1318 r. syn Peczemana – Ticzko von Heslech, wasal księcia Henryka Jaworskiego, zapisał dobra w Iławie swej córce, mniszce w klasztorze magdalenek w Szprotawie[4]. W 1368 r. wzmiankowano Matthisa von Heselicht[5]. Jednakże już w 1367 r. jakiś folwark

[1] SUb V, nr 446. W latach 1219–1304 występował w Żaganiu Peczman de *Heslech*. Zapoczątkował on śląską gałąź Häslichtów, przybyłych z *Häslicht* na Górnych Łużycach lub *Häslicht* w Saksonii i osadzonych we wsi koło Jawora, która wzięła swą nazwę od jednej z niemieckich poprzedniczek (Jurek 1998, s. 319).

[2] Landbuch I, nr 159.

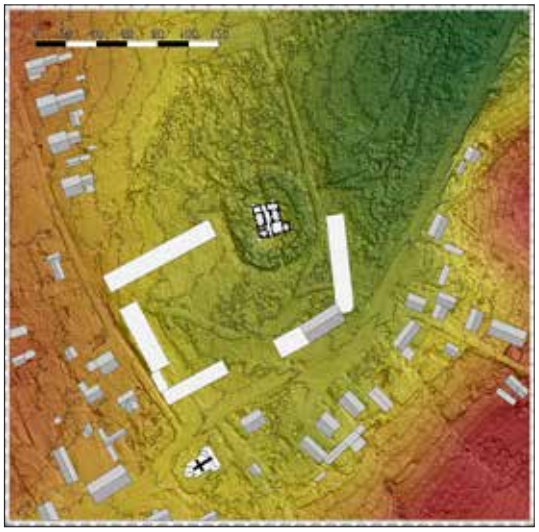
[3] Widział ją jeszcze Hans Lutsch (Lutsch II, s. 266).

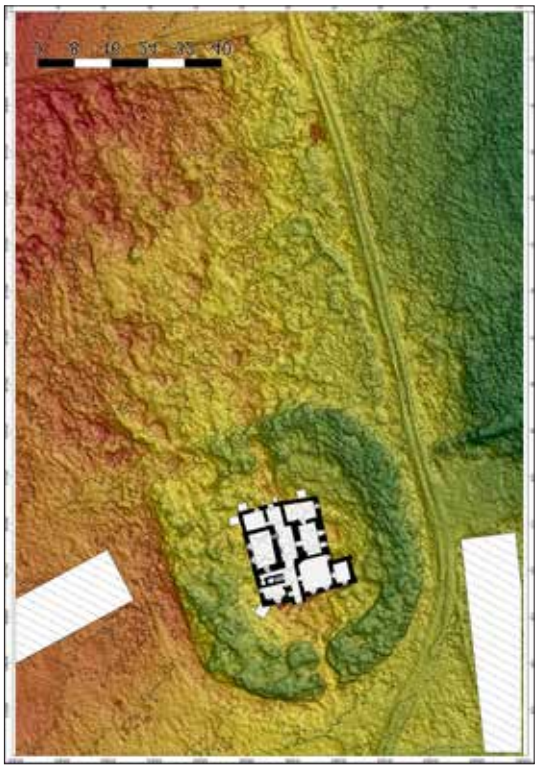
[4] RS 3, nr 3857.

[5] Landbuch I, nr 232.



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. 5063 Hohenfriedeberg, wyd. w 1936 r. (opr. PB)





Lokalizacja dworu i folwarku wg NMT (opr. PB)

w Kostrzy należał do Seidlitzów – Kunemana i jego żony Jutty i został on wówczas sprzedany Piotrowi Vulhabernowi[6]. W 1369 r. Piotr Schindel zwany Rosicz kupił w Kostrzy majątek od Reinolda Czegenberga[7], a w 1374 r. lenno kościelne od braci Henryka i Piotra Häslichtów[8]. Następnie ów Piotr lub jego syn był wymieniany w kontekście dóbr w Kostrzy aż do 1389 r.[9], a własność przedstawicieli tego rodu w ostatnich dekadach XIV i w XV w.[10] W tym czasie we wsi odnotowano także inne dobra rycerskie[11], więc nie da się wykluczyć, że była tam jeszcze jedna siedziba.

Faza 1 (XIV w.) – Zrąb dworu przy kościele stanowiła kamienna wieża mieszkalna[12], powstała być może z inicjatywy Häslichtów. Zbudowano ją na wyspie położonej na środku stawu bądź otoczono szeroką fosą wodną i zapewne palisadą. Jej płn. narożnik wzmacniała skośnie ustawiona

[6] Landbuch I, nr 159.

[7] Landbuch I, nr 305.

[8] W 1389 r. także prawo patronatu należało do Piotra Schindela i jego brata Mateusza (Landbuch II, nr 640).

[9] Landbuch II, nr 640, 1216, 1240, 1261.

[10] W latach 1393–1394 były tam dobra Piotra i Mikołaja Schindelów (APWr, Rep. 39, nr 36, k. 131; Landbuch II, nr 1375); w 1448 r. dobra Happela Schindela (APWr, Rep. 39, nr 41, k. 220–221).

[11] W 1366 r. dobra Henryka Reindfleischa zakupił Günter Molberg (Landbuch I, nr 127); w 1394 r. majątek Jana Reichego sprzedano braciom Wolframsdorfom (Landbuch II, nr 1176).

[12] Relikty wieży jako pierwszy odkrył Krzysztof Eysymontt (Eysymontt K. 2010, s. 279–280), jednakże zauważył jedynie połowę tego budynku. Powtórną lustrację ruiny dworu przeprowadzono w 2013 r. (Błoniewski 2013) i w 2023 r., korygując te ustalenia.



Ruina dworu od zach. Z lewej przypora najstarszej wieży (fot. PB, 2012)

przypora. Budynek o zewnętrznych wymiarach około 10,8 x 16,6 m był podzielony na dwie części. Jego grube, kamienne ściany wznosiły się na wysokość 3 kondygnacji, dodatkowo pod częścią płd. znajdowała się sklepiona piwnica. Z pierwotnego budynku zachowały się częściowo trzy ściany magistralne oraz ściana działowa. W ścianie wsch., na obu piętrach widnieją po dwa oryginalne otwory okienne w sklepionych wnękach, pozbawione niestety ciosowych obramień. Wymurowano je z cegły palcówki formatu średniowiecznego, co przesądza o wczesnej metryce budowli.

Faza 2 (1. poł. XVI w.) – Wieżę otoczono wówczas murem obwodowym od stron płd., częściowo płn. i wsch. Rozbudowane założenie uzyskało wymiary 16,7 x 21 m i otoczone było fosą wodną. Południową część dawnej wieży podzielono na dwa pomieszczenia, uzyskując typowy dla średniowiecza i wczesnej nowożytności, trójdzielny układ przestrzenny złożony z sieni, izby i komory. Wypełnienie zabudową wąskich przestrzeni między wieżą a murem obwodowym nastąpiło najpóźniej w 2. poł. XVI w., kiedy to jako właściciele wsi występowali przedstawiciele rodziny *von Bocke zum Heseliche*[13].

Faza 3 (4. ćwierć XVI w.) – Dwór obronny rodziny von Bock, trójkondygnacyjny na planie zwartym, zbliżonym do prostokąta o wym. (16,7 x 21 m), z narożnym alkierzem dobudowanym po stronie wsch. Powstały wówczas układ przestrzenny trudno zaliczyć do typowych. Główne wejście prowadziło od strony płn. do obszernej, sklepionej sieni zlokalizowanej w narożniku płn.-zach. Po drugiej stronie znajdowała się duża, kwadratowa izba (czeladna?), kryta stropem belkowym i połączona z alkierzem. Z sieni przez środek dworu przeprowadzono

[13] W 1550 r. połowę wsi posiadał Wolf von Bock Häslicht (Ritterdienste.SJ.1550, s. 19), wzmiankowany także w 1576 r. (Treblin 108, s. 120–124). W 1602 r., całość posiadali Heinrich i Siegmund von Bocke zum Heseliche (Ritterdienste.SJ.1602, s. 37).



Plan parteru dworu z podziałem na fazy: 1 – mur z XIV w., 2 – mur z 1. poł. XVI w., 3 – mur z 2. poł. XVI w., 4 – mur z lat 30. XVIII w. (opr. PB i MCh)



Pałac w Kostrzy, zdjęcie archiwalne z 1963 r. (Eysymontt K. 2010, s. 282, il. 344)

sklepiony przechód, idący na płd. W płd.-wsch. narożniku dworu znajdowała się kuchnia z dużym kominem, zapewne butelkowym. Otwór powstały po likwidacji komina w 2. poł. XVII w. zamknięto ceglanym sklepieniem krzyżowym. Pomieszczenia na zach. od przechodu stanowiły sklepione piwnice-spiżarnie. Krzysztof Eysymontt, opisując dwór w latach 90. XX w., zwrócił uwagę na wysoko osadzone sklepienia „drutowe", obecnie nieistniejące, i na fascjowe obramienia okien i drzwi „o mięsistej formie", co miało wskazywać na czas przebudowy renesansowej najwcześniej w latach 90. XVI w.[14] Na piętrach znajdowały się komory i izby mieszkalne. Funkcję tę potwierdza obecność reliktów wykuszy i szachtów latrynowych, wychodzących głównie na stronę zachodnią.

Od płd. bryłę dworu opięły grube przypory. Dwie z nich były położone przy narożniku płd.-zach.; trzecia wsparła dawny mur obwodowy od zach. Na ścianach alkierza i frontowej ścianie zachowały się szczątkowo pozostałości bonii sgraffitowych. W przypadku ściany frontowej wyłoniły się one spod barokowych tynków i pilastrów, pochodzących z czasu przebudowy z ok. 1730 r.[15], a także z działań restauratorskich z końca XIX w.[16]

Niestety po 1945 r. wartości artystyczne dworu (sgraffita, portal, pilastry) uległy niemal całkowitej destrukcji, a ostatnie wartościowe elementy budowlane, jak wysokie sklepienia o krawędziach podkreślonych szwem i resztki fascjowych obramień okiennych, są w ostatniej fazie rujnacji.

Literatura

Zimmermann 5, s. 223–224; Lutsch II, s. 266; Treblin 1908, s. 120–124; Pilch 2005, s. 160; Eysymontt K. 2010, s. 281–282; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, MCh, kw. źródł. DA, AK, red. TD

[14] Eysymontt 2010, s. 279–280.

[15] Wg Zimmermanna 5 (s. 223–224) w 1654 r. dwór należał do Tschirnhausów, w latach 1742–1743 do Marii i Johanna von Kreuzenstein, a w 1771 do Antonii Gaudecker z domu von Kreuzerstein. Ok. poł. XVIII w. właścicielem był Carl Sigmund von Zedlitz (Werner-F-Sch, s. 335).

[16] Pilch 2005, s. 160.



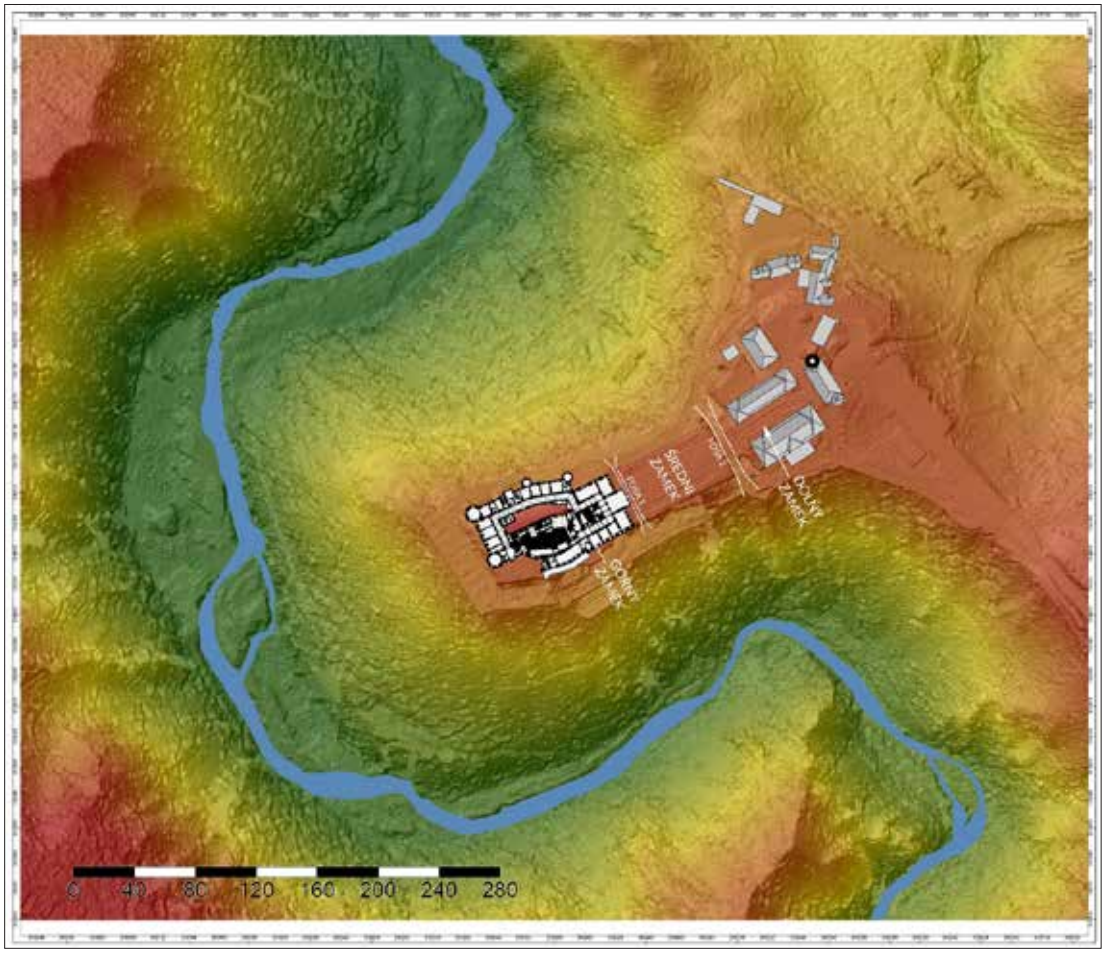
Zamek Książ w widoku z płd. (fot. MB, 2023)

KSIĄŻ (niem. *Fürstenstein*), gm. Wałbrzych

50.842194 N, 16.291567 E

Największy zamek na Śląsku (ob. w granicach adm. Wałbrzycha), rozłożony na wąskim skalnym cyplu (395 m n.p.m.) Pogórza Wałbrzyskiego, na długości ok. 300 m; ob. podzielony na dwa zamki. W średniowieczu były jednak nie dwa, lecz trzy – górny, średni i dolny, przedzielone głębokimi fosami. Książ szczyci się największą na Śląsku wieżą ostatecznej obrony i dodatkowo drugą – na dolnym członie warowni. Swej wielkości nie osiągnął wyłącznie w wyniku przebudów dokonanych przez szlachecką rodzinę Hochbergów, w rękach której znajdował się od 1509 po 1942 r. Wynikała ona raczej z wybitnego znaczenia militarnego i politycznego, jakie miał dla książąt świdnicko-jaworskich, zwłaszcza Bolka I Surowego

Po raz pierwszy Książ pojawił się w źródłach pisanych w 1293 r. jako element tytulatury księcia Bolka I – „*Bolko dei gratia dux Slesie et dominus de Wrstenberc*" i był przez niego konsekwentnie stosowany do śmierci w 1301 r. Tytuł ten był używany także przez jego synów, po podziale księstwa na część świdnicką Bernarda, jaworską Henryka i ziębicką Bolka. W trzecim pokoleniu tej linii Piastów posługiwał się nim nadal Bolko II świdnicko-jaworski i wdowa po



Zamki: górny, średni i dolny wg NMT (opr. PB)

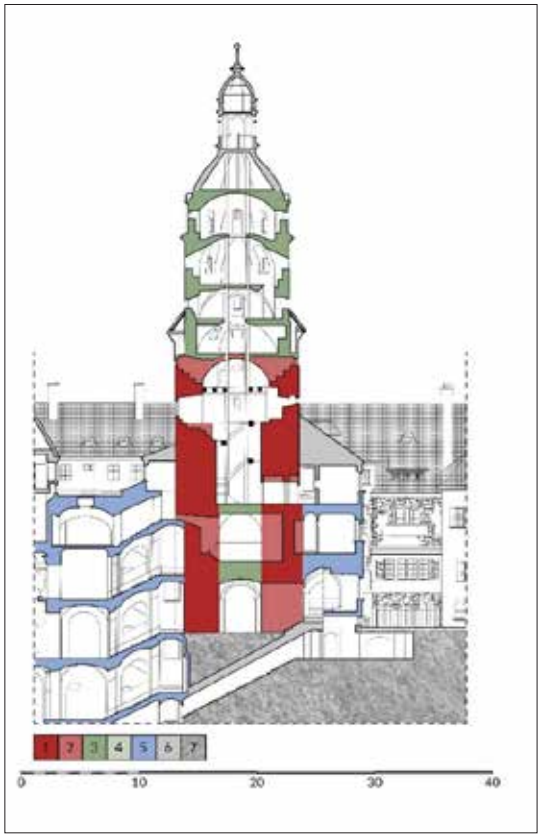
nim Agnieszka, a także Mikołaj ziębicki[1]. Rok 1293 r. został uznany za przybliżoną datę budowy zamku[2].

Faza 1 (1291–1301) – Najstarszą murowaną budowlą na górnym zamku była czworoboczna wieża ostatecznej obrony, tzw. bergfried, z głębokim na 11 m szybem lochu głodowego. Przez porównanie z analogicznymi wieżami z terenu Niemiec można powiedzieć, że najwcześniej mogła ona powstać w 4. ćwierci XIII w., a więc za czasów władztwa księcia śląskiego Henryka IV Probusa (1270–1290) lub, co bardziej prawdopodobne, księcia świdnickiego Bolka I (1291–1301). Równocześnie z wieżą lub nieco później powstały kolejne dwie sprzężone z sobą budowle – mur obronny górnego zamku i dom północny – piętrowy budynek o funkcji mieszkalnej, zrośnięty tyłem z płn. odcinkiem tego muru. Na tym etapie zrealizowano podstawowy program funkcjonalny zamku jako siedziby mieszkalno-obronnej. Pod domem północnym znajdowała się kamienna piwnica piwowarska (ob. poziom I piętra).

Nieco młodszą budowlą była 3-kondygnacyjna wieża rezydencjalno-obronna o narysie załamanego prostokąta (mieszcząca na I piętrze tzw. Salę Krzywą), która została usytuowana na płd. zboczu skalnego cypla, na zewnątrz (!) muru obronnego. Jej wyjątkowe położenie tłumaczy

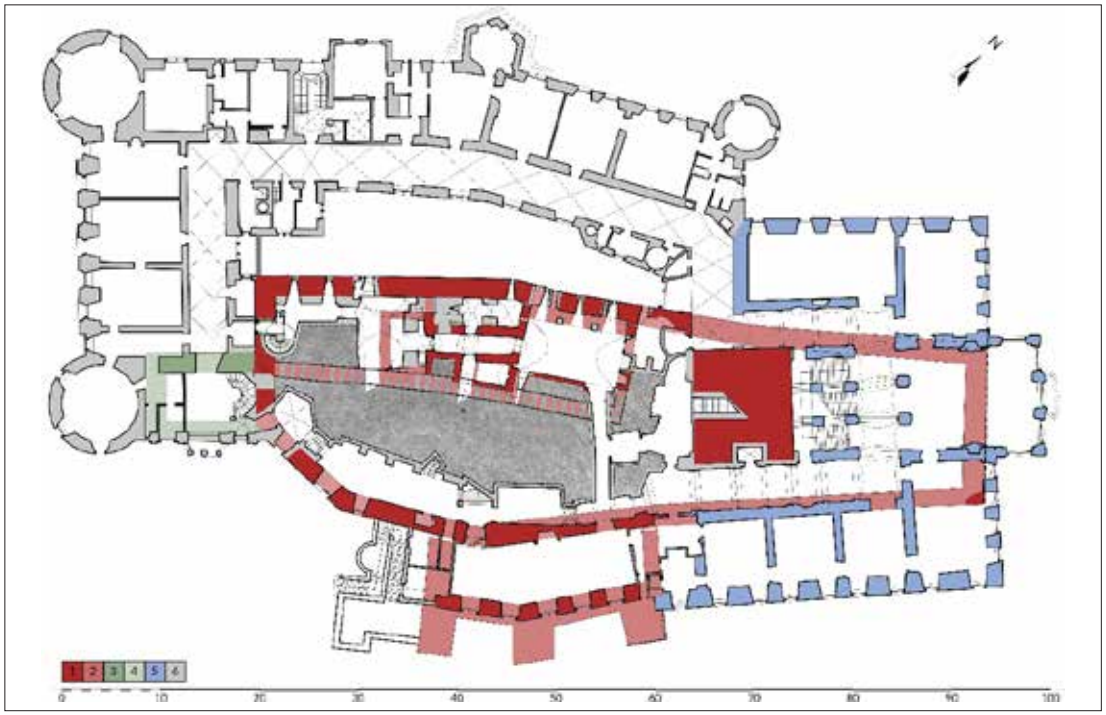
[1] SUb VI, nr 91, 94, 117, 123, 125, 130 i nn.; Boguszewicz 2010, s. 9.

[2] Kerber 1885, s. 2.

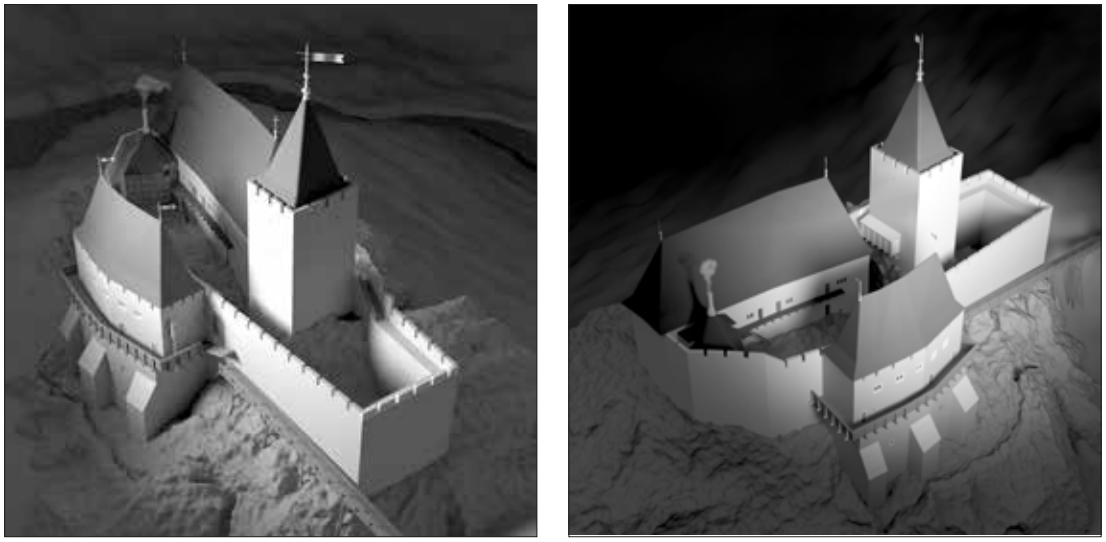




Dziedziniec Północny z widokiem na bergfried (fot. M. Chorowska, 2023)



Przekrój wieży i rzut ob. I piętra górnego zamku z podziałem na fazy: 1 – ok. 1300 r. mury zachowane, 2 – ok. 1300 r. mury rekonstruowane, 3 – ok. 1600 r., mury zachowane, 4 – ok. 1600 r., mury rekonstruowane, 5 – 1650–1750, 6 – 1. poł. XX w. (opr. MCh, MN)



Wizualizacje Książa ok. 1300 r. (wg MCh, opr. PL)

szczupłość dziedzińca górnego zamku oraz walory obronne samego zbocza, stromo opadającego ku dolinie Pełcznicy. Bryłę wieży podparto 3 przyporami. Czas budowy można przybliżyć do lat 1280–1320 na podstawie trójlistnej formy[3] okien jej dolnej kondygnacji. To również wskazuje na atrybucję „księcia Śląska, pana na Książu" Bolka I, który wówczas odnosił swoje największe sukcesy polityczne. Jeśli więc nawet za początkami Książa stała myśl założycielska któregoś z wrocławskich Henryków, czego nie można wykluczyć, to w ostatniej dekadzie XIII w. Książ był tytularną rezydencją Bolka I Surowego. Majestatyczny donżon wzniesiony nad wąwozem Pełcznicy i widoczny z terenu Starego Książa był manifestem architektonicznym władzy Bolka nad księstwem, które będąc dotąd najbiedniejszą częścią Śląska, stało się pod jego rządami wiodącym organizmem politycznym w regionie.

Najstarszy dokument bezpośrednio dotyczący Książa pochodzi z 1337 r.[4] W 1355 r. został on odnotowany w związku z podporządkowaniem przez Bolka II „zbuntowanych" zamków w rejonie Wałbrzycha. Dotyczyło to m.in. *castrum Fürstinberg* zdobytego na Kekelonie Czirnen – rycerzu, który w świetle wcześniejszych dokumentów jawił się jako ważna postać w księstwie i zaufany burgrabia Bolka II. Tło tego zdarzenia nie jest jasne[5]. Po odzyskaniu zamku przez Bolka II na burgrabiego Książa powołano Bernarda von Zedlitz (1356–1371)[6], świadka dokumentów książęcych wystawianych w Świebodzicach. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt zmiany nazwy zamku na Fürstenstein, mimo pozostawienia dawnej formy – Fürstenberg w tytulaturze książęcej; jak w wypadku dwóch dokumentów książęcych z 1356 i 1360 r. Przed 1386 r. zamek przeszedł na własność zagadkowej Elżbiety z Prochowic[7], która sprzedała go staroście króla czeskiego Beneszowi z Choustnika[8]. Pod rządami Benesza pojawił się w Książu urząd burgrabiego starościńskiego, który wpierw sprawował Mikołaj von Gerhardsdorf, odnoto-

[3] 1289/90–1314 Bolków-Siedlęcin.

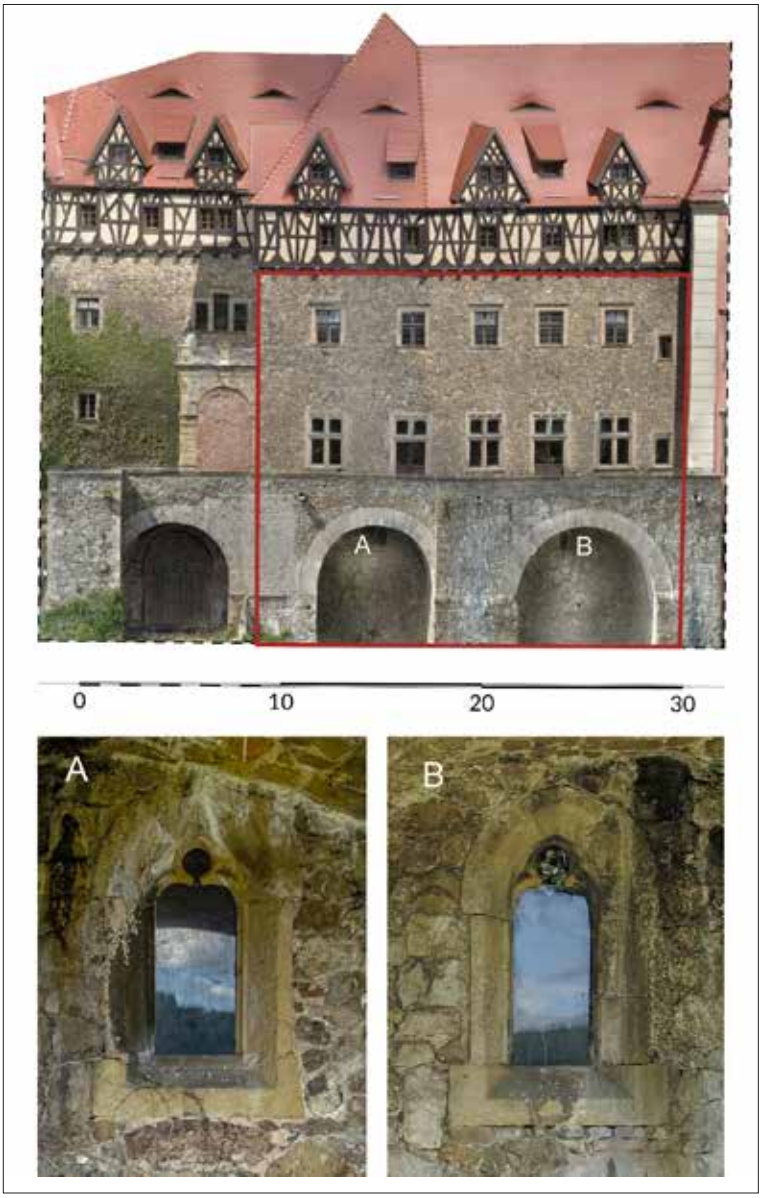
[4] Bolko II zapewnił Świebodzicom prawo do wypasu bydła na obszarze od Pełcznicy aż do zamku Książ (RS 5, nr 5882).

[5] Goliński 2003, s. 130.

[6] RŚl III, nr 351; Landbuch I, nr 241, 487, 519–521; RŚl V, nr 336.

[7] Jej pozycja przewyższała status wszystkich innych kobiet w księstwie.

[8] Landbuch II, nr 864; sprzedaż nastąpiła w 1386 r.



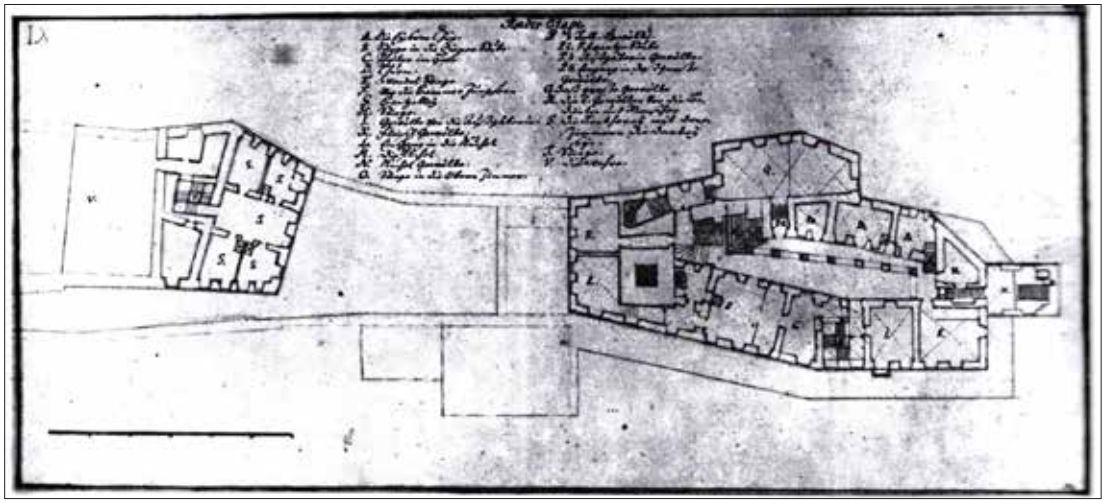
Ortofotomozaika elewacji Domu/Donżonu Południowego i „datujące" okienka trójlistne (opr. MB)

wany w 1387 r.[9], a zamek stał się siedzibą „burgrabiów starościńskich".

Faza 2 (XIV w.) – Nie zostało dotąd wyjaśnione, kiedy na skalnym grzbiecie, na płn.-wsch. od głównego zamku powstały dwa kolejne – podzamcza średnie i dolne, oddzielone od siebie fosami i ujęte drugim – dolnym obwodem murów obronnych. Obwód ten zaczynał się już na górnym zamku, w rejonie bergfriedu, który ujęto w rodzaj międzymurza o U-kształtnym zarysie[10]. Jego dwa ramiona sięgały na zach. poza bergfried – płd. dochodziło do ściany wieży Krzywej, a płn. łączyło się z murem obronnym górnego zamku. Wsch. część międzymurza obejmowała całe środkowe podzamcze a być może także

[9] CDS XXVII, s. 179. W 1389 r. Benesz wziął pożyczkę od Jana Czirasa, dla której Książ był zabezpieczeniem, czyli zastawem (Landbuch II, nr 710).

[10] Podobne międzymurza otrzymały w XIV w. dwa inne zamki – Cisy i Nowy Dwór w rejonie Wałbrzycha.



Plan z 1719 r. z biblioteki zamkowej (Grundmann 1982, il. 206)

i dolne. Nie jest to jasne, podobnie jak i metryka dolnego zamku oraz jeszcze jednej cylindrycznej wieży w typie bergfriedu, która oddalona o 170 m od wieży górnej panowała nad jego rozległym terenem i drogą prowadzącą do głównych części warowni. Jej najniżej położone pomieszczenie (piwnica) zostało nakryte kamienną kopułą.

W 1402 r. burgrabią zamku był Bernard Zettritz[11], natomiast w 1410 r. został nim Jan von Chotienitz (Chotěníc), który nabył Książ z dobrami za sumę 400 kop groszy praskich[12] i tam rezydował[13]. Gdy umarł w 1428 r., majątek odziedziczył jego syn Janko Młodszy. W 1430 r. panem na Książu był Herman Zettritz i mimo sporu o Książ prowadzonego z Jankiem z Choténic i Gotsche Schaffem[14] w latach 1445–1455 nadal „siedział" na Książu[15] i wystawiał na zamku dokumenty[16].

W 1463 r. warownia przeszła w ręce Jerzego z Podiebradów, który przekazał ją swemu zaufanemu dowódcy wojskowemu Birce z Nassidel. W 1466 r. Birka odstąpił Książ wraz ze Świebodzicami braciom Hansowi i Nikolausowi Schellendorfom z Rogowca w ramach zastawu za 5200 guldenów. Niebawem Schellendorfowie podzielili swój majątek i Książ z Rogowcem pozostał przy Hansie, zaś Nikolaus powrócił do rodzinnego Pankowa. W trakcie wojny sukcesyjnej o Śląsk Hans Schellendorf był jednym z najwytrwalszych stronników Jerzego z Podiebradów, a po jego śmierci w 1471 r. Władysława Jagiellończyka w walce z królem węgierskim Maciejem Korwinem i wspierającym go Wrocławiem. Zdołał też dwukrotnie obronić zamek przed atakiem wojsk węgierskich w 1475 i 1477 r. Dopiero kolejne oblężenie z 1482 r., zorganizowane przez stany śląskie i łużyckie oraz wojska węgierskie, złamało opór niepokornego feudała[17]. W rok po zdobyciu zamku król Maciej Korwin wykupił go z zastawu wraz z przynależnymi dobrami[18] i przekazał rezydującemu odtąd na Książu kapitanowi wojsk królewskich i staroście Georgowi von Stein.

Faza 3 (1483–1490) – W okresie administrowania zamkiem Stein dokonał szeregu inwestycji.

[11] Czettritz, s. 9.

[12] AAWr, DL, sygn. W 28.

[13] 1425 r. – Janko z Chotémic, siedzący na Książu (AAWr, DL, sygn. W 28).

[14] APWr, DmSch, nr 724/Fach XXXI, nr 3.

[15] Czettritz, s. 29, 90, 95, 123, 125, 128–129, 135–136, 142.

[16] Czettritz, s. 120–121, 124–125, 133; Czettritz, s. 218–219.

[17] W 1475 r. król Maciej Korwin wysłał na zamek Książ 400 konnych i 200 pieszych (Pflug, s. 6).

[18] APWr, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 5496, nr 5521.



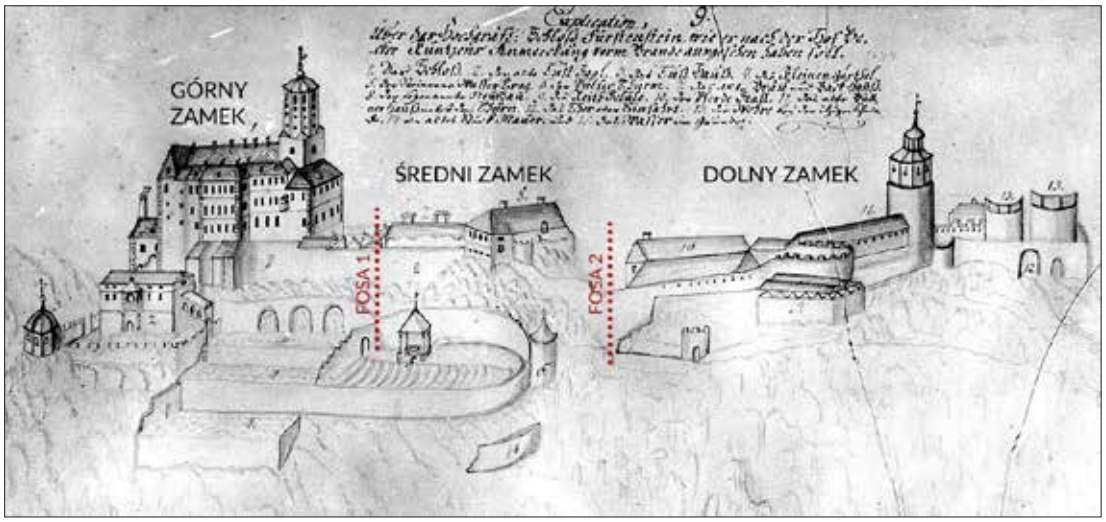
Dziedziniec Czarny; w głębi widoczny dach na Skrzydle Zachodnim; na pierwszym planie łącznik rozpięty pomiędzy Domem Północnym (po prawej) i Południowym (zdjęcie archiwalne ze zbiorów Mateusza Mykytyszyna, ok. XIX/XX w.)

Na krańcu górnego zamku, na skale zamykającej Czarny Dziedziniec powstało krótkie skrzydło zach. Na dolnym zamku rozbudowano dawną bramę wjazdową o monumentalny zespół bastej i szyi bramnych, które rozdzieliły wjazd dla wozów i konnych od furty dla pieszych.

Pod koniec tego stulecia Książ był już potężną twierdzą. Jeśli za podstawę opisu przyjąć najstarsze widoki i plany zamku z 1694 i 1719 r., to cofając się w czasie, można stwierdzić, że granica pomiędzy górnym i średnim członem warowni od jakiegoś czasu się zacierała, ponieważ dzieląca je fosa została wypełniona przez budynki dostawione od wsch. do bergfriedu. Majdan średniego zamku stał się przedpolem dla zamku górnego, a całe założenie ujęto pasem muru obronnego, który obniżał się w miejscu przechodzenia nad fosą między członami średnim i dolnym. Fosa ta pozostała czytelna do dziś. W legendzie do planu z 1719 r. czytamy o dwóch wielkich bastejach (*das grose Rondel*) – frontowej i tylnej. Pierwsza z nich, na planie półkola, znajdowała się po stronie zamku średniego, tuż nad tą fosą i płynącym nią (okresowo?) ciekiem wodnym. Druga na wydłużonym, podkowiastym planie osłaniała wyjście tylne (ucieczkowe?) z górnego zamku. Na planie z 1694 r. widnieje jeszcze trzecia wielka basteja wychodząca na wsch. z zamku dolnego[19] oraz potrójne mury obronne osłaniające tarasy (artyleryjskie?). Powstanie tych dzieł można raczej wiązać z działaniami Georga von Stein, podjętymi w celu poprawy obronności warowni (lub starostów Władysława Jagiellończyka) niż Hochbergów dzierżących ją w XVI w.

W 1497 r. król Czech Władysław Jagiellończyk, który przejął władzę po śmierci Korwina (†1490), wydzierżawił dobra książańskie (2 miasta, 5 zamków i 17 wsi) za 10 tys. groszy praskich swemu kanclerzowi Janowi Schellenbergowi.

[19] Opisana jako dom koniuszego (?).



Zamek Książ wg stanu sprzed 1694 r. (Grundmann 1982, il. 208)

Nowa epoka w dziejach zamku rozpoczęła się w 1509 r., kiedy to zakupił go Kunz (Konrad) von Hoberg[20]. Przez następne 400 lat Książ był dla Hochbergów najważniejszą siedzibą, stale rozbudowywaną i upiększaną, która stała się jedną z najznakomitszych rezydencji szlacheckich w Europie Środkowej.

Faza 4 (2. poł. XVI w.) – Pierwsza nowożytna przebudowa Książa nastąpiła w latach 1548–1555, kiedy to Konrad II von Hoberg wydatkował na zamek 4000 szoków miśnieńskich[21]. O kolejnej informuje data „1580" wykuta na nadprożu okiennym renesansowego wykusza w Domu Północnym, na parterze (obecna Sala Myśliwska na I piętrze). Były tam pomieszczenia o funkcji administracyjnej i gospodarczej, jak kancelaria, pokoje służby, a pod wykuszem lokalność opisana jako „piwnica na mięso". W skrzydło płn. wprowadzono czterobiegową klatkę schodową, a jej okna oraz okna wykusza otrzymały obramienia fascjowe.

W 1605 r. Konrad III von Hoberg spłacił długi lenne i wykupił prawa do majątku książańskiego. Cesarz Rudolf II potwierdził je jako wolną własność dziedziczną. Cesarska komisja szacunkowa dokonała wtedy opisu zabudowy Książa[22]. Jej głównymi elementami były stara wieża i skrzydła mieszkalne przy murach górnego zamku, otaczające soczewkowaty dziedziniec. Na dolnym zamku znajdowały się stajnie, browar, kuźnia i dwie łaźnie. Po stronie płd. założono ogród francuski. W czasie wojny 30-letniej (1618–1648) warownia była wielokrotnie zdobywana i niszczona.

Faza 5 (1648–1655) – Po ustaniu działań wojennych przystąpiono do przebudowy zamku. Rozebrano zewnętrzne fortyfikacje, a na ich miejscu zaczęto zakładać ogrody[23], co zamieniło warownię w wygodną rezydencję. Także kuchnię górnego zamku przeniesiono poza mur obronny na stronę zach. i połączono z Czarnym Dziedzińcem biegiem schodów i przejściem przebitym przez mur obwodowy. Tam też zaczynały się biegi schodów prowadzące na dolne tarasy i ogrody urządzone na przedpolu murów.

[20] Nazwiska Hochberg używano od XVII w. Kerber 1885, s. 26. W 1516 r. Konrad Hoberg był już wzmiankowany jako rycerz z Książa (AAWr, DCh, sygn. 16.05.1516).

[21] Kerber 1885, s. 34; Zivier, s. 12.

[22] Lutsch II, s. 237.

[23] Zivier, s. 11.



Książ od płd., akwaforta kolorowana wg F.B. Wernera z 1738 r. (zbiory PS)



Książ w widoku płd.-wsch., chromolitografia, wyd. Dunckier 8, 1857–1883 (zbiory PS)

W tym czasie właścicielem Książa był baron, a następnie hrabia Jan Henryk I von Hochberg (1628–1669), wszechstronnie wykształcony, zapobiegliwy i gospodarny. W 1683 r. jego następca Jan Henryk II (1669–1698) uzyskał dziedziczny tytuł hrabiego Rzeszy, a kolejny właściciel – Konrad Ernest Maksymilian (1705–1742) dokonał istotnej przebudowy zamku (1718–1724). Pracami kierował budowniczy Felix Anton Hammerschmidt ze Świdnicy[24].

Faza 6a (1671–1698) – Budowa skrzydła płd. w stylu włoskiego baroku przekształciła zamek w rezydencją pałacową. Za Jana Henryka II obudowano wieżę główną 3 skrzydłami pałacu z amfiladą salonów i apartamentów; skrzydło płn. połączono z wnętrzem wieży przejściem na poziomie obecnej 5 kondygnacji. Starszą zabudowę podwyższono o II piętro, a wszystkie narożniki zamku otrzymały wyraziste boniowanie.

Faza 6b (1718–1734) – Zamek średni został przekształcony na dziedziniec honorowy i utworzył przedpole dla monumentalnego traktu frontowego pałacu. Nowy trakt mieścił hol, paradną klatkę schodową oraz dwukondygnacyjną Salę Maksymiliana. Przy przebudowie zamek piastowski w znacznej części został zachowany. Na dolnym zamku zbudowano dwie oficyny mieszkalne oraz dwuwieżowy budynek biblioteki z główną bramą wjazdową.

Jan Henryk V von Hochberg (1764–1782) zamienił dobra książańskie w ordynację i został pierwszym ordynatem na Książu. Pod koniec XVIII w. Jan Henryk VI dzięki małżeństwu został spadkobiercą Wolnego Państwa Stanowego Pszczyny. Na fali romantyzmu ogrody zamkowe zamieniono w rozległy park w stylu angielskim, zaprojektowany przez heskiego architekta i malarza Christiana Wilhelma Tischbeina, autora odbudowy Starego Książa. W 1846 r. Jan Henryk X von Hochberg (1833–1855) otrzymał tytuł książęcy von Pless.

Faza 7 (po 1855 r.) – Przeprowadzono prace na dolnym zamku przy bibliotece. Na górnym zamku przebudowa dachu skrzydła zach. na stromy, „gotycki" z iglicami, wg proj. architekta Georga Friedricha Hitziga (1861–1866) z Berlina. Podobny dach otrzymało skrzydło płn. Na parterze (mowa o późniejszej Sali Konrada) wprowadzono nowoczesną kuchnię, a w pomieszczeniu z wykuszem z 1580 r. zorganizowano spiżarnię. Taki układ widnieje jeszcze na planie archiwalnym przyziemia górnego zamku z 1913 r. Trzy potężne przypory skrzydła mieszczącego Salę Krzywą zostały połączone arkadami; data „1866" wyryta

[24] Lutsch II, s. 237.



Założenie zamkowe w Książu, rysunek kolorowany F.B. Wernera, poł. XVIII w.

na kluczu jednej z nich. Taras przed Salą Krzywą objął również przyległe skrzydło barokowe.

W 1891 r. Jan Henryk XV poślubił w Londynie Marię Teresę Cornvallis-West Delawarr, zwaną księżniczką Daisy, spokrewnioną z angielską rodziną królewską. Kilka lat później tytuły i ogromny majątek Hochbergów stały się własnością Jana Henryka XV, który przystąpił do rozbudowy zamku (1909–1923). Prowadzili ją architekci – Ludwig von Scheinert z Pszczyny (do 1910), a następnie Humbert Walcher von Molthein z Wiednia (1910–1923).

Faza 8 (1910–1923) – Zamek od zach. i płn. powiększono o dwa nowe, potężne skrzydła w stylu południowego, niemieckiego renesansu, daleko wychodzące poza średniowieczne mury obwodowe. Przebudowa przywróciła książańskiej rezydencji cechy zamkowe – ogrom, malowniczość i addycyjny charakter brył z licznymi wieżami, basztami, szczytami i lukarnami. Jej najwyższa kondygnacja przybrała formę ryglówki z motywem „dzikiego męża". Mieściły się tam apartamenty dla gości książęcej pary, stanowiącej śmietankę towarzyską Europy. Ok. 1911 r. poddano gruntownej przebudowie stary Donżon, w związku z dostosowaniem jego poziomów do przyległego skrzydła barokowego. W tzw. Sali Krzywej, na poziomie I piętra wprowadzono neogotyckie sklepienia żebrowe nawiązujące do rodzimego nurtu średniowieczno-renesansowego. Podobny charakter uzyskały obramienia okien obniżonych i przekutych na nowo. Główną wieżę zamkową zakończono kopulastym hełmem z latarnią. Poszerzono zamkowe tarasy i przeprojektowano najbliższe otoczenie. Na przełomie XIX i XX w. Hochbergowie należeli do szczytów finansjery niemieckiej i europejskiej, a zamek Książ osiągnął apogeum swojej świetności.



Książ po rozbudowie z lat 1910–1923 w widoku płn.-zach. (fot. MB, 2023)

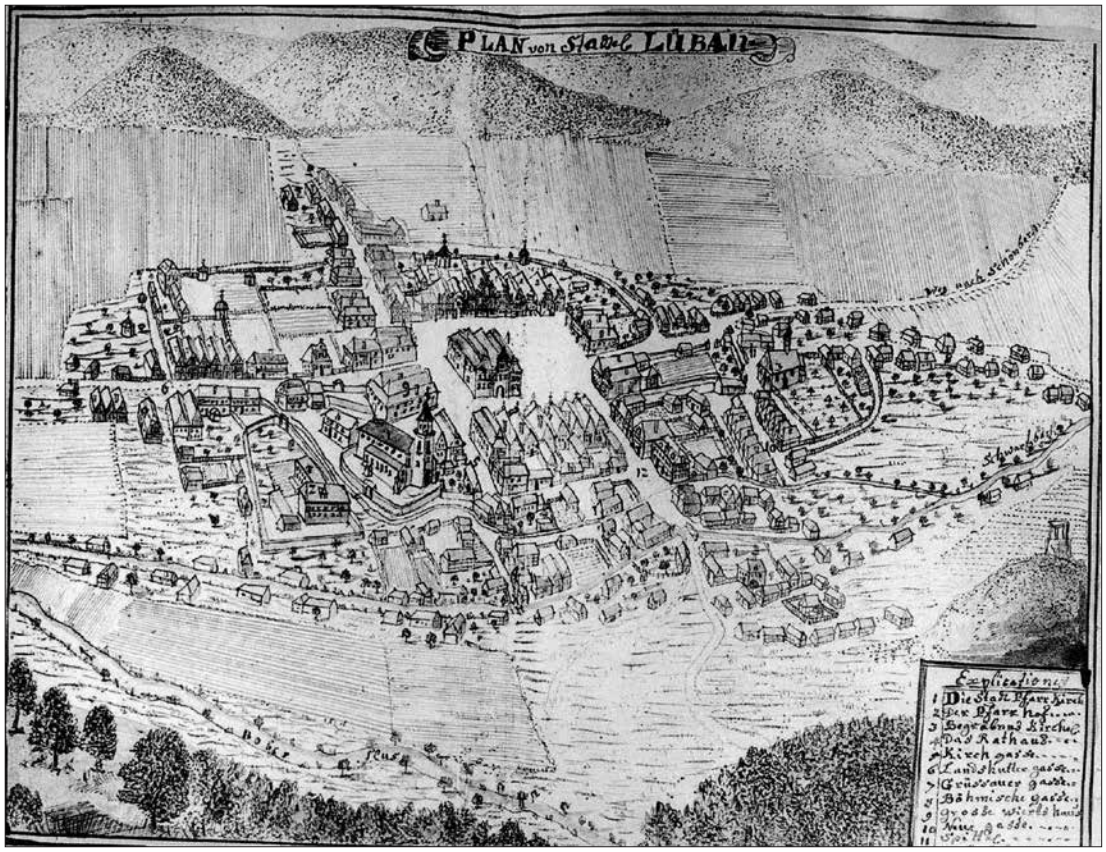
Kolejne lata przyniosły stopniową utratę fortuny rodowej Hochbergów, co zapoczątkowało powolny upadek zamku. Na początku II wojny światowej na dobrach ustanowiono powiernictwo państwa niemieckiego. W 1943 r., w ramach projektu Riese do działań przystąpiła paramilitarna organizacja Todt. Rozpoczęła się adaptacja zamku na siedzibę Ministerstwa Spraw Zagranicznych III Rzeszy i kwaterę Adolfa Hitlera, co spowodowało dewastację wnętrz, przebijanie ewakuacyjnych szybów windowych i systemu tuneli kutych w skale pod zamkiem. Prace wykonywali więźniowie z obozu koncentracyjnego Gross-Rosen. Wokół zamku utworzono strefy ochronne, a całość działań okryto tajemnicą.

Literatura

Müller 1837, s. 1–16; Kerber 1885; Lutsch II, s. 237–243; Zivier 1909; Ebhardt 1939, s. 471; Guerquin 1957, s. 54–55; Grundmann 1982, s. 98–99; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 520–525; Goliński 2003; Pilch 2005, s. 380–384, Boguszewicz 2010, s. 9, 262–266, Chorowska, Mruczek 2025.

Autorzy

AB, MCh, kw. źródł. DA, red. MCh



Panorama Lubawki, rysunek F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w. (Wiszewski 2015, s. 506)

Lubawka (niem. *Liebau*), gmina Lubawka

Hipotetyczny zamek książęcy, nieustalone miejsce po dworze wójtowskim

Obszar tzw. Bramy Lubawskiej – obniżenia śródgórskiego w Sudetach Środkowych – stanowił już we wczesnym średniowieczu naturalny łącznik komunikacyjny między terytoriami Śląska i Czech. Jego zasiedlanie zaczęło się jednak dopiero w 2. poł. XIII w., w ramach kolonizacji opartej na prawie zachodnim. Istotną okolicznością mogło być wyznaczenie w tym rejonie granicy między władztwami króla czeskiego Wacława II i księcia Bolka I w 1289 r. w związku z włączeniem okręgu Chełmska do ziem śląskich[1]. Trzy lata później istniało już „nowo założone miasto Lubawka" (*nova civitas Lubauia*)[2] stanowiące ośrodek władzy sądowniczej i lokalnej wymiany handlowej.

Zgodnie z praktykowanym na Śląsku modelem lokacji miejskiej Lubawka uzyskała samorząd, grunty komunalne, przywileje ekonomiczne, szachownicowe rozplanowanie „strefy budowlanej", a także instytucję sądowniczą, którą był wójt, posiadacz dziedzicznego wójtostwa. Zapewne do tutejszych wójtów odnoszą się

[1] SUb V, nr 427.

[2] SUb VI, nr 65. Jeśli przyjąć, że z Lubawki pochodzili Friczko, Arnold i Nicolaus *de Lubavia* odnotowani w 1284 r. we władzach Dzierżoniowa (RS nr 1773), to czas lokacji osady należałoby przesunąć o prawie dekadę.

dokumenty książęce wzmiankujące panów „z Lubawki" (1290–1301 Heinrich[3]; 1314 *Nicolaus von Lubavia*[4]), nic jednak nie wiadomo o ich siedzibie.

Być może właśnie wójtostwo było miejscem, w którym książę Bolko II wystawiał dokumenty w latach 1355–1366[5]. O posiadłości tej mówi dopiero dokument księżnej Agnieszki z 1369 r. potwierdzający darowiznę zmarłego księcia na rzecz klasztoru cystersów w Krzeszowie (dokonaną w 1360 r.). Przedmiotem donacji było wójtostwo z całym jego majątkiem, a także „z przyległym dworem usytuowanym tamże, który jest murowany i kamienny, wraz ze wszystkimi budynkami drewnianymi i kamiennymi"[6]. O warowności owej *curia* (…) *murata et lapidea* brak danych.

Żaden ze średniowiecznych przekazów pisanych nie wzmiankuje w Lubawce budowli dającej się interpretować jako warowny ośrodek władzy (Burg, Schloss, Haus itp.). Teza o istnieniu takowej – „w miejscu, które dziś zajmuje ratusz" – pojawiła się po raz pierwszy w leksykonie zamków śląskich K. Müllera z 1837 r. i była elementem narracji o początkach miasta: przed wiekami stał w okolicy kościół pielgrzymkowy, a ponieważ rycerze-rabusie napadli pielgrzymów – ok. 1290 r. książę Bolko I zwalczył ich, kazał postawić zamek, a potem zbudować miasto[7]. Podstawy tej legendy stworzył E. Naso (1667), choć w jego opowieści warownia nie występuje: „Na rynku, gdzie obecnie [jest] urządzony browar, stał w przeszłości stary dom myśliwski (*Jäger-Hauß*), który zburzono przy wznoszeniu miasta"[8]. Przekaz Müllera był później bezkrytycznie powielany w leksykonach, publikacjach krajoznawczych i popularno-naukowych[9].

Współcześnie z hipotetyczną siedzibą Bolka I zaczęto kojarzyć wzmianki o wzniesieniu zwanym w XVII w. *Tatterberg* (później *Tatarberg*), na którym – jak pisał E. Naso – znajdowano „tatarskie podkowy" i groty strzał. Archeolodzy zlokalizowali to stanowisko ok. 900 m na wsch. od rynku[10], historycy – na „wzgórzu szubienicznym" (*Galgenberg*) ok. 600 m na płd. zach. od centrum miasta[11]. Ale w żadnym z tych miejsc nie ma śladów obwałowań, fos itp. umocnień.

Literatura

Naso 1667, s. 249; Zimmermann 5, s. 79; Müller 1837, s. 529; Guerquin 1957, s. 57; Grundmann 1982, s. 153; Boguszewicz 2010, s. 230–231; Wiszewski 2015, s. 23, 27.

Autorzy

AK, kw. źródł. DA, red. AK

[3] SUb V, nr 488; VI, nr 39, 85; RS nr 2125, 2214, 2255, 2262, 2301, 2629.

[4] RS nr 3416.

[5] CDS XX, nr 117; APWr, Rep. 83 nr 111/93; Dokumenty miasta Świdnicy, nr 145/U 181, nr 149/U 185.

[6] Landbuch I, nr A 12.

[7] Müller K.A. 1837, s. 529.

[8] Naso 1667, s. 247, 249; informacja powtórzona w: Zimm. 5, s. 77, 79. Nt. legendy o początkach Lubawki zob. Wiszewski 2015, s. 21–23.

[9] Np. Knie 1845, s. 855; Guerquin 1957, s. 57; Grundmann 1982, s. 153.

[10] AZP, 88-19, st. nr 1 (zob. https://zabytek.pl/pl/obiekty/773365/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_A__EA.36748/1); Demidziuk 2000, s. 28-29; Boguszewicz 2010, s. 231

[11] Baier 1929, s. 600. Położenie Galgenberg'u dokumentuje mapa: Regler circa 1770, ark. 63.



Kamienna ściana spichlerza z oknami przebitymi w XVIII w.

LUBIECHÓW (niem. *Alt-Liebichau*), gm. Wałbrzych

50.8302396 N, 16.3261129 E

Rycerski dwór obronny typu motte, w 2. poł. XVIII w. przebudowany na spichlerz

Lubiechów to jedna z nielicznych wsi w tej części Sudetów, które leżą na obszarze górskim i mają – w zgodnej opinii historyków – słowiańskie początki[1]. Być może do niej odnosi się wzmianka z 1255 r. odnotowująca osadę *Lubesov*. Z pewnością w czasie zagospodarowywania terenów puszczańskich (przed 1337 r.) osada ta została rozplanowana według modelu wsi łanowej, z zabudową rozciągniętą wzdłuż Lubiechowskiej Wody[2]. Rycerscy właściciele Lubiechowa notowani są dopiero od 2. poł. XIV w.: Günther von Rohnau (1362)[3], bracia Hans, Thammon i Conrad von Rohnau (1385–1407), którzy tu rezydowali (pisali się *zur Lobechow gesessen* bądź *de Lobechaw*)[4]. Po wymarciu lubiechowskiej gałęzi rodu wieś przeszła na własność kamery królewskiej i w 1474 r. król czeski Władysław Jagiellończyk nadał ją w lenno braciom Hansowi i Nickelowi Predel[5].

Faza 1 (2. poł. XIV w.) – Rycerski dwór obronny typu motte wzniesiony przez Tammona Rohnaua na sztucznie usypanym kopcu o średnicy ok. 30 m i otoczony z trzech stron wodną fosą, szerokości ok. 12–20 m. Założenie umiejscowione zostało w górnej części wsi, zw. Oberhof, w rozległym obniżeniu dolinnym u zbiegu trzech cieków wodnych. Zabudowania rycerskiego majątku ziemskiego z murowaną siedzibą pańską (wieża mieszkalna?) powstały w miejscu najlepiej przystosowanym do obrony. Szczyt kopca tworzył czworoboczne plateau, na którym stoi obecnie budynek spichlerza (datowany na podstawie formy otworów okiennych na XVIII w.). W płn. części stożka między ścianą budynku a krawędzią nasypu widoczny jest kamienny narożnik starszej budowli.

[1] Treblin 1908, s. 38; Häufler 1932, t. 1, s. 18.

[2] Zob. NMT (czytelny układ miedz śródpolnych w płd.-wsch. części areału wsi); Häufler 1932, t. 1, s. 26.

[3] Zimmermann 5, s. 463.

[4] Landbuch II, nr 38, 709, 1023; Landbuch III, m.in. nr 203, 853, 1024.

[5] APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 881/U 959; Zimmermann 5, s. 463.

W bliżej nieustalonych okolicznościach część Lubiechowa uzyskała rada miasta Świdnicy i w następstwie tego – w ramach wojen toczonych przez świdnicko-jaworskich panów zamkowych z miastami śląskimi – majątek ten (lub cała wieś) został w 1479 r. zawłaszczony przez Hansa von Schellendorf, pana na Książu[6]. Po zdobyciu Książa na rozkaz Macieja Korwina i konfiskacie dóbr książańskich rzeczony majątek stał się ponownie własnością Świdnicy; później należał do patrycjuszowskiej rodziny von Monau, a w 1517 r. został zakupiony przez Konrada von Hochberg z Książa[7].

W 2. ćwierci XVI w. większa część wsi stanowiła własność i siedzibę Nickela von Schellendorf (1533–po 1550)[8]. W 1563 r. jego synowie Anton, Bernhard, Hans i Friedrich podzielili ojcowiznę na 4 majątki. Część należącą do Hansa – *Ober--Vorwerk* ze średniowiecznym dworem (?) – zakupił w 1595 r. David von Schindel, a w 1611 r. nabył ją Christoph II von Hochberg, włączył do dóbr książańskich i na gruntach folwarku założył kolonię *Neu-Liebichau*[9]. W 1662 r. dwa inne majątki – *Ober- und Nieder Liebichau* – kupił od Georga Friedricha von Zedlitz Hans Heinrich I von Hochberg; 7 lat później, po przekazaniu synom posiadłości, opuścił zamek Książ i zamieszkał na dworze w Lubiechowie, gdzie zmarł w 1671 r.[10] Proces własnościowego scalania wsi zakończyła Maria Juliane z domu von Borsnitz, wdowa po Hansie Heinrichu II, nabywając w 1704 r. *Mittelvorwerk* od Ernsta Wilhelma von Zedlitz[11].

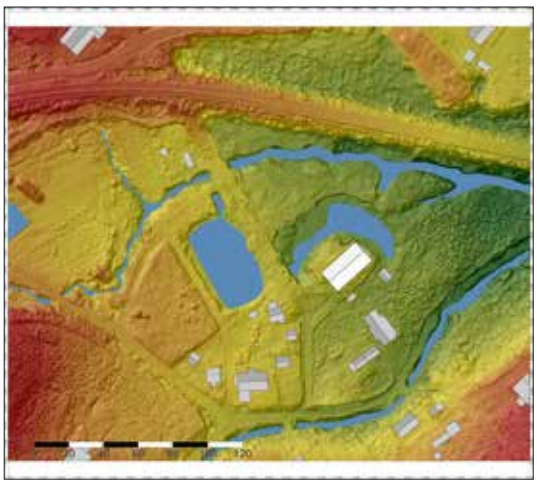
W świetle źródeł pisanych siedziba rycerska w obrębie „folwarku górnego" powstała przed rokiem 1385 (może nawet przed 1363), była



Dwór górny na Mtbl., ark. 5163 Freiburg, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Położenie obronne kopca wg NMT (opr. AB)



Zbliżenie kopca ze spichlerzem wg NMT (opr. PB)

[6] APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 910/U 994, Kerber 1885, s. 19; Häufler 1932, t. 1, s. 112.

[7] Kerber 1885, s. 27.

[8] Zimmermann 5, s. 463; Ritterdienste.SJ.1550, s. 9, 98.

[9] Zimmermann 5, s. 463–464; Kerber 1885, s. 44, 34.

[10] Kerber 1885, s. 76.

[11] Zimmermann 5, s. 464; Kerber 1885, s. 70.



Spichlerz nadbudowany na zrębie dworu z XIV w. (fot. AB)

ośrodkiem samodzielnego majątku do 1611 r., a domem pańskim jeszcze w latach 1669–1671 – wizerunek wsi i jej folwarków na mapie Reglera (ok. 1770) wskazuje, że to właśnie tu znajdował się dwór, w którym ostatnie lata życia spędził Hans Heinrich I von Hochberg[12].

Fazy 2–5 (nowożytne) – Zapewne jakieś modernizacje dworu były prowadzone przez Nickela von Schellendorf lub jego synów w 2. poł. XVI w., tj. w okresie „boomu budowlanego" szlachty śląskiej. Prawdopodobna jest także odbudowa po zniszczeniach wojennych z lat 1641 i 1642, którym miały ulec wszystkie folwarki we wsi[13], oraz adaptacja dworu na siedzibę Hansa Heinricha I (1662–1669). Rozbiórka dworu, z zachowaniem części murów przyziemia, i budowa spichlerza nastąpiły przypuszczalnie w 4. ćw. XVIII w. (budowla 4-kondygnacyjna z 2-kondygnacyjnym poddaszem, wzniesiona z kamienia oraz cegły w partii sklepień, ościeży i łęków).

Lubiechowski Oberhof jest spektakularnym przykładem przekształcenia opuszczonej siedziby szlacheckiej na potrzeby latyfundialnej gospodarki folwarcznej – poprzez zastąpienie nieużytecznych zabudowań mieszkalnych w pełni funkcjonalnym magazynem zbożowym. Mimowolnie lub rozmyślnie, autorzy tej inwestycji utrwalili w krajobrazie warowną przeszłość miejsca, zachowując fosę na ¾ jej obwodu i wznosząc na majdanie budowlę tak masywną i wyniosłą jak średniowieczne donżony.

Literatura

Hellmich 1930, s. 42, Hellmich 1934, s. 197, Hellmich 1936, s. 105, Paschky 1926, s. 13, Pawłowski 1978.

Autorzy

AK, AB, kw. źródł. DA, red. AK

[12] Regler circa 1770, ark. 58.

[13] Zob. Kerber 1885, s. 57; Häufler 1932, t. 1, s. 154–155.



Stan obecny – widok od płd. (fot. AK, 2009)

ŁAŻANY (niem. *Laasan*), gm. Żarów

50.95838 N, 16.48685 E

Zamek, później pałac (obecnie w ruinie) stanowił reprezentatywny przykład siedziby szlacheckiej, zamieszkiwanej niemal nieprzerwanie od XIV do XX w., wielokrotnie modernizowanej, lecz zachowującej pierwotny „zamkowy" charakter – z fosą wodną. Niestety zniknął jego wystrój architektoniczny z ok. 1715 r., z najcenniejszym elementem – „galerią herbową" nad oknami parteru

Czas założenia wsi Łażany nie jest ustalony. Pierwsza pisemna wzmianka o kościele we wsi pochodzi z 1335 r.[1], ale położenie osady na przedpolu Sudetów zasiedlanym przez ludność słowiańską sugeruje metrykę wczesnośredniowieczną. Najstarsza nazwa wsi *Laszano*[2] wskazuje na osadę w miejscu wykarczowanego lasu[3]. Typ rozplanowania – oparty na modelu wsi niwowych stosowanym w XIII–XIV w. – oraz zachowane komponenty niwy zagrodowej Łażan do dziś potwierdzają przedlokacyjną genezę. Rezydencja zajęła ok. $^1/_3$ średniowiecznego rozplanowania; w poł. XVIII w. prostokątny obrys niwy wciąż był czytelny[4].

Przed 1945 r. areał rezydencji tworzyły: pałac na czworobocznym majdanie z fosą, zasilaną przez potok wyznaczający główną oś założenia; zespół oficyn skupionych przy prostokątnym podwórzu (poprzeczna oś) i przy podwórzu prowadzącym do bramy płn. na osi głównej, otoczony murowanym parkanem. Wśród budowli wyróżniały się dwie

[1] RS 5, nr 5409.
[2] RS 5, nr 5409.
[3] Treblin 1908, s. 24.
[4] Zob. Regler circa 1770, ark. 59.



Pałac i folwark na Mtbl., ark. 5064 Striegau, wyd. w 1932 r. (opr. PB)



Dwór i folwark na NMT (opr. PB)

quasi-basteje, XVIII-wieczny magazyn z podpiwniczeniem i grota ogrodowa oraz kuźnia z 1. ćw. XX w. na osi głównej, o cechach architektury regionalnej. Trzeci komponent stanowił ogród krajobrazowy, zlokalizowany na płn.-wsch. od podwórzy, z pergolą w typie antycznego perypteru, oranżerią i założeniem tarasowym z pawilonem na szczycie (na podobieństwo winnicy?).

Pałac miał 4 skrzydła i niewielki wewnętrzny dziedziniec. Bryłę rozrzeźbiały alkierze i przypory. Skrzydła składały się z głębokiego traktu na całą szerokość pomieszczeń oraz wąskiego korytarza okalającego dziedzińczyk z 3 stron[5]. Rozplanowanie to jest czytelne, mimo że zachowały się jedynie mury magistralne i kilka sklepionych pomieszczeń. Obecnie ruina ma troskliwego właściciela, który dąży do jej zabezpieczenia.

Architektura rezydencji w Łażanach zaczęła być analizowana dopiero po 1945 r., gdy pojawiła się potrzeba zabezpieczenia pustostanu[6]. Przedmiotem badań architektonicznych została w ostatnim ćwierćwieczu, gdy była już ruiną[7]. Wyniki tych prac ujawniły wielość przekształceń i zagmatwany obraz przemian.

Położenie siedziby w centrum wsi, ok. 80 m od kościoła, wskazuje, że Łażany były posiadłością rycerską już w momencie reorganizacji przestrzennej lub powstały przez wykup sołectwa. Źródła potwierdzają rycerskich właścicieli od poł. XIV w.: Cunemanna von Sedlitz auf Lassan (1347)[8] i Johannesa *de Lazan* zwanego *de Sydelicz* (1349–1352), który zapoczątkował linię rodu von Seidlitz piszącą się „Łażan"[9]. Jego potomkami dzierżącymi Łażany byli: Gunzel (1363–1375, władał majątkiem początkowo razem z bratem, a po dziale spadkowym z 1369 r. samodzielnie)[10] i jego synowie – Hannos, Gunczil i Nickel vom Lasan (1385 r.), bez Hannosa (1389,

[5] W skrzydle płd. – wyraźnie płytszym od pozostałych – przejście wiodło przez pomieszczenia.

[6] Eysymontt J. 1959. Publikacje przedwojenne jedynie wzmiankowały XVIII-wieczny wystrój budowli (Lutsch II, s. 287; Weber III, s. 14).

[7] Kwaśniewski 2009, s. 56, 57, 58, 60; Błoniewski 2018; badania prowadzone w latach 2022–24 przez P. Błoniewskiego i A. Kwaśniewskiego nie były dotychczas publikowane.

[8] Sinapius 1720, s. 882.

[9] RŚl. II nr 139, 616; Jurek 1998, s. 286. Linia ta rozwijała się dalej w Czechach od XV w. jako Bechyňové z Lažan (niem. Bechinie von Lazan), zob. https://cs.wikipedia.org/wiki/Bechyňoné_z_Lažan.

[10] Landbuch I, nr 41, 351, 993.



Kościół i dwór na NMT (opr. PB)

1394). W 1393 r. wspomniani byli też trzej bracia Heincze[11]. Późniejsze źródła nie potwierdzają już związków związku Seidlitzów z Łażanami, ale przydomek „z Łażan" utrzymał się w rodzie[12]. W 1398 i 1399 r.[13] odnotowani zostali bracia Nitsche i Hentschil von Schindel o przydomku Rosicz, po nich dobra nabył Fritsche von Landeskron (1402)[14]. Zmiany właścicieli w kolejnych dekadach są nieznane.

Faza 1 (XIV w.) – Siedziba panów „z Łażan", sprzed 1369 r., była zapewne identyczna z odnotowaną w źródłach przy okazji podziału spadkowego między Gunzelem von Lazan a jego bratankiem Temchinem, w wyniku którego wieś z dworem przypadła Guncelowi[15]. Tworzył ją piętrowy budynek mieszkalny o wymiarach rzutu ok. 9,5 x 18,5 m, szczątkowo zachowany we wsch. części ruin pałacu[16]. W murach o grubości 1,4 m do dziś czytelne są relikty wnęk okiennych oraz dwóch wykuszy ubikacyjnych. Do budynku przylegał od zach. dziedziniec otoczony murowa-

[11] Landbuch II, nr 72, 730, 1160, 1161, 1246.

[12] Nie ma podstaw, aby wzmiankowanych w XV w. panów „z Łażan" uznawać za posiadaczy dóbr w tej wsi (np. *Heincze von Lazan* starostę księstw świdnickiego i jaworskiego w latach 1417–1419, *Heincze von Lazan Rabe genannt* podstarościego w 1418, zob. VerfSJ, s. 71). Wprawdzie w regestrze dokumentu z 1440 czytamy: „Hans und Georg von Seidlitz Gebrüder zu Lasan" (Reichenbach 1906, s. 85 nr 431), ale nie ma pewności, czy zapis w regestrze jest w pełni zgodny z treścią oryginału.

[13] Landbuch III, nr 476, 509.

[14] Landbuch III, nr 1121.

[15] *„daz Dorf z udem Lazan mit dem hofe und gesesse daselbist"* (Landbuch I, nr 351).

[16] Wg Błoniewski 2018.



Rzut parteru pałacu: 1 – mury średniowieczne, 2 – mury nowożytne (Błoniewski 2018)

nym obwodem, który ograniczał przestrzeń 14,4 x 16,1 m (odcinek zach. nie jest jednak pewny). Od płn. i płd. mury kurtynowe wspierały pojedyncze przypory. Majdan został otoczony fosą, a wjazd do zamku znajdował się po stronie płn.

Od połowy XV w. majątek należał do rodu von Mühleim (Buschke/Puschke)[17]. Właścicielami byli: Heinz (1455), Hans (1491–1494)[18], Christoph (od 1513 do † 1550) i Jorge (†1549)[19]; w latach 1550–1567: Sigismund (†1567), pan na Łażanach i Ligocie Wielkiej w dystrykcie dzierżoniowskim, ożeniony z Formosą z domu Nimitz, która w 1569 r. zbudowała przy tutejszym kościele rodową kaplicę grobową[20]; w latach 1567–1594: Sigismund [Młodszy] *auf Lahsen und Groß Elgot* (†1594) ożeniony z Ursulą z domu Peterswalde[21]. Być może czasowo majątek był oddany w zastaw – w spisie podatkowym z 1579 r. odnotowano *Nickela Ecke zu Poßelwitz*, mającego w Łażanach prawa zwierzchnie do 20 kmieci i 24 łanów gruntu[22].

Faza 2 (ok. 1455 ?) – Heinzowi von Mühlheim można przypisać budowę partii murów obwodowych pałacu od strony zach. i płn. (noszące po wewnętrznej stronie ślady pożaru) i płd. Ich przebieg pozwala przyjąć, że istniejący w tym czasie zamek wyznaczył obrys i obszar siedziby nowożytnej. Relikty otworów zachowane na

[17] Dane wg ustaleń L. Radlera i w świetle źródeł XVI-wiecznych.

[18] Radler 1956.

[19] Radler 1956; Hoffmann 1939, s. 27 (odnotowuje płyty nagrobne z datami zgonu).

[20] Ritterdienste.SJ.1550, s. 25, 129; Radler 1956; Hoffmann 1939, s. 22 (cytuje inskrypcję z tablicy fundacyjnej, zachowanej do dziś).

[21] Sinapius 1728, s. 822; Ritterdienste.SJ.1602, s. 36 (odnotowano stan z poprzedniej dekady); Lutsch II, s. 267; Hoffmann 1939, s. 23 (cytuje inskrypcje z nagrobka w tutejszym kościele, błędnie przytacza datę); Radler 1956.

[22] Treblin 1908, s. 122.



Nagrobki z kościoła w Łażanach – Sigismund Sigismund Młodszy z żoną Ursulą z domu Peterswalde (fot. AK, 2009)

parterze przy narożu płn.-zach. i w murze południowym sugerują, że wewnętrzny dziedziniec był obudowany z czterech stron, a poziomy użytkowe w poszczególnych partiach zamku były zróżnicowane[23].

Faza 3 (lata 50. XVI w.) – Podjęta wówczas przebudowa zamku przez Sigismunda von Muhlheim Starszego objęła m.in. ujednolicenie poziomów użytkowych pomieszczeń i wykonanie nowych otworów okiennych i drzwiowych obramionych kamieniarką fascjową. Elementem charakterystycznym są wnęki okienne z murowanymi siedziskami w izbach płd.-wsch. i płd.-zach.,

[23] Pierwotne niskie usytuowanie pomieszczeń (zmienione w fazie 3) to okoliczność, którą można by tłumaczyć brak podpiwniczeń skrzydeł południowego, zachodniego oraz tylko częściowe podpiwniczenie skrzydła północnego.



Wtórnie użyte obramienia fascjowe (z lewej) i okno z naczółkiem (fot. AK, 2009)

notowane w śląskich dworach i zamkach z lat 40.–60. XVI w.[24] Być może w tej fazie powstał alkierz izby płn.-wsch. zaopatrzony w okienka dające się interpretować jako strzelnice i zachowane do dziś mury drugiej kondygnacji (oprócz skrzydła wsch.), ale zastosowanie w ich konstrukcji szerokich wnęk ściennych i okiennych to rozwiązanie częstsze na Śląsku w końcu XVI w.

W 1595 posiadłość obejmującą Łażany i Żarów zakupił Friedrich von Zedlitz z Mościska *auf Merzdorf* (†1606), radca cesarski, ożeniony z Hedwig von Mühlheim, siostrą Sigismunda Mł.[25] Następnie objął ją syn Christoph (†1628), lecz w 1622 r. sprzedał i przeniósł się do Tworzyjanowa[26].

[24] Np. Będkowice, Niwnice.
[25] Zedlitz 1938, Tabl. 14 poz. 17, Tabl. 15 poz. 1.
[26] Zedlitz 1938, Tabl. 15 poz. 12.

Faza 4 (1595–1606) – Zapewne Friedrich przeprowadził ową przebudowę, na co wskazuje wtórne użycie w fazie 6 fragmentów obramień dekorowanych boniowaniem na przemian kwadratowym i prostokątnym. Fasady pokryto tynkami z dekoracją sgraffitową, która w partii podokapowej tworzyła fryz z motywami figuralnymi. Alkierz izby płn.-wsch. zaopatrzony w okna „mieszkalne" stał się alkierzem widokowym; na rangę tej izby wskazują również pozostałości malowanych inskrypcji w partii podstropowej. W izbie płd.-wsch. wprowadzono sklepienie dekorowane żebrowaniem z tynku imitującym sklepienie sieciowe (archaizacja wnętrza powszechna w architekturze rezydencjonalnej na Śląsku ok. 1600 r.). Skrzydło wsch. i część płn. stało się strefą reprezentacyjną. Przeciwległe skrzydło zach. skupiało apartamenty mieszkalne i zaplecze gospodarcze domu z obszerną kuchnią zamkową.

Przez następne 150 lat Łażanami władali Nostitzowie: Sigismund (1622–†1641), pan na Piotrowicach Świdnickich, ożeniony z Evą von Bibran[27]; jego syn Sigismund (1641–†1663), ożeniony z Barbarą von Ratselin, jego wnuk – Otto Sigismund (1663–†1703), pan na Łażanach, Piotrowicach, Żarowie, Pielaszkowicach, Sokolnikach i *Johnsdorf* (odziedziczonych w 1699 r. po żonie Susannie Barbarze z domu Seher-Thos[28], Karl Gottlieb von Nostitz (ur. 1690–†1742), szambelan elektora Saksonii i króla Polski Augusta I Wettyna, ożeniony z Beatą Abigeil z domu von Siegroth[29]. To właśnie jemu należy przypisać przekształcenie zamku łażańskiego w siedzibę pałacową i nazwanie lasu Hummelwald – *Beatenwald* (na cześć żony).

Faza 5 (poł. XVII w.) – Na jakąś przebudowę podjętą po wojnie 30-letniej wskazuje obecność sklepienia klasztorno-lunetowego w pomieszczeniu po zach. stronie sieni. Można ją przypisać Sigismundowi von Nostitz.

Faza 6 (ok. 1715) – Gruntowna przebudowa zamku na siedzibę o cechach pałacu została przeprowadzona przez barona Karla Gottlieba von Nostitz[30]. Zachowano układ murów konstrukcyjnych, ale niemal całkowicie zlikwidowano starszy wystrój architektoniczny. Elewacje opięto pilastrami wielkiego porządku z quasi-korynckimi kapitelami wspartymi na kondygnacji cokołowej, którą tworzyły mury obwodowe piwnic. Poprzez zmianę położenia osi okiennych (i gruntowną przebudowę ich wnęk) uzyskano efekt symetrii i regularności. Oś środkową fasady akcentował portal balkonowy z ukośnie ustawionymi filarami. Budynek, a zarazem I piętro, podwyższono o ok. 0,5 m; w miejsce starszych dachów wprowadzono dachy wielospadowe z lukarnami oraz wieżyczką pośrodku skrzydła płn.

Udekorowanie okien parteru nadokiennikami i przyczółkami, a tym samym zaakcentowanie kondygnacji dolnej nadało siedzibie łażańskiej cech willowych, podobnie jak w przypadku francuskich *maison de plaisant* z tego czasu, zachowano jednak dookolną „zamkową" fosę, wznosząc nad nią nowy murowany most (bez żadnych aluzji do obronności). Willowość budowli wyrażał również alkierz wsch. zachowany ze starszej budowli. Motyw alkierza został powtórzony na elewacji płd., którą rozrzeźbiono, dostawiając dwa smukłe piętrowe aneksy podkreślające symetrię kompozycji. Były to zarazem elementy infrastruktury budynku: umieszczono tam ubikacje z szachtami kloacznymi, a parterowy aneks z ubikacjami powstał też przy elewacji wsch. „Wpięto je" w układ komunikacyjny, tj. w galerię – korytarz okalający wewnętrzny dziedziniec z otwartymi arkadowymi podcieniami w parterze. W trakcie modernizacji wymontowane detale kamieniarskie potraktowano jako budulec, który wtórnie użyto w nowych murach i ościeżach nowych okien. Boniowana i polichromowana archiwolta portalu bramnego z fazy 4 została częściowo przekuta i użyta do konstrukcji nowego otworu bramnego.

Po śmierci Karla wszystkie posiadłości przypadły wdowie Beacoe Abigeil (1700–†1770), która poślubiła Wilhelma Diettricha von Buddenbrock (†1757), feldmarszałka wojsk pruskich[31]. W 1770 r. klucz dóbr łażańskich odziedziczył hrabia Rzeszy Nikolaus August Wilhelm von Burghaus (1750–†1815), znany na Śląsku reformator rolnictwa: w 1783 r. odbudował folwark zniszczony w pożarze, uregulował koryto Strzegomki, zlecił budowę mostu (o prekursorskiej na Śląsku żeliwnej konstrukcji); w 1806 r. przekształcił posiadłości w ordynację

[27] Radler 1956.

[28] Sinapius 1728, s. 163; Krane 1905, s. 293; Hoffmann 1939, s. 23 (cytuje inskrypcję epitafium); Ciesielski 1993, s. 51; Ciesielski, Mucha 2022.

[29] Sinapius 1728, s. 163–164; Hoffmann 1939, s. 24; Ciesielski 1993, s. 51.

[30] W 1711 r. jako pełnoletni mógł przejąć odziedziczony przez ojca majątek, a w 1716 r. poślubił Beatę Abigail.

[31] Saring 1955; Meyer 1757; Schulz 1842, s. 19.



Pałac po przebudowie barokowej, litografia barwna (Duncker 2, 1860, zbiory PS)

(*Fideikommiss*)[32]. Po nim dobra te dzierżyli: brat Wilhelma Ludwig (†1815)[33], bratanek Friedrich Nikolaus (†1885), królewski szambelan, ostatni męski przedstawiciel rodu von Burghaus[34].

Spór o dziedziczenie toczony po jego śmierci przez spadkobierców został rozstrzygnięty na korzyść Friedricha Ludwiga von Pfeil und Klein Elguth. Friedrich (†1896), od 1889 r. z prawem używania tytułu i herbu Burghausów[35]. Jego łażańską ordynację dziedziczyli później członkowie hrabiowskiej rodziny von Pfeil-Burghaus: Eduard (1896–1905)[36], Richard (1905–1938)[37], Friedrich Nikolaus (1938–1945)[38].

Zapewne z inicjatywy Friedricha Ludwiga von Pfeil-Burghauß und Klein Elguth, między 1889 a 1896 wprowadzono współczesną infrastrukturę wodnokanalizacyjną, osadnik na ścieki (w obrębie majdanu, bezpośrednio przy murze zachodnim), a przede wszystkim przebudowano (wymieniono?) konstrukcję dachów, likwidując

[32] Zimmermann 5, s. 227; Ciesielski 1993, s. 51–52.

[33] Ciesielski 1993, s. 52.

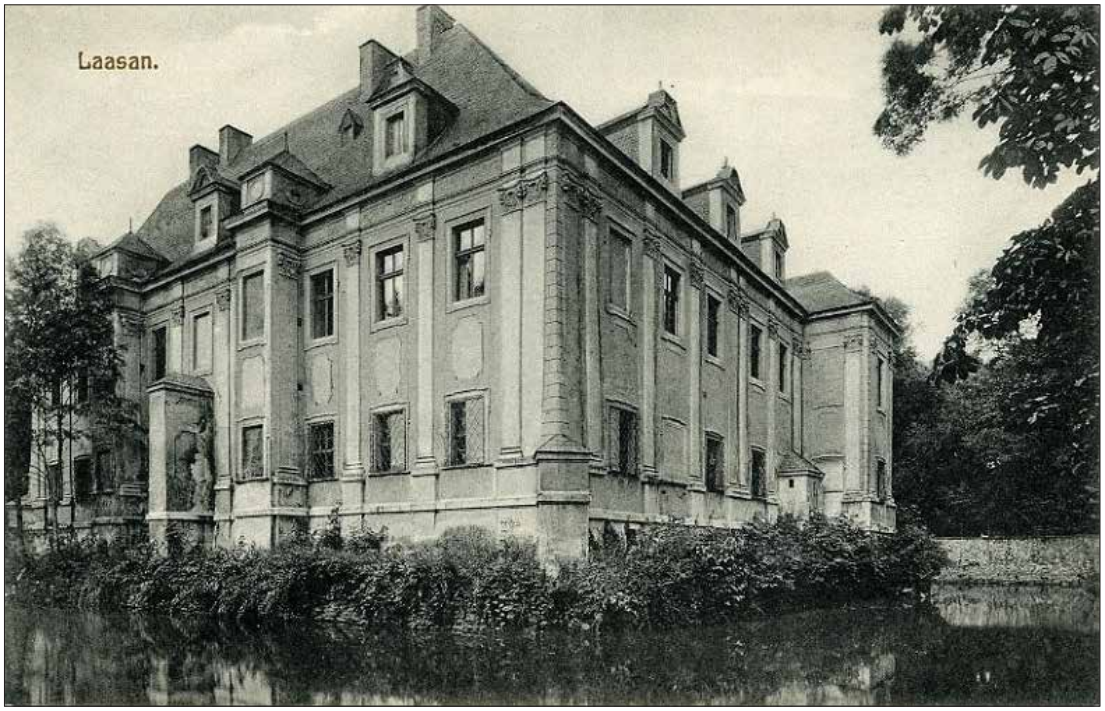
[34] ANPSA 1857, s. 40; SGA 1870, s. 61; SGA 1873, s. 128–129; SGA 1876, s. 110; SGA 1886, s. 159; Ciesielski 1993, s. 52.

[35] SGA 1886, s. 159, SGA 1894. s. 155; Ciesielski 1993, s. 52.

[36] SGA 1898, s. 165, SGA 1902, s. 176–177; Ciesielski 1993, s. 52 (podaję błędnie imię).

[37] SGA 1905, s. 192; SGA 1909, s. 201; SGA 1912, s. 208; SGA 1917, s. 216; SGA 1921, s. 229; SGA 1926, s. 289; SGA 1930, s. 316; SGA 1937, s. 252; Ciesielski 1993, s. 52.

[38] Ciesielski 1993, s. 52.



Pałac w Łażanach ok. 1910 r. (Żarowska Izba Historyczna, https://www.izba.centrum.zarow.pl/lazany-historia: Pocztówki – Łażany, 35)

przy tym wieżę nad skrzydłem północnym; nad wejściem głównym została osadzona płyta z herbem hrabiów von Pfeil-Burghauß. Przed 1883 r. ukształtowany został ogród krajobrazowy z pergolą i oranżerią w centrum[39].

[39] Zob. Mtbl., ark. 2951, wydanie z 1883 r.

Literatura

Zimmermann 5, s. 227; Lutsch II, s. 287; Weber III, s. 14, Radler 1956; Eysymontt J. 1959; Ciesielski 1993, Kwaśniewski 2009, s. 47–68; Pilch 2005, s. 219–220; Błoniewski 2018.

Autorzy

AK, PB, kw. źródł. AK, red. MCh



Zamek Niesytno w widoku z drona (fot. PB, 2021)

NIESYTNO (niem. *Nimersath*), wieś Płonina, gm. Bolków

50.90422 N, 16.00346 E

Legendarny zamek „raubrittera" Hayna von Czirn, w latach 1451–1661 okazała siedziba Zedlitzów z 8-bocznym donżonem z ostrzem; obecnie odbudowywany ze stanu ruiny wraz z renesansowym domem zamkowym

Ruiny zamku Niesytno w Płoninie, intensywnie restaurowane od 2010 r., stoją na skalistym wzgórzu pochodzenia wulkanicznego (520 m n.p.m.) stanowiącym cypel Wilczej Góry, we Wschodnim Grzbiecie Gór Kaczawskich. Położone są między Świdnikiem a Bolkowem na obszarze, który do 1. ćwierci XIII w. stanowił niezagospodarowane terytorium książęce, a potem własność klasztoru cystersów w Lubiążu. W 1310 r. teren Świdnika wraz z okolicznymi wsiami trafił do rąk Alberta Bawara z Mniszkowa[1].

Teren późniejszego zamku został wydzielony ze Świdnika w 1427 r. jako odrębny majątek lenny braci Opicza i Hayna von Tschirn[2]. W toku XV–XVII w. powstało na nim wieloczłonowe założenie złożone z: górnego zamku z donżonem, średniego zamku z domem zamkowym i majdanem, dolnego zamku z domem renesansowym i obszernym dziedzińcem. Na zewnątrz pozostawał jeszcze wąski dziedziniec dostępny przez budynek bramny, wzniesiony na moście przerzuconym nad suchą fosą, a obecnie nad drogą prowadzącą do Bolkowa. Obszerny areał zamkowy obejmował prócz tego budynki gospodarcze położone u stóp wzgórza zamkowego.

W październiku 1432 r. Hayn von Czirn, złapany przez husytów, podpisał w Niesytnie (*Nymvzoth*) względem nich zobowiązanie, poświadczone przez jego brata Opitza z zamku So-

[1] Königshaus 2004, s. 462.

[2] Königshaus 2004, s. 462; 4 lata wcześniej Konrad von Czirn zakupił od klasztoru cystersów młyn w Świdniku.



Lokalizacja zamku na Mtbl., ark. 5062 Bolkenhain, wyd. w 1938 r. (opr. PB)

kolec[3]. Zapis ten stanowi podstawę, aby budowę Niesytna datować na lata 1427–1432.

Faza 1 (1427–1432) – Na wypiętrzeniu skalnym powstało wówczas niewielkie refugium i zaplecze działań militarnych. Zamaskowane wejście wiodło doń od dołu, poprzez wąską rozpadlinę, w jednym miejscu rozszerzającą się do postaci niewielkiej, tynkowanej komory bez pieca, ze stropem z żerdzi i szlichtą wapienną. Wyższe kondygnacje domu były zapewne drewniane i uległy spaleniu wskutek wydarzeń wojennych z 1432 r., czyli ataku wojsk Świdniczan. Zamek został zdobyty, a jego właściciel uciekł do brata na Sokolec[4].

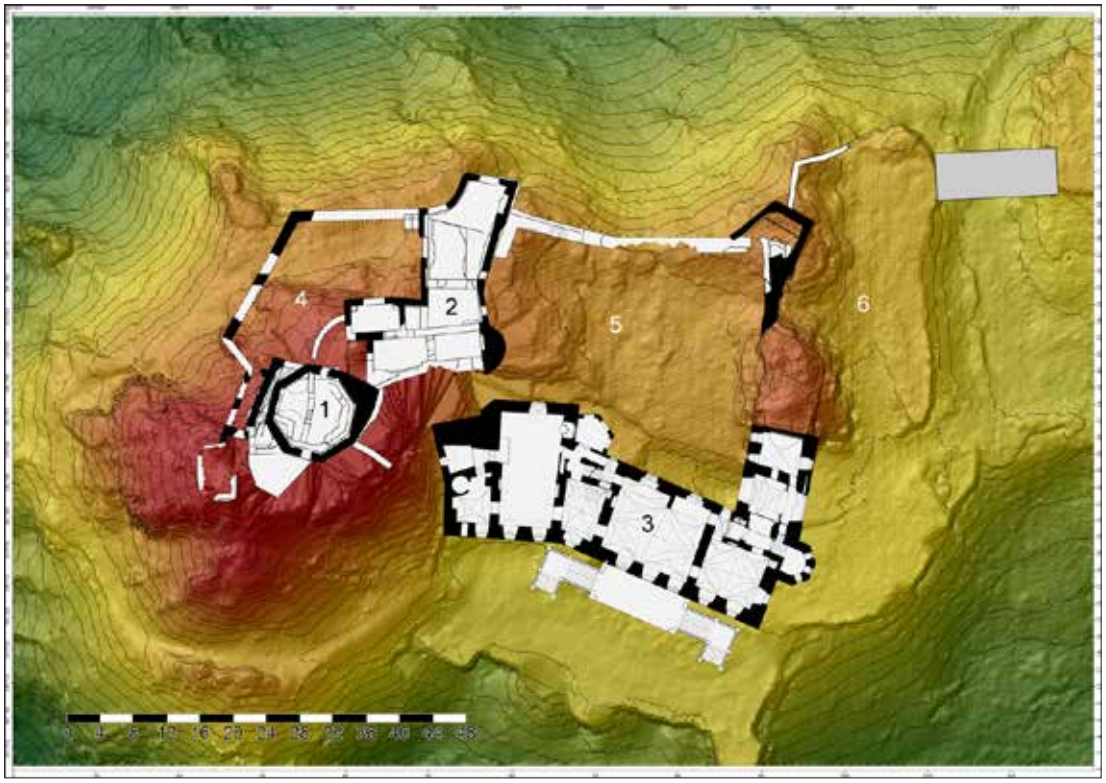
Zamek zbudowano z lokalnych skał metamorficznych – zieleńców. Kamień był pozyskiwany na miejscu przy okazji wykuwania dziedzińców i przycinania zboczy skalnego masywu w celu formowania podstawy warowni. Był łamany na płyty charakterystyczne dla łupków. Przebieg murów dostosowano do topografii terenu. Podobnie jak w innych skalnych warowniach z terenu Śląska i Czech[5] mur obronny był przerywany przez wypiętrzenia skalne, które tworzyły przeszkody trudne do przebycia.

Faza 2 (2. tercja XV w.) – W 1433 r. w Niesytnie rezydował Hentschel von Zedlitz (*auf Niemersath*), spowinowacony z rodziną von Czirn[6]. Odbudowa warowni była okazją do poprawy komfortu zamieszkiwania, a skalna izdebka uzyskała podłogę z desek i piec z kafli garnkowych.

Zamek powiększono o drugi człon – dziedziniec na trapezowatym planie (9–10 m x 19–21 m), położony ok. 14 m poniżej owej izdebki na wypłaszczeniu płn. skłonu góry zamkowej. Z 3 stron zamykał go mur obronny, a od płd. krawędź stromego zbocza. W płn.-zach. narożniku murów odkryto duże ilości spalonego ziarna i węgli drzewnych, stąd przypuszczenie, że stał tam drewniany spichlerz[7]. Ryglowana brama na dziedziniec znajdowała się w murze płd., tuż przy skale. W kolejnym etapie dobudowano do niej 2 sklepione, kute w skale komory i nadbudowano o 2 kolejne. Powstał wąski dom bramny zamknięty od wsch. półcylindryczną basztą położoną na cyplu ostańca skalnego. Zamek z 2 fazy przestał istnieć w wyniku oblężenia i rozległego pożaru[8].

W 1451 r. wg kronikarskiego przekazu Opitz i Hain von Czirn z Bolkowa sprzedali wsie Świdnik i Myślinów „Hansowi z Mysłowa", którego można identyfikować z Hansem von Zedlitz

[3] SRS 6, nr 163, 165: Grünhagen 1871, s. 216.
[4] SRS 6, nr 166.
[5] Königshaus 2004, s. 462.
[6] Zedlitz 1938, tabl. 20, poz. 5.
[7] Olszacki 2021.
[8] Świadczy o nim obecność warstwy destrukcyjnej z licznymi grotami bełtów, odłożona po zewnętrznej stronie murów obwodowych (Olszacki 2013, Olszacki 2021).



Zamek wg NMT: 1 – donżon na górnym zamku, 2 – dom na średnim zamku, 3 – pałac na dolnym zamku, 4 – dziedziniec średniego zamku, 5 – dziedziniec dolnego zamku, 6 – przedzamcze (opr. PB)

zwanym Röchlitz[9]. Był to oponent polityki biskupa wrocławskiego, stronnik króla husyty Jerzego z Podiebradów i sojusznik braci von Czirn. Zamek miał wówczas głównie znaczenie militarne. Pośrednio świadczą o tym oblężenia – w 1455 r.[10], 1468 r.[11] i 1478 r.[12] Dwa ostatnie odbyły się za czasów własności Georga von Zedlitz zwanego Affe, z linii rodowej Maciejowa. W 1450 r. pisał się „z Maciejowej" i „z Wlenia". W 1466 r. kupił Kaczorów, a w 1473 r. – Mysłów[13]. Fakty te wskazują na zamiar utworzenia w okolicach Niesytna zwartego kompleksu dóbr ziemskich i wygodnej siedziby. Z pewnością rezydował w niej już jego syn – Georg von Zedlitz, założyciel linii rodowej Mysłów (*Seitendorf*), odnotowany „na Niesytnie" w 1484 i 1492 r.[14]

Faza 3 (3. tercja XV w.) – Ruiny zamku z 2 fazy zostały zagruzowane i postawiono na nich, jak na cokole, ośmioboczny, 3-kondygnacyjny donżon. Ma on ostrze zwrócone na wsch., w stronę największego zagrożenia. W cokole, jak w piwnicy – mieściła się sklepiona, kamienna komora i korytarzyk bojowy umożliwiający wejście do donżonu od strony dobudowanej wówczas szyi bramnej[15]. Powyżej były dwie tzw. „ciepłe izby",

[9] Königshaus 2004, s. 460.

[10] Znane z kroniki Schweinichenów (Stillfried 1833, s. 13), lecz niepotwierdzone w źródłach pisanych.

[11] SRS 7, s. 195.

[12] Przez wojska Macieja Korwina oblegany był wówczas pobliski Bolków (SRS 7, s. 195).

[13] Zedlitz 1938, tabl. 17, poz. 20, RLow 1 nr 329: 1477.

[14] Zedlitz 1938, tabl. 17, poz. 22; tabl. 24, poz. 1.

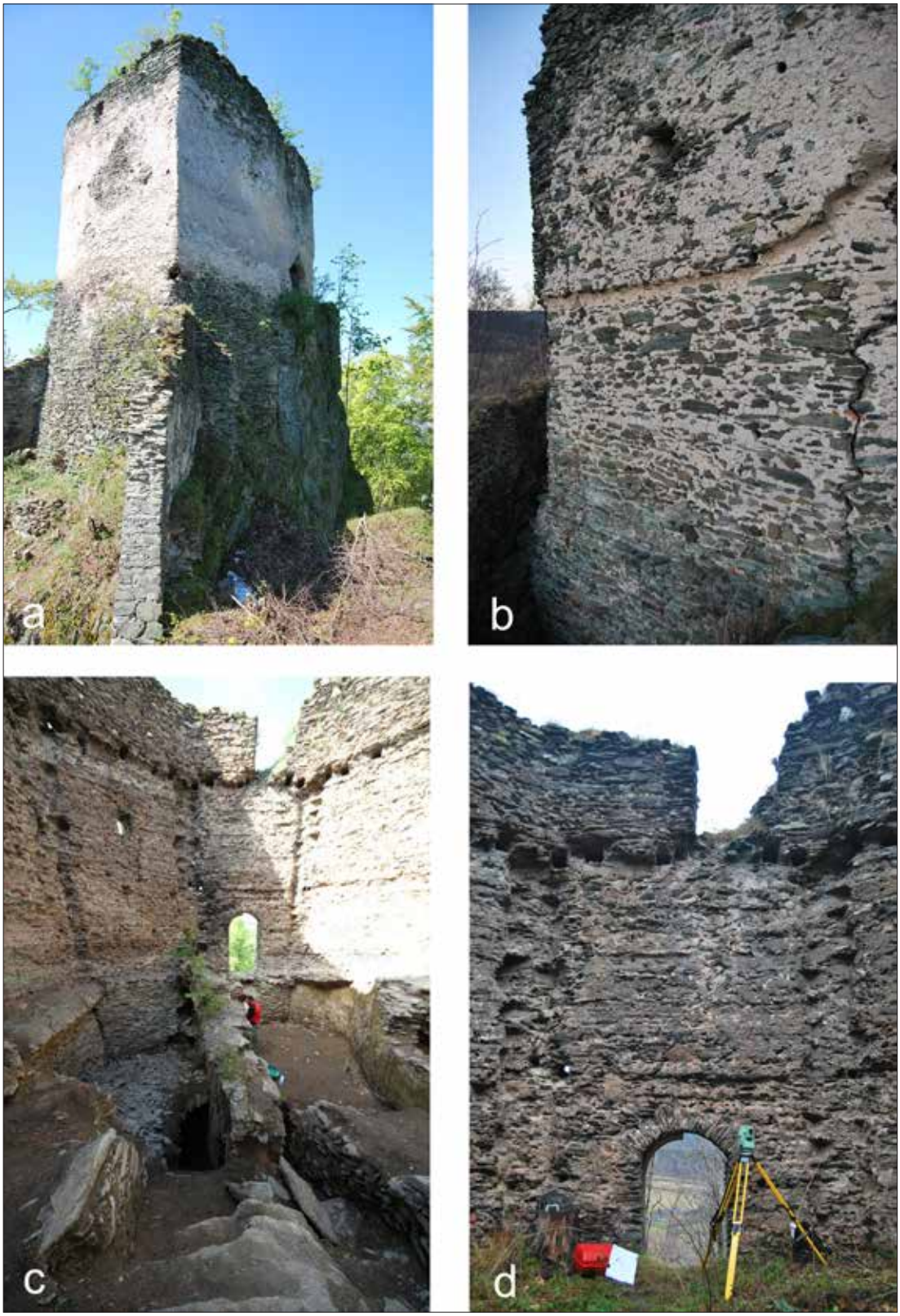
[15] Przebudowa szyi bramnej spowodowała zaślepienie otworów strzelniczych znajdujących się w dawnym korytarzu bojowym prowadzącym do piwnicy w cokole wieży.



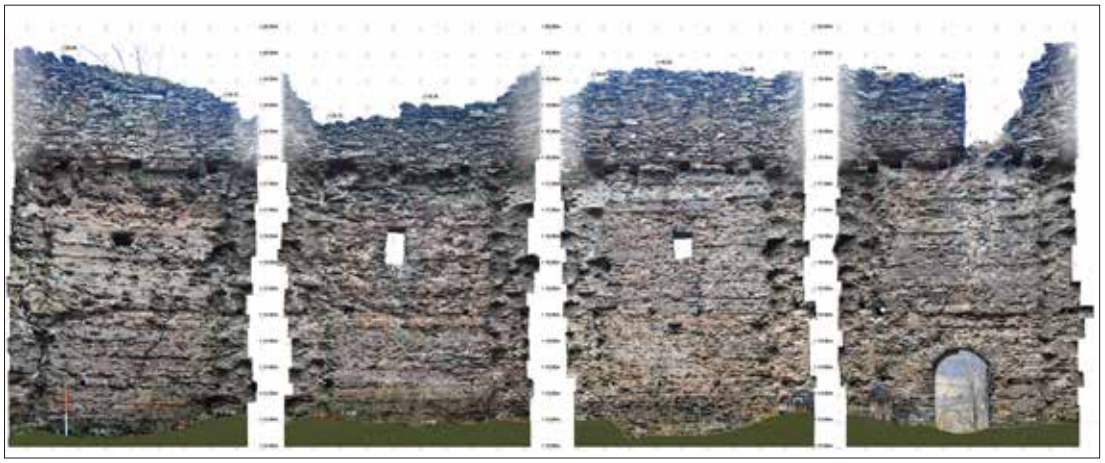
Wnętrza zamku z I fazy po eksploracji archeologicznej: a – komora odkryta pod poziomem donżonu, b – zbliżenie tynkowanej ściany komory (fot. MCh, 2012)

umieszczone jedna nad drugą. Były to pomieszczenia o kamiennych ścianach obwodowych, dla większego komfortu cieplnego obłożonych od środka okładziną z drewnianych bali (23 x 23 cm) w konstrukcji wieńcowej. Trzecia kondygnacja też miała warstwę drewna, jednakże wprowadzoną w grubość ścian.

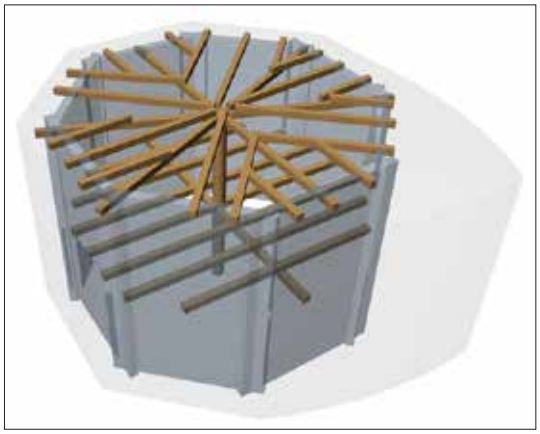
System funkcjonowania i obrony donżonu można zrekonstruować na podstawie negatywów drewna odciśniętych na obu licach ścian – od wewnątrz i od zewnątrz. Tuż nad cokołem, czyli w połowie wysokości wieży, obiegał ją ganek bojowy, po stronie zach. wąski (0,6–1,2 m), rozszerzający się do 2,5 m po stronie płd., kryty dachem pulpitowym. W rejonie ostrza ganek był zawieszony na 4 belkach wspornikowych (20 x 20 cm), które przechodziły przez całą grubość muru. Z ganku wchodziło się przez półkolisty portalik do dolnej „ciepłej izby", jednej z wspomnianych dwóch, stanowiących mieszkalną część donżonu. Z wewnętrznego lica jej ścian prócz negatywów oblicówki z bali można



Donżon w widoku z zewnątrz – a, b i we wnętrzu – c, d (fot. MCh, 2012)



Negatywy drewna na ścianach izb donżonu (opr. PB, 2012)



Schemat układu belek stropowych nad izbami (opr. PB)

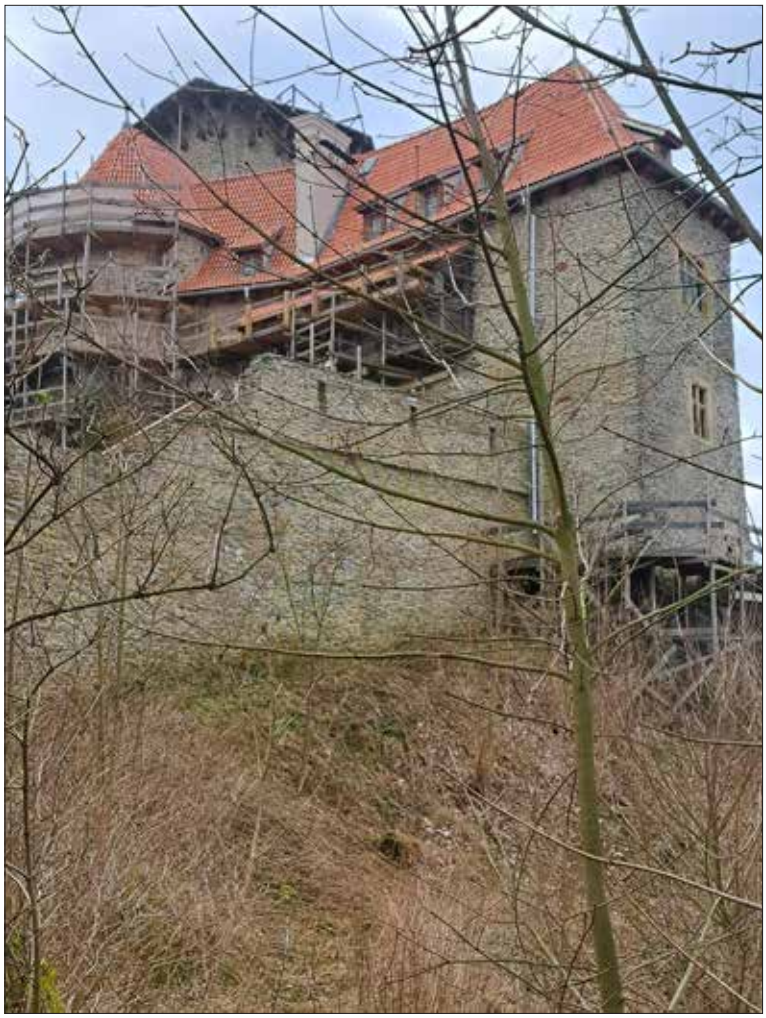
było odczytać gniazda belek stropowych nad oboma poziomami izb. Dolny składał się z 8 belek ułożonych w kierunku płn.-płd. Górny strop miał bardziej skomplikowaną strukturę i belki ułożone na dwóch poziomach. Dolny tworzyło 6 grubych bali promieniście zbiegających do środka. Musiały więc być wsparte na centralnym słupie. Na nich leżały drobniejsze belki, z których tylko 6 długich wspierało się na słupie, a 12 krótszych dzieliło pułap na kwatery wypełnione okrągłymi żerdziami.

Schody z dolnej izby do górnej zostały wydzielone w kolejnej fazie trójboczną ścianką postawioną w rejonie ostrza na wyżej wspomnianym zagruzowaniu. Miały szerokość zaledwie 0,5 m. Trzecią kondygnację stanowiła izba przeznaczona dla straży, ponieważ z niej prowadziło wyjście na zewnętrzne schody idące na 4 poziom – hurdycji. Zadaszenie wieży stanowił wysoki ostrosłupowy hełm pokryty dachówką mnich-mniszka. Kształt iglicy potwierdza miniatura zamku Niesytno (*Nimersat*) ukazana na mapie *Mapa Śląska* Martina Helwiga z 1561 r., natomiast dachówkę – liczne ułamki znalezione w wykopach archeologicznych z wnętrza i zewnętrza wieży[16].

W 2. lub 3. ćwierci XV w. powstał dolny dziedziniec o zasięgu nieznacznie różniącym się od obecnego. Od płd. i wsch. zamknięto go murem obronnym grubości 1,2–1,3 m, natomiast od płn. kamienno-glinianym wałem. Wymiana wału na mur kamienny nastąpiła w 1. poł. XVII w. Po płd. stronie dziedzińca wzniesiono XV-wieczny dom, w miejscu, gdzie w XVI w. stanął dom renesansowy. Po drugiej stronie dziedzińca w 2. poł. XVII w. postawiono budynek szachulcowy, a ok. sto lat wcześniej, w połowie długości muru wsch., na skale – basztę ogniową.

Wkrótce po 1492 r. Georg wraz z braćmi przekazał posiadłość wujowi Christophowi von Zedlitz Starszemu na Maciejowej lub jego synom. Byli to Christoph Młodszy, Just i Jakob[17], lecz tylko ostatni z nich pisał się „z Niesytna"[18]

[16] Olszacki 2011, 2013.
[17] Zedlitz 1938, tabl. 17 poz. 36, 40.
[18] CDS XXXV, s. 251.



Późnogotyckie skrzydło zamku średniego (fot. MCh, 2022)

i zapewne jemu można przypisać modernizację zamku dokonaną w latach 1512–1519. W 1506 r. Jakub rezydował w Łomnicy, następnie w Kaczorowie (1512), posiadał także dobra w Niedaszowie i Targoszynie w okręgu jaworskim; † przed 1527 r.[19]

Faza 4 (1512–1519) – Na zrębie budynku bramnego powstało wówczas nowe skrzydło domu zamkowego (17 x 8,5 m), z izbami po stronie płn. Obie izby ogrzewały piece – odkryto późnogotyckie kafle garnkowe i renesansowe kafle płytowe. Izbę na piętrze oświetlały trzy duże okna kwaterowe wychodzące na 3 strony świata. Można przypuszczać, że była to jadalnia, tzw. *Tafelstube*, ponieważ na najwyższej kondygnacji domu bramnego (II piętro) wprowadzono kuchnię z kominem butelkowym. W XIX w. izbę tę postrzegano jako „salę rycerską".

W 1530 r. zamek przejął Georg von Zedlitz zwany Affe, założyciel linii rodowej Niesytno, właściciel majątków w Wojanowie (1530–1534) i Starych Rochowicach[20]; uwieczniony wraz z żoną Katheriną von Runge z Wojanowa na zamku Niesytno, na tablicy heraldyczno-inskrypcyjnej z 1546 r.[21]; pochowany w kościele

[19] Zedlitz 1938, tabl. 17, poz. 36, 40.

[20] Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 1.

[21] Pierwotnie umieszczona nad portalem głów-



Niesytno – plan całego założenia z podziałem na fazy: 1 i 2 – mury z 1427–1432 i po 1433, 3 – mury z 3. tercji XV w., 4 – mury z 1512–1519, 5a – mury z 1545–1546, 5b – po 1565, 6 – mury z 1. tercji XVII w., 7 – skała (wg PB i MCh, rys. AW)

w Świdniku. Po śmierci ojca w 1547 r. jego nieletni synowie współdziedziczyli majątek (w Płoninie, Kaczorowie, Starych Rochowicach i Piotrowicach Świdnickich) aż do czasu podziału w 1565 r.[22] Następnie przejął go Christoph von Zedlitz zwany Affe (1565–1581), właściciel Mysłakowic[23] oraz Nickel von Zedlitz zwany Affe (1581–1596), ojciec 5 synów, właściciel dóbr w Kaczorowie, w Świdniku, Pastewniku i Mysłakowicach do 1594 r.[24] Zamek stanowił wówczas główny ośrodek dóbr i stałą siedzibę rodu.

Faza 5a (1545 r.) – Dwie daty: „1545" na głównym portalu bramnym i „1546" na tablicy erekcyjnej zamku anonsują, że został wówczas wzniesiony „nowy dom" przez rezydującego na Niesytnie Georga von Zedlitz. Było nim renesansowe skrzydło wsch., wzniesione tuż obok XV-wiecznego domu zamkowego na dolnym dziedzińcu, zapewne z zamiarem kontynuacji w postaci skrzydła płd., którym miano go zastąpić i zastąpiono, ale dopiero po 1565 r. Skrzydło wsch. było krótkie. Na parterze mieściło przejazd bramny z odbojnicami, ujęty w półkolisty portal z datą 1545, a powyżej na piętrach – małe apartamenty z latryną. Skrzydło płd. zaplanowano jako długie i okazałe, lecz budowę przerwała przedwczesna śmierć Georga w 1547 r.[25]

Faza 5b (po 1565 r.) – Ostatecznie nowy dom utworzyły dwa jednotraktowe skrzydła ustawione względem siebie pod kątem 80°. Skrzydło płd. na parterze składało się z 5 pomieszczeń

nym; wtórnie wmurowana w ścianę wieży schodowej, skąd została skradziona w 1997 r.

[22] Christoph, Nickel, Jacob i Georg (Ritterdienste.SJ.1550, s. 51); Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 1–5; Lindner 1743, s. 464–464.

[23] Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 2.

[24] Ritterdienste.SJ.1550, s. 51; Sinapius 1720, s. 488; Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 3.

[25] Czego świadectwem jest odnaleziony przez archeologów fundament pod centralny filar sklepienia w dużej sieni, które nigdy nie powstało w tej postaci (Olszacki 2021).



Portal bramny z datą „1545" (Eysmontt K. 1981)



Zaginiona tablica fundacyjna z datą „1546", herbami Georga von Zedlitz i Katarzyny Runge; na środku wtórnie wykuty napis „J. Com. a: Bülow / rest. 1843" (Eysmontt K. 1981)

sklepionych kolebkowo-krzyżowo, przy czym w dużej sieni zrealizowano koleby krzyżujące się przekątniowo (sic!) i tak też je odbudowano w 2020 r. Idąc od lewej, były to: 1 – komora z wykuszem latrynowym, 2 – izba czeladna, 3 – mała sień, 4 – duża sień, 5 – kuchnia z wielkim kominem na ścianie płn.[26], 6 – sień przejazdowa. Na piętrze znajdowały się izby i komory wydzielone drewnianymi przepierzeniami i kryte stropami belkowymi. Obsługiwały je 3 ustępy, z których dwa tworzyły narożny zespół, dostępny z sąsiednich pomieszczeń. Szacht ukryto w grubości ściany płd. Elewacje pokryto surowym, lekko chropawym tynkiem i pobielono. Narożniki akcentowały bonia wyryte w tynku.

W latach 1596–1601 Niesytno dzierżyli jako wspólne lenno synowie Nickela: Hiob, Ladislaus, Nickel, Abraham i Albrecht[27]. W 1602 r. jako właściciela odnotowano samego Nickela[28], a następnie jego syna Abrahama[29]. W 1608 r. Abraham von Zedlitz został wyniesiony przez cesarza Rudolfa II do stanu wolnych panów (baronów) z tytułem *Freiherr von Zedlitz und Nimmersatt auf Bolkenhain*. Abraham zmarł w 1618 r.[30], a majątek i tytuł barona przejął jego syn Nickel. Był to ostatni moment, w którym istniały realne możliwości prowadzenia działań modernizacyjnych, gdyż w 1630 r. obciążony długami majątek został objęty sekwestracją i zaczął podlegać wierzycielom[31]. Majątek pozostawał w rękach Zedlitzów do 1661 r.[32] Następnie, aż do około

[26] Rekonstrukcja funkcji na podstawie układu wejść, latryn, przewodów kominowych i komunikacji pionowej (Kwaśniewski 2015).

[27] W spisie powinności wojskowych księstwa świdnickiego i jaworskiego z końca XVI w. odnotowani jako Die Zedlitzer aufm Nimmersaat (APWr, Akta Majątku Schaffgotschów, sygn. U.K.765, s. 387).

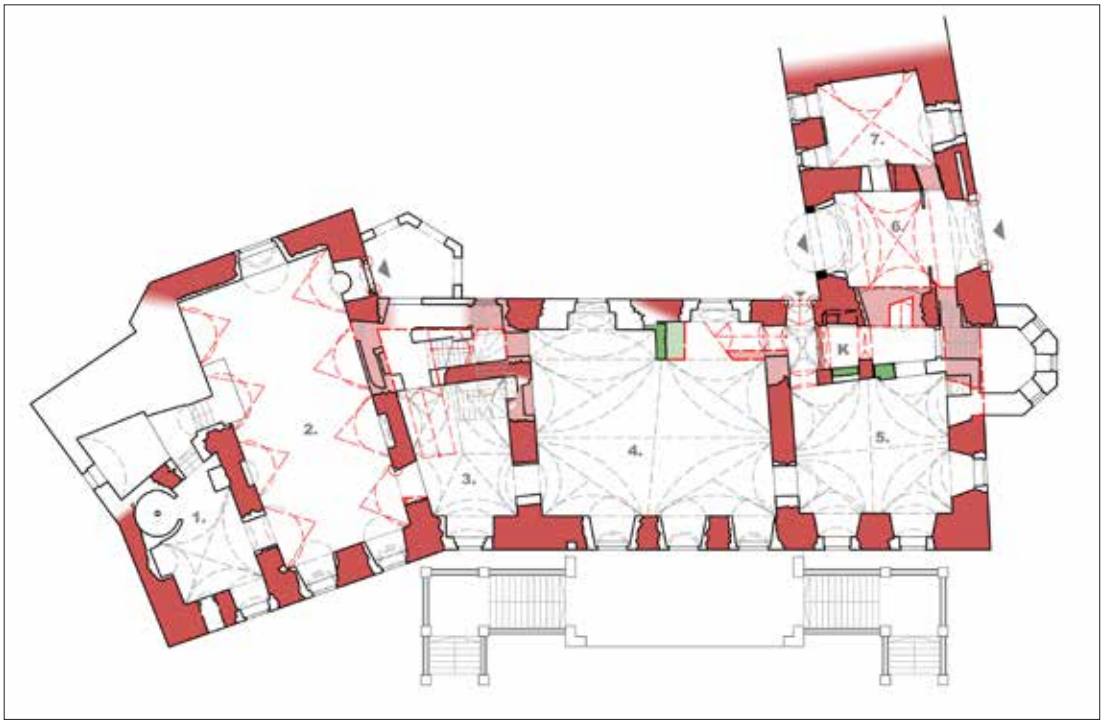
[28] Ritterdienste.SJ.1602, s. 79.

[29] W tym czasie pozostali bracia dysponowali własnymi majątkami (Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 10, 11, 16).

[30] Sinapius 1720, s. 488; Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 10, 14.

[31] Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 25.

[32] W okresie 1655–1661 zamek był własnością Ladislausa Abrahama von Zedlitz, syna barona



Plan renesansowego domu zamkowego (opr. PB)

1800 r. stanowił siedzibę administratora dóbr, a ich właściciele rezydowali w swoich głównych posiadłościach[33]. Ok. 1800 r. wzmiankowano w prasie prace prowadzone na dolnym zamku przez Heinricha Ludwiga Friedricha Edlera von Graeve, właściciela zamku w latach 1798–1810[34].

Faza 6 (1608–1630) – W badaniach elewacji płd. domu zamkowego na dolnym zamku, na starszym tynku zarejestrowano warstwę malarską złożoną z poziomych i pionowych pasów koloru ceglastego i łososiowych wypełnień. Tworzyły one kompozycję ramową, którą uwidocznił F.B. Endler w 1803 r. Biorąc pod uwagę powyższe wywody, mogła ona powstać w latach 1608–1630[35], w ramach modernizacji renesansowego pałacu podjętej po uzyskaniu przez Zedlitzów tytułu barońskiego albo ok. 1800 r.

Dalsze przebudowy dolnego zamku przez hrabiego Hansa Wernera Juliusa von Bülow (1843–1870)[36] oraz hrabiego Friedricha Wil-

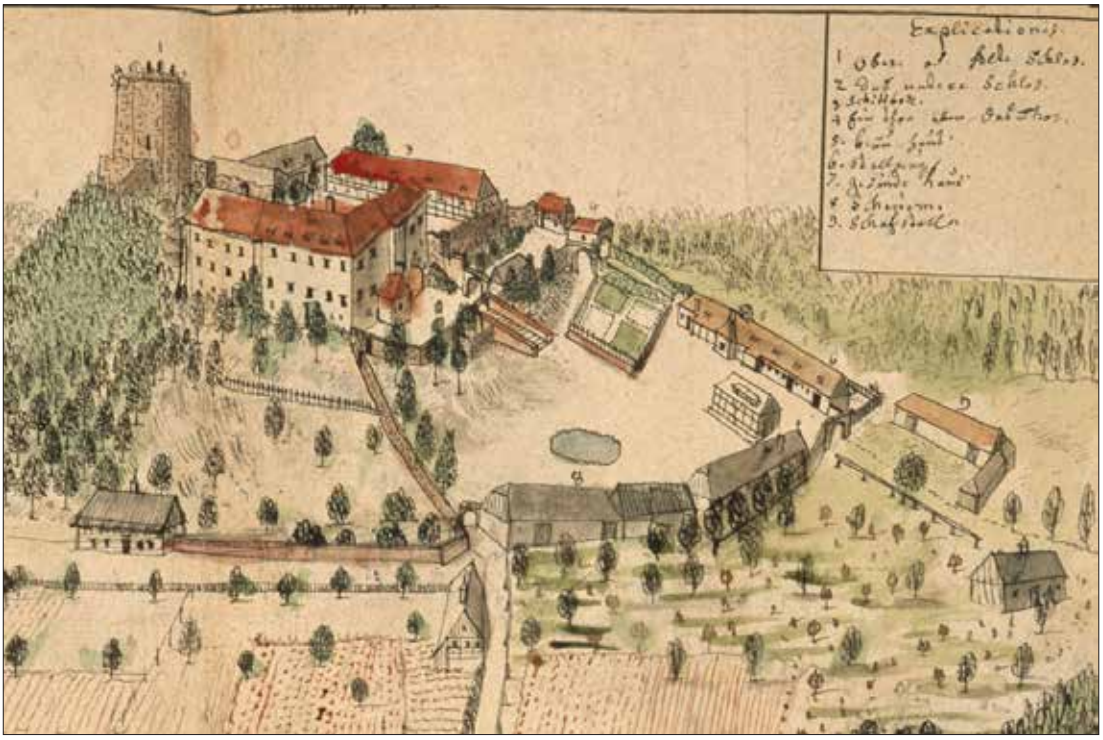
Nickela (Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 27).

[33] Byli to: od 1661 r. Valentin von Redern z Proboszczowa (Zedlitz 1938, tabl. 31, poz. 24); 1693–1717 Ferdinand Rudolph Dobrzensky von Dobrzenitz (Buddeus, Iselin 1730, s. 82; Zedler 7, szp. 1115; Schaller 1790, s. 98–99; Siebmacher 4.9, s. 56; 1717–1726 Friedrich Boguslav von Dobrzensky (Czettritz 1907, s. 439, 453; Czettritz 1911, str. 323–324: dok. O Nr 45, s. 325–326: dok. O. Nr 53); 1726–1727 Karl Heinrich Freiherr von Czettritz und Neuhaus; 1727–1747 dzieci Karla Heinricha von Czettritz; 1747–1777 Georg Oswald Freiherr von Czettritz und Neuhaus na Kątkach (Czettritz 1907, s. 453, 456; Czettritz 1911, s. 326: dok. O Nr 55); 1777–1795 Ignatz Franz Freiherr von Stillfried-Rattonitz (GGTfH 1855, s. 597).

[34] Endler 1803, s. 769–770.

[35] Dekoracje tego rodzaju pojawiły się na pograniczu włosko-szwajcarskim w 2. poł. XVI w. Wykonano je w technice sgraffito lub malowanej, np. dwór w Ardenz w Gryzonii (Jagiełło-Kołaczyk 2003, s. 214–216).

[36] (SGA 1870, s. 70). Restaurację zamku upamiętnił dopisek „J. Com. a: Bülow / rest. 1843" na tablicy fundacyjnej zamku z 1546 r.



Zamek Niesytno na akwarelowym rys. F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w.



Zamek od płd. na miedziorycie Endlera z 1803 r. (zbiory PS)



Renesansowy dom zamkowy – skrzydło wschodnie (fot. MCh, 2026)

helma von Perponcher-Sedlnitzky (1871–1876) przekształciły renesansowy dom w okazały pałac. Objęły one dobudowę neogotyckiej wieży schodowej i wykusza, neorenesansowych szczytów oraz logii arkadowej z balkonem, wyprowadzonej z tarasu ponad murem oporowym ogrodu[37]. Następnie z inicjatywy Johanna-Gustava Eberharda hrabiego von Saurma w latach 1908–1926 została przeprowadzona gruntowna modernizacja pałacu polegająca na nadaniu bryle i elewacjom cech „renesansu śląskiego"[38]. Od 2010 r. trwa częściowa odbudowa i rewitalizacja kompleksu zamkowego Niesytno, podjęta po pożarze pałacu z 1992 r. Zmierza ona w stronę odsłonięcia i wyeksponowania maksimum autentycznych elementów murów z XV–XVI w.

Literatura

Müller 1837, s. 25–27; Kerber 1885, s. 149–155; Lutsch II, s. 252; Bremer 1931; Guerquin 1957, s. 65; Rozpędowski 1960, s. 52–59; Eysmontt 1981; Pilch 2005, s. 384; Olszacki 2011, Olszacki 2013, Chorowska, Błoniewski 2014, Kwaśniewski 2015, Chorowska, Błoniewski 2016, Błoniewski 2018, Olszacki 2021, Chorowska, Błoniewski 2023, s. 147–168.

Autorzy

MCh, PB, kw. źródł. AK, red. MCh

[37] Duncker 15, nr 861; Weber III, s. 37; GGTGH 1874, s. 630.

[38] Weber III, s. 37.



Zamek w widoku z drona (fot. MB, 2023)

NOWY DWÓR (niem. *Burg Neuhaus*), gm. Wałbrzych

50.73639 N, 16.29222 E

Ruina zamku obecnie w granicach Wałbrzycha, w dzielnicy Podgórze (dawniej Podzamcze – Dittersbach); zamek górski zbudowany na dość regularnym, dwuczłonowym planie, dostosowanym do konfiguracji wzgórza

Obiekt znajduje się na szczycie samotnego wzgórza o stromych stokach (620 m n.p.m.), wypiętrzonego między doliną a łańcuchem górskim. Zamek zajmuje całą powierzchnię grzbietu długości ok. 140 m. Składa się z dwóch członów, zamku górnego od strony płd.-wsch. i dziedzińca (zamku dolnego) od zach.

W 1364 r. wśród zamków księstwa świdnicko-jaworskiego wymieniono *Waldemberg di veste*[1], lokalizacja tego obiektu nie jest jednak pewna. Sprawę skomplikował fakt, że w centrum Wałbrzycha istniało założenie obronne typu motte, zniszczone w 2. poł. XIX w. Jednakże w 1394 r. napisano, że zamek w Wałbrzychu jest tożsamy z warownią Nowy Dwór – *Haus Waldenburg, das Neuhaus genannt*[2]. Według tradycji zamek Nowy Dwór zbudował Bolko I, a odnowił Bolko II po 1330 r., ewentualnie zbudował od podstaw w 1366 r. Podawana jest także wersja, że warownię wzniósł Ulrich Schaff (†1412 r.).

[1] LuBS I, s. 508.

[2] Landbuch II, nr 1334.



Położenie zamku na Mtbl., ark. 5263 Waldenburg, wyd. w 1937 r. (opr. PB)



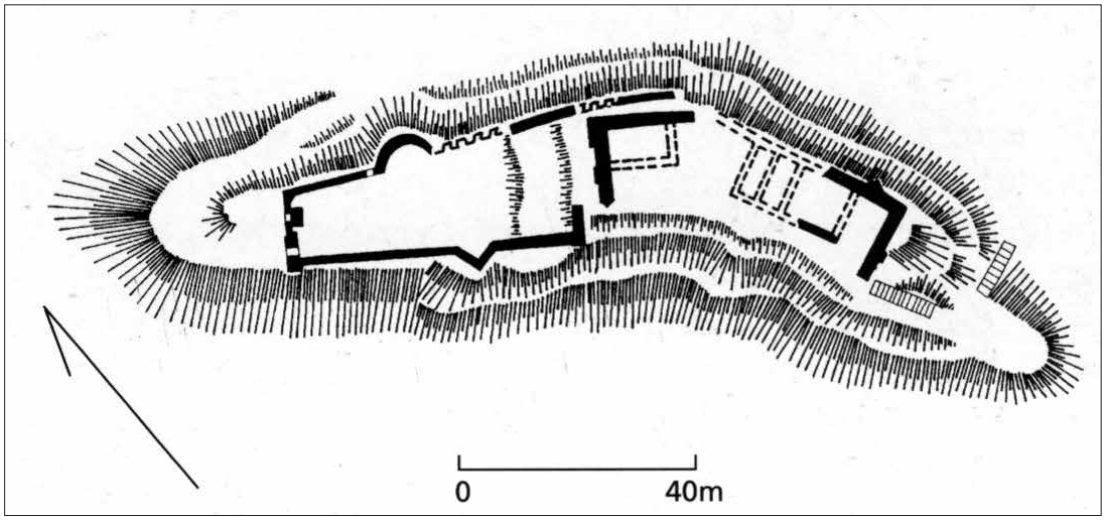
Zamek wg NMT (opr. PB)

Zmiana nazwy zamku z *Waldenburg* na *Neuhaus* ma analogię w onomastyce Chojnika, który w jednym z dokumentów Gotsche Schoffa został odnotowany nie jako *Kynast*, lecz *Neuhaus*. Według historyka Wiesława Wereszczyńskiego w ten sposób właściciel zaznaczył, że warownia jest jego nową siedzibą (wcześniej rezydował w Piechowicach i w Starej Kamienicy). Być może podobną genezę miała zmiana nazwy „Waldenburga" i wiązała się z przejściem zamku w ręce Ulricha i Heinza Schoffów – nie byłaby więc, jak utrzymują niektórzy z badaczy, odbiciem jakiejś akcji budowlanej, która przekształciła starą warownię w „nowy zamek".

Faza 1 (XIV w.) – Górna, zarazem najstarsza partia zamku ma obrys wydłużonego prostokąta „odgiętego" na swym płn.-zach., krańcu (ok. 65 m długości). Jej mur obwodowy, grubości 1,8 m, budowany z kamienia z warstwami wyrównawczymi, charakterystycznymi dla czasu średniowiecza, zachował się miejscami do wysokości kilku metrów. Przy płn.-wsch. kurtynie wznosił się ciąg zabudowy złożony z dwóch budynków. Mniejszy, o wewnętrznych wymiarach 9,7 x 4,8 m, stał w najwyższym punkcie zamku, przy płn. krańcu. Bardziej obszerna, wydłużona budowla o cechach domu pańskiego miała kilkudzielny plan, z wydzielonym wąskim pasmem na schody (?); jego plan zdaje się być efektem nowożytnych przebudów. Nierozstrzygnięta jest funkcja resztek masywnego muru z gniazdami po maczulcach rusztowania przewieszonego (gniazda co 60 cm, wysokość warstw wyrównawczych ok. 2 m) w narożniku płd. górnego zamku. Niewykluczone, że jest to relikt wieży, wysuniętej z lica muru płd.

Zamek górny od strony zach. zabezpieczało międzymurze o U-kształtnym narysie. Oskrzydlało ono zach. część zamku górnego. Międzymurze od dziedzińca zamku dolnego oddzielała wykuta w poprzek stoku sucha fosa. W jej środkowej części wykuta została czworoboczna w cysterna.

W 1372 r. księżna Agnieszka przekazała Reyntschowi Schaffowi zamek Grodno w Zagórzu Śląskim z przynależnościami, w których skład wchodziły też dobra wałbrzyskie. W 1382 r. posiadłość tę dzierżył Ulrich Schaff II, dysponując m.in. folwarkiem i młynem w Wałbrzychu. W 1394 r. Gunter Schaff zrezygnował ze swojej części zamku Nowy Dwór (dziedziczonego po ojcu Reintsche) na rzecz Hanosa i Ulrycha Schaffów. Jednak już w 1402 r. Ulrich Schaff II sprzedał warownię z przyległościami Ulrichowi Schaffowi III oraz Ulrichowi i Hansowi Schaffom. Ulrich Schaff III w 1426 r. sprzedał (w imieniu nieletnich synów swojego



Plan zamku (Gründmann 1982, s. 101)

brata Henryka) Janowi Liebenthal dwór (*Haus*) w Wałbrzychu, zwany Nowy Dwór z przyległościami, czyli miasteczkiem Wałbrzych[3]. Jego synowie w 1434 r. sprzedali posiadłość Hermanowi Czettritzowi, późniejszemu właścicielowi dóbr książańskich[4]. Sam Hermann tu nie rezydował, traktując posiadłość jako lokatę kapitału; prawdopodobnie właśnie drogą sprzedaży przeszła ona na krótko w ręce Hanza von Zedlitz, o przydomku Rochlitz (późniejszego pana na Wleniu i Kaczorowie[5]). Majątek ten wrócił jednak do rodziny von Czettritz w 1462 r.[6] W czasie wojny sukcesyjnej, w 1475 r. warownię zajęły wojska Macieja Korwina, a następnie dozbroili ją mieszczanie ze Strzegomia, Jawora i Świdnicy[7]. W 1478 r. miała ona ulec zniszczeniu. W 1490 r. król Władysław Jagiellończyk wykupił zamek od Hasse (Jana) Zetrritza i przekazał Fabianowi Tschirnhausowi; w 1492 r. Jan Zettritz wykupił zastaw od Fabiana Tschirnhausa[8] i majątek powrócił do rodziny Czettritzów. Odzyskując dobra nowodworskie, Hans Czettritz ukończył budowę kompleksu ziemskiego w rejonie Wałbrzycha, na który składały się klucze dóbr zamkowych Konradów, Grodno, Cisy, Czarny Bór oraz Struga i pomniejsze majątki.

W 1493 r. ośmiu synów Hansa rozdzieliło spuściznę po ojcu na dwie części: czterech młodszych braci wzięło wspólnie Grodno i wsie w weichbildzie dzierżoniowskim, czterech starszych (Hans, Friedrich, Siegmund i Ulrich) przejęło Nowy Dwór z przyległościami obejmującymi Wałbrzych, Biały Kamień, Sobieszów i Podgórze, ponadto Strugę, Lubomin, Jabłów, Konradów, Czarny Bór, Cisy, Cieszków, Poniatów. Ci drudzy wymarli bezdzietnie w ciągu półwiecza (ostatni Siegmund, w 1541 r.) i ich posiadłości przeszły na trzech synów Hermanna z Grodna. Nowy Dwór stał się własnością Christopha (†1594), wraz z pobliskim folwarkiem i lasami, z Wałbrzychem, Podgórzem, Sobięcinem, Lesieńcem, Boguszowem itd., od 1573 r. także

[3] Pflug 1878, s. 5.

[4] Tamże.

[5] Zedlitz r. 1938, tabl. 19.16.; Königshaus 2004, s. 460.

[6] Hans Zedlitz zwany Röchlitz przekazał Nowy Dwór Hansowi Zettritzowi z Książa, na podstawie zakupu, którego dokonał od Zedlitza zmarły ojciec Hansa, Herman Zettritz (Pflug 1878, s. 5).

[7] Jerzy i Jan Zettritz zobowiązali się zabezpieczyć zamek bronią i amunicją otrzymaną ze Świdnicy, Strzegomia i Jawora (APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 894/U 973).

[8] W 1490 r. król Maciej Korwin wykupił zamek od Hasse [Jana] Zetrritza i przekazał Fabianowi Tschirnhausowi; w 1492 Jan Zettritz wykupił zastaw zamku od Fabiana Tschirnhausa (Pflug 1878, s. 6).



Zamek górny od płd. (fot. AB, 1998)



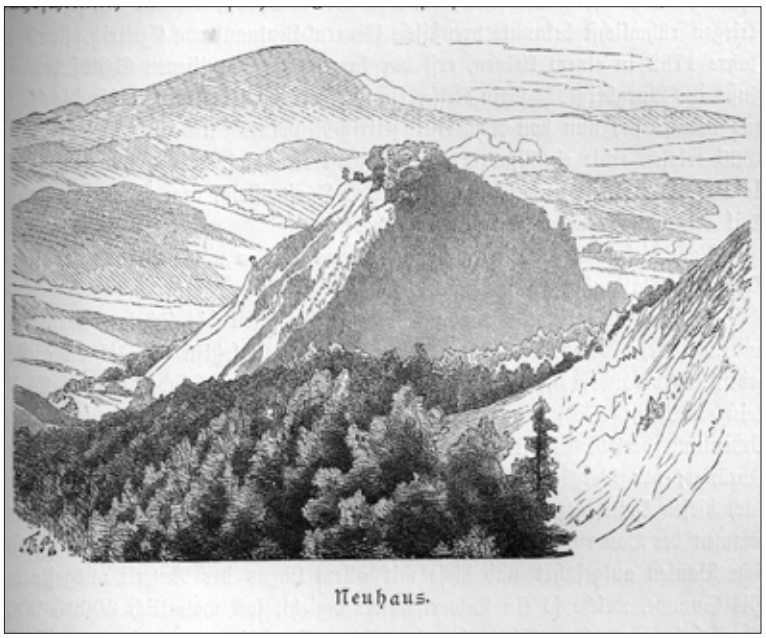
Fosa z cysterną kutą w skale (fot. AB, 1998)



Brama wjazdowa na zamek dolny (fot. AB, 2023)



Widok na fosę i zamek dolny (fot. AB, 1998)



Ruiny zamku na drzeworycie wg Th. Blätterbauera (Schroller 1885–1889, zbiory PS)

z Białym Kamieniem. Ten klucz dóbr potem kilkukrotnie rozpadał się i scalał, ale Nowy Dwór stale pozostawał w ręku Czettritzów – aż do 1866 r. Jednak gdy syn Chistopha, Dipprandt (†1628) zbudował w początku XVII w. nową rezydencję w Wałbrzychu (dwór przy ul. Zamkowej), zamek Nowy Dwór stracił funkcje siedziby rodowej. Są też niepewne przekazy mówiące, że już w 1581 r., warownia spłonęła od pioruna i nie została odbudowana. W każdym razie zamek nadal stanowił tytularną siedzibę rodu z linii nowodworskiej (*von Czettritz und Neuhaus*), choć faktyczny ośrodek dóbr ziemskich mieścił się w dworze w Wałbrzychu (*Ober-Waldenburg*).

Faza 2 (1. poł. XVI w.) – Zamek dolny założony został na planie wydłużonego trapezu z szerszą podstawą na wysokości fosy. Jedynym zachowanym elementem zabudowy jest obwód obronny. W narożniku zach. znajduje się brama z ostrołucznym przejazdem. Z muru obwodowego wyprowadzone zostały basteje, półokrągła na odcinku płn. i trójkątna na kurtynie płd. Zachowało się też kilka prostych otworów strzelniczych w murach obwodowych. Najmłodszymi konstrukcjami warowni są dwa wieloboczne bastiony datowane na XVII w. Od strony płn.-zach., tuż przy bramie, powstał wydłużony, wielobok-ny taras artyleryjski obmurowany niskim murem. Drugi obiekt, urządzony na przeciwległym końcu wzgórza, nieco poniżej zamku górnego, to tzw. bastion oddzielony – jego barki nie były połączone murami z zamkiem, oddalonym o około 25 m. Przypuszczalnie umocnienia te powstały w czasie wojny trzydziestoletniej.

Literatura

Müller 1837, s. 25; Pflug 1878, s. 27; Kerber 1885, s. 149–155; Lutsch II, s. 252; Schaetzke 1927; Bremer 1931; Guerquin 1957, s. 65; Rozpędowski 1960, s. 52–59; Pilch 2005, s. 384.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. TD



Relikt pałacu w Olszanach (fot. TD, 2026)

OLSZANY (niem. *Oelse*), gm. Strzegom

50.91111 N, 16.33056 E

Pozostałość dworu obronnego typu motte oraz nowożytnego założenia o cechach nawiązujących do „bastejowego palazzo in fortezza"

Wieś Olszany położona jest na Równinie Świdnickiej w obniżeniu dolinnym niewielkiego cieku wodnego zw. Olszańskim Potokiem bądź Czarnuchą (nm. *Bör-Bach*). Teza o jej słowiańskiej genezie opiera się na interpretacji jej nazwy (*Olsane*, *Olssin* = olsza)[1], a wspiera ją fakt położenia wsi w tej części Przedgórza Sudeckiego, która była zasiedlona już we wczesnym średniowieczu. Przypuszczalnie do Olszan odnosi się dokument z 1239 r., w którym widnieje *plebanus de Oolcim*[2], i z 1245 r., gdzie odnotowano wieś biskupią *Olsane*[3] lokowaną na prawie zachodnim. Świadectwem tej lokacji jest czytelne do dziś rozplanowanie Olszan oparte na modelu wsi łanowej, z rozłogiem obejmującym kilkadziesiąt parcel (wg rejestru z ok. 1305 r.: 60 „dużych łanów" gruntu)[4].

Spośród co najmniej sześciu majątków rycerskich z folwarkami, które istniały w późnym średniowieczu, tylko w trzech przypadkach da się wskazać pozostałości po zabudowie lub przynajmniej jej lokalizację:

- relikty siedziby majątku położonego w środkowej części wsi, ok. 200 m od kościoła

[1] Adamy 1887, s. 30.
[2] RS 1a, nr 525.
[3] SUb II, nr 287.
[4] LF, s. 124.



Olszany na Mtbl. A5063 Hohfriedeberg, wyd. w 1936 r.: 1 – majątek środkowy, 2 – majątek górny, *Gut Oelse*[5] (opr. PB)

w kierunku płn.-wsch. (posesje nr 26 i 27), w postaci czworobocznego majdanu i fosy;
- zabudowa majątku zw. *Ober-Oelse* znajdowała się na płd.-zach. krańcu obszaru zabudowy wsi; przed rokiem 1945 areał założenia pałacowo-folwarczno-ogrodowego (obecnie podzielony na liczne działki budowlane i zajęty przez współczesną zabudowę) obejmował: pałac (z którego przetrwał fragment ściany frontowej), oficyny i budynki gospodarcze wraz dziedzińcami, ogród geometryczny i krajobrazowy, ogrody użytkowe; całość była otoczona murowanym parkanem z bramami; oś symetrii w rozplanowaniu centralnej części areału podkreślały aleje wybiegające od pałacu w stronę płn. i płd.[6];
- miejsce po zabudowie majątku zw. *Nieder-Oelse* na płn.-wsch. krańcu wsi (posesje nr 1B, 1C), zburzonej przed 1881 r.; w 1824 r. tworzyły ją budynki folwarczne okalające prostokątny podwórzec[7].

W świetle zapisów w Landbuchach z lat 1366–1407 wieś była podzielona na ok. 10 majątków, które stanowiły własność lenników książęcych bądź mieszczan, obejmowały grunty osobiście dzierżone (folwark) lub tylko prawa zwierzchnie do gruntów chłopskich (czynsze, robocizny itd.) bądź obie formy feudalnego dysponowania ziemią:
- Majątek Nikila von der Warte (1367), później rodziny Birsack (1386 r. – Reyntsch, 1399 – jego synowie Gunczel, Nikel i Kunneman), z 3-łanowym folwarkiem, ¼ lenna kościelnego i majątku sołtysiego[8]; zapewne położony w środkowej części wsi (gdzie zazwyczaj znajdowało się dziedziczne sołectwo).
- Majątek Hannosa Czeginberg (do 1372), później rodziny Halbendorf – z folwarkiem (o pow. 20 prętów)[9].
- Majątek Gunthera von Ronow (1376), który był burgrabią zamku Gryf i posiadał lenno zamkowe w Jaworze, oraz jego syna Junge Heinricha (1397, 1406: *Heinrich von Ronaw zur Olßen gesessen*) – z folwarkiem (2½ łanu) „na końcu wsi”[10].
- Majątek Hanke'go Colde (1376) – 10 prętów gruntu[11].
- Majątek Heinricha Regenstein (do 1386), następnie Stefana von Gleserdorf[12].
- Majątek rodziny Predel z Szymanowa (Hannosa, Conrada, Burgharda, Ekkela, Gotscha,

[5] Czettritz II, s. 293.
[6] Zob. Urmtbl. ark. 2950; Mtbl. ark. 2950.
[7] Zob. Regler circa 1770, ark. 58; Urmtbl. ark. 2951; Mtbl. ark. 2951, wyd. 1889; OFM.
[8] Landbuch I, nr 185, 186; Landbuch II, nr 281; Landbuch III nr 523.
[9] Landbuch I, nr 681.
[10] Landbuch I, nr 1073; Jurek 1998, s. 277; Landbuch III, nr 203, 1785; Gebhardt 1901, s. 59.
[11] Landbuch I, nr 1077.
[12] Landbuch II, nr 111, 188, 280.





Dwór środkowy i kościół wg NMT (Błoniewski 2013)

Heinricha Starszego, 1385–1391)[13], później Conrada i Burgharda (1400–1406)[14] z folwarkiem i „zamkiem"[15]. W latach 1395–1402 notowany był także Gotsche Predel[16].

- Majątek Nickela von Czirn – z siedzibą (1403: *zur Olssen gesessen*)[17].
- Majątek Hermana Storcha (przed 1385), później Hentschila von Zedlitz (do 1385), Heinricha von Regenstein (1385–1387), Hannosa Biersack (1387–przed 1399) – z folwarkiem[18].
- Majątek Hannosa Karrenmechera (do 1388), potem rodziny von Haugwitz: Petera z Czernicy, Nikela, Margarethy (1388–1399)[19], następnie Gotsche Predela (1399–1400)[20] i Junge Heinricha von Ronaw (od 1400)[21] – z folwarkiem (3 łany).
- Majątek Titze i Nickela von Zedlitz z Wojcieszowa (do 1379)[22].

Pod koniec XV w. istniały w Olszanach 4 majątki rycerskie:

- *Obergut* – obejmował 2½ łana ziemi;
- *Niedergut* – obejmował 3 łany;
- majątek w miejscu późniejszych gospodarstw nr 32, 26, 23, 22 (wg numeracji z 1901) – należący kolejno do rodzin Biersack, Predel, do Albrechta Bierchen, Balzera von Betsch z Lutomii, czasowo (w 1494) do Caspara Schaffgotsch z Chojnika, pana na Karpnikach[23];
- majątek w obrębie późniejszych gospodarstw nr 9a – 19, o pow. ok. 480 mórg, należący kolejno do rodziny Predel (do 1448), von Czirn z Szymanowa (przed 1480), Ernsta von Zedlitz na Lipie (1480–1485), Christopha Talkenbergk (1485–1491) oraz braci Schaffgotschów z Chojnika (1491–po 1498) – Christopha (†1493) i Ulricha (później pana na zamku Gryf)[24].

1. Majątek środkowy (XIV–XV w.) Relikty dworu obronnego w środkowej części wsi nie były dotychczas przedmiotem badań archeologicznych. Wypiętrzenie majdanu (ok. 24 x 24 m) i zagłębienie fosy (szerokiej na ok. 10–15 m) dostrzeżone przez

[13] Landbuch II, nr 133, 418, 853, 891.
[14] Landbuch III, nr 866, 1398, 1431, 1515, 1612–1615, 1663, 1730, 1748.
[15] Landbuch II, nr 891.
[16] Landbuch II, nr 1412; Landbuch III, nr 363, 831, 10691716.
[17] Landbuch III, nr 1574.
[18] Landbuch II, nr 166, 358, 368, 399.
[19] Landbuch II, nr 584, 845; Landbuch III, nr 8, 670, 1022; Haugwitz 1910, s. 19, 26.
[20] Landbuch III, nr 670, 722.
[21] Landbuch III, nr 722.
[22] Zedlitz 1938, Tabl. 5 nr 3, 4.
[23] Gebhardt 1901, s. 59–60.
[24] Gebhardt 1901, s. 59–60; Zedlitz 1938, tabl. 38 nr 3; Reichenbach I, s. 112, 113.

Piotra Błoniewskiego w obrazie NMT i *in situ*[25] zostały przez niego zinterpretowane jako pozostałość siedziby rycerskiej z wieżą mieszkalną mającą w rzucie wymiary ok. 9,5 x 10,5 m (na co zdaje się wskazywać lekkie wypiętrzenie pośrodku plateau). W świetle źródeł pisanych obiekt ten można utożsamiać z „zamkiem", który został odnotowany w 1391 r. przy sprzedaży płd. folwarku „poniżej kościoła" przez Conrada Predel z Szymanowa w ręce Pusolda von Messenau – *daz halbe vorwerk von andirhalb hufe und acht ruten, mit dem geboude und mit dem h[ause] in dem dorfe zur Olsen* (…) *nedewendig der kirchen*)[26]. Obiekt stracił funkcje rezydencjonalne najpóźniej w 1. tercji XVI wieku.

Przypuszczalnie w latach 30. XVI w. wszystkie majątki znalazły się w posiadaniu panów von Hochberg z Książa[27]. Właścicielami dóbr olszańskich byli kolejno: Konrad I (?–1520), jego synowie Georg, Christoph I oraz Hans (w 1522 r. podzielili ojcowiznę), Christoph I (1522–1535), wdowa Euphemia von Hochberg z domu von Löben na Książu (1535–1548)[28], ich syn Konrad II na Książu (1548–1565)[29], wdowa Katharina von Hochberg z domu von Kalkreuth jako regentka Książa (1565–1577), ich małoletnie dzieci (1577–1578), a następnie najstarszy syn Konrad III w imieniu własnym i braci (od 1578), który w 1585 r. przeprowadził podział dóbr[30]. Później Olszany dzierżyli: jego brat Heinrich (1585–1613, tutaj rezydował)[31], synowie Heinricha – Christoph i Hans (1613–?)[32], ich szwagier Joachim von Gellhorn z Mokrzeszowa Dolnego (?–1629)[33] oraz jego spadkobiercy, którzy w 1631 r. sprzedali dobra olszańskie[34].

W latach 1631–1746 „majątek górny" stanowił rezydencję rodziny von Nimptsch z Sokołowca, a właścicielami Olszan i przynależnych dóbr byli: Johannes (zm. 1651)[35], jego syn Johannes Friedrich (1651–1692, w 1660 r. wyniesiony do stanu pańskiego z predykatem *Freiherr zur Oelsse*, oficer, radca cesarski, od 1672 r. starosta księstw świdnickiego i jaworskiego)[36], jego syn Johann Heinrich (1692–1726, tajny radca cesarski, starosta księstwa głogowskiego, od 1699 hrabia)[37], syn tegoż Johann Friedrich (1726–?, komornik cesarski i radca dworu)[38] oraz jego syn Christoph Ferdinand, który w 1746 r., będąc uczestnikiem antypruskiej opozycji ziemiańskiej na Śląsku, sprzedał Olszany z przynależnymi majątkami królowi Prus Fryderykowi II i osiadł w Austrii[39].

Od 1746 właścicielami klucza dóbr olszańskich, użytkowanego przez dzierżawców, byli członkowie pruskiej rodziny królewskiej: do 1802 r. ks. Heinrich, 1802–1813 ks. August Ferdinand, 1813–1843 ks. August[40], 1843–1918 kolejni monarchowie (reprezentowani przez zarząd majątków kameralnych, *Hofkammer der Königlichen Familiengütter*)[41], 1918–1945 były cesarz Niemiec Wilhelma II von Hohenzollern (zm. 1941) i jego spadkobiercy (poprzez administrację byłych majątków królewskich)[42].

[25] Błoniewski 2018.

[26] Landbuch II, nr 891.

[27] Jeszcze 1532 wzm. *Valten Bobran* (von Bibran) *zu Olsen* (InvJau, s. 155).

[28] Kerber 1885, s. 28–32; Hechler 1932, s. 51–52.

[29] Kerber 1885, s. 32–34; Ritterdienste.SJ.1550, s. 24, 131.

[30] Kerber 1885, s. 35–38.

[31] Kerber 1885, s. 38; Ritterdienste.SJ.1602, s. 37; Hechler 1932, s. 52.

[32] Sinapius 1720, s. 54.

[33] Sinapius 1720, s. 54, 386; Duncker 5, nr 241; Reichenbach I, s. 296.

[34] Duell 1725, s. 332, nr 362.

[35] Hensel G. 1651; Naso 1667, s. 311–312; Sinapius 1720, s. 65–66; Sinapius 1728, s. 152–153; Duell 1725, s. 332, nr 362, 364.

[36] Naso 1667, s. 312; Sinapius 1720, s. 66; Sinapius 1728, s. 153; Matrykułas.SJ.1690, s. 181; Doerr 1900, s. 143; Verf.SJ, s. 73, 80, 103.

[37] Matrykuła.SJ.1717, s. 17; Sinapius 1728, s. 153; Doerr 1900, s. 178.

[38] Sinapius 1728, s. 153.

[39] Matrykuła.SJ.1731, s. 20; Sinapius 1728, s. 153; Zimmermann 5, s. 233; Wittig G.K. 1881, s. 43.

[40] Zimmermann 5, s. 233; Wittig G.K. 1881, s. 43; Hechler 1932, s. 55; Knie 1830, s. 531.

[41] Keeler 1873, s. 478–479; ANPA 1857, s. 3.

[42] SGA 1930, s. 318; SGA 1937, s. 255.



Zamek i założenie ogrodowo-parkowe na kolorowanym rysunku Wernera (Werner B–3, s. 339, rys. 315–316)

2. Majątek górny. Pozostałości rezydencji nowożytnej w majątku *Ober-Oelse* wznoszą się prawdopodobnie w miejscu XIV-wiecznego folwarku rodziny von Ronaw „położonego u góry na końcu wsi", który był zapewne identyczny z siedzibą Heinricha von Ronow (wzm. 1406). W czasach nowożytnych majątek był zamieszkiwany przez właścicieli zapewne nieprzerwanie od 1585 do 1746 r. Na podstawie dość skąpych przekazów (starodruków z XVII w., rysunku i opisu autorstwa F.B. Wernera z poł. XVIII w., dokumentacji konserwatorskich, szczątkowo zachowanych murów) można zaproponować następującą rekonstrukcję faz budowlanych:

Faza 1 (hipotetyczna) – siedziba rodu von Ronaw z 2. poł. XIV w.;

Faza 2 (po 1585 r.) – poświadczona obecnością tynków ze sgraffitami, które odnotowano w karcie ewidencyjnej zabytku z 1966 r.[43] – rozbudowa lub budowa od podstaw, zapewne przez Heinricha von Hochberg;

Faza 3 (po 1647) – odbudowa zamku po zniszczeniach wojennych z 1647 r.[44] przeprowadzona przez Friedricha von Nimptsch (zm. 1651);

Faza 4 (3. ćwierć XVII w.) – przebudowa zamku na pałac (wraz z zabudową towarzyszącą), przeprowadzona najpewniej przez barona Johannesa Friedricha von Nimptsch w 3. ćwierci XVII w.

Kronikarz E. Naso (1667) zaliczył tę rezydencję do wyróżniających się „zamków nizinnych i domów pańskich" i opisał jako „dom (…) całkiem obszerny, z wygodnymi pokojami, otoczony przez

[43] https://zabytek.pl/pl/obiekty/palac-(ruina)-800336/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_02_EN.166762/1.

[44] Zob. Hensel G. 1651; Naso 1667, s. 312.

budynki gospodarcze”[45]. Według dokumentacji konserwatorskiej (karty ewidencyjnej zabytku z 1966, inwentaryzacji pomiarowej z lat. 70. XX w.[46]) pałac tworzyły 2 szerokie skrzydła boczne spięte od płd. węższym skrzydłem „łącznikowym” zawierającym westybul; nieregularność w układzie ścian nośnych i wzmianka o sgraffitach wskazują, że wykorzystano mury starszej budowli. Analiza porównawcza form architektonicznych widniejących na rysunku F.B. Wernera z połowy XVIII w.[47] pozwala postawić tezę, że ukazany tam zespół zabudowy powstał jeszcze w XVII w.: budynek pałacowy (przedstawiony *en face*) ma kubiczną 3-kondygnacyjną bryłę i niską wieżę wieńczącą skrzydło frontowe, przy czym 3. kondygnacja – zwieńczona balustradą (?) z rzeźbami lub obeliskami – to w istocie ściana attykowa zasłaniająca dachy pogrążone. Analogiczne horyzontalne zwieńczenie – w formie kondygnacji attykowej – uzyskały 4 wydłużone parterowe budynki po wsch., zach. i płd. stronie pałacu, wydzielające (wraz z murem od strony płn.) strefę dziedzińcową okalającą pałac (urządzoną w miejscu starszej fosy?). Szczególną postać miały 2 budynki od płd., które flankowały dziedziniec poprzedzający przejście do ogrodu geometrycznego: kraniec każdego z nich tworzyły cylindryczne wieże, z dwukondygnacyjnym korpusem i nieco węższą nadbudową (również dwukondygnacyjną) zadaszoną płasko. Cały płd. ciąg budynków gospodarczych, oddzielony od strony ogrodu dekoracyjnym kanałem wodnym, stwarza wrażenie otoczonego fosą kasztelu z kolistymi wieżami w narożach. Najbliższą analogią dla takiej „zamkowej” aranżacji zespołu zabudowy oraz kształtowania brył budowli jest zamek w Żyrowej (1644).

Faza 5 (po 1726 r.) – Modernizacja pałacu dla hr. Christopha Ferdinanda von Nimptsch objęła m.in. wykonanie zachowanego do dziś „balkonowego” portalu bramnego (z quasi-fortecznym boniowanym obramieniem i kolumnami w porządku korynckim dźwigającymi balkon), a także przebudowę (?) założenia ogrodowo-parkowego[48]. Być może dopiero wówczas została zasypana fosa okalająca mury byłego zamku.

Założenie pałacowe w Olszanach znane z rysunku Wernera można uznać za jedną z najwybitniejszych kreacji w śląskiej architekturze i sztuce ogrodowej doby baroku. Quasi-zamkowy zespół zabudowy, dający się datować na 3. ćwierć XVII w. i przypisać któremuś z północnowłoskich architektów, stanowił w tej części Śląska realizację jednostkową i odosobnioną. Wyburzenie pałacu i oficyn, które jeszcze w 1966 r. miały wszystkie mury obwodowe, było aktem barbarzyńskim, a zachowanie fragmentu ściany frontowej z portalem – kuriozalnym przejawem „ochrony zabytków” z czasów PRL.

Gruntowna przebudowa pałacu, podjęta zapewne w 1. poł. XIX w., objęła m.in. zastąpienie kondygnacji attykowej dachami dwuspadowymi; pierwotne ukształtowanie bryły zachowały jedynie płd. budynki gospodarcze. Po 1945 r. pałac popadł w ruinę, w latach 70. XX w. rozebrano go, zachowując jedynie środkowy segment fasady z portalem balkonowym. Zburzono też oba wyżej wspomniane budynki gospodarcze.

Literatura

Naso 1667, s. 312; Lucae 1689, s. 930; Sinapius 1720, s. 54–66; Sinapius 1728, s. 153; Werner B–3, s. 335–339; Kerber 1885; Pilch 2005, s. 254; Błoniewski 2013.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. AK, MCh

[45] Naso 1667, s. 311, 312; zob. również: Lucae 1689, s. 930; Sinapius 1720, s. 65–66.

[46] https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/67001/edition/94261.

[47] Werner B–2, s. 339.

[48] Werner B–3, s. 335–339.



Zamek w Owieśnie (fot. MB, 2024)

OWIESNO (niem. *Habendorf*), gm. Dzierżoniów

50.64910 N, 16.68589 E

Zamek w Owieśnie, o unikatowym kolistym narysie sięgającym przypuszczalnie XIII w., w kolejnych fazach konsekwentnie utrzymywanym. Budowla bez precedensu w architekturze Śląska; obecnie w ruinie

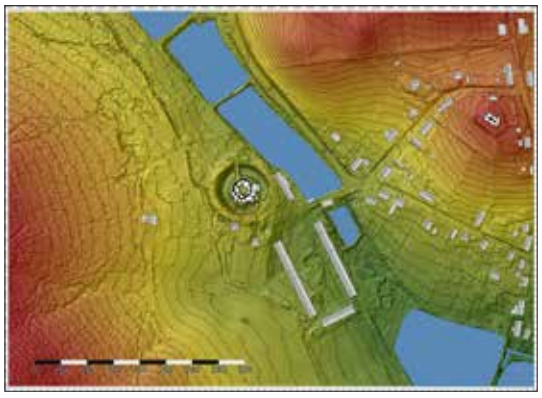
Owiesno, położone u podnóży Gór Sowich na skraju dawnej puszczy rozdzielającej Śląsk i Czechy, ma początki związane z osadnictwem słowiańskim, o czym świadczy zapis nazwy w 1260 r.[1] – *Ovesnovo utrumque*, wskazujący na dwa skupiska zabudowy, zapewne niewielkie[2]. Zapis *Haberdorph* (1290)[3] oraz *Ovesno utroque, quod theutonice Habirdorf dicitur* (1316)[4] dowodzi lokacji na prawie zachodnim w 2. poł. XIII w., wprowadzającej niemieckojęzyczną nazwę i nowe zagospodarowanie. Układ wsi łanowej został nietypowo dopasowany do stoku wzgórz, natomiast w dolinie Rogoźnicy znajduje się areał zamkowy – zapewne pozostałość osady przedlokacyjnej. Położenie kościoła niemal na krańcu wsi, blisko zamku sugeruje, że inicjatorami kolonizacji byli właściciele osady.

Przed 1945 r. areał zamkowy obejmował: zamek na majdanie z fosą zasilaną strumieniem,

[1] Tekst cytowany w CDS X, s. 15–17 dok. nr XX.
[2] Nellner 1941, s. 88–89.
[3] RS 1c, nr 2141.
[4] Dokument z 1316 r. cytowany w CDS X, s. 76–78, dok. nr CIII, regest w: RS 3, nr 3579.



Położenie zamku na Mtbl., ark. 5366 (3135) Gnadenfrei, wyd. w 1937 r. (opr. PB)



Zamek i folwark wg NMT (opr. PB)

zabudowę oficynową od zachodu, dziedziniec stanowiący część „drogi ceremonialnej", prostokątny podwórzec gospodarczy z folwarkiem, ogrody użytkowe oraz quasi-parkowy zespół stawów i obszar leśny na wzgórzu Suchań (446 m).

Zamek, niszczejący po zawaleniu wieży w 1964 r., wyróżniał się kolistym narysem majdanu i fosy. Jego strukturę tworzyły: dziedziniec trapezoidalny, wewnętrzny trakt ze skrzydłami okalającymi, cylindryczna wieża (bergfried) z ośmioboczną górą, a także trakt zewnętrzny i trzy aneksy. Jedno- i dwutraktowa zabudowa zamku, głównie 3-kondygnacyjna, nakryta była dachem mansardowym, nad całością dominowała wieża z hełmem cebulastym.

Najstarsze dokumenty wskazują, że właścicielami ziemskimi Owiesna byli panowie z Pogorzeli, przedstawiciele śląskiego rodu rycerskiego. W latach 1290–1300 Jarosław Mroczkowic z rodu Pogorzelów władał obiema częściami wsi, odpowiadającymi późniejszemu podziałowi na majątki „górny" i „dolny"[5]. W 1323 r. „alodium górne" (14 łanów) nadano wraz z folwarkiem (4 łany) Arnoldowi z Pieszyc (von Peterswalde)[6], natomiast majątek Pogorzelów pozostawał w rękach Georga i Siegmunda von Pogrelle[7]. Landbuch z lat 1368–1374 odnotowuje dwa majątki rycerskie: von Logau (później Schwarz) oraz von Reichenbach (następnie von dem Reine)[8]. W latach 1385–1407 wzmiankowany jest folwark „w dolnej części wsi"[9] z właścicielami kolejno: von Betschow[10], Nickel Jungeling von Czirn[11], Siegmund Pryzlaw von Pogrell[12] oraz Heinrich Atze[13]. W 1386 r. główne posiadłości rycerskie w Owieśnie były już wydzielone w dwóch majątkach należących do Siegmunda i Hannosa von Pogrell[14]. O utrzymującym się podziale na dwa majątki mówią pośrednio dokumenty z 1424 i 1426 r.[15] W kolejnych dekadach XV w. wzmiankowani byli wyłącznie przedstawiciele rodu von Pogrell, posiadacze majątku „górnego"[16]. Wydaje się, że majątek dolny do 1507 r.

[5] RS 1c, nr 2141, 2257, 2267, 2296; Cetwiński 1982, s. 132–133.

[6] RS 3, nr 4235; RS nr 4264.

[7] RS 3, nr 1054.

[8] Landbuch I, nr 424, 670; Reichenbach 1906, s. 15, 16.

[9] Landbuch III, nr 1601.

[10] Landbuch II, nr 905, 1233, 1256.

[11] Landbuch II, nr 1256, 1283, 1284; Landbuch III, nr A65.

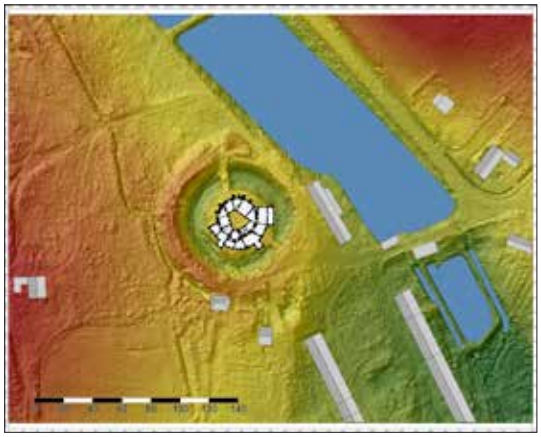
[12] Landbuch III, nr 1601.

[13] Landbuch III, nr 1602, 1685.

[14] Landbuch II, nr 200, 320, 367.

[15] CDS X, s. 277 dok. nr CCCXXVII, s. 281, nr CCCXXXII. *Schedil*, *Schedel* to przydomek gałęzi rodu *von Knoblochsdorf* (von Knobelsdorf) zamieszkującej majątki na ziemi kłodzkiej w XIV–XV w., zob. Adel.GG, s. 86, 111.

[16] Reichenbach I, s. 88, nr 450; Sinapius 1720,



Zamek na NMT zbliżenie (opr. PB)



Zamek z lotu ptaka (fot. MB, 2024)

stale pozostawał w ręku rodziny Schedel von Knoblochsdorf. Następnie zakupił go Diprand von Reichenbach, który w 1509 r. odsprzedał go Heinzowi von Ronau[17].

Faza 1 (2. poł. XIII w.) – hipotetyczna siedziba rodu Pogorzelów, 2. poł. XIII w. Przesłanką do wydzielenia tej fazy jest kolisty narys majdanu zamkowego, który można, na drodze analogii[18], interpretować jako pozostałość zamku nizinnego z czasu osadnictwa na prawie zachodnim, zapewne z drewniano-ziemnym wałem na obrzeżu.

Faza 2 (1. ćw. XV w.) – Zamek murowany, wzniesiony być może przez Sigismunda von Pogrell, datowany na podstawie kontekstu historycznego. Pośrodku kolistego majdanu z fosą wzniesiono masywną warownię z murem obronnym grubości ok. 2 m, niemal idealnie kołowym (średnica ok. 30 m); możliwe, że już wtedy istniał też zewnętrzny obwód obronny wydzielający międzymurze („zamek dolny"). W południowej części „zamku górnego" znajdowała się okrągła wieża (średnica ok. 10 m, z kwadratowym pomieszczeniem w przyziemiu!), wysunięta nieco przed mur i pełniąca aktywną rolę w przypadku działań militarnych. Od północnego wschodu była brama wjazdowa, a zabudowę mieszkalną tworzył dwuskrzydłowy budynek przylegający do muru od zachodu i północy, z wnękami o głębokości 90 cm w murze obwodowym jako elementem funkcjonalnym domu[19].

Faza 3 (XV/XVI w.) – modernizacja obwodu obronnego, być może z inicjatywy Georga von Pogrell. Efektem prac budowlanych był murowany zewnętrzny obwód obronny („parkan" o grubości ok. 1,0–1,4 m) zaopatrzony w okienka strzelnicze[20]. W tym czasie musiała jeszcze funkcjonować brama wjazdowa po stronie płn.-wsch. W murze tym widoczne są krawędzie szerokiego otworu (3,9 m), później zamurowanego, dające się interpretować jako pozostałość strefy wjazdu z bramą i furtą dla pieszych.

Od XVI w. właścicielami majątku „górnego" byli m.in. Hans[21] i Georg[22] von Pogrell, Friedrich

s. 707; CDS X, s. 330, nr CCCLXVI; Sinapius 1728, s. 793; Reichenbach 1906, s. 121.

[17] Reichenbach 1906, s. 123, nr 669, s. 125, nr 682.

[18] Np. Gościszów, Chałupki, także Panków, Ciepłowody, Jędrzychów.

[19] Chorowska 2003, s. 105.

[20] Tamże.

[21] Ritterdienste.SJ.1550, s. 56.

[22] Informacja wg: Weber I, s. 11.

von Bock z Dobrocina[23], Friedrich Młodszy i Sigismund von Bock[24], Sigismund von Bock und Gutmannsdorf, Hedwig Bock[25], Friedrich von Nimptsch[26], Hans Wolfram von der Heyde i Conrad Wilhelm von der Heyde, Julius Konrad von der Heyde[27], Sophie Juliane Magdalene von der Heyde, Friedrich Julius von Seidlitz und Ludwigsdorf, Adolf Moritz Julius von Seidlitz und Ludwigsdorf, Friedrich Moritz Julius von Seidlitz und Ludwigsdorf[28], Adolf Erdmann Friedrich Julius von Seidlitz und Ludwigsdorf oraz Friedrich Ernst Julius Adolf Wilhelm von Seidlitz und Ludwigsdorf[29].

Faza 4 (3. ćw. XVI w.?) – Rozbudowa domu zamkowego, być może z inicjatywy Georga von Pogrell lub Friedricha von Bock. Wątłą przesłanką datowania są portale z czerwonego piaskowca.

Rozbudowa objęła dostawienie nowego skrzydła do płn.-wsch. odcinka muru obwodowego oraz aneksu po stronie płd. (na styku z bergfriedem). Pomiędzy nowym skrzydłem a aneksem istniał przejazd nowej bramy wjazdowej wykonanej w płd.-wsch. odcinku muru obwodowego (być może na poziomie piętra przestrzeń ta była zabudowana). Stary wjazd do zamku został zlikwidowany. W wyniku rozbudowy wewnętrzny dziedziniec został znacznie pomniejszony i uzyskał narys trapezoidalny.

Faza 5 (ok. 1620 r.) – Rozbudowa zamku z inicjatywy Sigismunda i Hedwig von Bock. Przesłanką datowania jest kamienna tablica umieszczona wtórnie nad bramą płn. Rozbudowa objęła dostawienie do „zamku górnego" dwóch nowych segmentów, które zajęły część przestrzeni międzymurza i poszerzyły przestrzeń użytkową skrzydeł mieszkalnych, tworząc ich tylny trakt. Segment płd.-zach., zaopatrzony w prostokątny alkierz wysunięty poza linię muru parkanowego, zawierał na parterze kuchnię, na piętrze zaś apartament (złożony z izby dopełnionej alkierzem oraz sypialni). Segment wsch. miał w przyziemiu przejazd bramny i obszerną izbę (*Grosse Stube*?), a na piętrze duże pomieszczenie dające się interpretować jako reprezentacyjna sala (*Saal*). Fasady uzyskały wystrój w postaci sgraffitowego boniowania.

Najpóźniej w tej fazie cylindryczny bergfried został nadbudowany 7. kondygnacją; była ona 8-boczna i miała okienka w formie strzelnic kluczowych[30].

Faza 6 (ok. 1713 r.) – Rozbudowa zamku przeprowadzona przez Hansa Wolframa von der Heyde Młodszego. Podstawą datowania jest inskrypcja z niezachowanej tablicy umieszczonej wtórnie w portalu bramy płd.-wsch. Zasadniczym efektem rozbudowy były: podwyższenie skrzydeł o 3. kondygnację oraz wbudowanie w przestrzeń starego międzymurza, zewnętrznego traktu z dwoma „alkierzami", które flankowały strefę bramną.

Zapewne w tej fazie powstała okazała dwubiegowa klatka schodowa prowadząca ku pomieszczeniom reprezentacyjnym, które znajdowały się na I piętrze w zewnętrznym trakcie zamku, od strony bramnej. Prace budowlane objęły także inne partie areału zamkowego. Ich efektem była brama (z kolumnami i z rozbudowanym zwieńczeniem) wiodąca od strony wsi na teren zamku i folwarku.

Faza 7 (1742 r.) – Przebudowa zamku przeprowadzona przez Conrada Wilhelma von der Heyde Młodszego. Datowanie na podstawie tablicy inskrypcyjnej na nadprożu portalu bramy płd.-wsch.

[23] Lucae 1689, s. 1788, 1917; Sinapius 1720, s. 274; Sinapius 1728, s. 531.

[24] Sinapius 1728, s. 531, Ritterdienste.SJ.1550, s. 88.

[25] Berg 1854, s. 202.

[26] CDS XXVII, s. 107–108; Matrykuła.SJ.1690, s. 188.

[27] Lebenslauf.J.C.v.d.Heyde 1872, s. 520; GTRuAG 1870–81, Jg. 3 (1878), s. 572; https://www.geni.com/people/Julius-Konrad-von-der-Heyde-auf-Habendorf/6000000121223067924.

[28] Weber I, s. 12.

[29] JbDA III, s. 438; https://de.wikipedia.org/wiki/Adolf_von_Seidlitz.

[30] Zob. grafikę Theo Blätterbauera sprzed 1885 w: Schroller II, s. 239.



Pozostałości zamku w widoku od płn. (fot. MB, 2024)

Prace nie zmieniły przebiegu murów obwodowych, ale istotnie przekształciły bryłę zamku i jego fasadę: mury trzeciej kondygnacji zostały nadbudowane, skrzydła zamkowe nakryto dachami mansardowymi (tylko w partii aneksów – wielospadowymi); elewacja w partii bramy wjazdowej została zaakcentowana kompozycją pseudoportykową. Pozostałe uzyskały podziały pasami lizen. Być może z tej fazy pochodzi wjazd na zamek wiodący od płn.

Nie wiadomo, czy prace budowlane prowadzone w areale majątku przez następców Conrada – Juliusa Conrada von der Heide i jego żonę Julianę geb. von Kittlitz – objęły także zamek. Potwierdzeniem tych robót jest tablica wmurowana w zachodnią ścianę szczytową jednego z budynków gospodarczych przedstawiająca płaskorzeźbione rokokowe kartusze z herbami małżonków i datą 1780 oraz banderolę z ich personaliami.

Faza 8 (lata 1879–1885[31]) – Przebudowa i modernizacja zamku przeprowadzona przez Friedricha Moritza von Seidlitz und Ludwigsdorf; wg tablicy inskrypcyjno-heraldycznej z przyczółka fasady płd.-wsch. zaczęta już w 1878 r. Prace objęły m.in. modernizację wnętrz i nadbudowę wieży o ośmioboczny segment zwieńczony hełmem dwuprześwitowym.

W okresie modernizacji ok. 1885 r. powstała grafika ukazująca wieżę zamkową zakończoną segmentem 6-bocznym, bez żadnego hełmu[32], a więc dokumentująca etap prac między zdemontowaniem dotychczasowego nakrycia a podwyższeniem wieży.

[31] Weber I, s. 12.
[32] Schroller II, s. 239.



Zamek na drzeworycie wg Th. Blätterbauera z ok. 1885–1889 (Schroller II, s. 239)

Po 1945 r. pozbawiony użytkownika zamek niszczał. Planowanych w 1963 r. prac remontowych nie podjęto, a gdy w następnym roku runęła wieża – obiekt całkowicie porzucono. Na pocz. XXI w. ruiny zakupiła Fundacja „Zamek Chudów". W przypadku majątku „dolnego" od poł. XVI do początku XVIII w. właścicielami byli m.in. Hans von Rohnau[33], Dorothea Reichenbach z domu von Haugwitz[34], Adam Bohuslaw von Sandretzky[35], Ludwig von Eben und Brunne starszy[36] i Ludwig von Eben und Brunne młodszy][37] a od 1717 r. Hans Wolfram von der Heyde[38], właściciel głównych dóbr w Owieśnie.

Literatura

Müller 1873; s. 535; Lutsch II, s. 153; Guerquin 1957, s. 67; Grundmann 1982, s. 120–123; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 363–368; Chorowska 2003, s. 105–106; Pilch 2005, s. 260; Jurek 2005, s. 80–81.

Autorzy

AK, kw. źródł. DA, AK, red. TD i AM

[33] Ritterdienste.SJ.1550, s. 55.
[34] Reichenbach 1906, s. 526, nr 2188, s. 533, nr 2215; Reichenbach 1907, s. 407, 455.
[35] Reichenbach 1906, s. 533, nr 2215.
[36] Sinapius 1728, s. 329; Matrykuła.SJ.1690, s. 188.
[37] Sinapius 1728, s. 329.
[38] Matrykuła.SJ.1717, s. 53.



Fragment zamku w widoku z drona – wieża, fosa wodna i most (fot. MB, 2023)

PANKÓW (niem. *Pankendorf*), gm. Świdnica

50.89892 N, 16.52767 E

Ruiny zamku we wsi; unikalny przykład siedziby rycerskiej ze względu na czytelność wszystkich etapów przekształceń od drewnianego dworu obronnego po barokowy pałac

Zamek w Pankowie jest jednym z wielu założeń obronnych usytuowanych wzdłuż stosunkowo krótkiego biegu Bystrzycy (cała rzeka ma około 90 km długości), gdzie znajduje się ponad ćwierć setki zamków i dworów, m.in. Grodno, Świdnica, Krasków, Domanice, Mietków, Leśnica. Wieś Panków lokowano w XIII w. na urodzajnej Równinie Świdnickiej i już w XIV w. podzielono na rycerskie majątki i folwarki.

Budowla obronna stanęła w płn.-zach. części osady, pomiędzy bezimiennym ciekiem a Bystrzycą (kilkadziesiąt metrów od niej), po płn. stronie drogi wiejskiej, w pobliżu potoku. Owalne założenie wznosi się na sztucznie usypanej wyspie i otoczone jest dookolną fosą wodną. Kilkukrotnie przekształcany obiekt stanowi dziś dobry przykład średniowiecznej warowni na planie wynikającym z formy starszego gródka, rozbudowywanej w dobie baroku, z zachowaniem dawnego, zamkowego charakteru. Niestety, całe założenie jest w stanie niezabezpieczonej, postępującej ruiny.

Panków nie był przedmiotem studiów historycznych, toteż wyłaniający się z pojedynczych przekazów obraz stosunków własnościowych

jest niejasny. W 1385 r. jakąś posiadłość miał tu Hans von Girhardsdorf („z Miłochowa" koło Świdnicy), który sprzedał ją siostrze Margarecie[1]. Pod koniec XIV w. były w Pankowie co najmniej dwa majątki – jeden należał do Ulricha Swob, który w 1389 r. sprzedał dobra Johannowi Croschwicz i Nicolao Czans, natomiast w 1393 r. – „dwór" z folwarkiem Peterowi Melyn[2]. Drugim była posiadłość Heintschila von Ronow *von Pankendorf* z folwarkiem „na końcu wsi"[3]. Jednakże Ronowowie używali predykatu *von Pankendorf* od co najmniej dwóch pokoleń[4].



Zamek na Mtbl., ark. 5065 Ingramsdorf, wyd. w 1937 r. (opr. PB)

Faza 1 – Źródła średniowieczne milczą o murowanej siedzibie rycerskiej w Pankowie: nie wiemy, kiedy powstała i z czyjej inicjatywy. Owalny plan założenia, oblanego wodami szerokiej fosy (wykorzystującej starorzecze Bystrzycy) zdaje się wynikać z formy starszego gródka – hipotetycznej rezydencji Ronowów. Jedyną murowaną pozostałością tej fazy jest kamienna, czworoboczna wieża bramna, w poziomie parteru pełniąca funkcję wjazdu na zamek. Jej wymiary wynosiły 5 m x 6 m, a przejazd otwierał się dwoma wysokimi, prostokątnymi otworami o nadprożach prostych, wykonanych z grubych, drewnianych bali. Obecnie ich jedynym śladem są odciski drewna i przemurowania w miejscu osadzenia w murze. Powyżej wjazdu wieża miała dwa piętra i platformę obronną zwieńczoną zachowanym do dziś blankowaniem.



Zamek wg NMT (opr. PB)

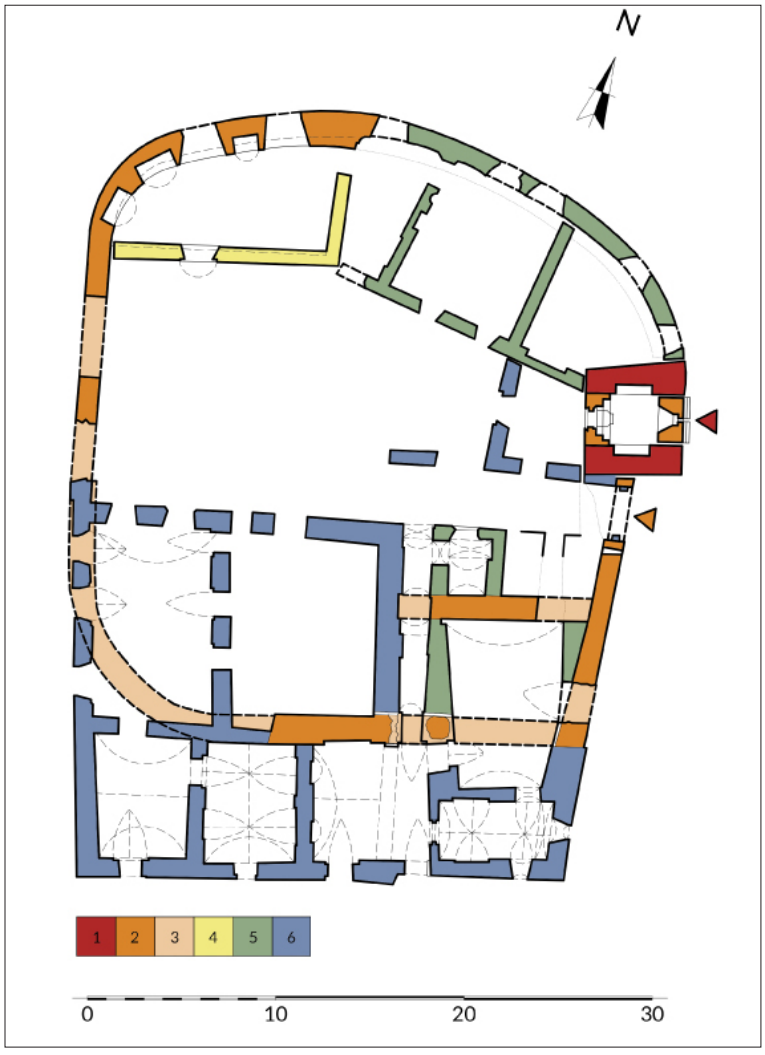
Na przestrzeni XV w. pankowskie majątki trafiły w ręce rodzin von Schellendorf i von Bock. Schellendorfowie pojawili się we wsi już w 1. ter-

[1] Landbuch II, nr 25.
[2] Landbuch II, nr 593, 673.
[3] Lanbuch II, nr 729.
[4] W 1367 r. rycerze Kunemannus, Johannes, Hertel i Hentschel – synowie Simonisa, rycerza de Ronow, sprzedali dochody z ich majątku we wsi *Pankindorf* (Landbuch I, nr 48). W 1367 r. wymieniony został Nicklos *von Pankendorf* (Landbuch I, nr 326).

PANKÓW (niem. *Pankendorf*)



Widok na most i wieżę po prawej (fot. MCh)



Rzut przyziemia zamku z podziałem na fazy: 1 – mury z 2. poł. XIV w., 2 – mury z XV w. 3 – rekonstr. mur z XV w., 4 – mury z 1. poł. XVI w., 5 – mury z 2. poł. XVI w., 6 – mury z końca XVII w. (opr. MCh, rys. MN)

cji XV w.: w latach 1429–1440 występował Jorge von Schellendorf, *Ritter zu Penkendorf*, członek kolegium sądowego przy staroście świdnickim[5]. Współwłaścicielem posiadłości w Pankowie był brat Jorga, Wentzel von Schellendorf, który od 1429 r. posiadał zamek Rogowiec i pisał się: *Ritter zu Penkendorf und Hornsberg gesessen*[6]. Synowie Wenzela – Hans i Nicolaus w 1466 r. nabyli majątek zastawny Książ, jednak Nicolaus wkrótce zbył swe prawa do dóbr powiązanych z Rogowcem oraz książańskich i objął Panków[7]. Jako stronnik króla Czech Jerzego z Podiebradów, a zarazem oponent Macieja Korwina gnębił rozbojami kupców z pro-korwinowskich miast.

Bocków wzmiankowano po połowie stulecia: Christopha von Bock (właściciela dóbr w Pszennie, Bożanowie i Tworzyjanowie) w 1464, 1501 r. (*zu Pänkendorf gesessen*) i w 1517[8], a *Jorge Pock von Pankendorff* w 1481 r.[9] W latach 20. XVI w. zamieszkiwali we wsi synowie Christopha: Hans, Dominik, Georg i inni (1529, 1530 r.). Od 1536 r. notowany był Hans Bock von Pengkendorff, który był jedynym właścicielem wsi i posiadał ją co najmniej do 1550 r.[10] Ostatni Bockowie – bracia Konrad i Krzysztof – byli wzmiankowani w Pankowie w 1568 r.[11]



Późnogotycki portal dwuramienny w wejściu do wieży (fot. MCh, 2023)

Faza 2 – Obiekt murowany powstał w tym miejscu najpóźniej w 2. ćw. XV w., być może z inicjatywy Georga von Schellendorf. W każdym razie majątek z zamkiem trzeba by uznać za siedzibę Schellendorfów, a nie Bocków – wydaje się, że Hans nie prowadziłby zbrojnej działalności grożącej odwetem, gdyby nie miał oparcia w solidnej murowanej warowni. XV-wieczny zamek pankowski otaczała fosa i mur obwodowy, którym zastąpiono drewniano-ziemne wały. Od płn. miał on przebieg owalny, a od płd. prostokreślny, zapewne w związku z usytuowaniem tam murowanego domu zamkowego. Ten ostatni był jednotraktowy, o szerokości 9 m i zapewne rozciągał się na całą długość południowego boku warowni. Otwory bramne wieży zostały wówczas zamurowane. W jej zewnętrznej ścianie widać krawędzie szerokiego otworu bramnego, pierwotnie przesklepionego arkadą, który w XV w. został zaślepiony szeroką skarpą z okienkiem strzelniczym. Natomiast w tylnej ścianie zachowany jest otwór wejściowy obramowany portalem o wykroju dwuramiennym. Progi tych średniowiecznych otworów znajdowały się powyżej poziomu dziedzińca – wyznaczają one położenie pierwszego mostu prowadzącego do dworu. W 1. poł. XVI w., w obrębie murów stanął jednopiętrowy dom, z wejściem od strony dziedzińca.

[5] Reimann 1881, s. 90–91; Land Verf. s. 183, nr 20.
[6] Boguszewicz 2010, s. 219.
[7] Dla 1470 r. przywołuje go Zimmermann 5, s. 475.
[8] Zimmermann 5, s. 475.
[9] CDS XXVII, s. 112.
[10] InvJau, s. 167; Ritterdienste.SJ.1550, s. 7.
[11] Zimmermann 5, s. 475.

W ostatnich dekadach XVI w. majątek z zamkiem trafił do rodziny von Schindel. Zimmermann pod 1587 r. odnotował Johana von Schindel, a pod 1592 r. – Albrechta. W 1598 r. wzmiankowano *Caspara von Schindel und Tschcepanckwitz zu Panckendorf* (rodem ze Szczepankowic pod Wrocławiem), natomiast w 1602 – Caspara i Albrechta von Schindel, którzy dzierżyli wieś pospołu[12]. Ostatni Schindelowie to Kasper w 1615 r. i Christoph w 1650 r.[13]

Faza 3 – Zamek był modernizowany w 2. poł. XVI w. – w okresie „boomu budowlanego" wśród szlachty śląskiej. Wymieniano zabudowę drewnianą na murowaną oraz zniszczone partie murów obronnych. W efekcie tych działań przymurne budynki mieszkalno-gospodarcze z dwóch stron ujęły wewnętrzny dziedziniec. Dom zamkowy z poprzedniej fazy został rozbudowany o płytki trakt mieszczący urządzenia ogniowe. Czytelną ingerencją z tego czasu jest obecny otwór bramny przebity w murze obwodowym, usytuowany w pobliżu starego wjazdu, pod osłoną baszty.

W 2. poł. XVII w. wieś znalazła się w posiadaniu przedstawicieli rodu von Zedlitz. Wprawdzie już w 1628 r. został odnotowany Friedrich von Zedlitz und Wilkau (z wilkowskiej, podświdnickiej linii rodu) jako pan *auf Penkendorf*, ale chyba był to krótkotrwały nabytek. Na stałe rodzina pojawiła się za sprawą Gottfrieda[14], który ożeniwszy się Anną Heleną Schindlówną, przejął w 1671 r. od teścia Christopha von Schindel jego pankowski majątek i zamieszkał w nim. Pełnił w księstwie świdnicko-jaworskim urząd pisarza ziemskiego; posiadał prócz Pankowa także Książnicę (od 1664) i Chwałów (pisał się: *auf Penkendorf und Frauenhain*). Umierając bezpotomnie w 1690 r., prawdopodobnie zapisał dobra bratu Niclasowi Friedrichowi na Krzyżowej, Gołaszycach itd., który jednak w tym samym roku zszedł z tego świata. Dobra objął Friedrich von Zedlitz[15] na Komarnie, Wieruszowie, Grobli, w latach 1681–1699 poborca podatkowy księstwa świdnicko-jaworskiego. To jemu właśnie można przypisać gruntowną rozbudowę zamku pankowskiego, która zdaniem Hansa Lutscha[16] nastąpiła w 1699 r.

W 1494 r. w sąsiedztwie zamku doszło do morderstwa. Zgodnie z ówczesnym prawem morderca musiał zadośćuczynić rodzinie ofiary, m.in. został sądowo zobowiązany do wystawienia w ciągu roku kamiennej kapliczki. Owa „kapliczka pojednania" stoi do dziś przy murze otaczającym fosę, obok wjazdu na teren folwarku.

Nowe skrzydło stanęło po płd. stronie dziedzińca, na miejscu wyburzonego odcinka muru obwodowego i zasypanego fragmentu fosy, przejmując wszystkie reprezentacyjne i mieszkalne funkcje starszych pomieszczeń. Gabaryty planu (27,9-30,0 x 13,3-15,0 m), trójkondygnacyjna wysokość (zagłębione przyziemie o charakterze piwnicznym, reprezentacyjno-mieszkalne I piętro, mieszkalne piętro II) oraz dwutraktowy układ pomieszczeń zapewniały mieszkańcom obfitość pomieszczeń i komfort rezydowania. Dostrzeżmy, że rozplanowanie dostosowane do warunków miejsca ma charakter swoisty, podyktowany warunkami terenowymi i potrzebami użytkowymi, a nie schematem z wzornika architektonicznego. Brak w rzucie barokowej osiowości i symetrii; wprawdzie sień i położona nad nią sala balowa znajdują się pośrodku traktu frontowego (płn.), ale klatkę schodową umieszczono z boku, zaś apartamenty zgrupowano nieregularnie z trzech stron. Regularnością cechowały się natomiast elewacje o pałacowym

[12] Ritterdienste.SJ.1602, s. 13.
[13] Zimmermann 5, s. 475.
[14] Wymienia go Zimmermann 5, s. 475 dla 1674 r.
[15] Zimmermann 5, s. 475 wymienia Friedricha w Pankowie w 1694 r.
[16] Lutsch II, s. 183–184.



Ruina barokowego pałacu; w głębi most przez fosę (fot. MCh, 2023)

charakterze, rytmicznie podzielone pilastrami wielkiego porządku. Stylistykę klasyczną reprezentowało też obramienie wjazdu: bramę ujmowały po bokach pilastry, wieńczyło zaś belkowanie i segmentowy przyczółek z herbami.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt zachowania średniowiecznej wieży bramnej – wprawdzie połączono ją wąskim skrzydłem wschodnim z korpusem pałacu, ale zachowano odrębność jej bryły i surowość artykulacji. Zachowano też fosę i konsekwentnie ukształtowano ją wokół nowo wzniesionej partii. Zauważmy też, że do artykułowania skrzydła pałacowego użyto pilastrów w surowym, toskańskim porządku – adekwatnym dla budowli zamkowej.

Wedle matrykuł ziemskich w latach 1717–1731 wieś posiadała Urszula Helena baronowa von Schweinitz z domu von Zedlitz[17], a następnie kolejni spadkobiercy barona Hansa Christopha von Schweinitz auf Tscheplau – w 1737 r. hrabia Hans Christoph von Schweinitz, a w 1743 r. Friedrich Wilhelm baron von Posadowsky[18]. Od 1746 r. notowani są ponownie Zedlitzowie[19]. W końcu XIX w. zamek, niezamieszkiwany od co najmniej 150 lat, służył celom gospodarczym, ale przedwojenne fotografie nie zarejestrowały istotnych zniszczeń. Dopiero po 1945 r. opuszczony gmach stopniowo zamieniał się w ruinę, zwłaszcza po runięciu dachu w 1964 r.

[17] Matrykuła.SJ.1717, s. 4; Matrykuła.SJ.1731, s. 6.

[18] Zimmermann 5, s. 475.

[19] Przez trzy pokolenia właścicielami byli członkowie rodu von Zedlitz z Będkowic rezydujący w Kraskowie: Dawid Sigmund (1718– 1760), Hans Sigmund (1746–1777) i Wilhelm Ernst Sigmund (1775–1847 bezdzietnie). Panków związany już na stałe z dobrami kraskowskimi należał potem do kolejnych właścicieli Kraskowa z rodziny von Salisch und Stübendorf (Zimmermann 5, s. 475).



Kapliczka pojednania pod murem zamku (fot. MCh)

Literatura

Müller 1837, s. 30–32; Lutsch II 1889, s. 247; Schaetzke 1927, s. 194–195; Guerquin 1957, s. 71; Rozpędowski 1960, s. 64–66; Grundmann 1982, s. 11; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 201; Chorowska 2003, s. 183; Pilch 2005, s. 261.

Autorzy

MCh, kw. źródł. AK, red. TD



Górny majątek w 2. poł. XIX w., drzeworyt wg T. Blätterbauera sprzed 1885 r. (Schroller II, s. 193, zbiory PS)

PASTUCHÓW (niem. *Puschkau*), gm. Jaworzyna Śląska, ul. Stawowa 5, ul. Krótka

50.94758 N, 16.43978 E

Dawny dwór obronny z wieżą mieszkalną w obrębie „majątku górnego" (*Oberhof*) oraz relikty dworu obronnego „dolnego" (*Niederhof*)

W Pastuchowie jeszcze w początku XIX w. istniały dwie siedziby szlacheckie otoczone fosą, będące centrami majątku „dolnego" (na prawym brzegu Strzegomki) i „górnego" (w środkowej części wsi)[1]. Do dziś przetrwała ta druga, z dwuskrzydłowym piętrowym dworem oskrzydlającym starszą 4-kondygnacyjną wieżę mieszkalną. Sto trzydzieści lat wcześniej rozrzeźbiona bryła *Oberhof*u prezentowała się znacznie bardziej malowniczo: istniała wtedy fosa, mostki, nieprzekształcone szczyty wieży i okazały komin wieńczący kuchnię dworską.

Stałe, wiejskie osadnictwo w tym rejonie ma metrykę wczesnośredniowieczną. W 1. poł. XII w. rozległe posiadłości nad Bystrzycą i Strzegomką posiadał komes Piotr Włost[2]. W 1149 r. jego żona Maria i syn Świętosław, fundując kościół augustianów na Piasku we Wrocławiu, nadali zakonnikom m.in. dziesięciny z Pastuchowa (*Pastuchow*)[3]. Najpóźniej w XIII w. wieś stała się własnością książąt i przed 1259 r. została zreorganizowana, tj. lokowana na prawie zachodnim (wg modelu

[1] Urmtbl., ark. 2951, opr. 1824.

[2] Korta 1988, s. 316–326.

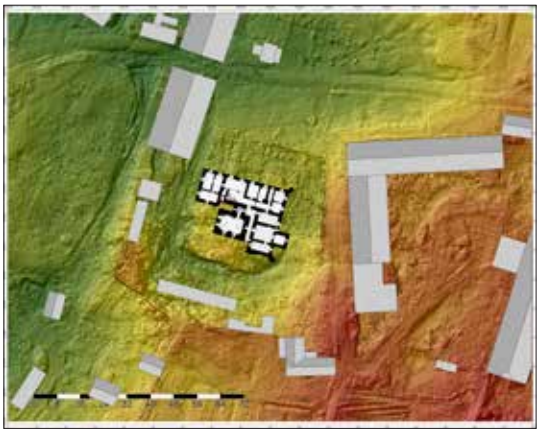
[3] SUb I, nr 23.



Stan obecny (fot. AK, 2009)



Położenie dworu na Mtbl., ark. 5064 Striegau, wyd. w 1932 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

wsi niwowej, z placowym rozplanowaniem niwy zagrodowej)[4]. Zapewne w tym czasie ustanowiono parafię i wzniesiono kościół pw. św. Barbary. Od pocz. XIV w. dobra książęce w Pastuchowie zaczęły przechodzić w posiada-

[4] Zob. (RS 1b, nr 1029), gdzie odnotowano m.in. podatek *Malterzehn* uiszczany we wsiach lokacyjnych, por. Treblin 1908, s. 76–77, 84.



Kamienna wieża, okna na II i III piętrze (fot. AK, 2009)

nie rycerzy: w 1313 r. książę Bernard przekazał prawo patronatu kościelnego Konradowi *von Mogis* (von Mois, „z Ujazdu")[5]. Jego współrodowcy dzierżyli tu dobra ziemskie jeszcze w 1390 r.[6]

Faza 1 (1. poł. XIV w.) – Być może inicjatorem budowy pierwszego dworu rycerskiego był zmarły przed 1341 r. Hermann *genannt von Puschow* („zwany z Pastuchowa", a więc rezydujący w tej wsi), ojciec Zydelmanna piastującego urząd notariusza cesarskiego[7]. Interpretując stan obecny założenia dworskiego, należy przyjąć, że pośrodku kwadratowego majdanu (ok. 30 x 30 m) stanęła wieża na planie prostokąta (10,5 x 8,6 m) o wysokości 28 m. Nie znamy ani pierwotnego rozkładu wnętrz sprzed

[5] RS 2, 3362.

[6] Landbuch II, nr 824, 1294.

[7] RS 6, nr 6569, 6614, 6615. Teza opiera się na założeniu, że edytorzy regestów trafnie zinterpretowali *Puschow* jako *Puschkau*, Pastuchów.

przebudowy szesnastowiecznej, ani usytuowania schodów. Na elewacjach widoczne są jedynie zamurowania latryn (na 2. i 4. kondygnacji, od zachodu) – świadczących o mieszkalnym przeznaczeniu pomieszczeń – i ślady po prostokątnych okienkach szczelinowych.

W 4. ćwierci XIV w. panowie von Moys sukcesywnie dzielili i wyprzedawali poszczególne składowe majątku pastuchowskiego, skutkiem czego doszło do wyodrębnienia co najmniej trzech osobnych własności rycerskich. Zapisy w landbuchach z lat 1366–1407 ukazują dość zawiły obraz przemian własności, pozwalają jednak rekonstruować historię *Oberhof*u, gdyż w transakcjach odnotowano nie tylko sam folwark, lecz również „kamienny budynek" w jego obrębie, traktowany jako wyróżnik majątku. Tak więc w 1389 r. bracia *Junge* Heinrich i Conrad sprzedali Heinrichowi Bolz *von Grunau* („ze Skarżyc" koło Strzegomia), synowi Sandera, „folwark zwany z kamiennym budynkiem" (*vorwerk zu Puschkow mit dem steynwerke genant)*, obejmujący m.in. część majątku sołtysiego i dobra lenne z połową patronatu kościelnego[8]. Po 1390 r. w bliżej nieustalonych okolicznościach posiadłość objął jego krewniak Sander Bolcz „zwany ze Skarżyc", który w 1393 r. odsprzedał *vorwerk* (…) *mit dem steinwerke, der Obirhof genannt* Pucie (*Potho*) Kalkreuth[9]. W 1402 r. odnotowani zostali bracia Bernard i Puta Kalkreuth jako właściciele majątku alodialnego *vulgariter dicto das Obirste gut mit dem steynnenthurme*[10] – zapis ten mówi wprost o istnieniu „kamiennej wieży" w majątku *Obergut*.

Przemiany własności ziemskiej w Pastuchowie w XV w. nie zostały dotychczas ustalone na drodze kwerendy archiwaliów. Dysponujemy pojedynczymi wzmiankami odnoszącymi się zapewne do dwóch majątków. Jeden z nich („górny"?) był przypuszczalnie stale w ręku rodu Kalkreuth[11], drugi – kilkukrotnie zmieniał właścicieli[12]. Najpóźniej w 1. połowie XVI w. wszystkie pastuchowskie majątki stanowiły własność członków rodu von Kalkreuth. W 1540 r. zostali odnotowani *Kaspar Kalckreutter zu Puschke* i jego żona Barbara Zedlitz[13], w 1546 – *Georg Kalkreuth zu Puschke* i jego małoletni kuzyn *Caspar Kalkreuth zu Puschke*[14]. Obaj figurują w spisie powinności wojskowych z 1550 r.[15] Być może ci sami zostali zarejestrowani ćwierć wieku później – w spisie podatkowym z 1576 r., w którym widnieje *Caspar Kalckreuter zu Puschke* jako właściciel 9 kmieci i 14 łanów oraz *George Kalckreuter* mający w Pastuchowie 10 kmieci oraz 12 łanów i 6 prętów ziemi[16]. Na szczególną uwagę zasługuje Caspar, bo to właśnie on przeprowadził gruntowną przebudowę dworu wieżowego i zapewne też rozbudowę siedziby rycerskiej w majątku *Oberhof*.

Faza 2 (1565 r.) – Czas budowy i osobę inwestora dokumentuje inskrypcja na nadprożu portalu wiodącego do wieży mieszkalnej: CASPAR KALGREITTER ZV BVSCHKAW MARGARETA LAN-

[8] Landbuch II, nr 613.

[9] Landbuch II, nr 794, 1301.

[10] Landbuch III, nr 1164, 1167. Zob. również (Adamska 2005, s. 271).

[11] W 1407 r. Puta Kalkreuth kupił od wdowy po Heinrichu von Debischkaw jej wszystkie posiadłości pastuchowskie (Czettritz 1911, s. 80, nr E 33); w 1445–1447 byli wzmiankowani bracia Hans i Heinze Kalkreuth *in und uff dem dorffe zu Poschke*, synowie Puty (Schweinichen 1906, s. 139, 140, 214), w 1448 – sam *Hannos Kalkrewte von Poschke* (Czettritz 1911, s. 139 nr G 72), w 1479 Hans Kalkreuth (Reichenbach 1906, s. 103, nr 544), w 1495 Melchior Kalkreuth (Zimmermann 5, s. 477).

[12] W 1449 r. Hans *Abscatz* (Abschatz) *von Poschkaw*, który sprzedał kuzynowi Georgowi Abschatz „dwór i folwark" w Pastuchowie (Czettritz 1911, s. 136 nr H 66). W 1469 z nadania starosty księstwa majątek obejmujący połowę Pastuchowa – będący zapewne „lennem osieroconym" – stał się własnością braci Kaspara i Melchiora Rensberg (Schweinichen 1906, s. 152). Bezpodstawna jest teza, jakoby z Pastuchowa – *Puschkau* – wywodzili się Mühlheimowie o przydomku Buschke bądź Puschke (por. Grundmann 1982, s. 136).

[13] Schweinichen 1908, s. 39.

[14] Reichenbach 1906, s. 158, nr 866.

[15] Ritterdienste.SJ.1550, s. 6.

[16] Treblin 1908, s. 121.



Tablica fundacyjna Kalkreortów z inskrypcją (fot. AK, 2009)

DISKRONIN VON DER LEDERHOSE 1565 („Caspar Kalkreuth z Pastuchowa, Margareta Landeskron z Różanej 1565"). Pomieszczenia wieży gruntownie zmodernizowano, poprawiając ich walory mieszkalne i reprezentacyjne – wykonano nowe okna wraz z szerokimi wnękami okiennymi, przy schodach przeprowadzono kanał dymowy dla pieców, przesklepiono parter, wstawiono kamienne portale.

Prawdopodobnie również wtedy ostatecznie uformowano zabudowę majdanu towarzyszącą wieży – wznosząc na obrzeżu wyspy dwuskrzydłowy budynek o wysokości dwóch kondygnacji, oskrzydlający wieżę od wsch. i płn. Jego rozplanowanie było później przekształcane, ale można stwierdzić, że skrzydło płn., jednotraktowe, mieściło w środkowej części obszerną sień krytą stropem; od zach. przylegała izba z komorą, od wsch. być może główna izba dworska. Skrzydło wsch. zawiera w przyziemiu trzy sklepione pomieszczenia o nieustalonym przeznaczeniu. Do jednego z nich przylega kuchnia umieszczona w aneksie stojącym. Do ściany jednego z nich przylega (wtórnie dostawiony) parterowy aneks mieszczący kuchnię – dziś jest on zasklepiony, ale jeszcze w latach 80. XIX w. nad całym wnętrzem (ok. 3,5 x 3,4 m) wznosił się potężny komin okapowy.

Na uwagę zasługuje sposób potraktowania zabudowy średniowiecznej. Ingerencja w wygląd wieży ograniczyła się do niezbędnych wtrętów: zachowano kamienne lico muru; nowe obramienia okien osadzono w wykutych wnękach, obudowując je kamieniem tak, aby zachować jednolity wątek elewacji; ceglane szczyty uzyskały surową artykulację lizenami. Renesansowa dekoracja obramień (fascjowe profilowanie, rozetki, motywy piszczałek) – taka jak w piętrowej partii dworu – w niczym nie zacierała archaicznego charakteru budowli.

Co więcej, wieża nie została „zatopiona" w bryłę nowożytnego dworu, lecz pozostawiona jako samodzielny człon. Nowe skrzydła odsunięto o około 2 m od starszych murów, tworząc rodzaj obejścia. Między skrzydłem płn. a wieżą stanęła dobudówka ze spiralną (!) klatką schodową z kamiennymi stopnicami. Wejście w parterze zaakcentowano portalem z inskrypcją i herbami właścicieli na nadprożu.

Podział wsi na dwa majątki ziemskie utrzymywał się co najmniej do wybuchu wojny trzy-

dziestoletniej. W 1594 r. zostali odnotowani Kaspar oraz Sebastian von Kalkreuth[17], w spisie powinności wojskowych z 1602: Kaspar oraz spadkobiercy Sebastiana (zobowiązani do opłat w kwocie 27 i 45 talarów, która odzwierciedla wielkość ich posiadłości)[18]; w latach 1607–1610 Dipprand von Seidlitz; w 1619 Friedrich *von Reibnitz* i Tobias von Kalkreuth[19].

W toku działań wojennych *Niederhof* został spalony i spustoszony[20], ale zapewne odbudowano go i nadal zamieszkiwano, skoro w protokole konfiskaty kościołów ewangelickich odnotowani zostali pod datą 16 XII 1653 dwaj właściciele praw patronackich: Friedrich *von Reimnitz* (Reibnitz?, właściciel 14 łanów kmiecych, a więc zapewne posiadacz *Oberhofu*) i porucznik cesarski Siegmund von Gaffron (właściciel 11,5 łanów)[21]. W bliżej nieustalonych okolicznościach obydwa majątki przejął Hans von der Dahm, starszy ziemski (dystryktu świdnickiego), a przed 1690 r. jego spadkobiercy, bracia Hans Adam i Daniel Ferdinand von der Dahm (odnotowani jeszcze w 1694)[22].

W 1699 r. Pastuchów został zakupiony przez barona Karla Juliusa von Zedlitz, pana na Kraskowie[23] – w tym momencie dwór pastuchowski ostatecznie stracił funkcje rezydencjonalne. Po śmierci Karla w 1705 r. dobra odziedziczyła jego córka, baronówna Anna Elisabeth (†1724), zamężna z hrabią Hansem Heinrichem III von Hochberg na Książu, Roztoce itd.[24] W latach 1724–1835 dobra rycerskie w Pastuchowie wchodziły w skład posiadłości Hochbergów z Książa, zaś w okresie 1835–1945 stanowiły własność świeżo nobilitowanej rodziny von Kramsta ze Świebodzic i współtworzyły klucz dóbr ziemskich z siedzibą w Morawie k. Strzegomia (*Herrschaft Muhrau*)[25].

Po wojnie trzydziestoletniej dwór przebudowywano, ale jego architektura nie uległa istotnym zmianom. Z czasów Hansa von der Dahm pochodziło figuralne malowidło stropowe w jednym z pomieszczeń wieży (zawierające datę „1687")[26]. Przed 1936 r. wymieniono dachy, wprowadzając lukarny powiekowe[27]. Po 1945 r.

Na dworze pastuchowskim spędził dzieciństwo Rudolf Drescher (ur. 1817 w Pielgrzymce koło Złotoryi – †1867 we Wrocławiu), badacz przeszłości i historii sztuki śląskiej, działacz Towarzystwa Muzeum Śląskich Starożytności (*Verein für das Museum Schlesischer Althertumer*), także rysownik współpracujący z grafikiem Theo Blätterbauerem. Do Pastuchowa przybył jako dziecko, gdy jego ojciec objął funkcję administratora folwarku. Jak napisano w nekrologu, „pobyt w rodzicielskim domu, starym zamku szlacheckim o osobliwej architekturze, z ponurymi sklepieniami, kręconymi schodami, pokojami ze starożytnymi okładzinami ściennymi, stropami, malowidłami, bogatą snycerką i częściowo zatartymi inskrypcjami, tak przykuły jego uwagę, że choć dopiero co wyrósł z lat dziecięcych, podjął się opisania historii tego zamku na podstawie zachowanych dokumentów"[1]. Przypuszczalnie to właśnie Drescher sporządził rysunek z wizerunkiem dworu pastuchowskiego będący podstawą dla grafiki Blätterbauera[2].

[1] Eitner 1868, s. 337–339.
[2] Por. Byś 2024, s. 58, 122–123.

[17] Zimmermann 5, s. 477.
[18] Ritterdienste.SJ.1602, s. 23.
[19] Zimmermann 5, s. 477.
[20] Wg spisu z 1641: *Nieder–Puschkau, forwerg abgebrannt, wüste* (Treblin 1908, s. 118).
[21] Berg 1854, s. 149–150. Identyfikacja ich posiadłości została oparta na porównaniu z danymi z 1576 r.
[22] Zimmermann 5, s. 477; Matrykuła.SJ.1690, s. 179.
[23] Zimmermann 5, s. 444; Zedlitz 1938, Tabl. 42 nr 38.
[24] Zedlitz 1938, Tabl. 42 nr 41.
[25] Knie 1830, s. 601; Knie 1845, d. 519; SGA 1870, s. 53; SGA 1876, s. 93; SGA 1886, s. 137; SGA 1912, s. 176; SGA 1917, s. 184; SGA 1926, s. 243; SGA 1937, s. 265.
[26] Drescher 1868, s. 74.
[27] Rysunki projektowe z 1917 (?) sygnowane przez Augusta Wilhelma Hogreve są przechowywa-



Obramienie okienne z dekoracją fasciową (fot. AK, 2009)

obiekt był stale użytkowany, dzięki czemu przetrwał do dziś bez zniszczeń, a także bez adaptacji zacierających autentyzm materii zabytkowej.

Zabudowa dworu „górnego" (w istocie zamku) to spektakularny przykład szesnastowiecznej siedziby szlacheckiej ukształtowanej jako „addytywny konglomerat budowli", rozbudowywanej tak, aby zachować i wyeksponować średniowieczny donżon – nie tylko jego bryłę, lecz również kamienne lico muru[28].

Nieujawnionym jeszcze potencjałem wiedzy historycznej pozostaje miejsce po dworze *Niederhof*, znajdujące się na północnym krańcu zabudowań Pastuchowa. Obszar dawnego majdanu i fosy (istniejącej jeszcze w końcu XIX w.) jest dziś zajęty głównie przez przydomowe ogrody, co stanowi szczególnie dogodną okoliczność dla przyszłych badań archeologiczno-architektonicznych.

Literatura

Lutsch II, s. 188–189; Guerquin 1957, s. 67; Sieber 1962, s. 58–59; Grundmann 1982, s. 135–136; Chorowska 2003, s. 187–188; Adamska 2005, s. 271.

Autorzy

AK, kw. źródł. DA, AK, red. TD

ne w Herder-Institut w Marburgu, zespół NBA, sygn. 77475, 77476.

[28] W analogiczny sposób zostały potraktowane wieże mieszkalne w Siedlęcinie (lata 70. XVI w.), Starej Łomnicy – *Mittelhof*, Trzebieszowicach – *Rothe Hof* (4. ćwierć XVI w.).



Ruina zamku od płd. Na pierwszym planie basteja nadbudowana „wieżą" (fot. MB)

PIELASZKOWICE (niem. *Pläswitz*), gm. Udanin

51.04389 N, 16.51028 E

Zamek książąt świdnicko-jaworskich, a w kolejnych fazach – wielofazowy zespół zamkowy, obecnie w ruinie, o wybitnych walorach kompozycyjnych, architektonicznych i historycznych. „Wieża mieszkalna" nadbudowana nad basteją jest unikatowa w skali Śląska

Wieś Pielaszkowice – wzmiankowana w 1267 r. – znajduje się na równinnym przedpolu Sudetów stanowiącym obszar wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego, które zostało przekształcone na prawie zachodnim w ciągu XIII–XIV w.[1] Układ przestrzenny obszaru zabudowy był typowy dla wsi o rozłogu niwowym wytyczanym w miejscu starszych osad, z tzw. niwą domową w typie ulicowym. Najpóźniej w 1. poł. XVIII w. Pielaszkowice „wchłonęły" obszar wsi Johnsdorf (wzm. od 1375 r.)[2].

Książęcy folwark założono na płn.-wsch. krańcu niwy domowej. Zamek zlokalizowano bardziej na płn., w rozległej dolinie potoku zw. Pielaszkowicki Rów, w której w epoce nowożytnej powstał także rozległy kompleks stawów hodowlanych[3]. Zamek – przylegający do zabudowy folwarcznej – miał dwa człony, obydwa otoczone

[1] SUb IV, nr 43; RS 1b, nr 1288; Adamska 2015, s. 11.

[2] Landbuch I, nr 1014; Adamska 2015, s. 12.

[3] Do dziś przetrwały nasypy dawnych grobli wydzielających niecki stawowe na terenie ok. 1,5 x 0,4 km.



Lokalizacja zamku na Mtbl., ark. 4965 Kostenblut, wyd. w 1936 (opr. PB)



Zespół zamkowy wg NMT (opr. PB)

fosami, a „zamek główny" ponadto pierścieniem fortyfikacji bastejowych i wałem po zewnętrznej stronie fosy. Obecnie zabudowa ta jest w stanie ruiny – brak dachów i stropów; wskutek zawalenia wieży pałacu zniszczeniu uległy mury jego części środkowej. W obrębie „podzamcza" istniał rozległy podwórzec, z trzech stron otoczony budynkami oficynowymi, stajniami itd. Bramy wjazdowe i fosy usytuowano na osi symetrii całego założenia, zaakcentowanej wieżą pałacu. Most między „podzamczem" a „zamkiem głównym" istniał jeszcze w 1826 r.[4] Komponentami założenia były też: park krajobrazowy po wsch. stronie zabudowań i ogrody użytkowe w miejscu zasypanego ramienia fosy[5].

Świadectwem częstych pobytów w Pielaszkowicach księcia Bolka II (zm. 1368 r.) są wystawiane tam przez niego dokumenty kancelaryjne. Miało to miejsce kilkakrotnie w latach 1367 i 1368[6]. Także księżna wdowa Agnieszka (†1392) podczas dłuższego pobytu w Pielaszkowicach wystawiała dokumenty[7], po czym w 1375 r. przekazała wieś z dworem i folwarkiem w ręce prywatne Timona von Colditz, starosty wrocławskiego[8].

Faza 1 (3. ćwierć XIV w.) – Stanowił ją hipotetyczny dwór książąt fürstenberskich służący jako miejsce czasowych pobytów ks. Bolka II i ks. Agnieszki (1367, 1368, 1371). Powyższa teza opiera się na założeniu, że miejscem wystawiania dokumentów kancelaryjnych była izba w siedzibie księcia, a nie kościół[9]. Przesłanką, która przemawia za istnieniem zamku książęcego na rubieżach terytorium świdnickiego, są wybitne walory obronne miejsca, tj. rozległego, podmokłego obniżenia terenowego nawadnia-

[4] Urmtb., ark. Kostenblut, 2889.

[5] Jedynym obszerniejszym opracowaniem poświęconym architekturze zamku w Pielaszkowicach jest studium historyczno-konserwatorskie z 1978 r. (Eysymontt K. 1978), które stało się podstawą dla opisu katalogowego w: (Eysymontt K. 2010, s. 311–312). Zreferowane tam badania opierały się jednak na oglądzie i analizie form, a nie odczytaniu i interpretacji struktur budowlanych i kontekstu przestrzennego; przedstawioną tam rekonstrukcję faz budowlanych należy uznać za pobieżną, w większej części błędną.

[6] Landbuch I, nr 52, 60–62, 91, 99.

[7] Landbuch I, nr 510, 539, 544, 546, 547, 552, 564.

[8] … *den hof Pelskowicz genannt des weichbildes Stregon mit dem vorwerke und dem doerfe daselbst* (Landbuch I, nr 936). Wg dokumentu króla Czech Wacława IV z 18 XII 1377, na mocy którego władca nadał Tymonowi von Colditz *den hof und das dorf czu Pylaskowicz* – posiadłość tę wcześniej posiadali członkowie rodu von Schellendorf (Landbuch I, komentarz do nr 936).

[9] Wzmiankowany w 1335 (RS, nr 5409).

nego przez potok. Rozbudowa i modernizacja książęcej siedziby mogła być przeprowadzona po przejściu jej w ręce rycerskie, ale nie ma na to dowodów w postaci pozostałości murów z tego okresu.

W latach 80. XIV w. dobra pielaszkowickie były przez parę lat w posiadaniu Petera von Melina[10], po czym co najmniej od 1389 r. przez kolejne 3 stulecia należały do Mühlheimów. Jako pierwsi dzierżyli je bracia Haschko i Buschko von *Molheim*; każdy z nich posiadał połowę majątku; obaj ustanowili na Pielaszkowicach uposażenie wdowie dla swych żon[11]. Dla XV i 1. poł. XVI w. brak jest danych na temat właścicieli Pielaszkowic, zapewne jednak byli to Mühlheimowie. W 1541 r. wzmiankowano *Heynricha von Müelheyma, Bueske genant auf Plesnitz gesessen* oraz jego braci – jako wspólnie dzierżących ten majątek oraz wójtostwo w Środzie Śląskiej[12]. W 1550 r. majątek należał do Hansa von Mühlheim, Buschke genannt, żonatego z Elisabeth von Hochberg z Książa; prócz Pielaszkowic posiadał on *Jenßdorf* (Johnsdorf), Sokolniki, Dzwigórz, Przyłęgów[13]. Przed 1562 r. majątek przeszedł na Heinricha von Mühlheim *auf Pleßwitz*, zmarłego przed 1571 r., zapewne syna Hansa, brata Dittricha[14], ożenionego z Judithą von Hohberg und Guttmansdorf [z Dobrocina]. Ów Heinrich w 1562 r. został wybrany do grona starszych ziemskich dystryktu świdnickiego[15]. Kolejnym Mühlheimem na Pielaszkowicach był Hans Heinrich, dzierżący je do śmierci w 1591 r.[16] Po nim dziedziczył Johann von Mühlheim, ożeniony w 1596 z Marianną von Rechenberg z *Wartenberg*, w 1602 r. odnotowany jako właściciel wsi Pielaszkowice, *Jonsdorff*, Dzwigórz, Przyłęgów, a w 1626 r. – starszy ziemski dystryktu strzegomskiego[17]. W dokumentach z archiwum zamkowego z ok. 1613 r. występowała „Frau Ursula Marianne von Mühlheim, z domu Hochberg"[18].

Kolejni Mühlheimowie to: Heinrich starszy (po 1626– 1657?), syn Johanna, żonaty z Hedwig von Gellhorn und Petersdorff[19], właściciel Pielaszkowic i Mieczkowa, odnotowany w raporcie cesarskiej komisji konfiskacyjnej w styczniu 1654 r. jako właściciel patronatu kościelnego w obu tych wsiach[20] oraz jego syn – Heinrich młodszy (1657?–1687?) ożeniony z Susanną von Schliewitz z Gutschdorf, właściciel dóbr Pielaszkowice, Mieczków, Sokolniki, *Jonsdorff*[21]. W 1677 r. Heinrich młodszy zastawił swoje posiadłości (Pielaszkowice, Sokolniki, Jonsdorf) klasztorowi w Krzeszowie[22].

Faza 2 (ok. 1577 r.) – Budowa zamku z fortyfikacją bastejową, którą można datować na lata 70. XVI w., na podstawie daty „1577" umieszczonej na jednej ze strzelnic, dziś niezachowanej[23],

[10] Landbuch II, nr 154, 259, 312.

[11] Bracia Haschko i Buschko byli wzmiankowani na Pielaszkowicach w latach 1389 i 1497 (Landbuch II, nr 655, 1008; Landbuch III, nr 157).

[12] Meinardus 1906, s. 367, 368.

[13] Ritterdienste.SJ.1550, s. 22–23, 127–128.

[14] Dittrich (†1602) posiadał lenno zamkowe w Świdnicy, pisał się „von Mulheim und Pleswitz aufm burklehen zur Schweidnicz"), należał do elity władzy w księstwie świdnickim i jaworskim: w 1383 (i 1388?) pełnił urząd podstarościego, wielokrotnie piastował stanowisko starszego ziemskiego dystryktu świdnickiego między 1572 a 1585 r., w 1587 r. komisarz wojskowy [Sinapius 1728, s. 820; VerfSJ, s. 72, 98, 111, 145, 217, 219, 226, 227, 230, 232]. W opisie ceremonii pogrzebowej ks. brzeskiego i legnickiego Jerzego II z 1586 r. został odnotowany jako właściciel dóbr w Pielaszkowicach – *Dietrich von Mühlheim, auf Pleßwitz, unnd dem Burglehn zur Schweidnitz* [Anonim 1586, bez paginacji] – ale przekaz ten można uznać za pomyłkę autora opisu.

[15] Sinapius 1728, s. 821; CDS XXVII, s. 207.

[16] Sinapius 1728, s. 801; Hoverden II, s. 64; Zimmermann 5, s. 234.

[17] Sinapius 1728, s. 801; Ritterdienste.SJ.1602, s. 38; Sinapius 1720, s. 116.

[18] Zapewne druga żona Hansa (Oheimb 1934, s. 864).

[19] Sinapius 1728, s. 801, 992; Zimmermann 5, s. 229.

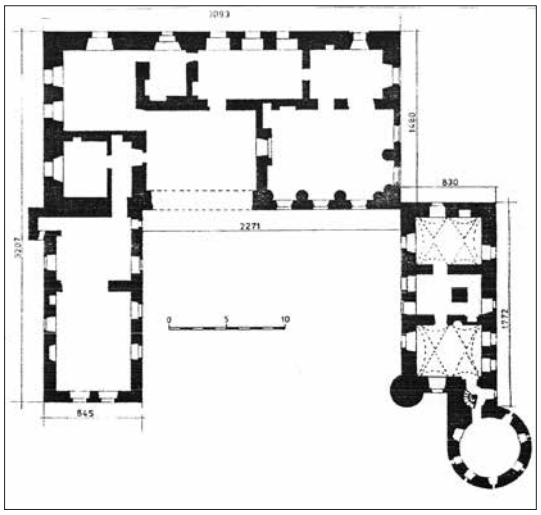
[20] Berg 1854, s. 159; Schulz 1842, s. 13.

[21] Sinapius 1728, s. 801, 992.

[22] Reichenbach I, s. 547.

[23] Kutzner 1965, Karta Ewidencji Zabytku (zielona); Dobrzyniecki 1995, Karta Ewidencji Zabytku Architektury i Budownictwa (biała), fot. nr 3.

i przypisać Hansowi Heinrichowi von Mühlheim, który wraz z bratem Dietrichem należał do elity samorządu stanowego księstwa. Nowo wzniesioną siedzibę utworzono na *plateau* ziemnym na planie prostokąta (ok. 40 x 50 m) będącym nasypem o miąższości 2,5 m na 25-centymetrowej warstwie kamieni, otoczonym fosą szerokości ok. 16 m[24]. Być może istniał już wówczas wał po zewnętrznej stronie fosy, okolony przez wody stawów hodowlanych. Plateau otoczył pierścień fortyfikacji bastejowych złożony z 4 narożnych cylindrycznych bastej skazamatowanych poniżej poziomu dziedzińca. Kolejny komponent stanowił mur kurtynowy z podziemnym chodnikiem łączącym kazamaty bastej oraz ufortyfikowana brama wjazdowa w kurtynie płd. tego muru. Do dziś przetrwała basteja płd.-wsch. zaopatrzona w kamienne antyrykoszetowe obramienia strzelnic oraz cokół z oblicówką z boniowanych bloków piaskowca, odcinek kurtyny wsch. ze sklepionym chodnikiem; „rozsypisko" bastei płn.-zach., fragmenty muru kurtynowego płn. ze śladem po bastei płn.-wsch. i z oblicówką z bloków piaskowca w partii cokołu. Komponent główny to pałac – trzykondygnacyjny, podpiwniczony, akcentowany wieżą klatki schodowej od frontu (płd.). Rozplanowano go jako dwutraktowy „sześciodzielny", analogicznie jak w licznych dworach i pałacach zamkowych wznoszonych na Śląsku od lat 40. XVI w. Jego elewację artykułowały bonie ryte w tynku, w partii naroży malowane na czerwono (zachowane śladowo przy narożu płn.-zach.). W piwnicach zachowane są m.in. szerokie portale przystosowane do przetaczania beczek z trunkami. Dziedziniec zawiera się między pałacem a południową kurtyną muru obronnego; być może był on ujęty po bokach parkanami, które wraz z murami pałacu wydzielałyby obszar międzymurza o szerokości 5,7–6,2 m.



Rzut parteru (Dobrzyniecki 1995)



Widok z lotu plaka od płd. wsch. (fot. MB)

Faza 3 (1596–ok. 1620) – stanowiła rozbudowę zamku o boczne skrzydła (zach. i wsch) i została podjęta najpewniej z inicjatywy Johanna von Mühlheim. Skrzydło zach. zachowało się jedynie w murach piwnic i parteru. Przed 1945 r. było uznawane za najstarszy komponent zamku[25]. Podstawą tych twierdzeń był zapewne

[24] Wg badań inżyniersko-budowanych z 1934 r. (APWr, zespół KZPD, sygn. 666, s. 73).

[25] Anonim 1938.



Widok z lotu ptaka od płd. wsch. (fot. MB)



Narożnik „wieży" nadbudowanej nad basteją (fot. MCh)



Strzelnice antyrykoszetowe (fot. MB)

„archaiczny" wygląd sklepień piwniczych skonstruowanych z kamienia łamanego.

Skrzydło wsch. składało się z 3 części: wydłużonego budynku, łącznika i bastei nadbudowanej „wieżą mieszkalną". Wydłużony budynek – mieszkalny lub administracyjny – został jakby wstawiony w międzymurze z wykorzystaniem murów kurtyny wsch. i połączony z pałacem jedynie przez narożnik. Był jednotraktowy, dwukondygnacyjny, z 3-dzielnym rozplanowaniem (sienią pośrodku, izbami po bokach) i cylindryczną wieżyczką w narożu płd.-zach., mieszczącą gabinety dostępne z izby parteru i piętra po płd. stronie sieni. Wejście zaakcentowano portalem

Zespół zamkowy od płd. zach. (fot. MB)

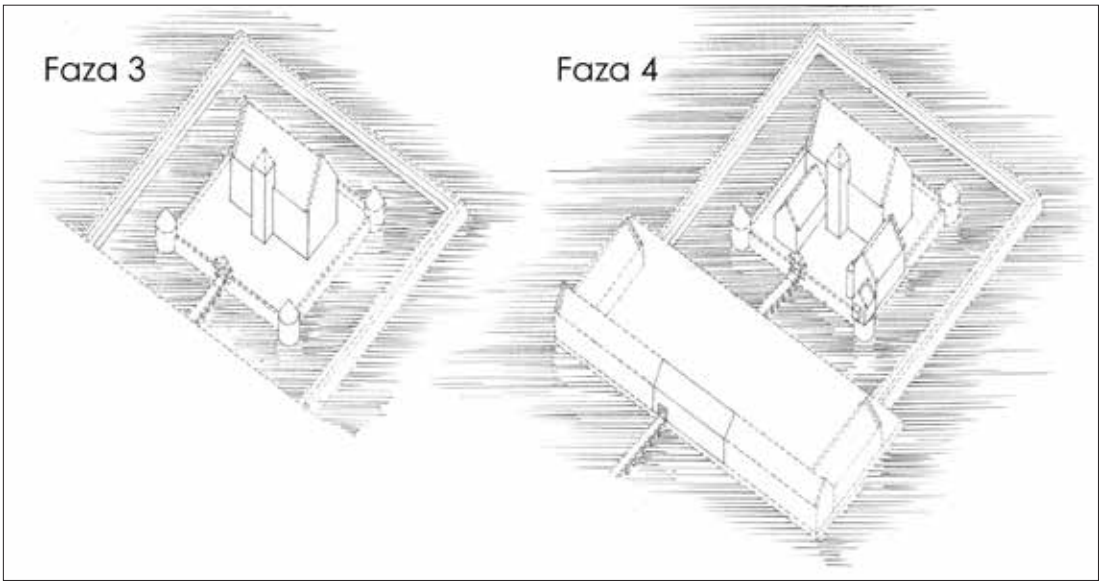


Skrzydło zach. z basztą latrynową (fot. PB)



mającym ościeże z wydatnych zaoblonych boni oraz zwieńczenie z wolutami po bokach i herbami właściciela i jego małżonki (przedstawienie niezidentyfikowane)[26]; okna zaopatrzono w kamienne obramienia, w tym: opaski zdobione bonami na przemian kwadratowymi i prostokątnymi (charakterystyczne dla budowli na Śląsku ok. 1600 r.). Basteję płd.-wsch. przebudowano na dość kuriozalną „wieżę mieszkalną". Na poziomie parteru, na starszych murach stanęła cylindryczna kazamata. Była ona zaopatrzona w strzelnice – w tym dwie kluczowe antyrykoszetowe oraz jedną w formie maski lwa; zarazem dekorowana „manierystyczną" polichromią i portalem z ornamentem roślinnym. Na piętrze powstała kwadratowa izba z nadwieszonymi narożami (!) mająca od południa szeroki alkierz widokowy. Łącznik między skrzydłem wsch. a „wieżą mieszkalną" mieścił cylindryczną klatkę schodową, która schodziła zapewne na poziom podziem-

[26] Portal nie zachował się; znany jest ze zdjęcia sprzed 1945: https://www.alamy.com/freiherr-erich-von-buddenbrock-on-his-horse-maerchenprinz-in-front-of-it-are-two-danes-image345688857.html (data dostępu: 12.06.2024) oraz z fotografii w karcie ewidencyjnej zabytku (Dobrzyniecki 1995).



Schematyczna rekonstrukcja rysunkowa budowli w fazie 3 (ok. 1577) i w fazie 4 (1596–1620) (opr. AK, rys. MBi, AK)

nego chodnika prowadzącego pod budynkiem w stronę otwartego międzymurza. Bryłę uzupełniało skrzydło zachodnie (parterowe albo piętrowe, podpiwniczone), wzniesione w obrębie dziedzińca, przystawione do korpusu pałacu.

Jako ostatnie powstało „podzamcze" otoczone wodami fos – na planie wydłużonego prostokąta (ok. 60 x 120 m), z zabudowaniami na obrzeżu majdanu od strony płd., wsch. i zach. W budynku płd. istniał przejazd bramny. Zachowało się sklepienie z żebrowaniem z tynku i wnęka po wymontowanym portalu bramnym.

W 1690 r. zamek posiadał Leopold Friedrich *Freiherr* von Rechenberg (1658–1714), syn barona Johanna Wolfganga z kliczkowskiej linii rodu, w 1703 r. wyniesiony do stanu hrabiowskiego (*Reichs-Graf*), podkomorzy cesarski, wiceprezydent kamery śląskiej, który w 1687 r. zrzekł się praw do rodowego majątku Osiecznica na rzecz brata i objął majątki pod Strzegomiem. W matrykule ziemskiej z 1690 r. został odnotowany jako właściciel Pielaszkowic, Sokolnik i *Johnsdorf*[27]. Od końca XVII w. zamek był już w rękach Nosticów[28], a następnie Buddenbrocków, którzy posiadali go do 1945 r.[29]

Literatura

Sinapius 1728, s. 820; Zimmermann 5, s. 229; Duncker 7, nr 420; Pilch 2005, s. 264–265; Adamska 2015, s. 11.

Autorzy

AK, kw. źródł. DA, AK, red. TD, MCh

[27] Sinapius 1720, s. 117; Sinapius 1728, s. 187; Zedler.Lex. t. 30, s. 1286; Matrykuła.SJ.1690, s. 182; Doerr 1900, s. 186; Andrzejewski 2007, s. 308, 313; https://gedbas.genealogy.net/search/simple?placename=Wie&offset=106450&max=50, s. 2130.

[28] Duncker 7, nr 420; Sinapius 1728, s. 163–164; Schulz 1842, s. 20; Krane 1905, s. 293; Ciesielski 1993, s. 51.

[29] Duncker 7, nr 420; König 1788, s. 275–279, 279–282; Buddenbrock.W.D.; Zimmermann 5, s. 229; Poten 1903; Buddenbrock.J.; GGTFH, t. 44: 1894, s. 117; SGA 1905, s. 193.



Pałac w widoku z płd. wsch. (fot. AK)

PIESZYCE (niem. *Peterswaldau*), gm. Dzierżoniów

zamek książęcy: 50.70250 N, 16.54917 E

dwór i pałac: 50.71556 N, 16.58167 E

gródek stożkowaty: 50.71139 N, 16.58944 E

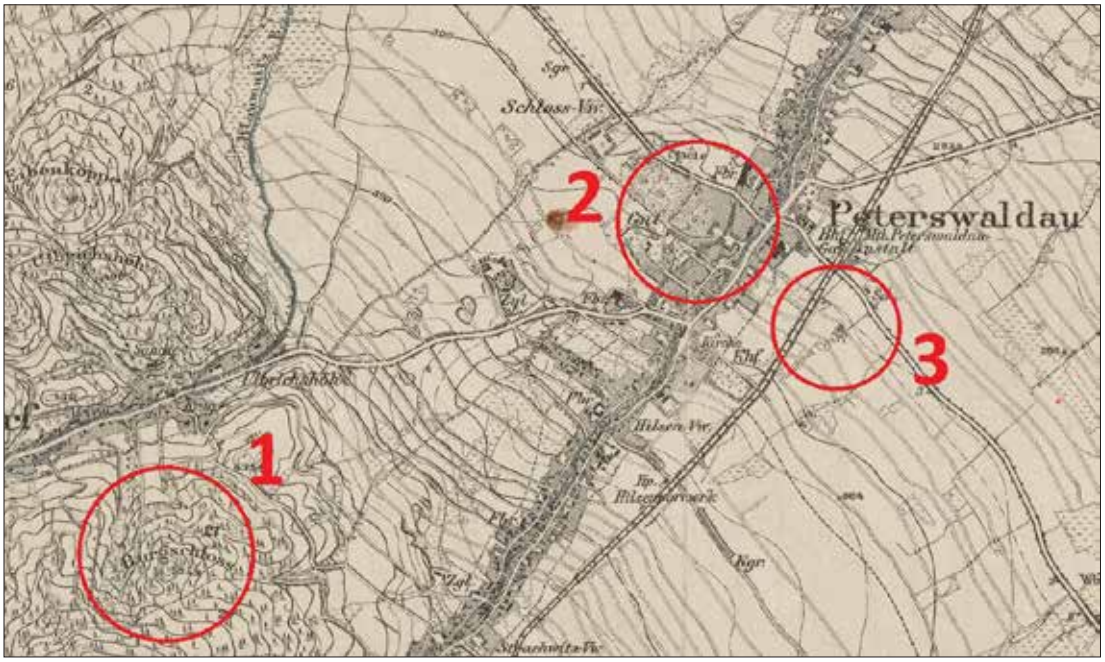
Pozostałości trzech założeń mieszkalno-obronnych: 1 – zamku książęcego na Górze Fortecznej, 2 – średniowiecznego dworu obronnego, a następnie nowożytnej rezydencji szlacheckiej w centrum wsi i 3 – gródka stożkowatego (tzw. Rogalik) poza jej strukturą. Siedziby te stanowią ważne, a niewykorzystane źródła informacji na temat doby *melioratio terrae* na Śląsku XIII/XIV w., a następnie czasów przekształcania siedzib o formach obronnych i quasi-obronnych na barokowe pałace typu *entre cour et jardin*

Pieszyce to miasto (od 1962 r.) u podnóży Gór Sowich, rozciągnięta na ponad 6 km w dolinie Pieszyckiego Potoku, płynącego spod Przełęczy Jugowskiej ku Piławie i wyznaczającego oś łanowego układu przestrzennego. Lokację wsi na prawie zachodnim można datować na 2. ćwierć XIII w. Zasadźca (Piotr?) otrzymał do zagospodarowania grunty mające powierzchnię 24 km^2 (2400 ha)[1], co pozwoliło wytyczyć około 100 „łanów wielkich"[2].

Pierwotna struktura socjotopograficzna – obejmująca sołectwo (z przynależnościami: młynem, karczmą, jatką, piekarnią) i kościół w środkowej części wsi (wzmiankowane już w 1258) oraz gospodarstwa kmiece, gminne błonie i pastwiska – w kolejnych stuleciach uległa przekształceniu – m.in. na skutek zajmowania nadrzecznych błoni pod zabudowę chałupniczą, przejmowania gruntów chłopskich pod majątki „na prawie rycerskim" z folwarkami i siedzibami pańskimi, zakładania

[1] Powierzchnia szacowana na podstawie przebiegu granic i dróg śródpolnych ukazanych na mapie Mtbl., ark. 3075, wyd. 1883.

[2] Zob. Treblin 1908, s. 124, 52; Goliński 2002a, s. 9, szacuje wielkość Pieszyc z czasów lokacji na 88,5 łanów.



Położenie założeń mieszkalno-obronnych na Mtbl., ark. 5265 Reichenbach unter Eule, wyd. w 1919 r.: 1 – zamek na Górze Fortecznej, 2 – dwór-pałac, 3 – gródek, tzw. Rogalik (opr. PB)

kolonii na gruntach folwarcznych. W czasach nowożytnych w następstwie podziału na trzy majątki ziemskie wieś została podzielona na trzy części, każda z własnym sołectwem (*Freischoltisei*)[3].

Do dziś w Pieszycach zachowały się pozostałości dawnych ośrodków władzy: relikty zamku między Pieszycami a Rościszowem, teren rezydencji z pałacem i dworem, dawne folwarki oraz hipotetyczny gródek stożkowaty, tzw. Rogalik[4].

Zamek książęcy na szczycie Góry Fortecznej (515 m n.p.m.) (3. ćwierć XIII w.) umożliwiał kontrolę nad świeżo zasiedlanymi terenami górskimi. Opuszczenie go w 1. tercji XIV w. wiązane było z prywatyzacją praw zwierzchnich do łanów kmiecych w Pieszycach i rozdrobnieniem tych własności[5].

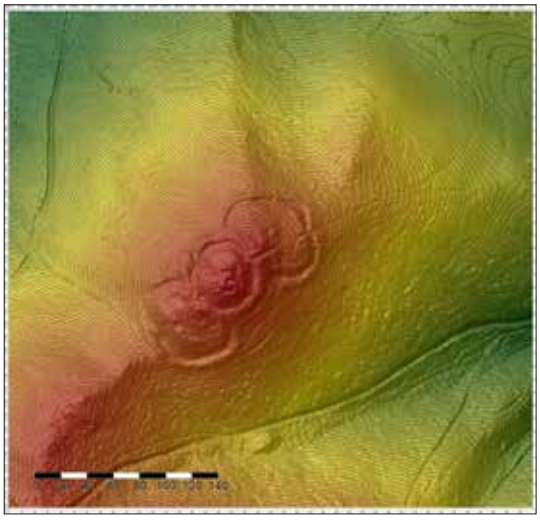
Przed zagospodarowaniem szczytu został on zniwelowany przez skucie skalnego podłoża i nasypanie warstwy żwiru. W zboczu wykuto piwnicę o wymiarach 4 × 5 m. Podczas badań archeologicznych wzdłuż granic plateau odkryto ślady słupów oraz fragmenty fundamentów z negatywami poziomych belek i żerdzi, układające się w zarys zbliżony do czworoboku (6 x 14 m), który mógłby odpowiadać wymiarom budynku. Relikty fundamentu ściany, biegnące równolegle do wyżej opisanych, znajdowały się także na stoku płn.-zach., jednak ich funkcja jest trudna do określenia.

Zewnętrzny pas obwarowań górnego zamku składał się z trzech opadających w stronę stoku elementów: wału wewnętrznego z parkanem (usytuowanego na skraju skarpy), fosy wykutej w skale i wału zewnętrznego. Fosa posiadała dno z litej skały (2,5–3 m) i od strony kulminacji stromą skarpę (ok. 2,5 m). Wał zewnętrzny (podstawa ok. 14 m) był główną linią obrony. Lico wewnętrzne tworzył mur gliniany o strukturze zbliżonej do *opus emplekton*; zsunięcie destruktów wskazuje, że był to podatny na rozsypanie wał izbicowy.

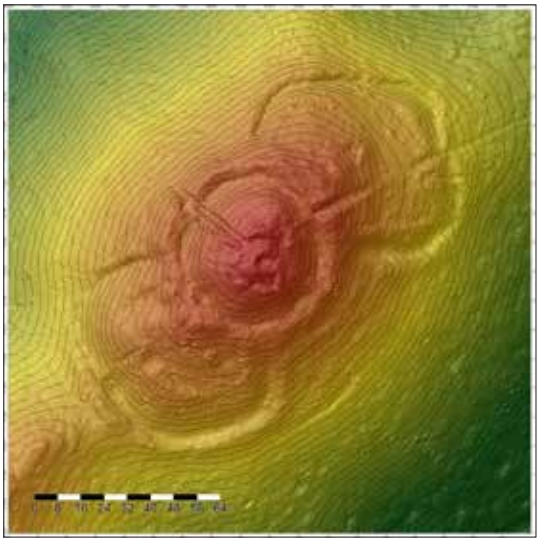
[3] Zob. Knie 1845, s. 483–484.

[4] //zabytek.pl/pl/obiekty/g-290514; Boguszewicz 2010, s. 140, 243.

[5] Boguszewicz 1993; Boguszewicz 2010, s. 99–100, 240–243.



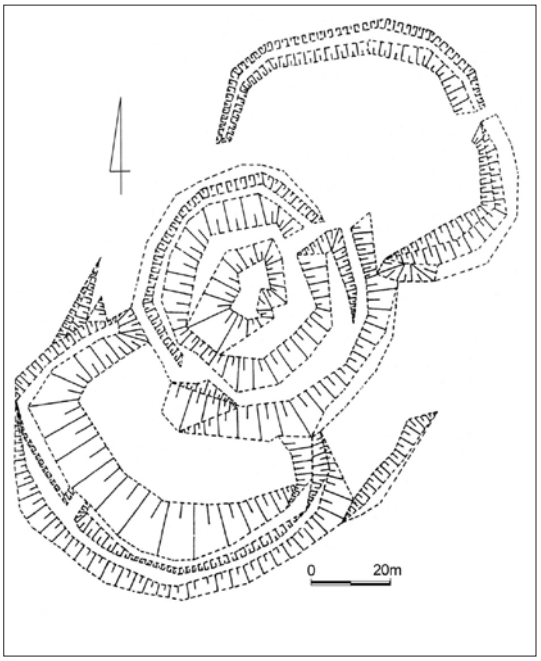
Zamek Pieszyce-Rościszów wg NMT (opr. PB)



Zamek Pieszyce-Rościszów wg NMT (opr. PB)

Na płn.-wsch. podzamczu obwód obronny również składał się z wału wewnętrznego, fosy i wału zewnętrznego. Najsilniejszy był wał wewnętrzny, wzniesiony na krawędzi skarpy o wys. 4 m. Odkryte elementy wału sugerują, iż wzniesiono go w ustroju izbicowym. Środkową linią fortyfikacji podzamcza była fosa o szerokości ok. 3 m. Z zewnętrznej linii obwodu obronnego odsłonięto dwa elementy: wąski, V-kształtny wkop od strony fosy oraz gliniany płaszcz na stoku. Jama posłupowa i niewielka szerokość konstrukcji może świadczyć o zastosowaniu częstokołu.

Gródek stożkowaty (hipotetyczny). Tzw. Rogalik – usytuowany na polu, w płn.-wsch. części dawnej wsi, zachował nieznacznie wyniesiony, kolisty majdan o średnicy ok. 40 m oraz zagłębienie wypełnione wodą w ponad połowie jego obwodu[6].



Zamek na planie pomiarowym (Boguszewicz 2010, s. 240, il. 196)

Zespół zabudowy rezydencjonalnej (XIV–XVIII w.) przy kościele jest obiektem o szczególnej wartości. Był on centrum „majątku środkowego", a następnie całych dóbr pieszyckich. Do 1945 r. w jego skład wchodziły: pałac, dziedziniec

[6] Badania powierzchniowe przeprowadzone w 1985 r. w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski nie wykazały żadnych śladów wskazujących na funkcjonowanie siedziby rycerskiej w tym miejscu, obiekt został jednak ujęty w ewidencji stanowisk archeologicznych; zob. https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-290514, Boguszewicz 2010, s. 140, 243.

PIESZYCE (niem. *Peterswaldau*)



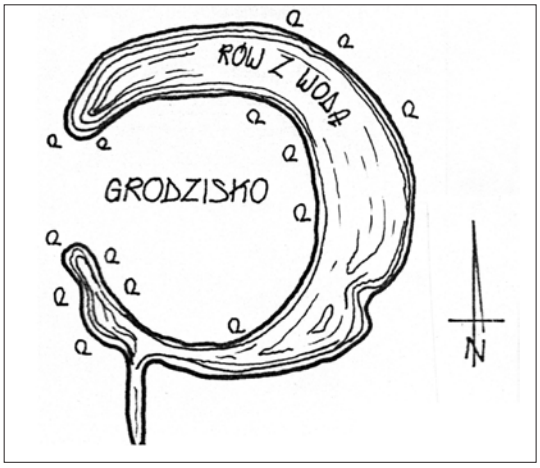
Pieszyce–Rościszów, płd. człon warowni (fot. AB, 1993)



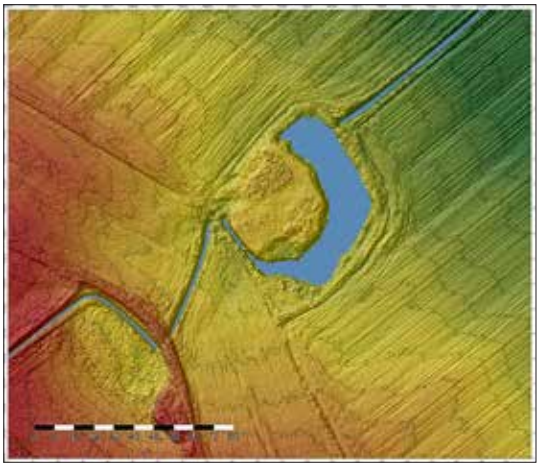
Pieszyce-Rościszów, fosa i wał głównego członu warowni (fot. AB, 1993)



Pieszyce-Rościszów, belki wału zewn. głównego członu warowni (fot. AB, 1993)



„Rogalik" – plan gródka (Nowakowski 2017, s. 386, il. 279)



Gródek wg NMT (opr. PB)



Położenie założenia wg NMT (opr. PB)

honorowy, ogrody „górne", mur oporowy z quasi-bastejami poprzedzony kanałem Młynówki, zabudowa gospodarcza (browar, młyn, magazyny itd.), „podzamcze" otoczone fosą z oficynami obejmującymi także budynek starszego dworu, ogrody „dolne" i zabudowania gorzelni oraz chlewni, ogród bielarski z budynkiem manufaktury włókienniczej, teren dawnego zwierzyńca ze stawem i dawną łaźnią, ogród krajobrazowy, folwark oraz areał kościoła połączony murem z ogrodzeniem pałacowym. Do dziś zachowała się droga ceremonialna – główna oś kompozycyjna, wiodąca

od bramy wjazdowej do pałacu i dalej przez ogród „górny" w stronę parku[7]. Po 1945 r. areał rozparcelowano na ponad 30 działek, jednak kluczowe elementy – pałac z ogrodami i „podzamcze" – tworzą dziś jedną własność prywatną. Przemiany dworu, pałacu i zagospodarowania areału są czytelne jedynie fragmentarycznie, a ich obraz opiera się głównie na hipotezach, niepotwierdzonych badaniami terenowymi.

Przed 1258 r. właścicielem Pieszyc był Otto de Wilin z Wehlen, który wyłączył miejscowy kościół z parafii dzierżoniowskiej i sprzedał sołectwo swojemu „słudze" Siffridowi[8]. Jego synowie Hembold, Otton i Gunther[9] otrzymali w 1272 r. lenno w Staréj Běli, zostali usunięci z Pieszyc przez księcia Henryka IV i zrzekli się roszczeń w zamian za grunty w Kłodzkiem[10]. Zwierzchność nad dystryktem dzierżoniowskim sprawowali kolejno Henryk IV (1270–1290)[11] i Bolko I (1290–1301), pod którego rządami część dóbr w Pieszycach trafiła do rycerza, który zapoczątkował ród von Peterswald. W źródłach z lat 1301–1340 występują kolejno Johann[12], Heinrich[13], Heinemann[14], Arnold[15], Heinemann[16], Hermann[17] i Peregrin[18] von Peterswalde.

Obraz przemian własnościowych w Pieszycach w 1. poł. XIV w., ukazujący stopniową alienację własności książęcej, nie daje się powiązać z konkretnymi lokalizacjami i sprowadza się do zestawu nadań oraz transakcji. W 1311 r. odnotowano dwa łany należące niegdyś do sędziego dworskiego w Świdnicy[19]. W 1322 r. książę Bernard nadał rycerzowi Arnoldowi von Petirswalde prawa książęce na wybrane majątki, w tym te, które posiadał w Pieszycach, co w 1323 r. potwierdził książę Bolko ziębicki. W 1326 r. Bolko poświadczył sprzedaż posiadłości w Pieszycach przez Katharinę, żonę Cunemanna von Seidlitz, Heinemannowi von Petirzwalde i zwolnił tę posiadłość od części podatków książęcych[20]. W 1329 r. ten sam książę przekazał Arnoldowi von Petirzwalde między innymi 8½ łana w Pieszycach wraz z przywilejami książęcymi[21]. W 1336 r. Arnold sprzedał Heinemannowi von Petirzwald i jego spadkobiercom majątek w Pieszycach obejmujący murowany dwór, młyn, folwark, wzgórze Wilmsberg, patronat nad kościołem, prawa do młynów i prawa zwierzchnie (z wyjątkiem części dochodu sprzedanego wcześniej Konradowi Jungelink), a także wszystkie inne posiadłości leżące „po obu stronach wsi" z czynszami, prawami sądowniczymi i podatkami książęcymi[22]. W 1339 r. odnotowano

[7] Opis sporządzono w oparciu o plan pomiarowy areału pałacowego z 1765 zatytułowany *Grundlage des Hoch Gräfl. Stollberg Wernigerodischen Schloßes, Nebengebäuden und Gärten zu Peterswaldau in Schlesien* (zbiory Herder-Institut w Marburgu, zespół: NBA, sygn. 73178), mapę topograficzną Mtbl., ark. 3075 oraz współczesne dane geodezyjno-kartograficzne (ortofotomapy, NMT, ewidencję gruntów i budynków).

[8] W 1258 r. biskup wrocławski na prośbę księcia Henryka III jako patrona kościoła w Dzierżoniowie i Ottona de Wilin, patrona kaplicy w Pieszycach, oddzielił kaplicę od kościoła, za co Otto otrzymał odszkodowanie 2 łanów w Pieszycach [Środkowych] ze wszystkimi korzyściami, daninami, usługami i jurysdykcją; sługa Zygfryd otrzymał sołectwo z uposażeniem w Pieszycach (SUb III, nr 264, 267).

[9] Hembold, Otton i Gunther wzmiankowani byli w 1263 r. (RS1b, nr 1155, SUb III nr 432).

[10] Goliński 2002a, s. 18–19.

[11] Goliński 2002a, s. 19.

[12] RS, nr 2629, 2769, 2853, 2885, 3028, 3037, 3246, 3506, 3804, 3808, 3809.

[13] RS, nr 2869, 3215.

[14] RS, nr 3145.

[15] W 1322 książę Bernard nadał Arnoldowi Peterswaldau, którego przed bitwą o Święte Cesarstwo Rzymskie [pod Mühldorf] pasował na rycerza, wszystkie swoje książęce prawa, włączając w to sąd wyższy i niższy, czynsze pieniężne i zbożowe, prawo mennicze, a także wszelkie prawa i swobody nad jego majątkami w dystrykcie dzierżoniowskim, obejmujące między innymi Pieszyce z 32 łanami (RS 4235).

[16] RS, nr 3636, 6898.

[17] RS, nr 3636, 5692.

[18] RS, nr 4730, 5917, 6392.

[19] RS, nr 3220.

[20] RS, nr 4518, 4534.

[21] RS, nr 4882.

[22] RS, nr 5575. Powyższy przekaz ma szczególne

sprzedaż przez Heinemanna części czynszu Johannowi von Manow[23]. Zapisy w landbuchach z lat 1366–1407 wskazują na podział wsi na dwa majątki należące do rodu von Peterswalde.

W 2. poł. XIV i na pocz. XV w. członkowie rodu von Peterswalde podejmowali liczne transakcje majątkowe w Pieszycach. W latach 70.–80. XIV w. Otto i Hartung sprzedawali i kupowali czynsze oraz wsie[24]. Zapisy z lat 1398–1417 dokumentują posiadłość braci Heinemanna, Ottona i Heinricha, którzy w większości sprzedali swe dobra, pozostawiając ogród w Pieszycach[25], a w 1409 r. uregulowali kwestie dziedziczenia[26]. Później występował już tylko Heinemann, dokonujący zapisów i sprzedaży na rzecz żony, siostry i mieszczki świdnickiej[27]. Posiadłość braci Jacoba, Hannosa i Franzka, synów Hartunga[28], była zarządzana wspólnie do 1407 r., obejmowała czynsze; następnie w źródłach występował już tylko Hannos sprzedający majątki jako oprawę wdowią i na rzecz mieszczan[29].

W źródłach z lat 60.–70. XIV w. w Pieszycach odnotowano trzy inne własności rycerskie: Ramschela von Oppeln (1368–1375)[30], Heinemanna von Seidlitz (1375)[31] oraz braci Heinemanna i Ticze von Reichenbach (1371) jako właścicieli miejscowego młyna[32]. Przemiany własności lat ok. 1420–1460 pozostają nieznane. Raport Mertina Erenberga z 1428 r. wspomina o działaniach husytów w okolicy oraz o obronie Pieszyc[33].

Faza 1 (XIII–XV w.) – Siedziba rycerska Otto von Willin i jego synów pozostaje nieznana. Budowę siedziby rodu „z Pieszyc", wzm. od 1301 r., można hipotetycznie datować na schyłek XIII w. Murowana zabudowa, odnotowana w 1336 r., mogła powstać z inicjatywy rycerza Arnolda von Peterswalde (wzm. 1310–1340), posiadacza $^1/_3$ Pieszyc i kilku innych majątków. Przypuszczalnie dwór, folwark i młyn wspomniane w 1336 r. znajdowały się w miejscu dawnego sołectwa, ok. 100 m od kościoła – w centrum wsi, co było typowe dla ośrodków kolonizacyjnych XIII–XIV w. Wzmianka z 1406 r. o „kapelanie na dworze" pośrednio potwierdza istnienie kaplicy dworskiej, zaś relacja z 1428 r. o obronie siedziby przed husytami wskazuje, że dwór miał walory obronne – był otoczony fosą i murem obwodowym lub parkanem. Majdan „starego zamku" (późniejszego „podzamcza"), widoczny na planie z 1765 r. jako otoczony fosą, może być pozostałością tego średniowiecznego założenia. Jego powierzchnia (ok. 70 × 65–70 m) sugeruje istnienie w obrębie tego areału „zamku górnego", być może w formie motte (kopca z wieżą mieszkalną otoczonego fosą), usytuowanego w zach. lub płn. narożu majdanu. Badania architektoniczne i archeologiczne[34] nie ujawniły śladów murowanej siedziby rycerza Arnolda von Peterswalda.

W 2. poł. XV i 1. poł. XVI w. właścicielami Pieszyc pozostawali członkowie rodu von Peterswalde: Heinze (1461–1470)[35], Hans (1470–1509)[36] i jego syn Hans (†1553)[37]. Następnie dobra zostały podzielone między synów Hansa

znaczenie dla badań kastelologicznych – poświadcza istnienie siedziby rycerskiej z zabudową murowaną zapewne z 1. tercji XIV w.

[23] RS, nr 6258.

[24] Landbuch I, nr 568; Landbuch II, nr 1364; Landbuch I, nr 689; Landbuch II, nr 488, 725, Landbuch III, nr 536; Goliński 2002a, s. 26–27.

[25] Landbuch III, nr 356.

[26] Lammers 1884, s. 8.

[27] Przytoczone dane wg Goliński 2002a, s. 27.

[28] Zob. treść zapisu w: Landbuch II, I, nr 1593.

[29] Landbuch III, nr 569 nr 1139, nr 159; Goliński 2002a, s. 25–27; Landbuch III, nr 1594.

[30] Landbuch I, nr 270, 271, nr 741, nr 925.

[31] Landbuch I, nr 967.

[32] Landbuch I, nr 689.

[33] SRS 6, s. 66.

[34] Badania archeologiczne związane z remontem pałacu prowadził po 2000 A. Boguszewicz; A. Kwaśniewski i T. Dudziak po 2012 r. przeprowadzili lustrację budynków „podzamcza".

[35] Lammers 1884, s. 10; Goliński 2002a, s. 30–31.

[36] Lammers 1884, s. 11.

[37] Tamże.

i Siegmunda. Hans przejął tereny wsi położone po zach. stronie potoku – a więc także teren z kościołem i areałem późniejszej rezydencji – oraz Rościszów, 2 łąki położone między Pieszycami a Kamionkami i majątek w Glinnie. Siegmund otrzymał połowę wsi leżącą od strony Bielawy, 2 łany (później należące do *Schloss-Vorwerk*), 2 młyny, dobra w Kamionkach oraz parcele leśne i łąkowe[38].

W latach 1553–1593 lewobrzeżny majątek należał do Hansa von Peterswalde, który po pożarze w 1578 r.[39] przebudował siedzibę. W latach 80. XVI w. Hans powiększał stan posiadania, wykupując grunty i prawa zwierzchnie od krewnych. Zakładał również nowe folwarki i osady. Po jego śmierci dobra odziedziczyli synowie, którzy w 1597 r. sprzedali je Adamowi von Reibnitz und Rathen. Nowy właściciel nabył wówczas Pieszyce środkowe i dolne, Rościszów oraz kolonie Potoczek i Modlęcin.

Faza 2 (4. ćw. XVI w.) – Nowy dom pański wzniesiony został w latach 1580–1582 przez Hansa von Peterswalde, przy płd. narożu majdanu. Jego datowanie opiera się na notatce z archiwum dworskiego i tablicy inskrypcyjnej z sentencją i datą „1582"[40]. Powstał budynek na planie wydłużonego prostokąta (ok. 32,5 × 11,5 m), częściowo podpiwniczony, wg inwentarza z 1663 r. – piętrowy (obecnie parterowy z użytkowym poddaszem), z jadalnią, czterema pokojami i sienią ze schodami[41]. Okolicznością uzasadniającą budowę nowej siedziby mógł być pożar dawnej 18 V 1578 r., choć mało prawdopodobne, by została ona rozebrana do fundamentów. Dwór z lat 1580–1582 najpewniej dopełniał zabudowę majdanu i powiększał część mieszkalną[42].

Po śmierci Adama von Reibnitz und Rathen (†1599) dziedziczką została jego córka Maria. Na początku XVII w. jej mąż Friedrich von Gellhorn wzniósł nową pałacową rezydencję w Pieszycach[43]. W czasie jego własności powiększył klucz dóbr pieszyckich m.in. o *Neue-Vorwerk* w Pieszycach dolnych (1618 r.), 1 gospodarstwo kmiece i 4 zagrodnicze na Pieszycach Górnych (1630 r.), cały majątek Strachwitzów m.in. w Pieszycach Górnych (1631)[44].

Faza 3 (1. tercja XVII w.) – Budowa siedziby pałacowej przez Friedricha von Gellhorna miała miejsce w latach 1615–1617[45]. Budynek zlokalizowano po płn.-zach. stronie majdanu, nad doliną Pieszyckiego Potoku, blisko krawędzi terasy zalewowej i kanału Młynówki. Wzniesiono gmach trójskrzydłowy, murowany z kamienia łamanego i cegły, trzykondygnacyjny, podpiwniczony, z „niską czworoboczną wieżą" pośrodku fasady, położoną w obrysie skrzydła środkowego. Budynek wieńczyły dachy z 28 szczytami (wg inwentarza z 1699 r.; w tym szczytami lukarn), zaś wieżę dach kryty dachówką[46]. Fasady dekorowano piaskowcowymi obramieniami z boniami kwadratowymi i prostokątnymi. Rozplanowanie pałacu było dwutraktowe w skrzydle głównym i skrzydle płd.-zach. oraz jednoprzestrzenne w skrzydle płn.-wsch. (w 1742 r. zajętym przez salę nabożeństw gminy ewangelickiej).

Wygląd otoczenia pałacu z czasu budowy pozostaje nieznany; źródłem informacji są jedynie opisy z XVII w. (w książkach Nasona i Lucae'go,

[38] Tamże, s. 11–12.

[39] SRS 11, s. 66.

[40] Lammers 1884, s. 14. Z datowaniem tym koresponduje typ obramień okiennych „fascjowo-śmigowych" (z profilowaniem opaski, które w dolnej części wegarów kończy się tzw. uciosem, śmigą), masowo produkowanych w hrabstwie kłodzkim i stosowanych tam w okresie ok. 1580–1600 (np. Gorzanów-Schlosshof, Sarny, Jaszkowa Górna); zob. również Lutsch II, s. 158.

[41] Lammers 1884, s. 20.

[42] Przykłady budowy piętrowego dworu z zachowaniem wieży mieszkalnej z terenu Śląska i hrabstwa kłodzkiego są liczne (np. Pastuchów, Świerzawa, Trzebieszowice-Rothe Hof, Stara Łomnica-Mittelhof).

[43] Lammers 1884, s. 14–16, 20.

[44] Lammers 1884, s. 15, 17, 18.

[45] Datowanie według zapisów w archiwaliach kościelnych (Lammers 1884, s. 20).

[46] Naso 1667, s. 303; Lammers 1884, s. 52 (zapis w inwentarzu z 1699 r.).

Elewacja pałacu po remoncie (fot. AK, 2018)



w inwentarzach dworskich), które mogą jednak odnosić się do fazy 4. Przypuszczalne zagospodarowanie obejmowało: dziedziniec frontowy ujęty skrzydłami pałacu, założenie ogrodowe na tyłach skrzydła środkowego, mur oporowy przy Młynówce (być może z wałem ziemnym i bramą poprzedzoną mostem zwodzonym) oraz mur otaczający cały areał dworski, prawdopodobnie z elementami obronnymi. W późniejszym, nieustalonym czasie wzniesiono budynek wieżowy po płd. stronie pałacu, nad kanałem Młynówki, na planie kwadratu, dwukondygnacyjny, z dachem czterospadowym (znany z rysunków Wernera z poł. XVIII w. i planu z 1765 r.)[47], murowany z kamienia i cegły (w sklepieniu). Cechy materiałowe wskazują, że był elementem zagospodarowania starszym od pałacu[48].

W okresie wojny 30-letniej dobra uległy zniszczeniu. W 1632 r. oddział szwedzki spalił zabudowania folwarku wraz z dworem (*alte Schloss*)[49]. Odbudowa nastąpiła w 2. poł. XVII w.; zakres prac nie został ustalony.

Spadkobiercą po Friedrichu von Gellhorn był jego syn Ernst, który posiadał majątek w latach 1636–1679. W 1648 r. za jego panowania rezydencję zajęły oddziały szwedzkie pod dowództwem generała Wittenberga; została ona wówczas splądrowana i ograbiona[50]. W 1652 r. Ernst von Gellhorn nabył od Christopha von Strachwitz posiadłości w Górnych Pieszycach i Kamionkach, łącząc tym samym niemal wszystkie grunty Pieszyc w jeden majątek rycerski[51]. Ernst upiększył pieszycką rezydencję, nadając jej przepych dorównujący siedzibom książęcym. W otoczeniu pałacu powstał wówczas zespół ogrodów ozdobnych i użytkowych[52]. Po śmierci Ernsta dobra odziedziczyły jego dzieci (1679–1690). W roku 1690 został przeprowadzony podział posiadłości. Klucz dóbr pieszyckich przejął wówczas jeden z synów Ernsta – Carl Alexander von Gellhorn (†1699) [53], po którym majątek przypadł jego żonie Marii Elisie.

Faza 4 (1550–1667) – Przekazy z 2. poł. XVII w. nie pozwalają jednoznacznie oddzielić inwestycji Friedricha i Ernsta von Gellhorn, jednak za dzieło tego drugiego należy uznać dekoracje wnętrz, ogrodów i rzeźbiarską oprawę drogi dojazdowej.

[47] Budynek wieżowy istniał jeszcze w okresie międzywojennym, obecnie jest zachowany w partii przyziemia.

[48] Z pewnością dolne, kamienne partie budynku wieżowego są starsze niż łączący się z nimi ceglany mur oporowy („kurtynowy").

[49] Lammers 1884, s. 24.

[50] Lucae 1689, s. 944.

[51] Lammers 1884, s. 32.

[52] Obszerny opis rezydencji w: Naso 1667, s. 301–305, na tym przekazie opierali się wszyscy pozostali autorzy (Lucae 1689, s. 943–944; Sinapius 1728, s. 92; Schück 1865, s. 89, 90; Lammers 1884, s. 43–47)

[53] Lammers 1884, s. 49–53.

Pałac po modernizacji zachował dawną formę ze szczytami i rzygaczami, dopełnioną być może przez Ernsta o herb Gellhornów nad portalem bramnym, cytatem z Psalmu 120:2 i malowidłem z alegoriami Siły i Nadziei na ścianie wieży[54]. Wnętrza wyróżniały się malarskim wystrojem o tematyce alegorycznej i mitologicznej oraz rozbudowanym układem funkcjonalnym, ustalonym zapewne w znacznej mierze w fazie 3., do którego należały m.in. wielka jadalnia, laboratorium i ujeżdżalnia na parterze, sala reprezentacyjna w trakcie frontowym piętra skrzydła głównego oraz apartamenty i kaplica na II piętrze[55].

Założenie obejmowało dziedziniec z mostem zwodzonym, wartownią, ogrody ozdobne i użytkowe[56] z oranżerią, winnicą, fontannami i rzeźbami, a także podzamcze z fosą, budynkami gospodarczymi, stajniami i rezerwuarem wody[57]. Całość uzupełniał wał ziemny między dziedzińcem frontowym a podzamczem[58] a także zwierzyniec z domem łowczego i psiarnią oraz gorzelnia (teren w sąsiedztwie „podzamcza"). W późniejszym czasie Ernst (lub jego syn) zmodernizował zagospodarowanie areału, o czym świadczą wzmianki o bażanciarni, Elysium, pawilonie ogrodowym nad Młynówką[59] oraz ogrodach ozdobnych z pawilonem i kościołem (lub kaplicą) przy browarze[60].

W 1705 r. Pieszyce zostały sprzedane kupcowi Bernhardowi Bonitowi von Mohrenthal[61], który w 1710 r. przebudował pałac (data w portalu). W wyniku bankructwa jego dobra skonfiskowano w 1719 r.[62]

Faza 5 (1. tercja XVIII w.) – Przebudowa ta jest kwestią sporną pod względem datowania i atrybucji prac[63]. Większość badaczy[64] przypisywała je Bernhardowi Bonitowi von Mohrenthal, prowadzone były ok. 1705–1710 wg projektu Martina Franza Młodszego[65]. Józef Pilch datował przebudowę na lata 1710–1730 i wiązał ją z Erdmannem von Promnitzem, inni kwestionowali autorstwo Franza. Udział Bonita potwierdzają kartusze herbowe nad portalem głównym i na elewacji bocznej. Za tezą o Promnitzu przemawiają analogie z Żarami oraz analiza stylistyczna Henryka Dziurli, datująca je na lata 1721–1730.

W architekturze pałacu zachowano bryłę korpusu, wprowadzając jednolity wystrój barokowy fasad (boniowany cokół, pilastry wielkiego porządku, łamany architraw, nowe obramienia okienne), dachy mansardowe, zaakcentowaną strefę wejściową (kolumny wielkiego porządku wsparte na ukośnie ustawionych cokołach, portal balkonowy, nadbudowa wieży z hełmem prześwitowym). Wnętrza zmodernizowano, wbudowując trójbiegową klatkę schodową i nowe (?) przejście do ogrodów. Część wcześniejszej kamieniarki z fazy 3. usunięto lub wtórnie wykorzystano. Pojedyncze kraty okienne z parteru użyto wtórnie w budynku browaru[66]. W 1722 r. zbudowano manufakturę włókienniczą z łąką bielarską, zastąpiono mosty zwodzone stałymi, przebudowano ogrody[67] i przeznaczono wieżę nad Młynówką na więzienie.

[54] Naso 1667, s. 303.

[55] Lammers 1884, s. 52.

[56] Opis partii ogrodowych w: Naso 1667, s. 301–303, interpretację tego opisu umożliwia (w ograniczonym zakresie) plan areału z 1765 r.

[57] Lammers 1884, s. 52.

[58] Lammers 1884, s. 52–53.

[59] Naso 1667, s. 301.

[60] Naso 1667, s. 301–202, Lammers 1884, s. 52 (inwentarz z 1699, tekst przeredagowany), Lutsch II, s. 15.

[61] Lammers 1884, s. 56.

[62] Lammers 1884, s. 58.

[63] Stan badań i tezy nt. „barokowej" przebudowy pałacu omawia Wieczorek 2008, s. 99–100.

[64] Schaetzke 1914, s. 399; Kalinowski 1977, s. 235–236; Grundmann 1937, s. 22–27, 103–105; Dziurla 1963, s. 28, 30; Hołownia 1998; Wyrzykowska 2010, s. 182; Lammers 1884, s. 66–67.

[65] W oparciu o wzmiankę Lammersa 1884, s. 66–67 (odnotowuje kamień z datą 1710 w portalu pałacu) i ustalenia archiwalne G. Grundmanna (wzmianka o Franzu w korespondencji Bonita z 1712 r.).

[66] Zob. Lammers 1884, s. 52; Lutsch 1889, s. 158.

[67] Omówienie założenia na podstawie planu z 1765 r. zob. Brzezowski, Jagiełło 2017, s. 308–310.

W 1721 r. Pieszyce nabył hrabia Erdmann II von Promnitz[68], który rozwijał w Pieszycach produkcję włókienniczą[69]. Pod jego rządami doszło do pożaru Pieszyc, który zniszczył m.in. zabudowania 3 folwarków[70]. Po nim posiadłość w 1745 r. objął syn Johann Erdmann.

Faza 6 (2. ćwierć XVIII w.) – Prace prowadzone przez hrabiego Erdmanna von Promnitz obejmowały adaptację sali balowej w płn.-wsch. skrzydle pałacu na salę nabożeństw gminy ewangelickiej (1742 r., za zgodą Fryderyka II von Hohenzollern)[71], odbudowę budynków gospodarczych i oficynowych podzamcza (zapewne po pożarze wsi w 1736 r.), w tym „starego zamku", który stał się budowlą parterową, co dokumentują rysunki F.B. Wernera[72] i zachowana artykulacja fasady z podziałami ramowymi i portalem. Najpóźniej z tego czasu pochodzi kolista wieża w linii muru parkanowego po płd.-zach. stronie bramy wiodącej na areał zamkowy, ukazana na rysunkach Wernera, opisana na planie z 1765 jako „rondel", której obecne lico wskazuje na gruntowną renowację.

Johann Erdmann w 1765 r. przekazał dobra krewnym z rodu Stolberg-Wernigerode[73]. W kolejnych pokoleniach majątek pozostawał w rękach tej rodziny: Christiana Friedricha (1765–1815), syna Ferdinanda (1775–1854), wnuka Friedricha (1854–1865), następnie brata Friedricha – Franza (1865–1888)[74], jego syna Antona (1888–1905) oraz wnuka Franza Xavera (1905–1945).

Faza 7 (XVIII/XIX w.) – Prace budowlane w pałacu za rządów hrabiego Christiana Friedricha zu Stolberg-Wernigerode obejmowały rozbiórkę dwuprześwitowego hełmu i pokrycie wieży tymczasowym dachem gontowym (1782), urządzenie tarasu z kutą balustradą na szczycie wieży oraz remont zegara i schodów (1795), wykonanie ceramicznego pokrycia dachu (1798) i tynków elewacji (1799) oraz modernizację wnętrz (1801)[75].

W XIX w. przekształcono zagospodarowanie areału: w 1818 r.[76] przebudowano dwór („stary zamek") oraz budynek przyległy. Przed 1881 r. dawne ogrody regularne przekształcono w krajobrazowe. Urządzono sadzawkę w miejscu fontanny, wzniesiono oranżerię i urządzono partie krajobrazowe po płn.-zach. stronie dawnych ogrodów[77]. W latach 2000–2008 pałac został wyremontowany przez Alicję i Mariana Hajduków.

Literatura

Lammers 1884; Schaecke 1914, s. 398–399; Dziurla 1963; Adamska 2005, 273–274; Pilch 2005, s. 266; Wieczorek 2008; Boguszewicz 2010, s. 240–243; Błoniewski 2018; Goliński 2022a-b, s. 8–33 i 34–64.

Autorzy

AB, AK, kw. źródł. AK, red. AM, MCh

[68] Lammers 1884, s. 58.

[69] Lammers 1884, s. 61–62; Goliński 2002b, s. 54–56; zob. również plan z 1765 r.

[70] Goliński 2002b, s. 57–58 (za Lammersem).

[71] Lammers 1884, s. 61–62; Anders 1867, s. 347.

[72] Weduta ukazująca areał zamieszczona jest w manuskrypcie: Werner–B3, s. 388; schematyczne przedstawienie założenia pałacowego od frontu – fotokopia w: Herder-Institut w Marburgu, zespół NBA, sygn. 73181.

[73] Lammers 1884, s. 87.

[74] Do czasu uzyskania pełnoletności majątkiem pieszyckim rządziła matka Franza, a jego pełnomocnikiem (prawnym) był krewny, hrabia Leonhard zu Stolberg-Wernigerode (GH-GTFH, Jg. 150 (1913), s. 222, SGA 1909, s. 162).

[75] Dziurla 1963, s. 17 na podstawie danych z monografii Lammersa.

[76] Lammers 1884, s. 14.

[77] Ogród krajobrazowy i jego komponenty widnieją na mapie Mtbl., ark. 3075 z pierwszej edycji (pomiar 1881, wydanie 1883).



Dwór w widoku płd.-wsch. (fot. PB, 2017)

Pietrzyków (niem. *Hohenpetersdorf*) i przysiółek Łąkoszów (niem. *Wiesenberg*), gm. Dobromierz

gród 1 – zach.: 50.89889 N, 16.21250 E

gród 2 – wsch.: 50.89500 N, 16.23500 E

dwór: 50.89500 N, 16.24111 E

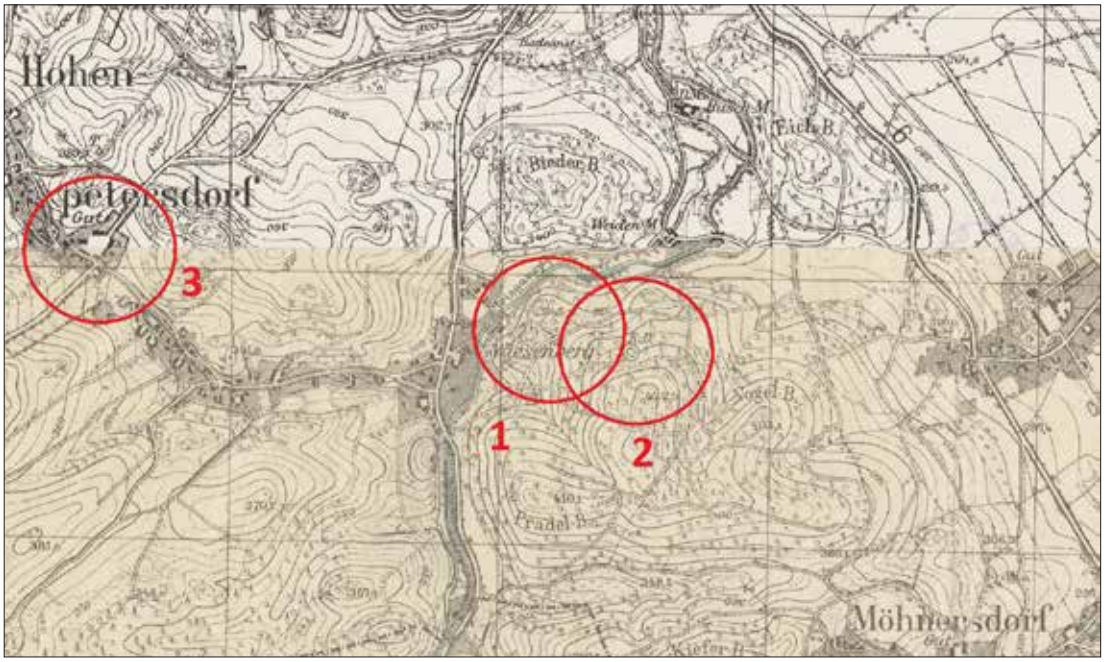
Pozostałości po dwóch założeniach obronnych typu motte na wzgórzach oraz wcześnie wzmiankowany folwark i dwór rycerski z kaplicą w górnej części wsi

Pietrzyków to mała wieś, wzmiankowana od 1369 r.[1], która na ogół wchodziła w obręb większych majątków ziemskich. Rycerski dwór obronny znajduje się w jej górnej części (*Hohen-petersdorf*), przy folwarku. Prócz niego na wzgórzach położonych na wschód od wsi przetrwały pozostałości dwóch innych założeń obronnych (obiekty 1 i 2), dość mocno oddalone od centrum. Ich związek z Pietrzykowem nie jest jasny – są oddzielone doliną Strzegomki (od 1986 r. - Jeziorem Dobromierskim) i leżały na gruntach nieistniejącego przysiółka Łąkoszów.

[1] Landbuch I, nr 371.

Obiekt 1 – zach. (XIII w.) Obiekt położony na wydłużonym szczycie wzgórza. Dwuczłonowe założenie o owalnym zarysie, formą nawiązuje do obiektów typu motte. Na osi wschód–zachód ma długość ok. 160 m, na osi płn.–płd. ok. 80 m. Główny człon o wymiarach 30 x 90 m ma kształt ściętego stożka. Otoczony jest wałem wysokości 6–7 m i fosą szerokości 2–4 m.

Obiekt 2 – wsch. (XIII–pocz. XIV w.) Założenie obronne zostało ulokowane na stoku wzgórza. Obiekt na planie owalu został otoczony dwoma wałami i trzema fosami. Prawdopodobnie po wzniesieniu obwodu obronnego nie był intensywnie użytkowany, na co wskazuje nader uboga warstwa kulturowa na powierzchni majdanu i brak reliktów zabudowy wewnętrznej. W wale



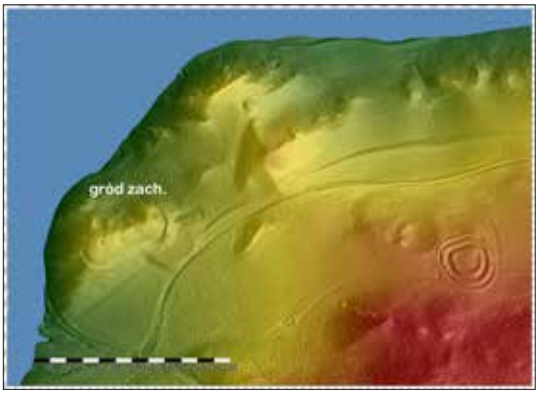
Założenia obronne na Mtbl., ark. 5063 Hohenfriedeberg, wyd. w 1936 r. i ark. 5163 Freiburg, wyd. w 1930 r.: 1 – grodzisko zach., 2 – grodzisko wsch., 3 – dwór z folwarkiem (opr. PB)

wewnętrznym od strony zachodniej było widoczne obniżenie, które można interpretować jako relikt bramy. Materiały archeologiczne, a właściwie fragmenty ceramiki pochodzące z jednego naczynia, wskazywać mogą na użytkowanie obiektu na przełomie XIII i XIV w.

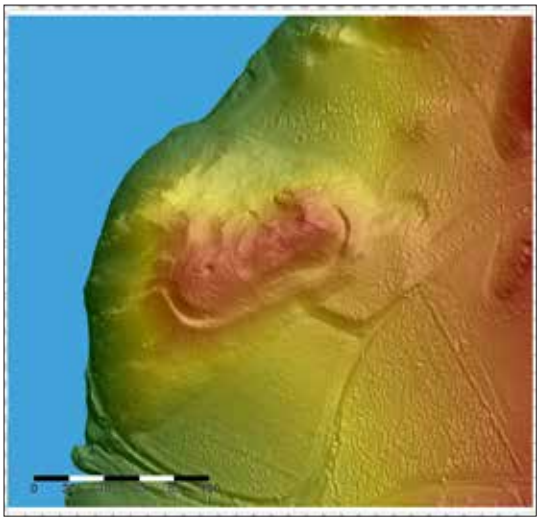
Obiekt 3 – dwór rycerski. Kiedy wieś Pietrzyków wzmiankowano po raz pierwszy, oba założenia obronne na wzgórzach już nie funkcjonowały. Dokonane zostały wówczas trzy transakcje majątkowe. W maju 1369 r. Nitsche Stolcz sprzedał Hannoszowi von Czirnowi folwark w Pietrzykowie w dystrykcie dobromierskim i Łąkoszów[2]. Kolejnym nabytkiem Hannosza były wszystkie dobra, które miał Heydenrich von Zettritz w Pietrzykowie i Łąkoszowie[3]. Trzy dni później ten sam Hannosz przekazał folwark w Pietrzykowie swojemu szwagrowi Konradowi von Lienbental[4]. Wspomniany Hannos von Czirn w 1371 r. przekazał w dożywocie swojej żonie Małgorzacie wszystkie czynsze, które miał w Pietrzykowie i Łąkoszowie[5]. Na szczególną uwagę zasługuje kolejna transakcja dokonana przez Hannosa von Czirna z 1375 r., gdy zbył 20 grzywien rocznego czynszu ze swych dóbr w Pietrzykowie i Łąkoszowie na rzecz Konrada von Czirna, dawniej z Gorzanowic koło Bolkowa[6].

Tymczasem od 1385 r. w landbuchach księstwa świdnickiego zaczęły pojawiać się zapisy mówiące o obecności we wsi jeszcze innych majątków. Gunter Rohnau jako opiekun nieletniego Mikołaja, syna swojego brata Mikołaja Rohnau, wydzielił z ojcowizny Annie, swojej siostrze, a żonie Koppe Zedlitza, 6 grzywien rocznego czynszu ze wsi Pietrzyków w dystrykcie bolkow-

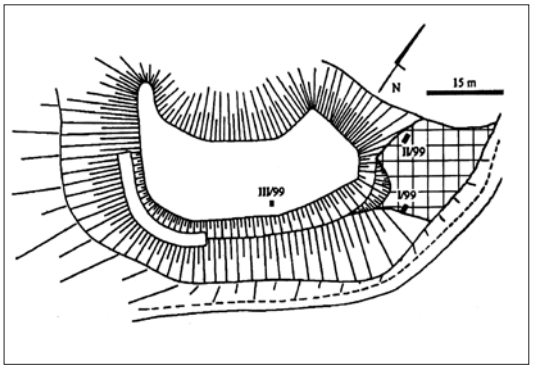
[2] Landbuch I, nr 376.
[3] Landbuch I, nr 377.
[4] Landbuch I, nr 371.
[5] Landbuch I, nr 637.
[6] Landbuch I, nr 948.



Położenie grodu 1 – zach. na wzgórzach nad Pietrzykowem wg NMT (opr. PB)



Zbliżenie grodu 1 – zach. (opr. PB)



Plan grodu 1 – zach. (oprac. AB)



Widok na założenie obronne 1 od zach. od zach. (fot. AB, 2010)

skim[7]. Następnie Gunter Rohnau w imieniu swoim i nieletniego Mikołaja, syna brata Mikołaja, sprzedał Gunczelowi Keulen, a po jego śmierci jego braciom Henrykowi i Janowi 10 grzywien rocznego czynszu ze wsi Pietrzyków[8]. W tym samym roku wzmiankowano Mikołaja Gelhorna „siedzącego w Pietrzykowie”[9], co oznacza, że miał on tam swoją siedzibę. W 1387 r. Henczel Koppe Zedlitz sprzedał Piotrowi Rosicz 6 grzywien rocznego czynszu ze wsi Pietrzyków w dystrykcie bolkowskim i następnie to samo zrobiła jego żona Anna[10].

Pierwsza wzmianka na temat obecności dworu we wsi wystąpiła w 1393 r., kiedy to Konrad von Czirn zwany Małym dokonał nadania czynszu 14 grzywien na ołtarz w kaplicy we dworze pw. NMP i Wszystkich Świętych, w Pietrzykowie[11]. Dodatkowo w tym samym roku Konrad von Czirn (tu nazywany z Wezen, czyli z Łąkoszowa) uposażył 3 grzywnami rocznego czynszu z Pietrzykowa tamtejszego altarystę Jana i jego następców[12]. W tymże 1396 r. Konrad Czirn sprzedał Mikołajowi Schweinichen, synowi zmarłego Mikołaja, swój folwark w Pietrzykowie w dystrykcie bolkowskim z dworem tamże i sta-

[7] Landbuch II, nr 86, aczkolwiek mowa w nich o Pietrzykowie w dystrykcie bolkowskim, a wcześniej Pietrzyków był przypisany do Dobromierza.

[8] Landbuch II, nr 152.

[9] Landbuch II, nr 141.

[10] Landbuch II, nr 433, 463.

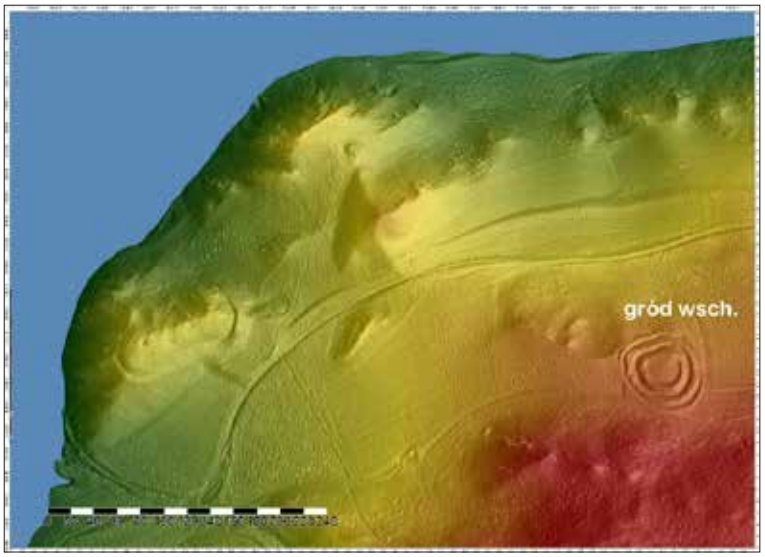
[11] Landbuch II, nr 1208.

[12] Landbuch II, nr 1237.

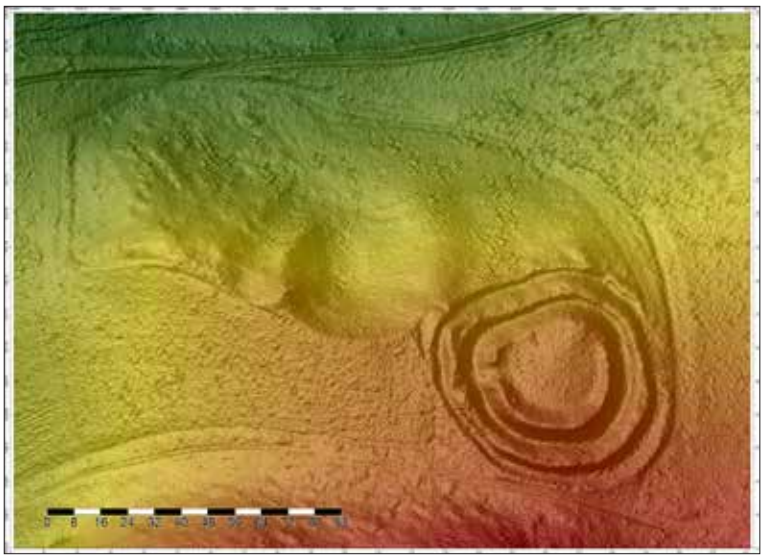
Zach. część grodu 1 (fot. PB, 2017)

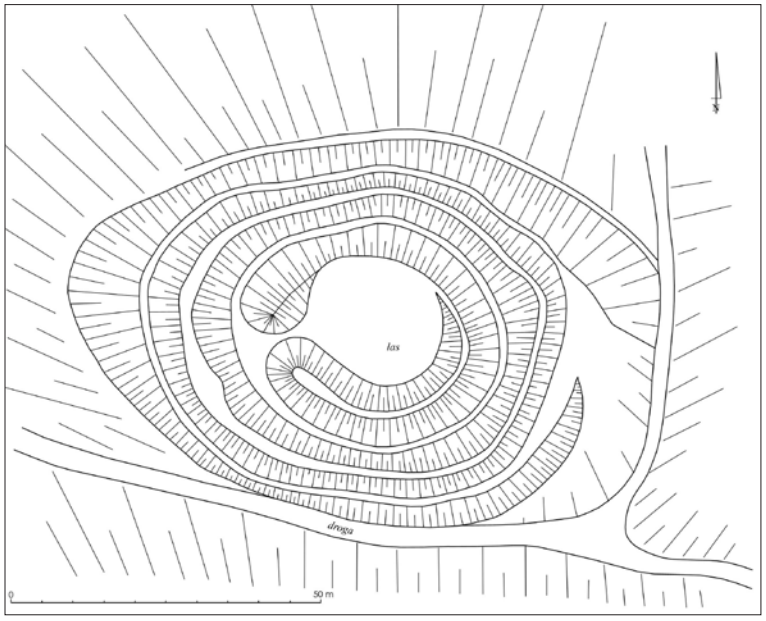


Położenie grodu 2 – wsch. na wzgórzach nad Pietrzykowem wg NMT (opr. PB)



Zbliżenie grodu 2 – wsch. (opr. PB)





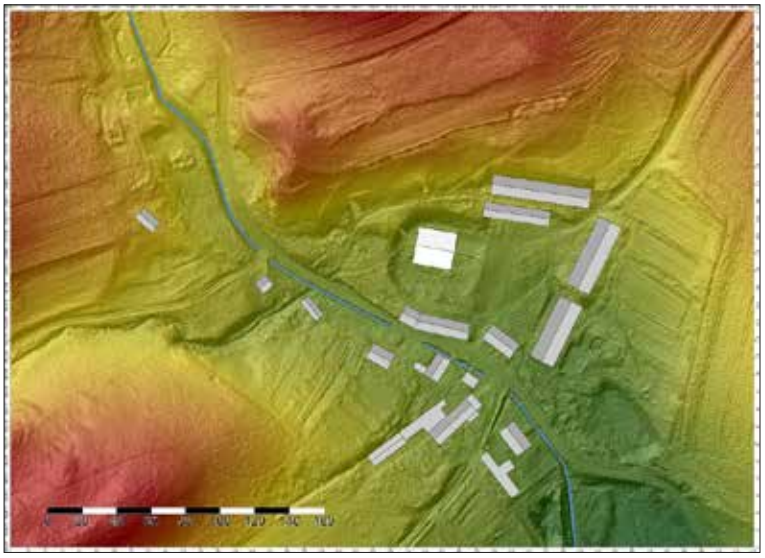
Plan grodu 2 – wsch. (Boguszewicz 2010, s. 245, ryc. 201)



Gród 2 – wsch. (fot. PB, 2017)



Widok na gród 2 – wsch. od strony zach. (Boguszewicz 2010, s. 244, ryc. 200)



Dwór otoczony fosą i folwark wg NMT (opr. PB)

wami (dwoma z przodu i trzema z tyłu dworu) oraz z lennem ołtarzowym na tymże dworze[13].

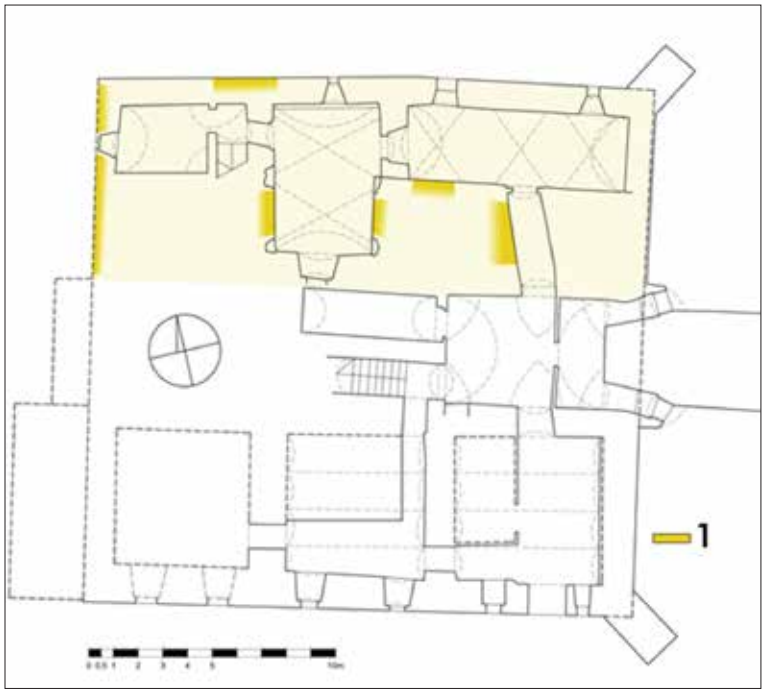
Dwór, faza 1 (4. ćwierć XIV w.) – Dwór obronny Czirnów, położony w górnej części wsi, był wzmiankowany wraz z kaplicą i pobliskim folwarkiem od lat 90. XIV w. Zapewne był on już wówczas murowany, gdyż nawet pobieżna lustracja piwnic obecnego pałacu w Pietrzykowie pokazuje, że pasmo płn. (wymiary 9 x 20 m) zostało zbudowane w okresie średniowiecza[14], a pasmo płd. jest nowożytne. To pierwsze wzniesiono z kamienia z niewielkim dodatkiem cegły na jasnobrązowej, dość słabej zaprawie wapiennej, w której występują charakterystyczne grudki wapna. O istnieniu starszych fragmentów murów może również świadczyć lekkie załamanie elewacji płn. Jednakże oględziny dworu przeprowadzono jedynie w piwnicach, i to bez wnikania w węzły murów. Żeby powiedzieć coś więcej, potrzebne są badania architektoniczne, zwłaszcza jego części nadziemnej.

Dalsze informacje na temat sprzedaży czynszów w obu wsiach, zmian altarystów, a nawet stanu posiadania właścicieli[15] wydają się być mało istotne, podobnie jak dane na temat właścicieli dworu w 1550 r. – Sigmunda von Borschnitz i pocz. XVII w. – Hansa von Tschirnhaus z Sadów Górnych. Pierwszy z nich prócz majątku w Pietrzykowie i Łąkoszowie był posiadaczem

[13] Landbuch III, nr 641.

[14] Błoniewski 2018.

[15] W 1397 r. wzmiankowano Mikołaja Baumgarten jako altarystę kaplicy NMP i Wszystkich Świętych w Pietrzykowie (Landbuch III, nr 309). W 1397 r. Mikołaj Schweinichen, za zgodą żony Anny (z której wiana to pochodziło) sprzedał Mikołajowi Baumgarten altaryście w kaplicy [na dworze] NMP i Wszystkich Świętych w Pietrzykowie w dystrykcie bolkowskim wszystko, co ma we wsi, wraz z 2 grzywnami rocznego czynszu (Landbuch III, nr 311). W 1397 r. Mikołaj Schweinichen za zgodą żony Anny (z której wiana to pochodziło) sprzedał Danielowi Ohme i jego braciom Mikołajowi i Janowi 3 grzywny rocznego czynszu ze swojego folwarku w Pietrzykowie (Landbuch III, nr 1055). W latach 1398–1406 posiadaczem dóbr w Pietrzykowie byli Mikołaj Rohnau i jego syn Mikołaj (Landbuch III, nr 350, 974, 1642). W 1401 r. Mikołaj Schweinichen, syn zmarłego Mikołaja, sprzedał altaryście kaplicy [na dworze] w Pietrzykowie Mikołajowi Lewtolf i jego rodzinie 1 grzywnę rocznego czynszu z zagrodników z folwarku w Pietrzykowie (Landbuch III, nr 1084). W 1407 r. posiadaczem dóbr w Pietrzykowie był Heinze Rohnau Młodszy (Landbuch III, nr 1901). W 1407 r. Gyrwig był altarystą w kaplicy na dworze w Pietrzykowie (Landbuch III, nr 1925, 1927).



Rzut piwnicy dworu z zaznaczeniem części średniowiecznej, 1 – mur średniowieczny (opr. PB 2017)

wsi Serwinów i Bronów[16]; drugi miał główny majątek w Sadach[17]. W 1658 r. dwór posiadał Christoph Gottliewb von Nimptsch[18], a w 1717 r. spadkobiercy Bernarda von Schweinitz będący prócz Pietrzykowa posiadaczami dolnej i górnej Kłaczyny, Ciechanowic, Myślinowa i Pastewnika[19]. Ostatecznie dwór w Pietrzykowie odziedziczyła Anna von Berg z domu Schweinitz i zamieszkiwała w nim co najmniej w latach 1731–1740[20]. Dwór ten pozostawał siedzibą szlachecką także w 2. poł. XVIII w. i XIX w.[21] i zapewne na te czasy przypadają jego główne przebudowy. Ostatecznie uformowano jego bryłę w czworobok z niewielkimi przybudówkami, o trzytraktowym układzie wnętrz[22].

Literatura

Zimmermann 5, s. 113; Boguszewicz 1998, s. 395-400; Pilch, s. 267; Boguszewicz 2010, 244-246; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, AB, MCh, kw. źródł. DA, AK, red. MCh

[16] Ritterdienste.SJ.1550, s. 214.
[17] Ritterdienste.SJ.1602, s. 79–80.
[18] Zimmermann 5, s. 113.
[19] Matrykuła.SJ.1717, s. 49.
[20] Matrykuła.SJ.1731, s. 52; Zimmermann 5, s. 113.
[21] Zimmermann 5, s. 113.
[22] Pilch 2005, s. 267.



Dwór w widoku z płd. (fot. MB, 2023)

PIOTROWICE ŚWIDNICKIE (niem. *Peterwitz*), gm. Jaworzyna Śląska

50.9375465 N, 16.4575010 E

Dwór obronny z końca XVI w., na planie zwartym, w typie tzw. kasztelu – z 4 smukłymi basztami alkierzowymi, otoczony fosą

Wieś położona jest w płn. części Równiny Świdnickiej, na terenie wczesnośredniowiecznego osadnictwa, którego ślady potwierdziły odkrycia archeologiczne. Pierwsza wzmianka o *Petri villa* z lat 1198-1201 dotyczyła dziesięcin odprowadzanych do kościoła w Pożarzysku[1]. Ok. 1300 r. biskup pobierał z niej 15 małdratów zboża[2]. W okresie nowożytnym we wsi notowano dwie siedziby szlacheckie[3] – starszą położoną w centrum, koło kościoła parafialnego i młodszą – na jej płn. skraju, w rozlewisku strumienia Czarna Woda. Ta ostatnia stoi dziś w zabudowie folwarcznej i zamyka od płn. rozległy, czworoboczny majdan. Pierwotnie dwór był otoczony fosą wodną, współcześnie odtworzoną, i prowadził do niego pięcioprzęsłowy most.

Nie jest jasne, przy której ze średniowiecznych siedzib znajdował się folwark wzmiankowany w 1369 r. jako przynależny do Jarosława Rulanda,

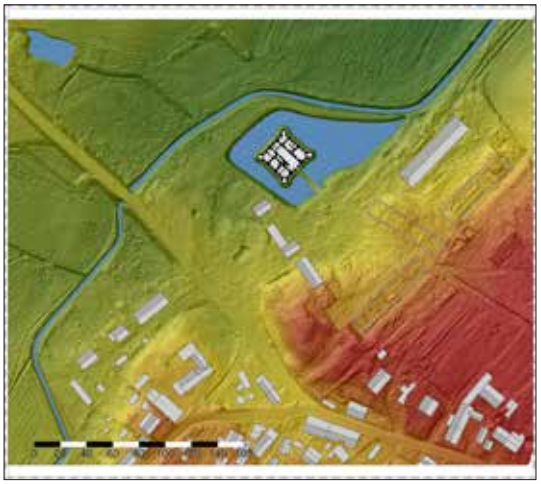
[1] SUb I, nr 70.

[2] LF, B 475.

[3] Na mapie księstwa świdnickiego z 1739 r. (Principatus Silesiae 1736); Zimmermann 5, s. 473. Wg Knie w 1830 r. była już tylko jedna siedziba (Knie 1830, s. 563).



Dwór i folwark płn. w Piotrowicach na Mtbl., ark. 5064 Striegau, wyd. w 1932 r. (opr. PB)



Dwór na NMT (opr. PB)

a oddany w zastaw Henrykowi Predel[4]. Niemal równoczesna wzmianka z roku 1371 oraz nieco późniejsze z lat 1385–1393 dotyczyły własności Konrada i Hermana Tschirnau oraz ich matki Małgorzaty[5], co zdaje się wskazywać, że w Piotrowicach istniały już wówczas dwa folwarki.

W 1469 r. wieś zakupił Diprand von Reibnitz, w latach 1450–60 podstarości księstwa świdnicko-jaworskiego, a w latach 1460–1467 starosta, aktywny uczestnik życia politycznego na Śląsku w okresie wojen o sukcesję czeską. Prócz majątku w Piotrowicach posiadał on jednak wiele innych[6], więc nie jest pewne, czy rezydował w tej wsi. W rękach Reibnitzów folwark w Piotrowicach pozostawał ok. 150 lat. W 1480 r. Diprand odkupił od Zygmunta Atzego prawo patronatu tutejszego kościoła[7], który stał się dla członków jego rodziny miejscem pochówków (syna Niklasa †1536/37, Fabiana †1541 i wnuka Georga †1571)[8]. Ten ostatni został w 1550 r. wymieniony w księdze powinności wojskowych księstwa świdnicko-jaworskiego jako właściciel $^{2}/_{3}$ dóbr we wsi, podczas gdy pozostałą $^{1}/_{3}$ część dóbr dzierżył wówczas Christof Schoff Gotsch[9]. Z przytoczonych powyżej i poniżej wywodów wynika, że Georg von Reibnitz posiadał dwór przy kościele, obecnie nieistniejący, natomiast Schaffgotsch – dwór na płn. skraju wsi.

Na portalu wejściowym dworu płn., w pasie fryzu heraldycznego widnieją herby ukazujące genealogię właścicieli – Jakuba von Zedlitz i jego żony Barbary Schaffgotsch. Jakub, jako pan na Piotrowicach odnotowany w 1568, 1576 i 1594 r.[10], dokonał gruntownej rozbudowy skromnego dworu Schaffgotschów, a spis powinności wojskowych księstwa z 1602 r. wskazał jedynie na niego jako właściciela całości wsi. W rękach rodu von Zedlitz majątek ów pozostał do 1620 r.[11], kiedy to odkupiła go rodzina von Nostitz[12]. Nowy właściciel rezydował w pobli-

[4] Landbuch I, nr 386.

[5] Landbuch II, nr 492, nr 107, 1237.

[6] Posiadał majątek w Sokoli, skąd pochodził; w 1446 r. kupił od Nicola von Bock dwór w Gniewkowie i wieś Czechy z folwarkiem, w 1462 r. dokupił gniewkowski majątek Albrechta von Bock, później nabywał kolejne majątki w księstwie świdnickim, m.in. w Dzierżkowie (1462–), Domaniowie (1465–), Jaroszowie (1466–) oraz lenno zamkowe w Strzegomiu.

[7] AAWr, sygn. M9.

[8] Daty śmierci na podstawie epitafiów w kościele parafialnym (Zimmermann 5, s. 473; Adamska 2005, s. 257).

[9] Ritterdienste.SJ.1550, s. 56.

[10] Zimmermann 5, s. 473; Treblin 1908, s. 121.

[11] W 1619 r. wzmiankowano jeszcze Abrahama Zedlitza (Zimmermann 5, t. 5, s. 473).

[12] W 1650, 1694 do 1703 r. wzmiankowano Ottona



Dwór i folwark (po prawej) w widoku z płn. wsch. (fot. PB, 2015)

skich Łażanach, a dwór w Piotrowicach pozostał mieszkaniem zarządcy folwarku. Ta okoliczność sprawiła, że nie wprowadzono istotnych przekształceń renesansowej budowli, która w dużym stopniu zachowała strukturę z końca XVI w.

Faza 1 (1. poł. XVI w.) – W obrębie dworu płn. trudno jest wskazać jednoznacznie wydzielającą się partię średniowieczną, np. odmienną zaprawą lub czytelnymi stykami murów. Jedno, na co można zwrócić uwagę, to częstsze występowanie cegły palcówki o formacie średniowiecznym[13] w obrębie wsch. pasma tego budynku. Wprawdzie palcówka występuje jako materiał uzupełniający w większości kamienne ściany dworu, ale stanowi materiał wtórnie użyty i przemieszany z cegłą o mniejszym formacie. We wspomnianym paśmie wsch. występuje ona wraz z kamieniem bez młodszych domieszek. Zwraca też uwagę użycie jej w jednym z otworów okiennych tego pasma, pierwotnie niskim, a po przebudowie podniesionym do wysokości pozostałych. Mógł to być relikt wnęki niewielkiego okienka w jednotraktowym dworze Schaffgotschów z 1. poł. XVI w. (o przybliżonych wymiarach 8 x 22–25 m), który można by identyfikować z pasmem wsch. obecnego, trójpasmowego budynku. Po rozbudowie założenia przez Jakuba Zedlitza wnęka ta i otwór zostały zamienione na wykusz latrynowy (jeden z czterech, o których poniżej), a po likwidacji starego systemu latryn – z powrotem na okno, ale znacznie większe.

Faza 2 (ostatnie dekady XVI w.) – Obronny dwór „na wodzie" dostępny przez wieloprzęsłowy most nad fosą. Założenie na planie regularnym, zwartym, w typie kasztelu, zbliżonym do kwadratu (27 x 29 m); dwukondygnacyjne, w całości podpiwniczone, z wysokim, dwuspadowym dachem, mieszczącym kondygnację poddasza. Narożniki bryły zaakcentowano basztami alkierzowymi, które w XIX w. nakryto ponownie (?) smukłymi, stożkowymi dachami.

Potężny korpus został podzielony na 3 pasma – w środkowym mieściły się sienie (dolna i górna) nawiązujące wielkością i funkcją do idei wewnętrznego dziedzińca. Z nich można się było dostać do apartamentów umieszczonych

Sigmunda von Nostitz z Łażan (Zimmermann 5, t. 5, s. 473), a w 1717 r. jego syna (Matrykuła.SJ.1717, s. 6).

[13] Cegła ta była w użyciu do lat 60. XVI w. i charakteryzowała się wysokością ok. 8–9 cm oraz odciskami palców na płaszczyznach dolnej i górnej.





Zaginiony portal (fot. 1990-97) i jego zwieńczenie (fot. Kica 1994) z orłem cesarskim w tympanonie i fryzem heraldycznym (Kica 1994)

w pasmach bocznych, skupionych przy 4 szachtach latrynowych, rozłożonych symetrycznie po 2 w każdym z pasm. Podobny system można dostrzec w rozmieszczeniu przewodów kominowych. Tym sposobem w urządzenia grzewcze (piece i kominki[14]) oraz sanitarne zostały wyposażone wszystkie pomieszczenia niezależnie od funkcji – mieszkalnej czy reprezentacyjnej. Szachty sanitarne były ukryte w grubości murów zewnętrznych i odprowadzały nieczystości z latryn, które nadal sposobem średniowiecznym wystawały z elewacji, nie tworząc jednak wykuszy, lecz niewielkie nadwieszenia pod daszkami pulpitowymi. Jeden z takich daszków przetrwał w reliktach do 2015 r. i został zinwentaryzowny wraz z latryną przez Przemysława Nocunia[15].

Główna klatka schodowa o prostych, tunelowych biegach krytych kolebkami dostępna była z sieni. Dwie mniejsze, cylindryczne klatki ze schodami krętymi zostały usytuowane symetrycznie względem siebie w pasmach bocznych. Łączyły one piwnice, skąd czerpano zapasy i piwo, z reprezentacyjnymi izbami na I piętrze, jak np. duża jadalnia. Wnętrza tych ostatnich oraz płn. alkierza wyposażone były w przyokienne sedilia. Wszystkie okna uzyskały jednorodne, fasciowe obramienia, a elewacje pokryły sgraffita. Zaginiony dziś portal główny wykazywał podobieństwa do pięknego portalu przedbramia z zamku Grodno sprzed 1575 r.[16], zwłaszcza w aediculowej kompozycji całości z fryzem herbowym i segmentowym podziałem archiwolty, ale był słabszy pod względem artystycznym i warsztatowym od grodzieńskiego pierwowzoru. To skłania, by czas budowy dworu w Piotrowicach Świdnickich przybliżyć do lat 80. XVI w.

Po śmierci ostatniego z rodu Nostitzów – hrabiego Karola Gottlieba[17], właścicielem dworu została jego żona Beata Abigail[18] a następnie jej siostrzeniec Mikołaj von Burghaus[19], który w latach 1775-1799 r. przeprowadził remont budynku i przebudowę górnej sieni. W 1885 r. (po wymarciu Burghausów) własność majątku przejęła rodzina von Pfeil[20]. Folwark w Piotrowicach był zamieszkiwany przez dzierżawców. Po 1945 r. remontowany w latach 1972–1976 i od 2014 r.

[14] Liczne kominki z XVI w. wspomniał Lutsch (Lutsch II, s. 185).

[15] (Nocuń 2015). Autorowi składamy podziękowania za udostępnienie materiałów.

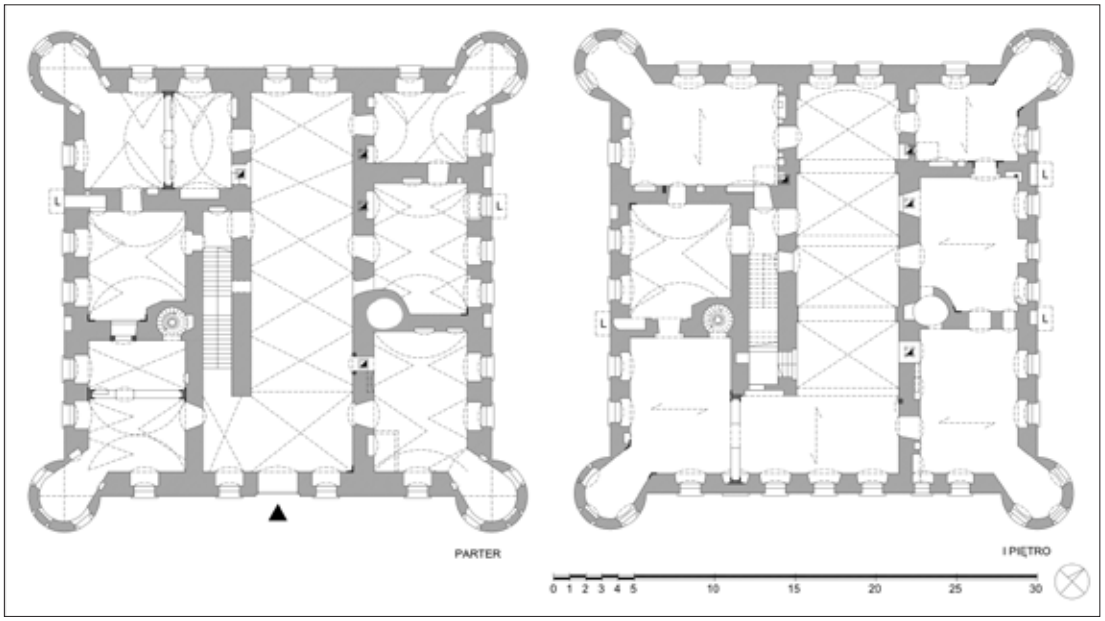
[16] Gryglewska 2021, s. 55, te piękne aedicule datuje na czas sprzed 1575 r. Podobieństwo portali zamków w Grodnie i Piotrowicach odnotował Zimmermann 5, s. 473.

[17] Zimmermann 5, s. 473, Matrykuła.SJ.1717, s. 6; Matrykuła.SJ.1731, s. 5.

[18] Podówczas hrabina von Buddenbrock (Werner-F-Sch, poł. XVIII w.).

[19] Knie 1830, s. 563.

[20] Biała Karta Piotrowice Świdnickie 1951.



Rzuty parteru i I piętra dworu (opr. AW)



Piony szachtów latrynowych na elewacji płd.-zach. (fot. MCh., 2024)



Wnęki okienne z sediliami w baszcie płn. (fot. MCh, 2024)



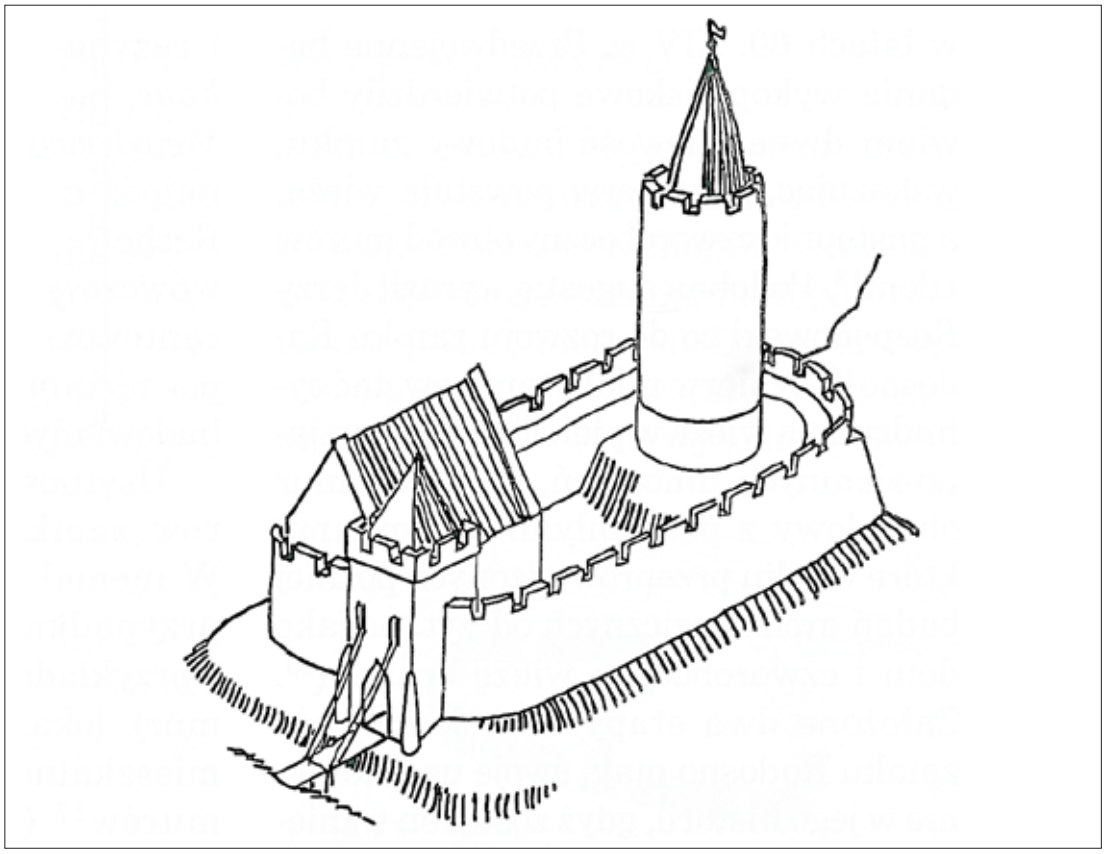
Dwór na drzeworycie H. Klitzscha i W. Rochtlizera wg T. Blatterbauera, ok. 1885–1888 (Schroller II)

Literatura

Zimmermann 5, s. 473; Lutsch II, s. 185; Treblin 1908, s. 121; Pilch 2005, s. 269; Eysymontt K. 2010, s. 312–313.

Autorzy

MCh, AW, kw. źródł. DA, AK, red. MCh



Rekonstrukcja zamku (wg Kastek i in. 1996)

RADOSNO (niem. *Freudenberg*), gm. Mieroszów

50.6851563 N, 16.2652503 E

Ruina zamku w pobliżu Sokołowska – jedna z najwyżej położonych warowni w Polsce. Tradycyjnie wiązany z akcją budowlaną ks. Bolka I Surowego, choć może to być fundacja czeska; wzniesiony przed końcem XIII w. i rozbudowany po poł. XIV w. Znany jest głównie jako siedziba husytów i raubritterów, w których rękach pozostawał do zniszczenia w 1497 r.

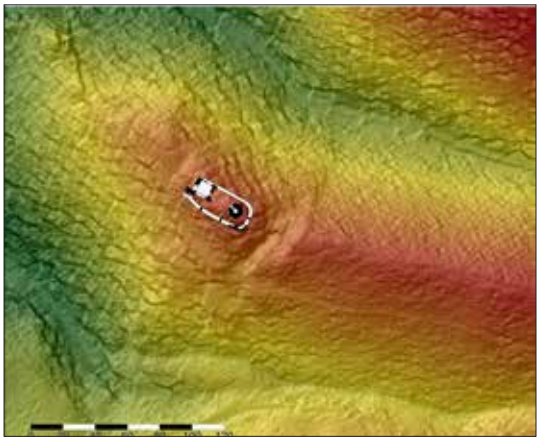
Zamek wzniesiono na cyplu skalnym, na wysokości 770–776 m n.p.m., na grzbiecie płn. ramienia góry Suchawy (928 m n.p.m.), na płn. od *Czerwonych Skałek,* w miejscu zw. *Freudenthale*, na płn. zach. od nieistniejącej wsi *Büttnergrunde*, w Górach Suchych, pomiędzy Rybnicą Leśną a Sokołowskiem.

Po raz pierwszy wymieniono go w 1350 r. jako zamek *Vreudinberg/ Freudinberg.* Stanowił wówczas własność Mertina von Swenkinvelt, który zadłużył się na 600 kop groszy praskich u Hansa Wüstehube pod zastaw swoich dóbr lennych, m.in. Radosna[1]. W 1351 r. Mertyn von Swenkinuelt był zadłużony u Ottona von Haugwitz na 1200 kop i 6 groszy praskich pod zastaw swoich dóbr lennych, wśród których także figurował nasz zamek[2], a następnie u Kyliana von Haugwitz młodszego na 400 marek (*Mark Groschen polnisch*?) pod zastaw swoich dóbr lennych

[1] Stillfried 1864, nr 67, s. 11.
[2] Tamże, nr 94, s. 13; nr 100, s. 14.



Położenie zamku na Mtbl., ark. 5363 Friedland, wyd. w 1936 r. (opr. PB)

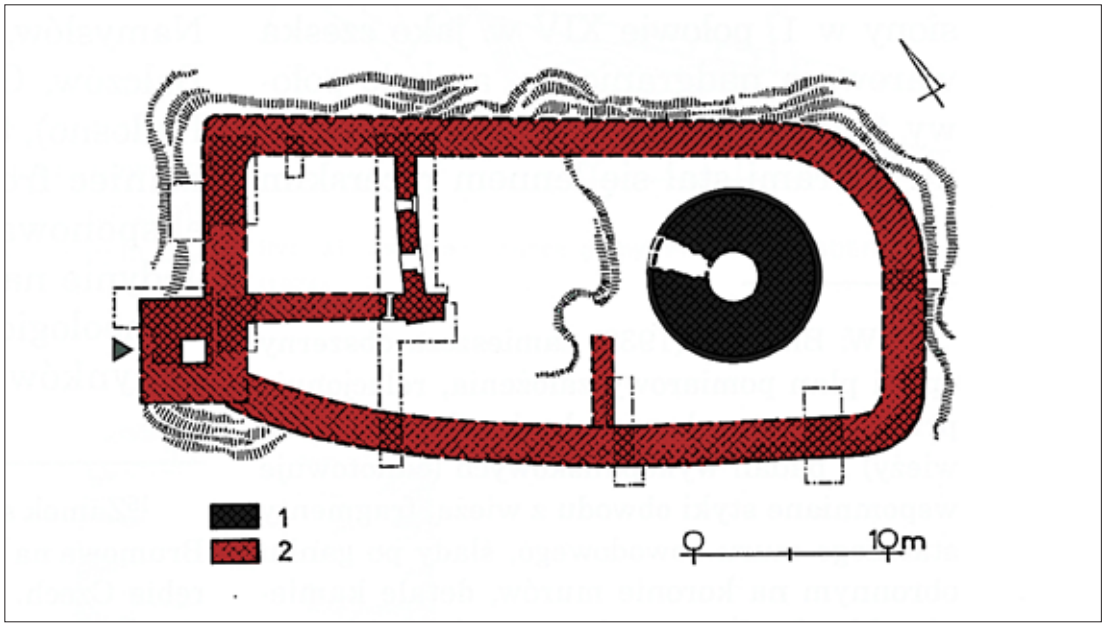


Ruina zamku wg NMT (opr. PB)

z zamkiem Radosno[3]. W 1355 r. dług Mertyna von Swenkinvelt został częściowo spłacony (do wysokości 600 kop groszy praskich) Ottonowi von Haugwitz przez jego synów: Reinczka, Hansa i Jarosława von Swenkinveld poprzez odstąpienie 4 wsi (Stary Mieroszów, Meziměstí, Nowe Siodło bez lasu i Zdoňov z lasem i sądownictwem)[4]. W tymże 1355 r. zamek został przejęty zbrojnie przez Bolka II, a następnie przez cesarza Karola IV[5]. W 1356 r. Karol IV nadał go w dziedziczne lenno Herskowi z Rozdziałowicz (*Hersco de Rozlowicz)* za 2300 kop groszy praskich, z zastrzeżeniem prawa wykupu tych dóbr w ciągu 2 lat. W 1364 i 1369 r. zamek wymieniany był wśród innych warowni w dokumentach króla Karola IV[6].

W 1369 r. ks. Agnieszka nadała Przecławowi z Pogorzeli[7] za wierną służbę lenno zamkowe Radosno, w którym pełnił urząd burgrabiego do 1374 r.[8] W tym samym roku zamek przeszedł w ręce Gunczelina von Seidlitz z Łażan[9], a w 1388 r. zamek wraz z lennem przeszły drogą kupna za 600 kop groszy praskich z rąk Gunczela i Mikołaja Seidlitzów (synów Gunczela z Łażan) na Heinricha von Rechenberg i jego synów: Nickela, Gunthera, Heinricha i Clementa. Księżna Agnieszka zastrzegła, że zamek i lenno pozostaną w jej rękach do jej śmierci, po czym może je wykupić król Wacław IV za taką samą sumę 600 kop groszy praskich. Ponadto księżna zobowiązała się do zwrotu kosztów wszelkich inwestycji budowlanych, jakie wyżej wymienieni tam podejmą[10]. Po śmierci księżnej w 1392 r. zamek przeszedł do Korony Czeskiej. Na przełomie XIV i XV w. znalazł się w rękach rycerskich – von Pannewitza, potem rodziny von Schellendorf. W 1426–27 i 1434 r. był oblegany i zdobyty przez husytów; potem stanowił ich siedzibę. W 1443 r. jako siedziba *raubritterów* został zniszczony przez mieszczan wrocławskich i księcia opawsko-ziębickiego. W 1466 r. ponownie znalazł się w rękach rycerskich, braci Hansa i Mikołaja von Schellendorf. Według K.A. Müllera[11] Hans był w jego posiadaniu od 1483 r., a następnie zamek został zdobyty przez starostę wrocławskiego Georga von Stein.

[3] Tamże, nr 100, s. 14.
[4] Tamże, nr 174, s. 22.
[5] Goliński 2003, s. 130.
[6] LuBS I, nr 20, s. 508–511; I, nr 23, s. 512.
[7] Imiennikowi biskupa wrocławskiego.
[8] Landbuch I, nr 350, s. 70, *Preczlaw von Pogarell burgraven czu Vreudenberg* (LuBS I, nr 23, s. 512); Müller 1844, s. 29.
[9] Landbuch I, nr 909, s. 171.
[10] Landbuch II, nr 520, 526, s. 105–107; LuBS I, s. 523–525.
[11] Müller 1844, s. 29; tamże źródła.



Plan zamku z podziałem murów na fazy: 1 – XIII/XIV w., 2 – poł. XIV w. (wg Kastek i in. 1996)

W 1497 r. nastąpiło ostateczne zniszczenie warowni, a w 1542 r. wzmiankowano ją jako ruinę[12].

W obrębie założenia wyróżnić można zamek górny, zlokalizowany na niewielkim *plateau* wydzielonym z grzbietu skalnego za pomocą głębokich i szerokich, suchych fos biegnących w poprzek wzgórza, zbudowany na planie prostokątnym, o zaokrąglonych narożach, złożony z muru obwodowego, wolno stojącej, cylindrycznej wieży typu bergfried, zlokalizowanej w płd.-wsch. części budowli, tuż przy murze obwodowym, oraz budynku mieszkalnego i prostopadłościennej baszty – zlokalizowanych w płn.-zach., przeciwległej części zamku. Poniżej znajdowało się rozległe podzamcze, umocnione wałami. Zamek górny powstał w dwu fazach, na co wskazują różnice technologiczne wznoszonych murów.

Faza 1 (przełom XIII/XIV w.?) – Wzniesiono wówczas cylindryczną wieżę, zlokalizowaną w obrębie umocnień drewniano-ziemnych od strony zagrożenia. Kontrolowała ona płd.-zach. kurtynę muru obwodowego, wzdłuż której zapewne prowadziła droga do zamku. Bergfried o średnicy ponad 9 m, grubości ścian do 3,60 m, średnicy wewnętrznej 2 m i zachowanej wysokości ok. 9 m, zbudowano z melafiru spojonego twardą zaprawą barwy różowawej. Lico wewnętrzne wieży zachowało się w stanie bardzo dobrym. Czytelne są ślady sklepienia pierwszej, butelkowej w przekroju kondygnacji. Kondygnacja nad sklepieniem ma mury cieńsze, sięgające do 1,5 m ponad dawny poziom podłogi. Wejście do wieży, o pierwotnych wym. 1,80 x 1,05 m, prowadzące od strony płn.-zach. (zapewne z budynku mieszkalnego), jest jeszcze czytelne na wysokości ok. 4 m nad obecnym poziomem terenu, gdzie zachowało się jego ościeże. Typologicznie wieża zamku Radosno należy do form zredukowanych, charakterystycznych dla 2. poł. XIII i 1. poł. XIV w.

Faza 2 (po poł. XIV w.?) – Powstał wtedy mur obronny z czworoboczną basztą oraz budynek mieszkalny. Mur o szerokości 2–2,3 m zbudowano w technice *opus emplectum* z miejscowego kamienia pozyskanego częściowo przy wykuwaniu fos. Jego narożnik położony na płd. od wieży tworzył coś w rodzaju odbojni. Brama wjazdowa znajdować się mogła w baszcie lub na płd.-zach. odcinku muru obwodowego. Baszta o boku 6

[12] Tamże, s. 29.



Relikty bergfriedu (fot. RM, 2011)



Ruina wieży w Radośnie, drzeworyt sztorcowy z 1880 r. (zbiory PS)

m i grubości ścian ponad 2 m miała we wnętrzu wymiary zaledwie 1,45 x 1,2 m (poniżej odsadzki, a powyżej 1,75 x 1,55 m). Dom zamkowy wzniesiono na planie prostokąta o wym. wewnętrznych 7,6–8 x 7,3 m i grubości murów 1,3–1,5 m. Tuż przy wieży zarejestrowano fragment ściany dobijającej do muru obronnego. Być może był to element konstrukcji pomostu (filara?) łączącego ją z gankiem bojowym na murze obronnym i domniemanymi urządzeniami bramnymi. Rozplanowanie podzamcza wymaga badań terenowych.

Pozyskane w trakcie badań zabytki ruchome (groty pocisków kuszy – bełty, podkowy, sprzączki, młotek, świder, topór bojowy, ostroga, zawiasy) reprezentują horyzont czasowy 2. poł. XV w., aż do momentu gwałtownego zniszczenia zamku.

Literatura

Müller 1837, s. 28–29; Kerber 1884, s. 142–148; Schaetzke 1927, s. 202–293; Guerquin 1957, s. 70–71; Rozpędowski 1960, s. 60–62; Grundmann 1982, s. 102–103; Kastek, Mruczek i in. 1997; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 435; Chorowska 2003, s. 89–90; Goliński 2003.

Autorzy

RM, kw. źródł., red. RM



Ruina podstawy wieży na górnym zamku (fot. AB, 1998)

ROGOWIEC (niem. *Hornsberg*), gm. Głuszyca

50.69933 N, 16.31500 E

Ruina zamku w na szczycie góry Rogowiec, na zach. od wsi Grzmiąca

Warownia jest zlokalizowana w Górach Suchych stanowiących pasmo Gór Kamiennych w Sudetach Środkowych. Założenie obronne zajmuje szczyt Rogowca, który wznosi się na wysokość 864 m n.p.m., co czyni je najwyżej położonym zamkiem w Polsce. Warownię wzniesiono w miejscu, poniżej którego rozciągają się największe w Sudetach i ciągle aktywne osuwiska skalne. Kulminację wzniesienia zajmuje zamek górny, zaś na jego stokach od strony zach. i płn. znajduje się międzymurze. Po stronie płd. i wsch. u podnóża pionowej ściany skalnej znajduje się sztucznie utworzone plateau zamku dolnego[1]. Elementami infrastruktury warowni na zewnątrz jego murów obronnych był kamieniołom sąsiadujący od płd. z zamkiem dolnym, sucha fosa na przełęczy oddzielającej Rogowiec od sąsiedniego szczytu Jeleniec (902 m n.p.m.) oraz staw na zach. stoku góry pełniący funkcję ujęcia wody. Rogowiec oplata także sieć dróg, w tym ciąg komunikacyjny obiegający górę, biorący swój początek za fosą na przełęczy i zmierzający do bramy zamku dolnego po płn. stronie wzniesienia.

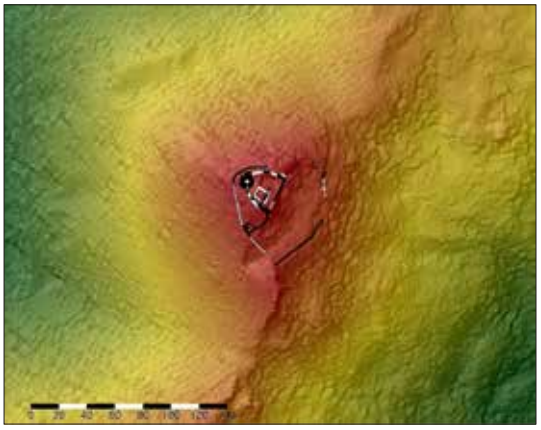
Pierwsze dwie wzmianki o zamku Rogowiec pochodzą z 1292 i 1299 r., gdy wspomniany został *Reinsko castellanus in Hornsberch* jako świadek na dokumentach Bolka I fundującego klasztor cystersów w Krzeszowie[2]. Jego wystąpienie

[1] Boguszewicz 2010, s. 216–219.

[2] SUb VI, nr 65, 416.



Położenie zamku na Mtbl., ark. 5363 Friedland, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Ruina zamku wg NMT (opr. PB)

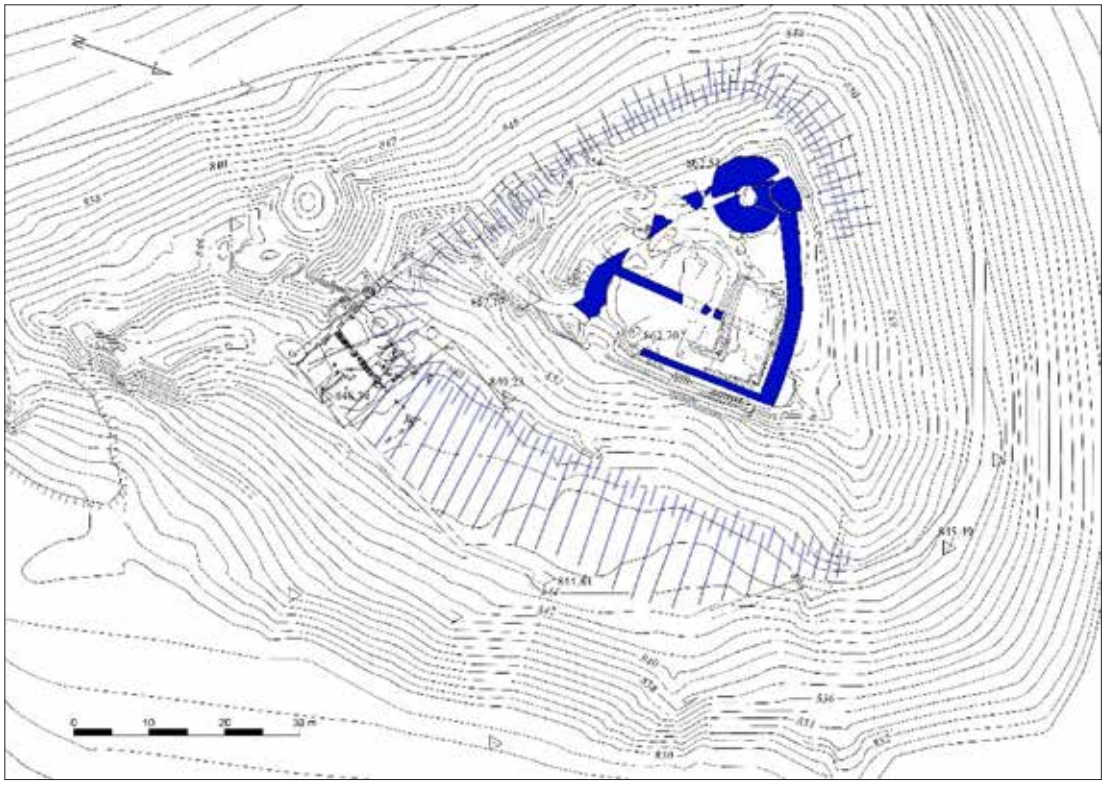
związane było z organizacją przez Bolka I nowej jednostki terytorialnej z połączenia księstwa lwóweckiego i płd. części wrocławskiego. Jest też śladem śmiałej polityki Bolka I wobec królów czeskich, która związana była z tworzeniem na pograniczu ośrodków kasztelanii wyznaczających zasięg władzy książęcej na nowo zasiedlanych terenach górskich. Kolejna informacja o warowni pochodzi z *Kroniki Książąt Polskich*. Według tego źródła w 1318 r. zamek Rogowiec stał się bazą wypadową księcia Władysława Legnickiego, który wraz z miejscowym rycerzem i grupą zbrojnych najeżdżał ziemie swojego brata Bolesława Brzeskiego powodowany chęcią zemsty za odebranie mu odziedziczonego księstwa legnickiego[3].

Faza 1 (1292–1350) – Zamek górny, wzniesiony od razu z kamienia łamanego, miał zarys zbliżony do trójkąta o pow. ok. 700 m². Od strony wsch. ograniczony był pionową ścianą wysokości kilkunastu metrów, stanowiącą krawędź osuwiska skalnego. W narożniku płn.-wsch. stała cylindryczna wieża o średnicy ok. 10 m, wpisana w obwód obronny. Wzdłuż wsch. odcinka tego obwodu, nad skalnym urwiskiem powstał dom zamkowy o wym. ok. 7 x 25 m, do którego prowadziły dwa wejścia z poziomu dziedzińca. Na styku bergfriedu i muru obwodowego od strony zach. znajdował się wlot do niskiego korytarza biegnącego wzdłuż fundamentu tego muru, który najpewniej pełnił funkcję cysterny. Do budowy zamku użyto lokalnego kamienia – melafiru (trachyandezytu). Detale architektoniczne wykonano z drobnoziarnistego zlepieńca barwy czerwonej, również wydobywanego w okolicy.

Poniżej muru obwodowego powstała druga linia obwarowań w postaci suchej fosy wykutej w skale i zewnętrznego wału usypanego z pozyskanego rumoszu. Dno fosy jednocześnie pełniło funkcję drogi prowadzącej do bramy górnego zamku. Teren zamku dolnego poniżej skalnego uskoku od wsch. był wówczas zacznie węższy w porównaniu z dzisiejszym. Osłaniający go wał z rumoszu przykryto w celu stabilizacji płaszczem z zaprawy wapiennej.

Najpewniej zamek Rogowiec był jedną z warowni, które były oblegane w trakcie ataku króla czeskiego Jana Luksemburskiego i jego syna Karola na księstwo Bolka II świdnickiego w 1345 r. Do wniosku takiego skłaniają także znaleziska fragmentów kul z granitu o średnicy ok. 50 cm, mających zastosowanie w barobalistycznych machinach oblężniczych, jak np. trebusz, których użyto jako spolia w budowlach wznoszonych na zamku w XV w. Sprawą otwartą pozostaje natomiast kwestia wyniku tych działań zbrojnych,

[3] MPH, t. 3, s. 518.



Rzut zamku Rogowiec w latach 90. XIII w. (wg AB)



Wizualizacja zamku Rogowiec w latach 90. XIII w. (wg AB, oprac. MG)

a zwłaszcza zakresu dokonanych przy tej okazji zniszczeń. Nie można wykluczyć, że również ok. poł. XIV w. doszło do katastrofy budowlanej związanej z aktywnością wspomnianego wyżej osuwiska skalnego[4]. Należy jednak podkreślić, że bez względu na te okoliczności zamek Rogowiec nadal odgrywał istotną rolę w sieci warowni książęcych połączonych w 1348 r. księstw świdnickiego i jaworskiego. W 1353 r. przy okazji serii układów kończących konflikt między już wówczas cesarzem Karolem IV Luksemburskim a księciem Bolkiem II warownia odnotowana została wśród najznaczniejszych twierdz na terenie władztwa[5]. Warownię wspomniano także na dyplomie Karola IV z 1364 r. wyliczającym posiadłości, które odziedziczyć miał Wacław IV, syn cesarza z małżeństwa z Anną świdnicką, bratanicą Bolka II[6].

Po śmierci Bolka II w 1368 r. zamek Rogowiec nadal utrzymał status książęcej twierdzy znajdującej się pod zarządem burgrabiów. W 1369 i 1388 r. pełnił tę funkcję Nickel Bolz, będący także ochmistrzem na dworze świdnickim księżnej wdowy Agnieszki[7]. Po jej śmierci w 1392 r., gdy księstwo świdnicko-jaworskie uległo inkorporacji do Korony Czeskiej, król czeski Wacław IV w 1404 r. nadał zamek wraz z przyległościami Janowi Krušinie z Lichtenburka, staroście księstwa świdnickiego. Po śmierci czeskiego możnowładcy w 1407 r. zamek wrócił do domeny królewskiej, o czym świadczą wystąpienia sądowe burgrabiów zamku w postępowaniach procesowych w Świdnicy, Franczka von Adelingspach w 1409 r. oraz dwukrotnie niewymienionego z imienia burgrabiego w 1423 r. Być może był nim Piotr Pezeler, który wystawił dokument na Rogowcu w latach 1410–1430[8].

Faza 2 (1350–po 1400) – Związana z całkowitą przebudową zamku górnego oraz powstaniem murowanego obwodu obronnego międzymurza. Mogło to być następstwem zniszczeń w trakcie wojny Jana i Karola Luksemburgów z Bolkiem Świdnickim w 1345 r. lub katastrofą budowlaną spowodowaną ruchami mas niestabilnego podłoża. Spektakularnym tego świadectwem jest pęknięcie cylindrycznej wieży zamku górnego na trzy części. Był to zapewne dłuższy proces, któremu próbowano przeciwdziałać, pogrubiając mur wieży od płd. i wzmacniając jej fundament murowaną plombą. Zabiegi te nie przyniosły skutku i wieża została zredukowana do wysokości muru obronnego. Zlikwidowano też budynek pałacu i wzniesiono nowy dom w płn. narożniku zamku. Jego dolną kondygnację stanowiła wykuta w skale piwnica przykryta kamienną kolebą, do której prowadziła pochylnia. Nadziemna część budynku była zapewne ryglowa, dostawiona tyłem do murów obronnych. Płn. narożnik tych murów wzmocniono cylindrycznym ryzalitem mieszczącym kręte schody prowadzące z parteru na piętro. W tym czasie powstał też mur obwodowy międzymurza, które otoczyło górny zamek z dwóch stron. Z trzeciej znajdowało się „podzamcze", bronione przez murowany obwód i basztę łupinową. Wejście doń wiodło przez bramę.

Po 1423 r. zamek przejęli przedstawiciele rodziny Schellendorf. Ich związki z zamkiem Rogowiec potwierdzone są od 1429 r., gdy odnotowany został *Herr Wentzel von Schellendorff dem Hornisberge gesessen.* Po jego śmierci majątek przejęli jego synowie Hans i Nikolaus. Obaj też w 1466 r. powiększyli ojcowiznę o dobra zastawne zamku Książ/Fürstenstein. Wówczas też Rogowiec wszedł w skład dóbr książańskich i jednocześnie zniknął z tytulatury Schellendorfów na rzecz znaczniejszego Książa. Niebawem Schellendorfowie podzielili swój majątek i Książ najpewniej z Rogowcem pozostał przy Hansie. Obaj bracia należeli do partii wspierającej interesy królów czeskich na Śląsku, najpierw Jerzego z Podiebradów, a następnie Władysława Jagiellończyka. Konsekwencją tego było znalezienie się w opozycji w stosunku do miasta Wrocławia, prowadzącego własną politykę, a następnie sprzymierzonego z nim króla węgierskiego Macieja Korwina.

[4] Kasprzak i in. 2016, s. 695–713.
[5] RŚl II, nr 888, 889.
[6] LuBS I, s. 508.
[7] LuBS I, s. 513.
[8] APWr, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 1859.



Rzut zamku Rogowiec w 2. poł. XIV w. (wg AB)



Wizualizacja zamku Rogowiec w 2. poł. XIV w. (wg AB, oprac. MG)



Piwnica na górnym zamku (fot. AB)



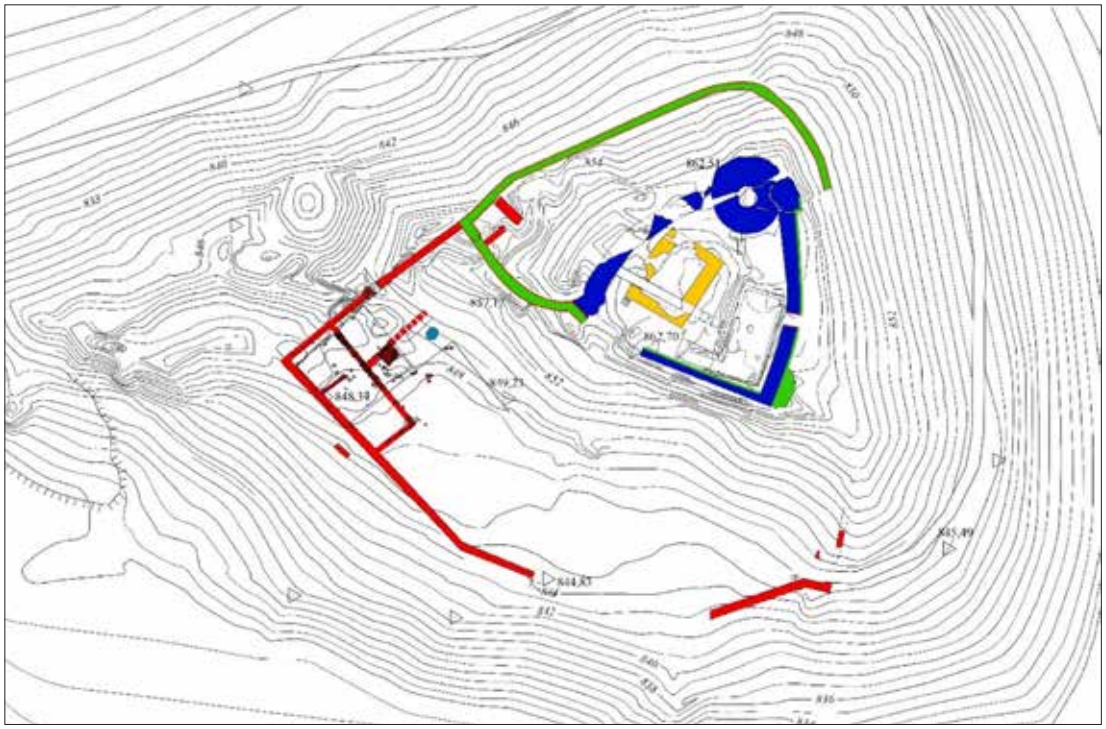
Pozostałości budynku bramnego międzymurza (fot. AB)

Właśnie w okolicznościach wojny o sukcesję śląską w 2. poł. XV w. doszło do oblężenia, zdobycia, zniszczenia i ostatecznego porzucenia Rogowca. Najpewniej miało to miejsce podczas wyprawy stanów śląskich i łużyckich pod wodzą starosty śląskiego Georga Steina na Książ w 1482 r. W trakcie prac archeologicznych odkryto pobojowisko świadczące o szturmie przeprowadzonym na zamek. Przeprowadzony został przez wyłom w południowym odcinku muru obwodowego zamku dolnego, który powstał w wyniku ostrzału artyleryjskiego prowadzonego z sąsiedniej góry Jeleniec. Do burzenia murów użyto kul granitowych o średnicy ok. 30 cm i wadze ok. 50 kg wystrzeliwanych najpewniej z moździerzy.

Aktem końcowym historii zamku Rogowiec jest list starosty Georga Steina do króla Macieja Korwina, datowany na 25 kwietnia 1483, w którym jest mowa o pozbawieniu Schellendorfów zamków Książ i Rogowiec oraz przejęciu ich przez Koronę Czeską. Maciej Korwin oświadcza, że po długotrwałym zastawie zamku Książ z przyległościami i z miejscem po zamku Rogowiec przez królów czeskich wykupił zastaw i przywrócił go do korony czeskiej[9].

Określenie zaś zamku Rogowiec jako *burgstal Horrnstein* niedwuznacznie wskazuje na pozostawanie już wówczas warowni w stanie ruiny.

[9] LuBS I, s. 532.



Rzut zamku Rogowiec w XV w. (wg AB)

Faza 3 (1420–1482) – Dokonano wówczas wielkiej przebudowy zamku (20. i 30. XV w.), co udało się zadatować w oparciu o znaleziska numizmatyczne[10]. Objęła ona cały teren warowni, a jej głównym efektem było powstanie rozległego zamku dolnego. Szeroki zakres prac budowlanych najpewniej był przewidziany od początku inwestycji, czego dowodem było wzniesienie wapiennika na zamku dolnym poniżej bramy na międzymurze. Prócz tego na potrzeby budowy uruchomiono kamieniołom na płd. stoku góry zamkowej.

Na zamku górnym w miejscu zniszczonego podpiwniczonego budynku powstał niewielki dziedziniec, a na kulminacji wzniesienia postawiono budynek, który mógł przybrać formę wieży mieszkalnej o czworobocznym zarysie. Przemurowano także partie muru obwodowego zamku oraz rozbudowano budynek bramny prowadzący na międzymurze. Znacznie poszerzono obszar zamku dolnego, tworząc rozległą platformę dzięki wzniesieniu muru obwodowego na stoku wzniesienia, który jednocześnie spełniał funkcję muru oporowego. Różnicę wysokości poziomu gruntu w obrębie obwodu obronnego zniwelowano różnorodnym materiałem sypkim pochodzącym z terenu warowni. Główna brama dolnego zamku została ulokowana na jego płn. skraju.

Zabudowę wewnętrzną zamku dolnego tworzył dom przylegający do płd-wsch. narożnika muru obwodowego o wymiarach 6 x 12 m. Na fundamencie z luźno układanych kamieni wzniesiono najpewniej budynek o konstrukcji wieńcowej. Od zach. sąsiadowała z nim kuźnia, której ściana płn. została wzniesiona w konstrukcji ryglowej. Towarzyszyło jej od strony dziedzińca palenisko i wiata wsparta na słupach[11]. W ścianie płd. kuźni stanowiącej jednocześnie mur obwodowy znajdowała się boczna furta. W tym czasie po przeciwległej, płn. stronie zamku dolnego

[10] Boguszewicz, Butent-Stefaniak 2023, s. 201–239.

[11] W kuźni wykorzystywano węgiel kamienny; to najstarsze świadectwo stosowania tego surowca w okolicy Wałbrzycha.



Wizualizacja zamku Rogowiec w XV w. (wg AB, oprac. MG)



Zamek dolny; stan z 2006 r. (fot. AB)

funkcjonował budynek kuchni z rozległym czworobocznym paleniskiem.

Literatura

Müller 1837, s. 30–32; Lutsch II, s. 247; Reimann, s. 25; Schaetzke 1927, s. 194–195; Guerquin 1957, s. 71; Rozpędowski 1960, s. 64–66; Grundmann, 1982, s. 11; Boguszewicz 1993; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 201; Pilch 2005, s. 103; Boguszewicz 2010, s. 216–219; Boguszewicz, Butent-Stefaniak 2023, s. 201–239.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. MCh



Dwór, folwark i kościół w centrum Rogowa Sobóckiego (fot. MB, 2024)

ROGÓW SOBÓCKI (niem. *Rogau*), gm. Sobótka

50.92027 N, 16.75717 E

Dawny dwór obronny, w XIX w. rozbudowany do postaci romantycznego zamku; obecnie nieistniejący. Od 2011 r. trwają prace archeologiczne zmierzające do odsłonięcia i zabezpieczenia jego pozostałości

Wieś wzmiankowana od 1307 r.[1], położona na skraju Równiny Wrocławskiej, w pobliżu góry Ślęży, została rozplanowana w typie długiej ulicówki. Pierwotnie była ona podzielona na dwie niezależne wsie Rogau (płd.) i Rosenau (płn.), połączone ok. 1700 r.[2] W obu znajdowały się dwory obronne i folwarki, jednakże położenie siedziby w Rogowie, oddalonej zaledwie o 120 m od kościoła pw. św. Jana Chrzciciela z pocz. XIV w.[3], wskazuje na jej wczesną metrykę. Dwór wzniesiono w dolinie rzeki Młynówki, która przecięła w poprzek wieś i areał zamkowy.

Całość założenia obejmowała zespół zabudowań folwarcznych skupionych wokół dużego majdanu. Dwór znajdował się w jego wsch. części i był otoczony kamiennym murem obronnym i fosą wodną. W swej ostatniej formie miał dwa skrzydła tworzące literę „L" – dwutraktowe płn.

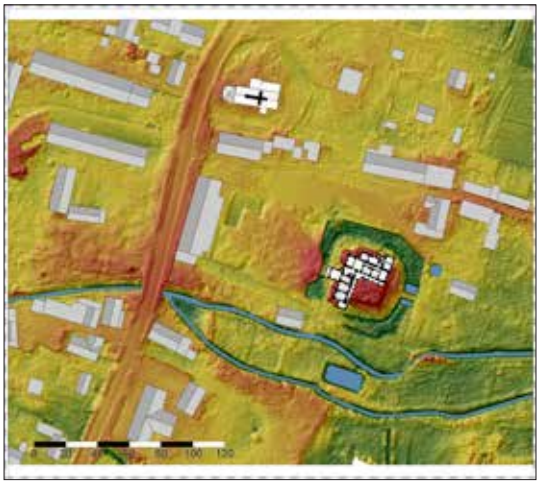
[1] RS 2, nr 2917.

[2] Połączenia Rogau z Rosenau dokonała Luiza Schlegenberg z domu Gellhorn (Degen 1965, s. 237).

[3] Adamska 2005, s. 282.



Położenie dworu na Mtbl., ark. 5066 Rosenborn, wyd. w 1937 r. (opr. PB)



Dwór, folwark i kościół wg NMT (opr. PB)

i wąskie zach. z wieżą bramną na osi mostu i wejścia. Areał zamkowy obejmował również łąkę (*Schloss Wiese*) położoną na płd. od Młynówki. Zamek uległ zniszczeniu w 1945 r., a w 1972 r. został wyburzony[4].

Struktura własnościowa Rogowa w XIV–XV w. nie przedstawia się jasno. Wieś stanowiła własność książęcą co najmniej do 1375 r.[5], jednakże w 1313 r. miała tam trzy majątki Agnieszka Choldyzinne, żona rycerza Gocze Schaffa. Ponadto należały one do posagu jej matki Elżbiety Schellendorf[6], a więc metrykę prywatnej własności ziemskiej lub posiadania przez rycerzy dóbr zastawnych we wsi należałoby cofnąć o kolejne kilka lat, mniej więcej do początków XIV w.

W 2. poł. tego stulecia w Rogowie znajdowały się dobra Konrada Sneidera z Tworzyjanowa[7], Elignerusa i Petschkona Spyelów[8], Konrada von Zedlitz wzmiankowanego w latach 1386–1393[9], Jana Stoscha[10], Rutschila Rechenberga[11] i Konrada Schönau[12] lub jego syna, który swoją część wsi trzymał jeszcze w 1425 r.[13] Połączenie majątków w Rogowie i Różanej nastąpiło przed 1550 r. w rękach Dipranda von Reichenbach, choć współwłaścicielem Rosenau był również Georg von Messenau[14]. Należy zauważyć, że żaden ze średniowiecznych właścicieli dóbr w Rogowie nie pisał się z tej wsi, a więc w niej nie zamieszkiwał. Być może obronny dwór przy kościele należał do Piastów świdnicko-jaworskich. Jednakże jest mało prawdopodobne, by para książęca, a później księżna Anna, wdowa po Bolku II, rezydowała w Rogowie, ponieważ nie podpisano tutaj

[4] Ciasnocha 2011, s. 4–5.

[5] W 1375 r. księżna Agnieszka zastawiła i przekazała feudałom „(…) swoje dobra i wsie, a mianowicie: wszystkie swoje 3 folwarki w Maniowie Małym, wieś Niedaszów (dystrykt Jawor), wsie Rogów koło Sobótki, Mieczków, Udanin i Graniczna (dystrykt Strzegom) i wszystko, co ma na czynszach we wsi Mokrzeszów i w Cierniach koło Świebodzic, a do tego także wieś Miszkowice koło Lubawki wraz ze wszystkimi prawami i przynależnościami oraz szczególnie wszystkie dobra, które należały do pana Kekela von Czirn, z wyjątkiem zamku Książ i miasteczka Świebodzice" (Landbuch I, nr 1031).

[6] RS 2, nr 3373.

[7] Landbuch I, nr 379.

[8] Landbuch I, nr 432.

[9] Landbuch II, nr 202, 362, 374, 505, 573, 630, 820, 1087, 1158.

[10] Landbuch II, nr 612.

[11] W 1375 r. księżna Agnieszka nadała Rutschelowi Rechenbergowi 5 łanów w Rogowie, z czego 3 należały do niej, a 2 posiadał Piotr, pleban w Rogowie (Landbuch I, nr 945; Landbuch II, nr 728).

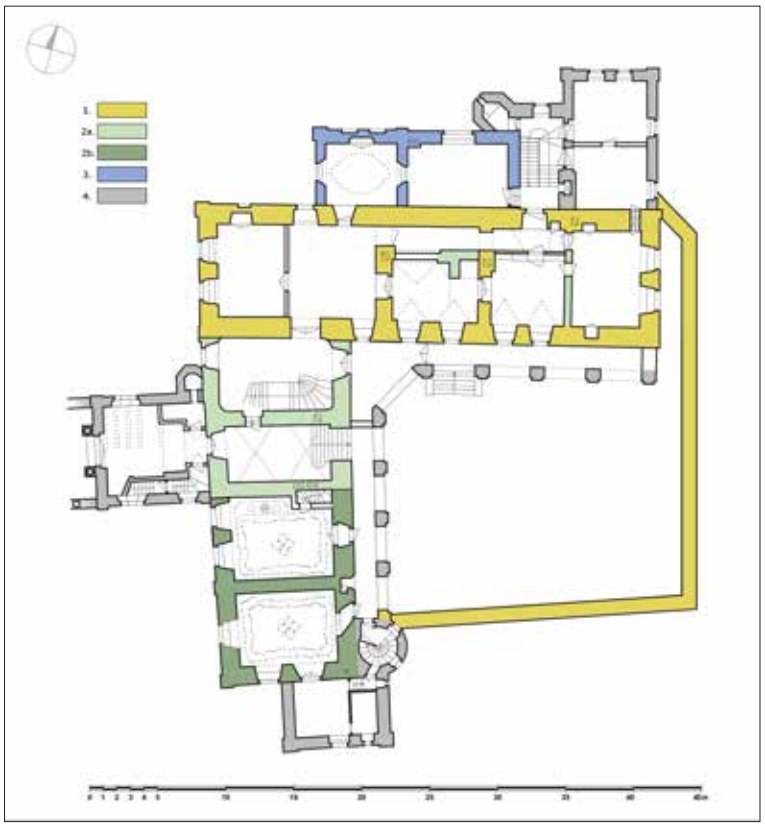
[12] Landbuch II, nr 1304.

[13] APWr., Dokumenty miasta Świdnicy, U 604.

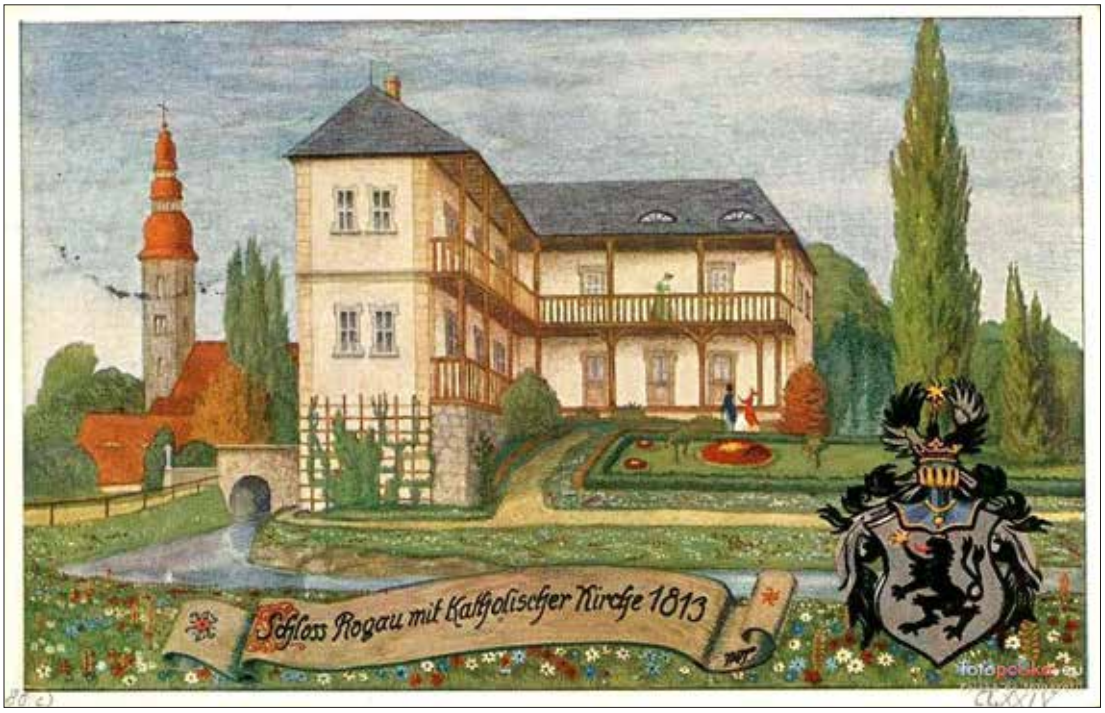
[14] Ritterdienste.SJ.1550, s. 3.



Pozostałości dworu w widoku od płd. wsch. (fot. MB, 2024)



Rzut parteru z podziałem na fazy budowlane: 1 – mur z 1. poł. XVI w., 2a i 2b – mury z 2. poł XVI w., 3 – mur z XVII–XVIII w., 4 – mur z 1860–1913 (wg T. Ciasnochy, rys. AM)



Widok od płd. strony na dwór w 1813 r. (Ciasnocha 2023, s. 13)

żadnego dokumentu. Dwór mógł zamieszkiwać zarządca książęcego majątku.

Faza 1 (1. poł. XVI w. ?) – Najstarszą budowlą, jaka się wyłania spośród odsłanianych murów dworu, jest jednotraktowa, trójdzielna część skrzydła płn., o wymiarach 11,3 m x 34 m. Zbudowano ją z łamanego granitu na jasnobeżowej zaprawie wapiennej, z grudami wapna charakterystycznymi dla zapraw doby końca średniowiecza. Na kondygnacji piwnic, zapewne obsypanych sztucznie utworzonym kopcem[15], zachowały się pozostałości sklepień kolebkowych zbudowanych z wąskich płyt granitowych. Inicjatorem budowy dworu mógł być Diprand von Reichenbach, właściciel obu części wsi. Obronność dworu zapewniał mur obwodowy (z granitu na glinie), zamykający go wraz z obszernym dziedzińcem w nieregularny czworobok. Ten ostatni otoczony był nawodnioną fosą. Nie można wykluczyć, że zasypany dziedziniec kryje pod sobą pozostałości starszej budowli zamkowej, o metryce XIV-wiecznej.

Faza 2 (2. poł. XVI w.) – W 1554 r. wygasła męska linia Reichenbachów z Rogowa, a jedna z córek Dipranda wyszła za mąż za Gellhorna. W 1558 r. Rogów został nabyty przez Ernsta von Gellhorna ze Starego Grodkowa[16]. Nowy właściciel rozbudował obiekt, dostawiając doń skrzydło zach. oraz nadając całości jednorodny charakter, np. przez obramienie otworów okiennych kamieniarką fascjową z mięsistą simą.

Faza 3 (1648–1653) – Odbudowa dworu przeprowadzona przez Gellhornów po zniszczeniach spowodowanych wojną 30-letnią.

[15] Materiałem pochodzącym z przekopywanej fosy.

[16] Degen 1965, s. 237.



Płyta genealogiczno-heraldyczna Ernsta Gellhorna i jego żony z domu Reichenbach pochodząca z portalu dworu z XVI w., wstawiona w 1913 r. jako spolium w zwieńczenie zamkowego portalu. Obecnie płyta znajduje się w Muzeum Ślężańskim w Sobótce (fot. TD)

Z dalszych przebudów dworu warto odnotować: barokową z 1765 r., dokonaną przez rodzinę von Schickfus oraz dwie historyzujące, dokonane przez rodzinę von Pückler – z 1860 r. w duchu neorenesansu południowego oraz przed 1913 r. – z inspiracji renesansem holenderskim. Szczególną rangę miała przebudowa z 1860 r. przeprowadzona wg projektu znanego architekta Carla Lüdecke[17], który nawiązując do tradycji siedzib szlacheckich, połączył historyzujące formy z funkcjonalnością założenia i nadał mu cechy rezydencji pałacowej. Do istniejącej bryły dodał aneksy z wieżyczkami kątowymi, a od zach. wieżę bramną z monumentalnym portalem. Po przebudowie z 1913 r. obiekt uzyskał cechy romantycznego zamczyska „na wodzie".

Kres obecności zamku przyniósł koniec II wojny światowej. Rogów znalazł się wówczas na osi ataków rosyjskich i niemieckich kontrataków prowadzonych ze Ślęży. Ruiny zamku spalonego w maju 1945 r. trwały jeszcze do 1972 r., kiedy to decyzją władzy ludowej zostały wysadzone w powietrze i doszczętnie rozebrane.

Od 2011 r. prowadzone są badania archeologiczne, których celem jest odsłonięcie i dokumentacja reliktów dawnego założenia. W trakcie badań odnaleziono fragmenty średniowiecznych i renesansowych kafli piecowych, ceramikę naczyniową, kamienne detale architektoniczne z XVI–XIX w., a także rzeźby – św. Floriana, św. Jana Nepomucena oraz Ledę z łabędziem[18].

Literatura

Degen 1965, s. 237; Adamska 2005, s. 282; Pilch 2005, s. 291; Ciasnocha 2011.

Autorzy

AM, kw. źródł. DA, AK, red. AM

[17] Tamże, s. 245.

[18] Badania prowadzi archeolog Tomasz Ciasnocha (Ciasnocha 2011, s. 4–8).



Zamek w widoku z płd. (fot. PB)

ROZTOKA (niem. *Rohnstock*), gm. Dobromierz

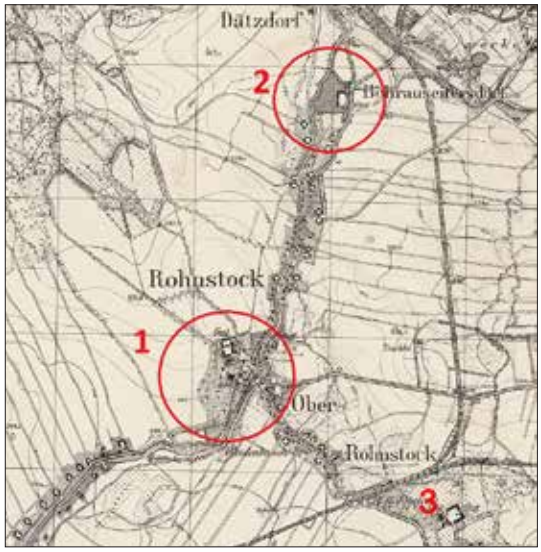
50.95722 N, 16.22472 E

Średniowieczny zamek rycerski z wieżą, murem obronnym i podzamczem, a w czasach nowożytnych rezydencja arystokratyczna, która we wszystkich okresach swego istnienia eksponowała dookolną fosę – dobitny atrybut warownej przeszłości i zamkowej formuły. Jej przebudowę z ok. 1720 r. można uznać za późną realizację formuły palazzo in fortezza, z repertuarem form architectura militaris[1].

Wieś została założona na prawie zachodnim w XIII w. (pierwsza wzm. o *Rostock*[2] z ok. 1305 r.), w ramach zagospodarowywania przedpola obszaru górskiego stanowiącego we wczesnym średniowieczu puszczę. Rozplanowano ją wg modelu łanowego wzdłuż koryta rzeki Nysy Szalonej. Areał zamkowy znajduje się w jej centrum, u zbiegu dróg z Bolkowa, Dobromierza, Strzegomia i Jawora, w bliskości reliktów dawnego kościoła parafialnego i rzeki. Obiekty i obszary wchodzące w jego skład przed 1945 r. w większości przetrwały, m.in. zamek okolony fosą, pozostałości oficyn, miejsce po ogrodach geometrycznych z ruinami budowli (m.in. pawilonu Favorita), rozległy ogród krajobrazowy, a także zespół zabudowy folwarku, odsunięty od rezydencji na płn. Zamek to budowla czteroskrzydłowa z wewnętrznym dziedzińcem, 3-kondygnacyjna, częściowo podpiwniczona, z 5-kondygnacyjną wieżą w skrzydle płd. Wjazd na dziedziniec prowadził przez 2 mosty i bramy umieszczone na osi wsch.-zach., zaakcentowanej kompozycjami portalowymi. Fosa wodna ma regularny, kwadratowy narys. Budowla zachowała się w dobrym stanie technicznym i jest sukcesywnie remontowana.

[1] To jest: fosą, tzw. cokołem fortecznym, portalami bramnymi z wydatnym boniowaniem oraz surową artykulacją fasad ograniczoną do podziałów lizenami i gzymsami.

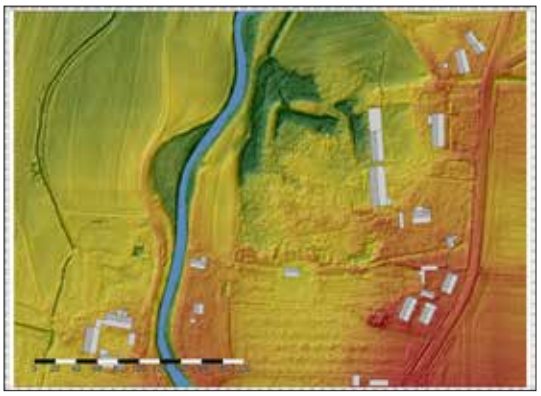
[2] LF, poz. D.113.



Siedziby rycerskie w Roztoce na Mtbl., ark. 5063 Hohenfriedeberg, wyd. w 1936 r.: 1 – zamek (*Schlos*), 2 – majątek dolny (*Gut*), 3 – majątek górny (*Ober Rohstok, Gut*) (opr. PB)



Majątek środkowy – *Schloss* wg NMT (opr. PB)



Majątek dolny (*Gut*) wg NMT (opr. PB)

We wsi już w XIII w. istniały majątki rycerskie; ok. 1305 r. odnotowano 4 *allodia militum*). W 3. tercji XIV w. funkcjonowały tu posiadłości należące do co najmniej do 5 rodów:

- Majatek rodu von Ohme (od 1399 r. – von Ronaw): Nickela (1371), Antoniusa (1394), Nickela i Michela (1394–1399, posiadali folwark) oraz braci Daniela, Nicklasa i Hannusa Ohme (posiadał folwark w 1399 r.). W 1399 r. Alde Heinrich von Ronaw nabył dobra Michela, a jego brat Junge Heinrich (1399–1401) nabył majątek Daniela i Nickela[3].
- Majątki rodu von Ronaw: braci Fritsche i Niklosa (1371 i 1376 r. w kontekście praw do „dworu i folwarku"), Thime i Guntera (jw. oraz w 1385 r.); kuzynów Nikela, syna Nicklosa i Heinricha syna Guntera (1389), braci Alde Heinricha i Junge Heinricha (1399–1407), Nickela syna zm. Nickela i Junge Nickel (1411), braci Hannosa i Thammona (1406 i 1407)[4].
- Majątek rodu von Reibnitz: Hentschela (1374–1383), Nikela syna Hannosa (1395–1407) i jego brata Heinze (1406 oraz 1396–1424); posiadłość stanowiła ich siedzibę (*zum Rodestocke gesessen*)[5].
- Majątek rodu von Poppe: Niclosa (1389), jego żony Katheriny *Poppynne* (1396), która była

[3] Landbuch I, nr 499, Landbuch II, nr 1260, Landbuch III, nr 452, 493, 671, 689, 690, 959, 997, 998, 999, 1530.

[4] Landbuch I, nr 500, 1074, 1083, Landbuch II, nr 209, Landbuch III, nr 350, 535, 589, 710, 737, 974, 1002, 1352, 1512, 1642, 1708, 1717, 1719, 1839, 1840, 1844, 1845 1901; Zimmermann 5, s. 116.

[5] Landbuch I, nr 900, Landbuch III, nr 72, 451, 1708; Reibnitz 1901, s. 14, Tafel I, nr 10, 15, 16.

właścicielką dóbr w Roztoce, należących wcześniej do Hannosa *vom Rodestocke*[6].

- Majątek rodów von Zedlitz i von Uchtritz – w 1393 r. Hentschil Koppe von Zedlitz i Heinrich von Uchtericz sprzedali 10 grzywien rocznego czynszu z majątku w Roztoce Hansowi von Nimptsch[7].

W 2. ćwierci XV w. źródła pisane odnotowują tylko dwa rody związane z Roztoką: von Ronaw – braci Nikola i Heinze (1439)[8] oraz von Reibnitz, którzy po 1439 r. stali się właścicielami wszystkich dóbr rycerskich we wsi. W kolejnych dekadach władali nimi: Nicol von Reibnitz, syn Nicola, wnuk Hentschila (1424–1444, †1452), w 1438 r. „pan na Roztoce", jego syn Christoph (1452– †1487), Christoph Młodszy (1487–1497), który w 1497 r. sprzedał dobra ziemskie w Roztoce właścicielowi zamku Książ[9].

Wiedza o przemianach budowlanych zamku w Roztoce pozostaje wyrywkowa; opiera się na fragmentarycznych badaniach architektonicznych i archeologicznych[10] oraz nielicznych przekazach źródłowych, głównie z XVIII–XIX w. Dlatego wygląd budowli, a zwłaszcza język form architektonicznych sprzed 1720 r., pozostaje w sferze hipotez. Budowa siedziby rycerskiej w Roztoce być może nastąpiła już u schyłku XIII w., co sugeruje wzmianka w „Liber Fundationis", jednakże o murowanym zamku można mówić w odniesieniu do 2. poł. XIV w.

Faza 1 (1380 ?) – Główny obiekt zamku stanowiła murowana wieża (bergfried) na planie prostokąta (zewn. wym. 7,5 x 10,9 m)[11] oraz towarzyszące jej dwa krótkie odcinki muru kurtynowego na płd. obrzeżu majdanu. Wkrótce do wieży dostawiono prostokątny budynek mieszkalny (wym. 8,3 m x min. 6 m) usytuowany po jej wsch. stronie. Jego pozostałością były płytko posadowione partie murów (lub filarów) fundamentowych odkrytych w rejonie wieży. Budynek ten, zapewne dostawiony „plecami" do wsch. odcinka muru obwodowego, stanowił zaczątek płd. skrzydła zamku[12].

Wieża miała wysokość 6–7 kondygnacji. Co najmniej do poziomu 12,3 m[13], a zapewne aż do 17,15 m była kamienna i na obecnym III piętrze mieściła sklepione pomieszczenie (ostatecznej obrony?). Powyżej, aż do wysokości ok. 23 m, ściany wieży były ceglane[14], nietynkowane. Na poziomie 20,6 m zachowały się końcówki obciętych dębowych belek – pozostałość po rozebranym stropie nagim. Był to zapewne poziom obronny wieży[15].

Odkrycie w obrębie zamku murów o świetnie zachowanym „gotyckim" wątku ceglanego lica dobitnie poświadcza jego średniowieczną metrykę. Datowanie dendrochronologiczne belek nie przyniosło rozstrzygających rezultatów, gdyż wskazało na dwie prawdopodobne sekwencje czasowe – 1380 i 1616 r.[16] Jednakże biorąc pod uwagę kontekst architektoniczny i wymowę źródeł pisanych, można powiedzieć, że zamek powstał w 2. poł. XIV w. z inicjatywy braci von Ronau lub Hentschela von Reibnitz. Już wówczas po jego płn. stronie istniało podzamcze (odsłonięto relikt muru dający się datować na XIV w.)[17].

Faza 2 (lata 40.? XV w.) – Działania budowlane na zamku podjęto przypuszczalnie z inicjatywy Nicolausa von Reibnitz – w 1438 r. pana na całej na Roztoce. W obrębie „zamku górnego"

[6] Landbuch II, nr 746, Landbuch III, nr 71.
[7] Landbuch II, nr 1181.
[8] Zimmermann 5, s. 116–117.
[9] Reibnitz 1901, s. 244, Tafel I, poz. 23, 34, 39; Weber I, s. 28.
[10] Błoniewski, Chorowska 2020; Błoniewski, Chorowska 2021; Jarysz 2023; Kwaśniewski 2023.
[11] Błoniewski, Chorowska 2021.
[12] Chorowska, Błoniewski 2021.
[13] Kamienne ściany pomieszczenia na ob. II piętrze pokryto tynkiem (1. poł. XVI w.), pobielono, a krawędzie wnęk okiennych podkreślono czerwonymi pasami (grubości 5 cm) i wicią roślinną (Błoniewski, Chorowska 2021).
[14] Zbudowano je z cegły „palcówki", w wątku gotyckim, na jasnobeżowej zaprawie wapiennej; spoiny zagładzone, podcinane od dołu, miejscami trójkątne (Błoniewski, Chorowska 2021).
[15] Najbliższą dla niej analogią byłby bergfried na zamku w Prochowicach, a nieco dalszymi w Książu i Chocianowie.
[16] Wykonał je Aleksander Konieczny.
[17] Jarysz 2023; Kwaśniewski 2023, s. 58–59.

wzniesiono wówczas drugi budynek, ustawiony przy płn. krawędzi majdanu, równolegle do rozbudowywanego skrzydła płd. Stał się on zrębem skrzydła płn. i zawierał wjazd prowadzący na dziedziniec. W uformowanym wówczas okienku szczelinowym, w jego ścianie wsch. przy przejeździe, na poziomie obecnego 1. piętra użyto spoliów[18]. Na podzamczu powstał mur kurtynowy z „basztką" łupinową (najpewniej z systemem baszt – na wzór umocnień Wrocławia sprzed 1486 r., między Bramą Świdnicką a Basteją Bernardyńską) oraz most nad fosą (przed bramą wjazdową)[19]. Siedziba rycerska w Roztoce stała się założeniem wieloczłonowym, obejmującym zamek „górny" i „dolny" (otoczone fosami) oraz zapewne jakiś zespół zabudowy gospodarczej (w rejonie obecnego, nowożytnego wjazdu na teren zamkowy).

Od 1497 r. przez prawie 450 lat majątek w Roztoce pozostawał w ręku przedstawicieli rodu von Hochberg: Conrada I z Książa (1497–†1520), starosta księstwa świdnickiego i jaworskiego w latach 1512–1520; jego synów Hansa, Christopha, Georga i Konrada II (1520–1522)[20]; po podziale dóbr w Roztoce „siedział" Georg (1522–przed 1547), następnie jego synowie Joachim i Franz (do 1550), sam Joachim (1550–po 1574), Konrad, syn Joachima (po 1574–1584)[21]. Po jego bezpotomnej śmierci dobra odziedziczył kuzyn Joachima i Franza – Konrad, syn Konrada II, który osiadł i zmarł w Roztoce (†1594)[22]. Jego następcami byli: synowie Christoph (*auf Rohnstock, Leuthen und Jürtsch*, 1594–† po 1615) i Konrad (1615–† po 1622)[23], następnie Conrad





Ceglane partie wieży z regularnym wątkiem gotyckim i obciętymi belkami stropowymi (fot. MCh, 2020)

Młodszy, syn Konrada (1622–1645); jego syn Christoph Conrad (1645–1650), który nie miał potomstwa i w testamencie zapisał zadłużony klucz dóbr roztockich – *Ober- und Nieder-Rohnstock, Petersdorf, Günthersdorf, Thomasdorf, Bohrau* – książańskiej linii rodu von Hochberg[24].

Faza 3 (1. poł. XVI w.) – Rozbudowa dająca się powiązać z Conradem I von Hochberg objęła na „zamku górnym" przede wszystkim pomieszcze-

[18] Były to fragmenty maswerku; zob. Chorowska, Błoniewski 2020.

[19] Jarysz 2023; Kwaśniewski 2023, s. 59–65.

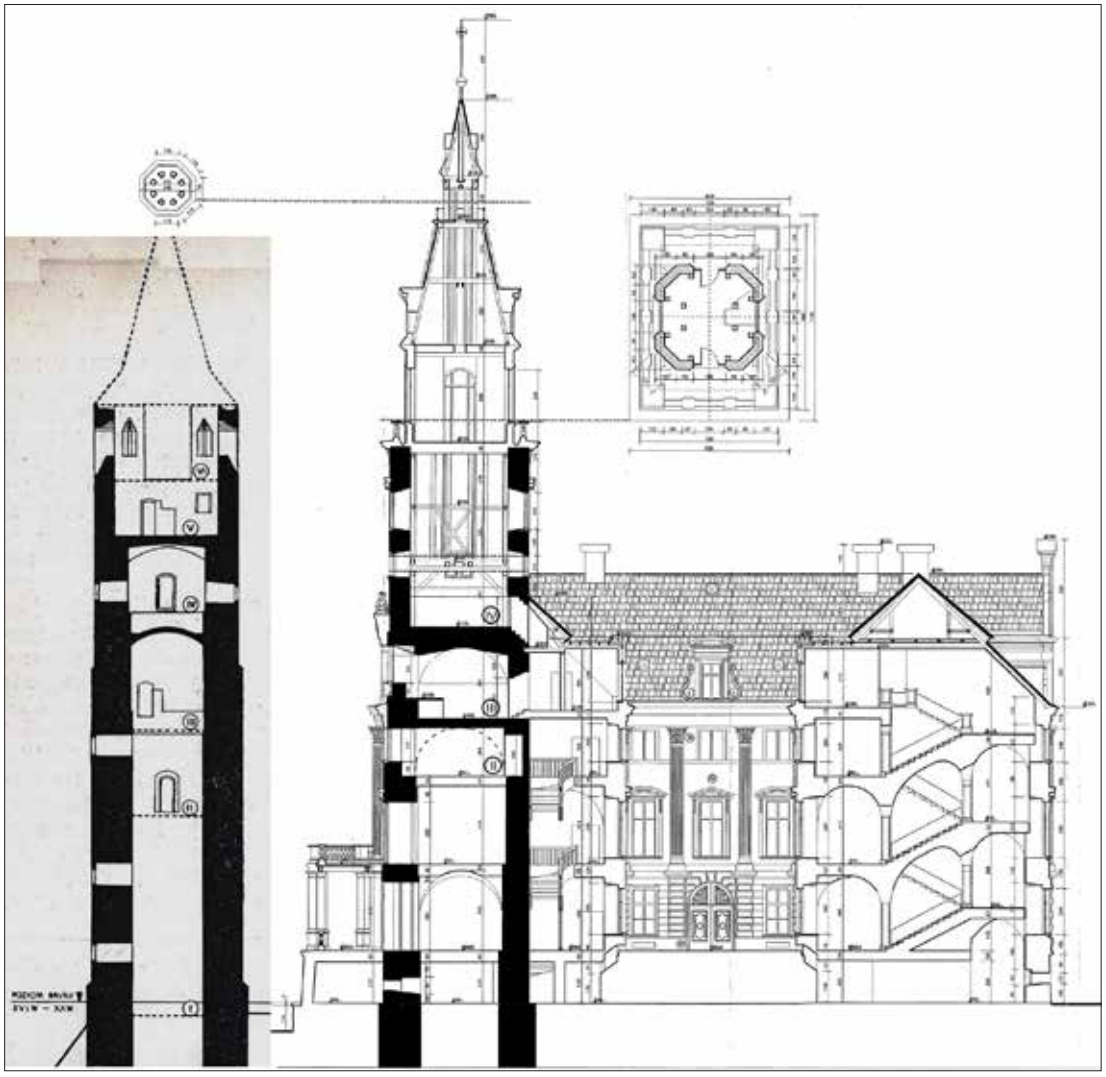
[20] Kerber 1885, s. 26–28; Weber I, s. 28; Verf.SJ, s. 72.

[21] Sinapius 1720, s. 41, 44, 54; Zimmermann 5, s. 117; Hopf 1858, s. 264; Kerber 1885, s. 28; Lutsch III, s. 361; Salza 1853, s. 232. W 1558 r. był wzm. na Roztoce także niejaki Christoph von Hochberg (zob. Sinapius 1720, s. 54; Zimmermann 5, s. 117).

[22] Sinapius 1720, s. 41; Zimmermann 5, s. 117; Hopf 1858, s. 264; Lutsch III, s. 361.

[23] Sinapius 1720, s. 41, 112, 430; Hopf 1858, s. 264; Zimmermann 5, s. 117; Kerber 1885, s. 46.

[24] Sinapius 1720, s. 42, 72; Hopf 1858, s. 264; Kerber 1885, s. 69.

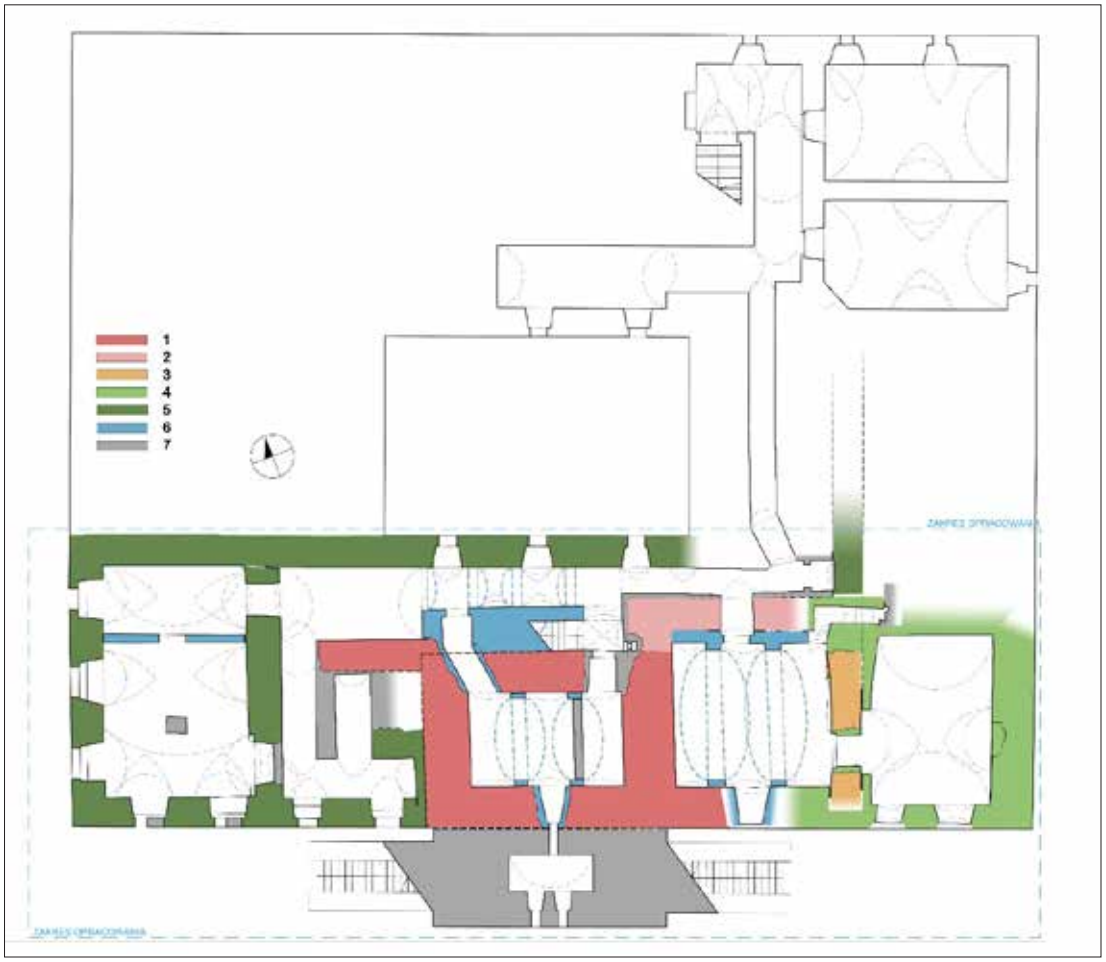


Porównanie wież zamków w Prochowicach (po lewej, Różycka-Rozpędowska 1961) i Roztoce (po prawej, opr. MCh na bazie Inwentaryzacji architektonicznej pałacu w Roztoce z 1997 r., przekrój B-B, opr. A. Szarapo)

nia w obrębie wsch. narożnika skrzydła płd., na poziomie piwnicy, parteru i pięter.

Działania te poprzedziły **Fazę 4** (2. poł. XVI w.) – przebudowę i rozbudowę „zamku górnego", prowadzoną w kilku etapach, przypuszczalnie z inicjatywy Konrada von Hochberg (właściciela w latach 1584–1594). Prace budowlane objęły m.in.: dostawienie lub gruntowną przebudowę skrzydła wsch. i powiększenie skrzydła płn.[25] Na podstawie analogii można rekonstruować „zamek górny" jako budowlę z 3 lub 4 skrzydłami (o wysokości 2 lub 3 kondygnacji, nie licząc partii piwnic wyniesionych ponad poziom lustra wody fosy) oraz wewnętrznym dziedzińcem. Dominantę stanowiła stara wieża bergfridowa; dachy były z pewnością akcentowane szczytami oraz szczycikami lukarn. O wystroju architektonicznym zamku można wnioskować na podstawie formy szczytów i sgraffitów niezachowanego kościoła katolickiego z czasu nowożytnej modernizacji (z lat 80.–90. XVI w.), które są znane z dokumentacji rysunkowych i fotografii sprzed 1973 r.

[25] Chorowska, Błoniewski 2020; Chorowska, Błoniewski 2021.



Rzut piwnic z podziałem murów na fazy: 1 i 2 – mury z 2. poł. XIV w.; 3 – mur z XV w.; 4 – mur z 1. poł. XVI w.; 5 – mur z 2. poł. XVI w.; 6 – mur z 1715–1730; 7 – mur z 1868–1871 (opr. PB i MCh)

Hans Heinrich I von Hochberg na Książu itd. (od 1650 r. baron, od 1666 hrabia; †1671) przejął dobra z rąk wierzycieli zm. Christopha Conrada w 1653 r. i przekazał je (lub tylko samą rezydencję) dwóm młodszym synom: Christophowi i Konradowi. Według kroniki E.I. Naso (wyd. 1667) bracia posiadali w Roztoce dwa odrębne „mieszkania". W 1671 r. obaj odziedziczyli klucz, pisali się *von Rohnstock*, a w 1675 r., po śmierci Christopha, całość dóbr przejął baron Konrad, który umierając bezpotomnie w 1698 r., posiadłość zapisał w testamencie najstarszemu bratu[26].

Faza 5 (lata 60.? XVII w.) – Przebudowy w obrębie „zamku dolnego", których śladem jest fundament muru dostawiony do bocznej ściany „baszty", zawężający przestrzeń fosy[27], podjęte w ramach adaptacji „zamku dolnego" na mieszkanie jednego z braci von Hochberg: Christopha lub Konrada. Wzmianka w leksykonie Sinapiusa sugeruje, że rezydencję roztocką postrzegano wtedy jako zespół złożony z „zamku starego" (górnego) i „zamku nowego" (dawnego podzamcza)[28].

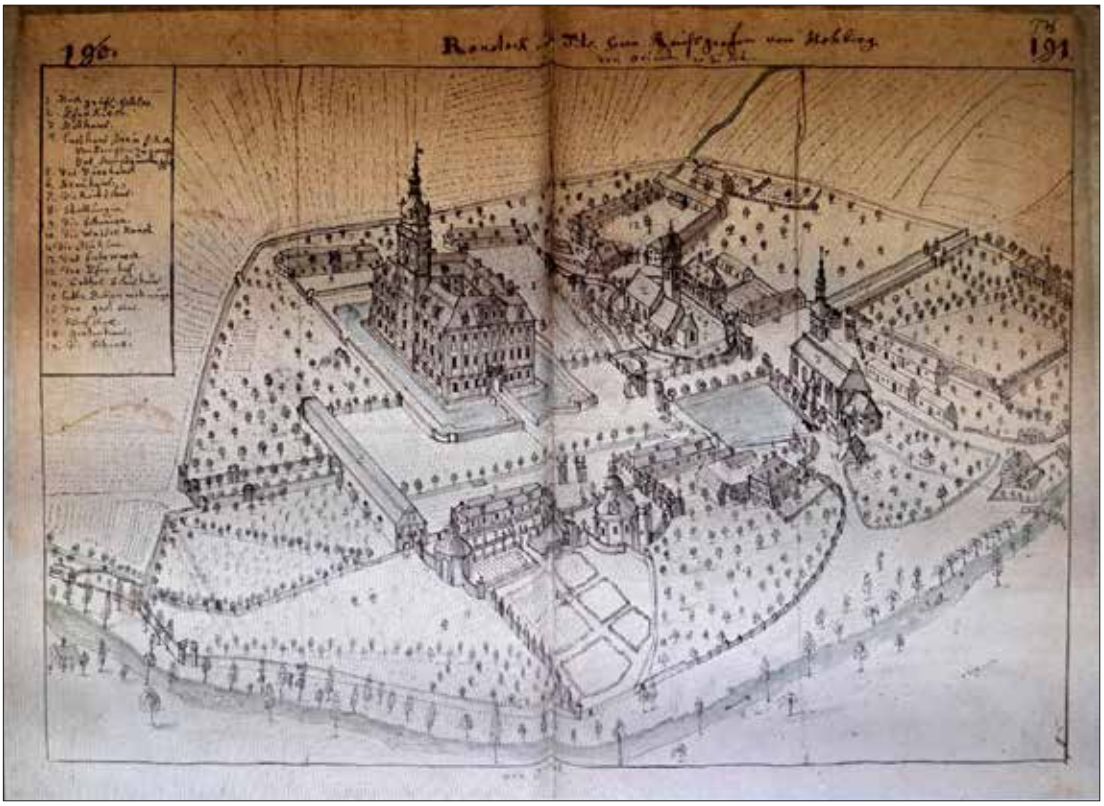
[26] Sinapius 1720, s. 43, 44; Hopf 1858, s. 264; Kerber 1885, s. 66–77, 79; Naso 1667, s. 113.

[27] Jarysz 2023; Kwaśniewski 2023, s. 65–66.

[28] Zob. Sinapius 1728, s. 112–113.



Książęcy herb Hochbergów trafił na elewację zamku po 1861 r.; z prawej – herb Zedlitzów (fot. PB)



Areał zamkowy w Roztoce na rys. F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w. (Werner B-2, t. 3, s. 376)



Areał zamkowy w Roztoce na rys. F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w. (Werner B-2, t. 3, s. 374)

Hans Heinrich II *Graf* von Hochberg, pan na Książu itd., władał Roztoką tylko 3 tygodnie, zmarł bowiem 6.03.1698 r.[29] Jego synowie – Maximilian na Mieroszowie (†1700), Hans Heinrich III (zob. niżej), Konrad Ernst Maximilian oraz Karl Friedrich Leopold (†1703) wspólnie dzierżyli odziedziczone majątki i dopiero po 7 latach przeprowadzili podział ojcowizny[30]. Kolejnymi właścicielami Roztoki byli: Hans Heinrich III (1705–1743), *Reichsgraf* von Hochberg, pan na Roztoce, posiadał też klucz dóbr Trzebień, następnie jego syn Hans Heinrich IV (1743–1758), małoletni synowie tegoż Hans Heinrich V i Gottlob Hans Ludwig (1758–1674), po czym ustalili podział spadkowy; bezpotomny Gottlob Hans Ludwig (1774–†1791), jego brat Hans Heinrich VI na Książu itd. (1791–1833), Hans Heinrich X na Książu itd. (1833–1855), od 1850 r. książę pszczyński[31].

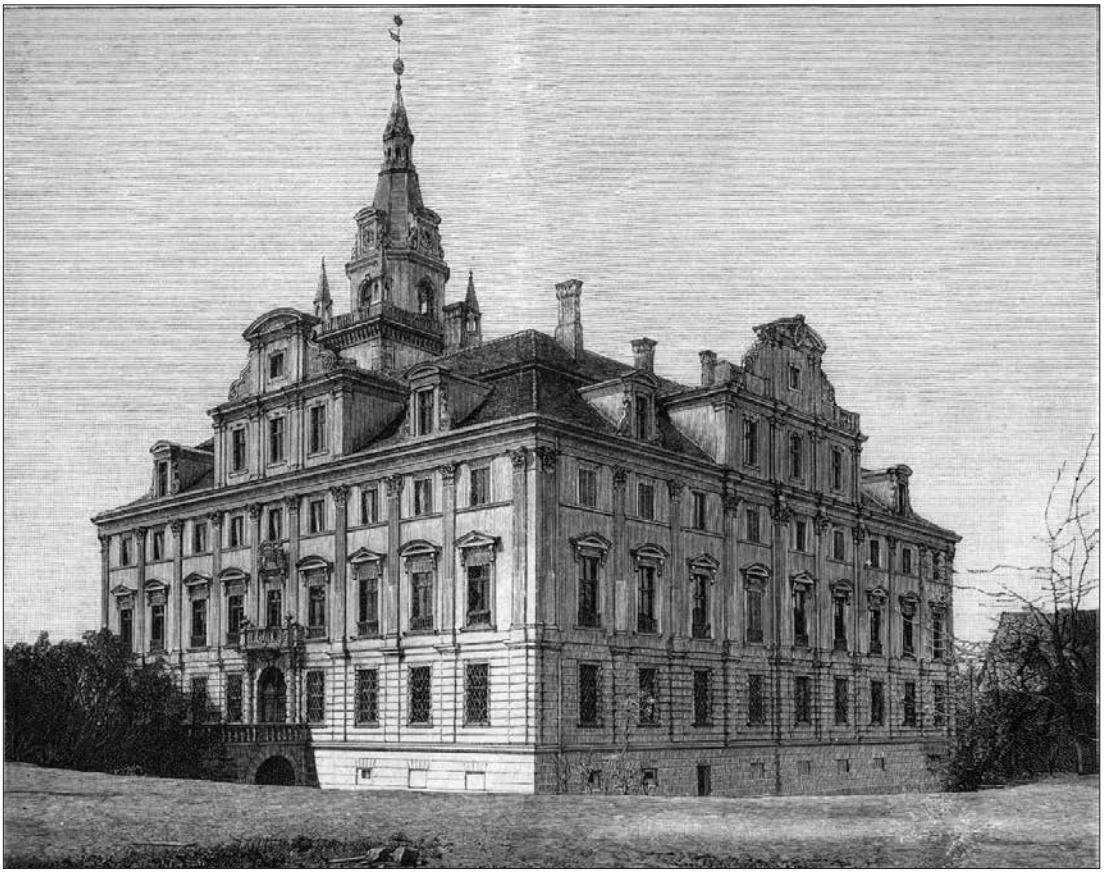
Faza 7 (ok. 1715–1730) – Gruntowna przebudowa całego areału rezydencji przeprowadzona z inicjatywy hrabiego Hansa Heinricha III von Hochberg. Zakres prac w obrębie „zamku górnego" (przed 1721[32], zapewne wg proj. Felixa Antona Hammerschmidta) to m.in. ujednolicenie artykulacji fasad, nowe dachy, wjazdy na dziedziniec z portalami, nowe podpiwniczenia, hełm wieży z „belwederem" u jego podstawy i galeryjką, trakt komunikacyjny (galeria) wstawiony w przestrzeń dziedzińca zapewne w miejscu starszych otwartych krużganków, reprezentacyjne schody na piętro (*piano nobile*), wielka sala balowa; także przebudowa fosy na

[29] Sinapius 1720, s. 44–45; Sinapius 1728, s. 111; Kerber 1885, s. 77–79; Pleß.

[30] Kerber 1885, s. 79–80.

[31] Sinapius 1720, s. 45; Jacobi 1794, cz. 2, s. 205; Kerber 1885, s. 91–94, 103, 110–117; Pleß.

[32] Wg daty „1720" na chorągiewce wieńczącej hełm wieży i wg wzmianki w: Sinapius 1728, s. 113.



Zamek ok. 1900 r. w widoku z płd.; drzeworyt sztorcowy (zbiory PS); w podpisie pod grafiką odnotowano, że kwaterował tu król Prus Fryderyk II po zwycięskiej bitwie pod Dobromierzem w 1745 r.

dekoracyjną „ramę" okalającą bryłę zamku i budowa nowych mostów[33]. W ramach gruntownej modernizacji areału rozebrano mury podzamcza aż do fundamentów, zasypywano fosę, teren splantowano[34]. Zapewne w latach 20. XVIII w. ukształtowano otoczenie – bramy i ogrodzenia, dziedzińce, budynki oficynowe i gospodarcze, ogrody ozdobne i użytkowe, szpalery drzew[35].

Po podziale posiadłości przez 3 synów Hansa Heinricha X kluczem Roztoka władali kolejno: Hans Heinrich XIII Konrad (1855–†1858, w Heidelbergu), jego brat Hans Heinrich XIV Bolko[36] (1858–1926); syn tegoż Hans Heinrich XVI (1926–1933) oraz wnuk Hans Heinrich XVIII Wilhelm Bolko Ferdinand (1933–1945)[37].

Faza 8 (1868–1871) – Przebudowa i modernizacja zamku, wg proj. Oskara Pavelta, została dokonana z inicjatywy hr. Hansa Heinricha XIV Bolko von Hochberg[38]. Modernizacja objęła m.in. wzbogacenie artykulacji fasad (dekoracyjne pilastry kompozytowe w miejsce lizen; wolutowe szczyty zamiast prostych facjat),

[33] Nt. architektury zamku z czasu tej przebudowy: zob. Schubert Hil. 1934, s. 4–20.

[34] Zob. ustalenia z badań archeologicznych (Jarysz 2023).

[35] Przedstawienia zamku i areału z fazy 7: Werner B-2, s. 374, 376; Anonim 1807 (grafika); Schubert Hil. 1934 (obraz z ok. 1730 r. i fotografia z lat 60. XIX w.). Na temat XVIII-wiecznego założenia ogrodowego zob. Irrgang 1978, s. 20–24.

[36] Pan na Nowym Zamku koło Milicza; zasłynął jako kompozytor, pełnił urząd intendenta pruskich teatrów królewskich (1886–1902).

[37] Kerber 1885, s. 117–118; Pleß; Wilcke 1872.

[38] Datowanie „1868–1871" wg: Weber I, s. 28. Schaetzke 1927, s. 19, podaje datowanie „1861–1871".



Zamek w widoku z zach. (fot. PB)

przebudowę zwieńczenia wieży, dobudowę tarasu do elewacji płd. Najpóźniej w latach 70. XIX w. poszerzono areał rezydencji, aby utworzyć ogród krajobrazowy i włączyć do niego sam zamek (wyburzono XVIII-wieczne stodoły i ogrodzenia) oraz odnowiono ogrody ozdobne i użytkowe po wsch. stronie zamku, zachowując ich zabudowę, geometryczne rozplanowanie, architektoniczną „barokową" stylistykę; w przejściu pomiędzy ogrodami osadzono portal z końca XVI w. przeniesiony z kamienicy Rynek 1 w Legnicy[39].

Badania architektoniczne i archeologiczne z lat 2020–2023 – pomimo swej fragmentaryczności – przyniosły wiele cennych danych nt. siedziby i kilka niespodzianek. Nieoczekiwane odkrycie w obrębie zamku to mury wieży. Najcenniejszym odkryciem z obszaru dawnego podzamcza jest masywny fundament wysunięty w przestrzeń dawnej fosy, dający się interpretować jako pozostałość późnośredniowiecznego obwodu obronnego wykonanego na wzór umocnień Wrocławia, a także zasypisko fosy z jego stratygrafią – pozwalające rekonstruować proces likwidacji owego podzamcza w latach 20. XVIII w.

[39] XIX-wieczną przebudowę ogrodowego otoczenia rezydencji omawia Irrgang 1978, s. 25–26; opis portalu w: Lutsch III, s. 363.

Literatura

Sinapius 1720, s. 41–72; Lutsch III, s. 360–362; Adamska 2005, s. 283–284; Pilch 2005, s. 293; Błoniewski, Chorowska 2020; Błoniewski, Chorowska 2021; Jarysz 2023; Kwaśniewski 2023.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. MCh.



Fasada pałacu (fot. PB, 2013)

SIEDLIMOWICE (niem. *Schönfeld*), gm. Żarów

50.93109 N, 16.57366 E

Wieżowa siedziba rycerska od XIV w.; następnie rozbudowana do postaci nowożytnego, trójskrzydłowego dworu, a w latach 1873–1875 – pałacu. Ten ostatni jest obecnie w stanie zanikającej ruiny

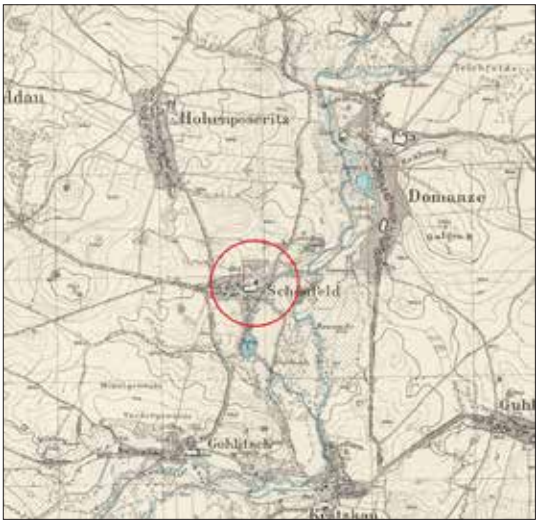
Siedlimowice zostały odnotowane po raz pierwszy w 1213 r.[1] Jest to niewielka wieś położona na pofałdowanym terenie płd. części Wzgórz Imbramowickich, 12 km na płn.-wsch. od Świdnicy. Zespół pałacowo-folwarczny usytuowano w jej centrum, co wskazuje na wczesną genezę poprzedzającej go siedziby rycerskiej. Obecnie wydziela go łuk szosy Mrowiny – Domanice. Pałac usytuowano na krańcu wysokiego cypla górującego nad doliną rzeki Bystrzycy i czworobocznym folwarkiem, o dość regularnym, mocno wydłużonym planie zajmującym terasę położoną u jego stóp. Od 2. ćwierci XVI w. wzmiankowano we wsi obecność jeszcze jednego majątku. Jego odrębny status potwierdził spis powinności wojskowych z 1550 r.[2] Jednakże przed 1602 r. cała własność ponownie znalazła się w jednych rękach i taki status odnotowywano w XVIII–1. poł. XIX w.[3]

Od 1325 r. jako właścicieli Siedlimowic wymieniano panów z możnej rodziny von Seidlitz: w 1325 r. – Nikolasa, w 1366 r. – Hansa i Niclasa.

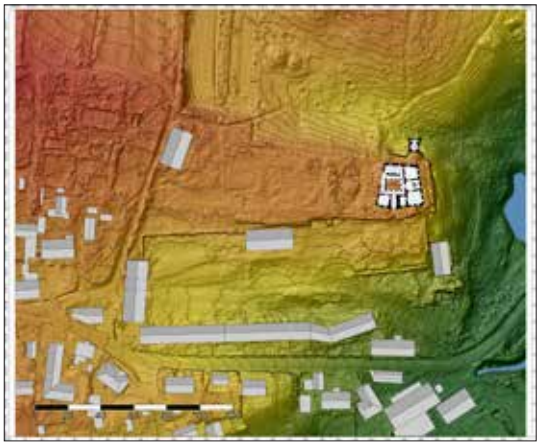
[1] SUb I, nr 61.

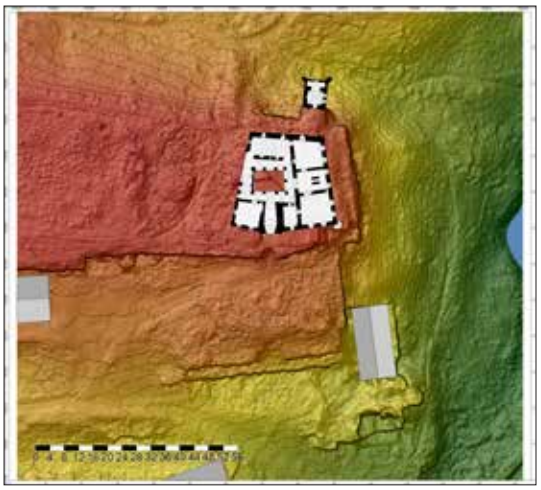
[2] Ritterdienste.SJ.1550, s. 3.

[3] Ritterdienste.SJ.1602, s. 16; Zimmermann 5, s. 489; Knie 1830 s. 693; Knie 1845, s. 604.



Lokalizacja dworu na Mtbl., ark. 5065 Ingramsdorf, wyd. w 1937 r. (opr. PB)





Pałac i folwark wg NMT (opr. PB)

W latach 1386–1407 posiadaczem tutejszego dworu i folwarku był wielokrotnie wzmiankowany Heyneman von Sydelicz von Schonefelt[4]. W XV w. nadal posiadali wieś Seidlitzowie: 1401 – Heinze, 1480 – Georg, 1509 – Hans[5], lecz w 2. ćwierci XVI w. pojawili się w niej również przedstawiciele rodzin von Burghaus i von Bock[6].

Faza 1 (XIV w.) – Najstarszą część założenia stanowiła wówczas nieduża wieża, zapewne mieszkalna, o wymiarach około 6 x 7 m, zlokalizowana we frontowym skrzydle późniejszego dworu, tuż obok przejazdu bramnego. Jej kamienne mury zachowały się na poziomie dwóch kondygnacji. W ścianie wsch. znajduje się arkadowa wnęka przesklepiona łękami z cegły palcówki opartymi na kamiennych konsolach. Wyższe kondygnacje wieży mogły być ryglowe, wykonane z drewna i gliny. Jeśli należała ona do Heynemanna von Seidlicz von Schonefelt, to sądząc z predykatu, nie stanowiła jego głównej siedziby. Jest prawdopodobne, że w XV w. została rozbudowana w kierunku zach. do wymiarów renesansowego skrzydła frontowego, lecz z powodu późniejszych przebudów, katastrofalnego stanu zachowania murów i braku do nich dostępu nie sposób tego wykazać. Średniowieczne mury wieży wzniesiono jako czysto kamienne; sporadycznie występują w nich cegły palcówki. Łamany kamień łączono brązowo-beżową zaprawą z dobrze widocznymi grudami zlasowanego wapna, co pozwala łatwo je odróżnić od zapraw nowożytnych.

Ostatni Seidlitzowie w Siedlimowicach wystąpili w spisie służb wojskowych szlachty księstwa świdnicko-jaworskiego w 1550 r. Był

[4] *…den hof und daz gesesse mit dem vorwerke* (Landbuch II nr 235, 276, 375, 521, 638, 769, Landbuch III nr 35, 61, 93, 213, 356, 485, 590, 595, 691, 717, 772, 788, 892, 1266, 1267, 1454, 1704, 1812, 1874).

[5] Zimmermann 5, s. 489.

[6] W 1523 r. – Hans Diepold von Burghaus; w 1535, 1548 i 1550 – Dominikus von Bock von Pankendorf zu Schönfeld – z Pankowa i Siedlimowic (Zimmermann 5, s. 489; Ritterdienste.SJ.1550, s. 7, 92).

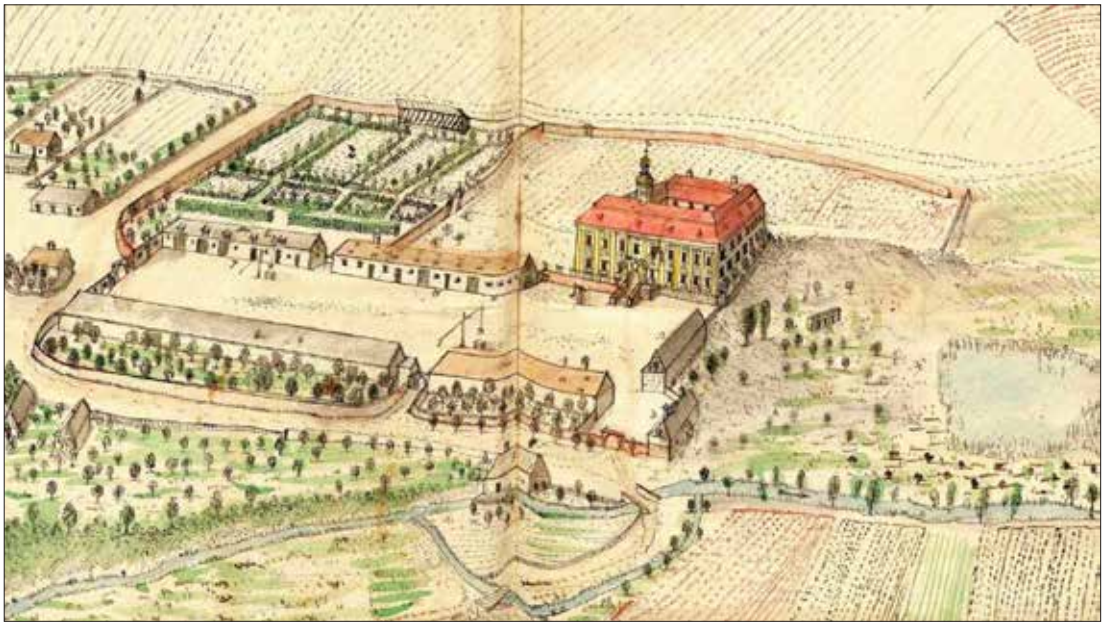
SIEDLIMOWICE (niem. *Schönfeld*)



Plan parteru z podziałem na fazy budowlane): 1– mury z XIV w., 2 – mury z 2. poł. XVI w., 3 – mury z XIX w. (opr. PB)



Widok na kamienną ścianę wieży od strony wsch. (fot. MCh, 2023)



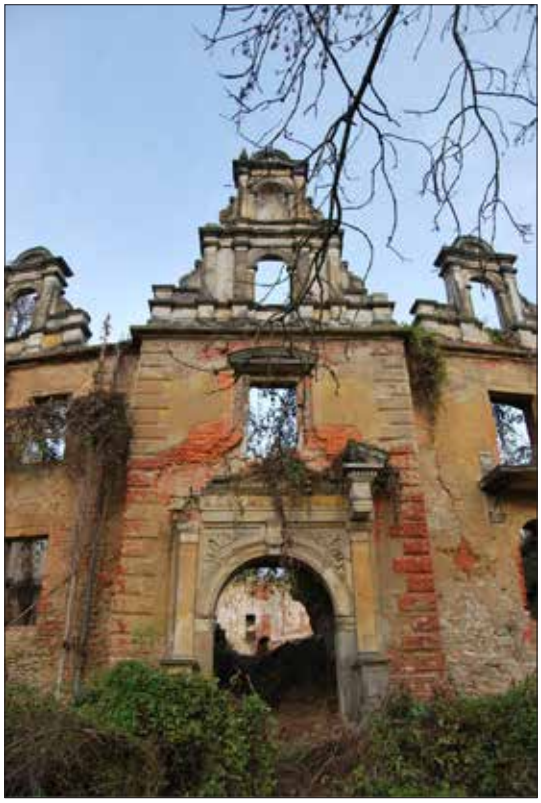
Zamek z folwarkiem i ogrodem na kolorowanym rysunku F.B. Wernera z ok. poł. XVIII w.

to Hans z Mrowin, posiadacz Siedlimowic, Gołaszyc, Tarnawy i Żarowa. Wzmiankowany był wówczas także Dominik Bock z Pankowa[7]. Jakaś bliżej nieokreślona rozbudowa dworu mogła nastąpić już w latach 40. XVI w., gdyż data 1540 widnieje na nadprożu wejścia do spichlerza, na terenie folwarku[8]. Jednakże zasadniczą rozbudowę dworu w założenie 3-skrzydłowe należy wiązać z przedstawicielami rodu von Schindel, dzierżącymi go w 2. poł. XVI w. W 1568 r. i 1576 r. majątek posiadali Daniel Schindel zu Arnsdorff[9], w 1594 r. – Hans, a w 1602 r. – spadkobiercy Daniela von Schindel[10]. Według Treblina obejmował on 23 łany i 20 kmieci.

Faza 2 (2. poł. XVI w.) – Stara siedziba Seidlitzów została mocno rozbudowana w stronę płn. i wsch. Wieża stała się częścią trójskrzydłowego założenia z wewnętrznym dziedzińcem, otwartego w kierunku zach. Mury XVI-wieczne wykonano z kamienia łamanego z dodatkiem ceglanego gruzu, na jasnoszarej zaprawie wapiennej z widocznymi dużymi grudami wapna.

Niemal do końca XVII w. dwór pozostawał w dobrach Tschirnhausów; w 1635 r. i 1685 r. – kanclerza krajowego Joba Christopha, który posiadał jeszcze browar i słodownię[11]. W 1717 r. i 1720 r. należał do Gottfrieda Ehrenreicha von Bombsdorf z Siedlimowic i Pożarzyska[12], następnie do Seher-Thosów[13], a w kolejnych latach do Gellhornów[14]. W czasie wojny 30-letniej dwór służył wojskom szwedzkim jako lazaret[15], więc nie należałoby się spodziewać w tym czasie większych inwestycji budowlanych. Dalsze

[7] Ritterdienste.SJ.1550, s. 3, 7 i 92.
[8] Sawińska 1997, s. 2.
[9] Zimmermann 5, s. 489; Treblin 1908, s. 121.
[10] Ritterdienste.SJ.1602, s. 16.
[11] Zimmermann 5, s. 489.
[12] Matrykuła.SJ.1717, s. 5; Zimmermann 5, s. 489.
[13] Zimmermann 1785, s. 489 wymienia: w 1733 r. – Karla Ferdinanda; w 1737 – Karla Heinricha, a w 1757 r. – Karla Ferdinanda Sigmunda v. Seher-Thoß.
[14] W 1764 r. – Gottlieba Wilhelma, a od 1780 r. – Karla Joachima v. Gellhorn (Zimmermann 1785, s. 489).
[15] Weber 1910, s. 49.



Zbliżenie fasady i portal (fot. PB, 2013)



Wieża widokowa (fot. PB, 2013)

istotne przekształcenia musiały nastąpić przed poł. XVIII w., gdyż na rysunku F.B. Wernera zamek przybrał postać monumentalnego pałacu z późnobarokowym portalem i mansardami dachów.

Na tle XIX-wiecznych właścicieli pałacu[16] wyróżnił się radca miejski Heinrich August von Korn, wydawca znanej gazety „Schlesische Zeitung", który kupił go w 1860 r., a w latach 1873–1875 przebudował w stylu neorenesansu niderlandzkiego, uświetniając tym samym nowo nabyte szlachectwo. Rodzina Kornów, z tytułem od 1882 r.[17], posiadała pałac do 1945 r.

Literatura

Zimmermann 5, s. 489; Weber 1910; Sawińska 1997; Pilch 2005, s. 304; Eysymontt 2010; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, MCh, kw. źródł. AK, red. MCh

[16] W 1830 r. Knie odnotował Landesältestera von Lieres; (Knie 1830 s. 693), w 1845 hrabinę von Pückler (Knie 1845, s. 604), a w 1857 r. – Sylviusa hrabiego von Pückler (ANPSA 1857, s. 175).

[17] Weber 1910, s. 49.



Dwór dolny w widoku z płd. wsch. (fot. MB, 2024)

SIENIAWKA (niem. *Lauterbach*), gm. Łagiewniki

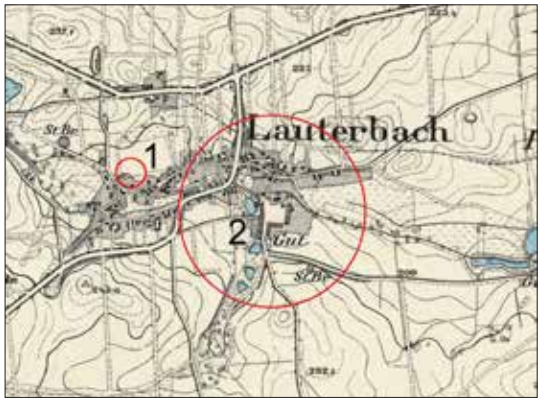
50.77759 N, 16.77817 E

Dwór nowożytny na kopcu i relikty dworu typu motte. Pierwszy z nich, zbudowany w 1678 r. w obrębie folwarku Dolnego (*Nieder*), jest jednym z nielicznych na Śląsku przykładów budowli dworskiej o konstrukcji słupowo-ryglowej. Po górnej siedzibie przetrwał relikt majdanu i fosy, ledwie czytelne w terenie.

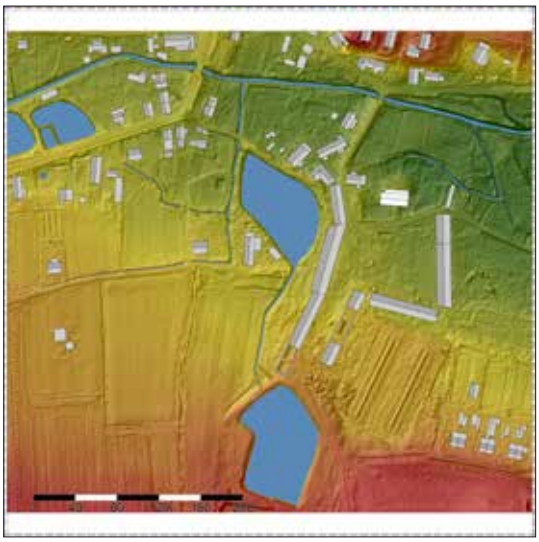
Wieś lokowano na prawie zachodnim zapewne dopiero w XIV w.[1]; pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi z 1370 r.[2] Osadę rozplanowano według modelu wsi o rozłogu niwowym. Niwa zagrodowa leżała w dolinie potoku Krzywula (*Krummer Graben*), którego koryto wyznaczyło oś zabudowy. Układ można interpretować jako wielodrożny, „placowy"– dno doliny stanowiło gminne błonie rozdzielające dwie drogi wiejskie z przyległymi parcelami. Przy krawędziach terasy zalewowej w części płd.-wsch. i płn.-zach.

[1] Z uwagi na popularność toponimu „Lauterbach" na obszarze niemieckojęzycznym – brak podstaw do łączenia osoby rycerza Hermana *de Lutirbach* (wzm. 1293–1313 w źródłach dotyczących rejonu Kamieńca Ząbkowickiego) (SUb VI, nr 120, 163, SR, nr 2293, 2574, 3318, 3345) z majątkiem ziemskim w Sieniawce (przyjmują to m.in.: Neuling 1902, s. 162; Adamska 2005, s. 426; Nowakowski 2017, s. 426; pogląd ten neguje Wiontzek 1931, s. 136).

[2] Landbuch I, nr 437.



Położenie dworów na Mtbl., ark. 5266 Lauterbach, wyd. w 1936 r.: 1 – górny, 2 – dolny (opr. PB)





Dwór dolny wg NMT (opr. PB)



Schematyczny plan i przekrój przez kopiec dworu górnego (Vug 1890, s. 126–127)

znajdowały się dwa dwory rycerskie typu motte, każdy otoczony fosą.

Zabudowa górnego majątku (*Obervorwerk*), znana z opisu w urbarzu z 1631 r., zanikła w XVII–XVIII w.; dziś wypiętrzenie majdanu (ok. 20 × 30 m) i obniżenie fosy (szer. 8–9 m) są prawie niewidoczne.

Przetrwałe do dziś założenie dolne (*Niedervorwerk*) obejmuje folwark z XIX–XX w. i właściwy dwór z 1678 r., usytuowany na majdanie okolonym obecnie suchą fosą. Jest on zachowany bez większych przekształceń i nadal zamieszkiwany.

Przekazy źródłowe z okresu średniowiecza dają wyrywkowy obraz przemian własności ziemi na prawie rycerskim. W 1370 r. Niclos Glossyn sprzedał 4 grzywny z dóbr Heinrichowi von Predel i jego ojcu Heinrichowi[3]. W 1385 i 1388 r. Sander Bolcz ze Skarżyc (*von Grunau*) odnotowany został jako właściciel majątku w Sieniawce[4]. Przed 1388 r. część dóbr należała już do jego brata Heinricha Bolcze von Grunau[5],

[3] Landbuch I, nr 437.
[4] Landbuch II, nr 87, 661.
[5] Landbuch II, nr 540.





Dolny dwór w widoku bocznym i od strony szczytu (fot. MB, 2024)

który w kolejnych latach zapewne przejął prawa zwierzchnie do całej wsi. Czynsze kmiece z gruntów w Sieniawce w latach 1388–1407 były przedmiotem licznych transakcji i nadań na rzecz duchowieństwa[6]. Przy niektórych transakcjach pojawiali się krewni Heinricha: bracia Sander i Konrad[7], syn Nicolaus[8] oraz Heinrich syn Clerikusa Bolcze[9]. W 1401 r. odnotowano Hannusa Lutirbacha jako właściciela majątku w Sieniawce[10]. Właściciele dóbr w latach 1407–1548 pozostają nieznani.

Kwestia rezydencjonalnej funkcji majątków ziemskich w Sieniawce w późnym średniowieczu, a tym samym metryka dworów, pozostaje nieustalona. Wysoka pozycja Heinricha – ścisły związek z dworem ks. Agnieszki i sądem manów w Świdnicy[11] oraz dzierżenie dóbr przez co najmniej 20 lat – pozwala przypisać mu wzniesienie motte w Sieniawce, zapewne w miejscu późniejszego *Niedervorwerku*, dogodniejszego niż *Obervorwerk*. O obecności tu siedziby Bolczów świadczy budowa kaplicy i fundacja ołtarza przez Heinricha von Grunau w 1412 r.[12] Zagadką jest pozycja Hannusa Lauterbacha, mieszczanina świdnickiego. Możliwe, że wywodził się on z tutejszych sołtysów dziedzicznych i jego majątkiem była posiadłość o statusie sołectwa (niepoświadczona źródłowo); alternatywą – nabycie dóbr na prawie rycerskim przed 1401 r. w osadzie Lauterbach, by wykreować ziemiańskie pochodzenie i zatrzeć mieszczański rodowód. W obu wariantach możliwe, że to on zbudował górny dwór na kopcu. Przed poł. XVI w.

[6] Landbuch II, nr 540, 999, 1071, 1140, 1155, 1245, 1355; III, nr 172, 274, 281, 300, 331, 372, 457, 525, 885, 1223, 1644, 1866.

[7] Landbuch II, nr 1155; Landbuch III, nr 372.

[8] Landbuch III, nr 1644.

[9] Landbuch III, nr 885.

[10] Landbuch II, nr 1126, 127.

[11] Landbuch II, nr 455, III, nr 1831.

[12] Wiontzek 1931, s. 137.



Nadproże drewnianego wejścia do dworu (fot. MB, 2024)

oba sieniawskie majątki – Bolcza i Lauterbacha znalazły się w jednym ręku.

Faza 1 (1678 r.) – Budowa dworu na planie zwartym, prostokątnym o wym. ok. 25 x 10 m, z jednym piętrem, częściowym podpiwniczeniem, krytego dachem dwuspadowym. Jego front zwracał się ku płd. Korpus wzniesiono z drewna, cegieł i kamieni, w konstrukcji słupowo-ryglowej i murowanej (przyziemie, piwnice). Przyziemie obejmowało: sień na całą głębokość rzutu, dwutraktowe pasmo wsch. z wielką izbą od frontu i komorą od tyłu oraz część zach. z korytarzem rozdzielającym po trzy pomieszczenia, których rozplanowanie może być wtórne. Główne wejście ujęto drewnianym portalem z nadświetlem i zastrzałami, z chrystogramem IHS, datą „1678" oraz monogramami MRA i JPH (inicjały DCH ZO dodano później). Z czasów budowy może pochodzić parterowy aneks wielkiej izby przy wsch. ścianie, o konstrukcji szkieletowej i dachu dwuspadowym, według tradycji będący ołtarzową częścią kaplicy domowej (Jacobowsky 2014, s. 45).

Zapewne w XIX w. do budynku dodano aneks z ubikacją przy ścianie zach. i dwie przybudówki od płn. Uzupełnienie dachu krytego gontem o kozuby z podwieszonymi dzwonami mogło nastąpić w pocz. XX w.

Literatura

Wiontzek 1931, s. 136; Adamska 2005, s. 426; Pilch 205, s. 304; Jacobowsky 2014; Nowakowski 2017, s. 426.

Autorzy

AK, DN, kw. źródł. DA, AK, red. AM



Ruina dworu dolnego w widoku od płn. wsch. (fot. PB, 2016)

SŁUPICE (niem. *Schlaupitz*), gm. Łagiewniki

50.80973 N, 16.74436 E

Średniowieczna rycerska siedziba obronna (dwór dolny), w XVI w. przekształcona w trójskrzydłowy dwór z dziedzińcem, zamknięty murem i fosą; obecnie w ruinie

Słupice zostały odnotowane po raz pierwszy w 1333 r. jako własność Mikołaja ze Słupic[1], mieszczanina strzelińskiego. Wieś należała do osad lokowanych na prawie zachodnim. Jej regularnie rozplanowana niwa budowlana o planie zbliżonym do wydłużonego prostokąta rozciąga się wzdłuż dwóch dróg soczewkowato połączonych na krańcach płn. i płd., między którymi płynie potok. W latach 90. XIV w. starą wieś (*Aldendorfe*, *Grosse Slupiz*) przedłużono o nową wieś (*Neuendorfe)*, zlokalizowaną po stronie płn. Areał dworu zajmował płd. część niwy budowlanej, na skraju skarpy wznoszącej się nad doliną potoku, który zasilał stawy dworskie. Na jego płd. odgałęzieniu znajdował się młyn. W obrębie areału dworskiego notujemy też obszerny folwark z majdanem i czterema budynkami, położony na płn. od dworu.

Liczne wzmianki dotyczące własności dóbr rycerskich we wsi z 2. poł. XIV w. pokazują, że były one skupione w rękach trzech rodów: Czettriców, Logaów i rycerzy z Kątek (*von Kentchen*). Tym ostatnim – braciom Hermannowi, Heinrichowi i Hannosowi udzieliła ich księżna Agnieszka, wdowa po Bolku II w 1375 r.[2]; należał do nich także młyn. Własność Cunrada i Albrechta z Kątek potwierdzono w 1396 r. w starszej części wsi. W 1369 r. Johannes von Mezenau, proboszcz w Udaninie, sprzedał Hermannowi von Czettritz folwark we wsi Słupice, a w 1373 r. Konrad Czettritz zapisał ten folwark jako wiano swojej żonie Klarze[3]. W latach 1392–1394 r. Conrad Czettritz sprzedał część swoich dóbr w Słupicach Hentschilnowi von Bentschow za 44 złote marki, lecz alodium nadal do niego należało i zostało potwierdzone jako własność Konrada von Czettritz w 1398 r. Także w 1402 r. w Słupicach były dobra Elyzabeth z domu Cze-

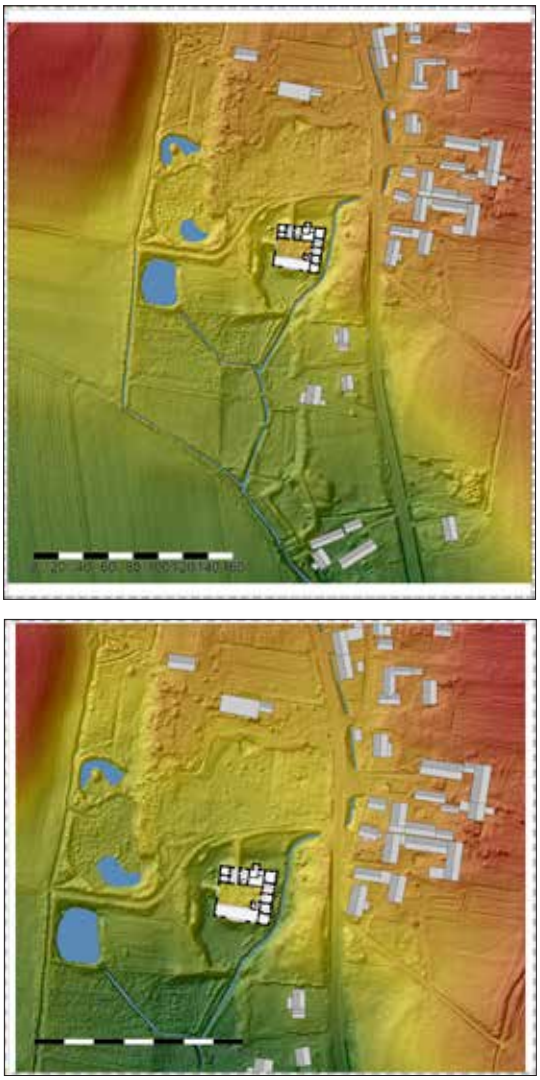
[1] RS 4, nr 5253.

[2] Landbuch I, 956.

[3] Landbuch I, 803, 388.



Położenie dworu dolnego na Mtbl., ark. 5266 Lauterbach, wyd. w 1936 r.: 1 – dwór górny, 2 – dwór dolny (opr. PB)



Dwór dolny wg NMT (opr. PB)

theras, żony Hannusa Strachewicza i Konrada Czetheras.

Pierwsza wzmianka o majątku Logaów w starszej części wsi (*Grosse Slupiz*) pochodziła z 1368 r. i dotyczyła rycerza (*miles*) Johannesa von Logau, który przekazał go w wianie żonie Elżbiecie, jednak aż do 1375 r. posiadał tam nadal jakieś inne dobra[4]. W 1394 r. potwierdzono dobra Hermana i Hannesa (Jana) von Logau położone w nowej i starej części wsi[5]. W tym samym roku żona Hannosa von Logaw przekazała pół folwarku w starszej części Słupic synom Nickelowi i Jorgenowi[6]. To pół folwarku – prawdopodobnie współdzielone w obrębie rodziny Logauów – zostało potwierdzone jeszcze w 1401 r. jako własność Ryprechta von Logau, który posiadał także połowę wsi *Grossin Slupicz*[7]. Najważniejsza wzmianka z punktu widzenia ustaleń własności i metryki średniowiecznego dworu we wsi pochodziła z 1402 r. i mówiła, że Cunrad Czetheras i Nickeln von Logau zu Aldin Slawpiz podpisali w Słupicach umowę. Mikołaj von Logau został wskazany jako rezydujący w starszej części Słupic, a podpisanie jej we wsi jako *Actum Slupitz*[8] wskazuje, że musiało się to odbyć we dworze Logaów.

Faza 1 (pocz. XV w.) – Murowany dwór obronny Nickela von Logau miał plan zbliżony do prostokąta o wymiarach 20 x 11–11,6 m; był jednotraktowy, piętrowy i podpiwniczony. Zbudowano go z łamanego kamienia na żółtobrązowej, niezbyt twardej zaprawie piaszczysto-wapiennej, z widocznymi grudkami niedolasowanego wapna. Wszelkie otwory, arkady i wnęki wykonano z cegły palcówki o wymiarach 8–8,5 x 13 x 29–31 cm, typowych dla cegły średniowiecznej. Przyziemie budynku podzielono na trzy pomieszczenia: dużą, kwadratową sień, zajmującą $^{2}/_{3}$ powierzchni dworu i dwie małe komory. Pośrodku sieni stał filar połączony arkadami ze ścianami

[4] Landbuch I, 259, 260.
[5] Landbuch II, 953, 1074, 1075, 1078, 1394.
[6] Landbuch III, 375, 459–461.
[7] Landbuch III, 969, 1059.
[8] Landbuch III, 1513.



Rzut parteru dworu z podziałem na fazy: 1 – mury z XV w., 2a – mury z ok. poł. XVI w., 2b – mury z 2. poł. XVI w., 3 – mury z 1. poł. XVII w., 4 – mury z 2. poł. XVII–XVIII w. (opr. MCh i PB)

magistralnymi. Wszystkie wnętrza we dworze miały stropy belkowe, natomiast w piwnicach były sklepienia kolebkowe.

Ok. 1485 r. w Słupicach urodził się Georg von Logau, absolwent uniwersytetów w Krakowie i Wiedniu, wielki znawca kultury klasycznej, poeta łaciński, doktor praw, humanista z kręgu biskupa Johanna Thurzo[9]. W 1550 r. Słupice były własnością Friedricha von Logau, a w 1602 r. Nicolli von Logau zu Schlaupiz[10]. Ostatnim właścicielem Słupic z tego rodu był starosta hrabstwa kłodzkiego Heinrich, który w 1605 r. otrzymał czeski tytuł barona. Na początku XVII w. Słupice zostały włączone do majoratu Młynica Dzierżoniowska i należały do rodziny zu Schönaich-Carolath.

Faza 2a (ok. 1550–1563) – Za czasów własności Fryderyka von Logau nastąpiła rozbudowa dworu o wydłużone skrzydło wsch., oddalone od starszej części o 9 m, lecz jednocześnie połączone z nią murem kurtynowym z bramą wjazdową na dziedziniec. Brama ta zachowana w formie arkady o szerokości 3,3 m stanowi obecnie wejście do aneksu płn. Zbudowano ją z cegły formatu średniowiecznego, co każe datować tę inwestycję najpóźniej na ok. poł. XVI w. Dobudowany dom wsch. był podpiwniczony, jednotraktowy i trójdzielny w planie przyziemia oraz piętra. Nakryto go wysokim, dwuspadowym dachem i zamknięto od płn. dekoracyjnym szczytem. Ten ostatni otrzymał wyważoną kompozycję o charakterze kraty utworzonej z pionów pilastrów i poziomych gzymsów. Urozmaicały ją spływy wolutowe o kapryśnej linii. Okna w parterze ujęto w piaskowcowe obramienia z fasciowym profilowaniem. Otwory okienne na I piętrze otoczono pseudosgraffitowymi opaskami wyrytymi w gładkim tynku. Wśród pomieszczeń parteru wyróżniało się północne. Była to reprezentacyjna, kwadratowa w planie jadalnia oświetlona 4 oknami o obszernych wnękach z sediliami i nakryta belkowym stropem. Wejście doń wiodło z dziedzińca, od strony wjazdu. Po pożarze, który strawił to wnętrze w XVII w., nad otwór wejściowy wprowadzono (wtórnie) piaskowcową belkę nadproża z datą 1563 r. Na środku ściany wschodniej, pomiędzy

[9] Gryglewska 2021, s. 52.

[10] Ritterdienste.SJ.1550, s. 57, Ritterdienste. SJ.1602, s. 90.



Szczyt skrzydła wsch. (fot. MCh, 2023)



Otwór okienny w obramieniu fascjowym (fot. MCh, 2023)

oknami znajdował się niewielki kominek, po którym przetrwał kanał dymowy wyprowadzany z elewacji otworem na poziomie stropu na piętrze, a w płd. narożniku tej ściany – korytarzyk prowadzący do wykusza ustępowego. Pod płd.-zach. narożnikiem jadalni były schody wiodące do piwnicy-spiżarni, dostępne bezpośrednio z dziedzińca. Pozostałe pomieszczenia parteru miały charakter gospodarczy. W środkowym umieszczono kuchnię z wielkim kominem; jego okap zamykał płn.-zach. ćwierć pomieszczenia. Pozostałe nakrywały sklepienia beczkowe.

Modernizacja starej, średniowiecznej siedziby polegała na podzieleniu parteru domu na 3 pasma, co nastąpiło przez zamurowanie arkad spływających na centralny filar oraz zasklepieniu wnętrz kolebami z lunetami. W dolnych partiach koleby nakrywającej pasmo wsch. użyto jeszcze cegieł w formacie średniowiecznym, wysokich na 8,0–8,5 cm, natomiast w górnych partiach cegieł niskich (6,2–6,5 cm), typowych dla nowożytnych technik budowlanych. Kolebkowo-krzyżowe sklepienia zastosowane w pasmie środkowym, o charakterze sieni, miało mocno podkreślone szwy i półkoliste spływy z łezką. Brama wjazdowa prowadząca do tego wnętrza od strony płn. została uformowana dopiero w XVII w. i nie wiemy, co było tam wcześniej. Brama prowadząca od płd. z dziedzińca powstała w omawianej fazie, a wcześniej mógł tam być otwór drzwiowy.

Faza 2b (3. ćwierć XVI w.) – Po niedługim czasie nastąpiła rozbudowa skrzydła wschodniego na płd. i zamknięcie całości założenia trzecim skrzydłem oraz murem obwodowym. Uzyskało ono wówczas plan prostokąta z wewnętrznym dziedzińcem i aneksem klatki schodowej usytuowanym w narożniku południowo-wschodnim. Świadectwem etapowania prac budowlanych były styki murów w skrzydle wschodnim, zmiana formatu cegły na nowożytny i stosowanie jasnej zaprawy o zwiększonej zawartości wapna. Nie zmieniono profilowania obramień okiennych.

Najpóźniej w tej fazie przed dawną bramą wjazdową pojawił się malowniczy alkierz, a część dziedzińca za nią wchłonęło skrzydło płn. Alkierz z trzech stron oświetlały okna w obszernych wnękach z sediliami. Jakiś czas później w parapet środkowego wprowadzono lavabo



Rekonstrukcja elewacji wsch. (opr. PB, 2016)

i rynienkę do odprowadzania wody na zewnątrz. Alkierz dopełnił funkcję jadalni o treści związane z higieną i rozrywką. Na I piętrze znajdowały się apartamenty złożone z izb ogrzewanych piecami i nieogrzewanych komór, służących do spania. Biorąc pod uwagę dużą liczbę wykuszy ustępowych na piętrze skrzydeł płn. i wsch., musiało się tam mieścić co najmniej tyle samo standardowych apartamentów mieszkalnych. Były one dostępne z ganków obiegających dziedziniec.

Pod koniec XVIII w. Zimmermann wymienił we wsi kościół katolicki (dawniej ewangelicki), *folwark, dom parafialny, szkołę, trzy młyny wodne i jeden wiatrak*[11].

Skrzydło płd. popadło w ruinę prawdopodobnie jeszcze w XIX w.[12]

Literatura

Zimmermann 5, s. 178–179; Bandurska 1977; Pilch 2005, s. 307; Eysymontt K. 2010, s. 328–329; Łuczyński 2010.

Autorzy

PB, MCh, kw. źródł. AK, red. MCh

[11] Zimmermann 5, s. 178–179; Bandurska 1977.

[12] https://www.palaceslaska.pl/index.php/indeks-alfabetyczny/s/2036-slupice.



Ruina dworu dolnego od płd. zach. (fot. PB, 2016)



Skrzydło płn. w widoku z dziedzińca (fot. MCh, 2023)



„Zamek Górka" w widoku z płd. wsch. (fot. KS)

SOBÓTKA GÓRKA (niem. *Gorkau*), gm. Sobótka, ul. Zamkowa 12

50.88727 N, 16.70826 E

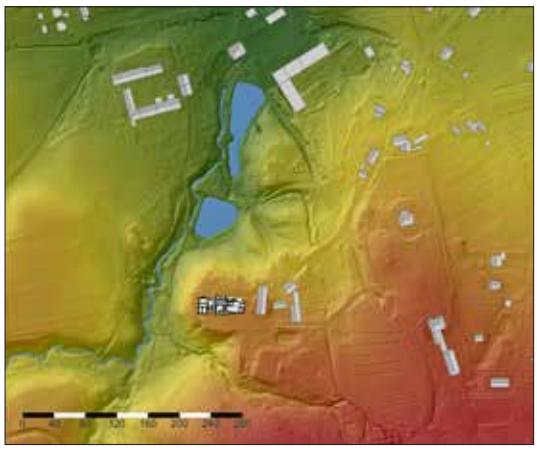
Wczesnośredniowieczny zespół rezydencjonalno-obronny przebudowany na kaplicę i klasztor augustianów o cechach warownych oraz romantyczny zamek z XIX w.

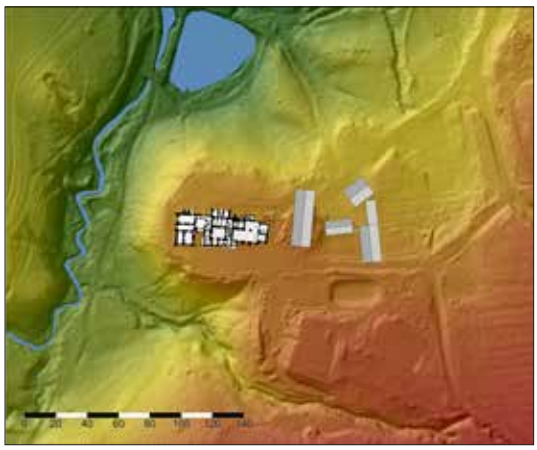
Zespół położony jest na wypłaszczonym sztucznie, wąskim pasie terenu, na wysokości 223–225 m n.p.m., 1,5 km na południe od Sobótki, w obrębie płn. zbocza Góry Ślęży. Stanowi on okazałe założenie architektoniczno-urbanistyczne o bogatej historii. W wyniku wielowiekowych przekształceń powstała kilkufazowa, eklektyczna budowla, złożona z zachowanych reliktów romańskich, gotyckich i renesansowych, uzupełnionych o elementy neogotyckie i neorenesansowe. Palatium z kaplicą przebudowane w XIII w. na kościół znajdowało się we wsch. części obiektu, w części środkowej wieża z 2. poł. XV w., a budynek gospodarczy z XVI w. w części zach. W otoczeniu „zamku Górka" znajduje się zespół oficyn pałacowych, wozownia, dom folwarczny, browar z domem administratora i domem piwowara, folwark z XIX w., a na terenie parku dawny cmentarz zniszczony w czasach PRL-u i stawy.

Wzmianka kronikarska na temat początków klasztoru w Górce mówiła o kanonikach regularnych reguły św. Augustyna sprowadzonych tam z Arrouaise we Flandrii, którzy zamieszkali pierwotnie *in monte Silentii alias Sobotka*, skąd z powodu wilgotnego klimatu panującego na górze przenieśli się do podnóża góry, do miejsca



Położenie zespołu na Mtbl., ark. 5166 Zobten, wyd. w 1885 r. (opr. PB)





Kompleks „zamku Górka" wg NMT (opr. PB)

zwanego *Gorca*, i łączona była z datą po 1121[1]. Piotr Włost miał wówczas ufundować kaplicę dla tego zakonu. Pierwsze potwierdzone źródłowo wzmianki o przynależności Górki do klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu pochodzą z lat 1204[2] i 1208[3] r., kiedy to Henryk Brodaty dokonał objazdu znajdujących się tam dóbr klasztornych, oraz z falsyfikatów datowanych na lata 1209[4] i 1221[5]. W 1223 r. biskup wrocławski Wawrzyniec zatwierdził dziesięciny klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu z nadania własnego i poprzedników, w tym z zakonnego folwarku (*curia*) Górka, który przylega do góry zwanej *Sylencii*, oraz we wsiach przylegających do tegoż folwarku[6].

Obraz zabudowań klasztoru w Górce, jaki się wyłania z późnośredniowiecznych źródeł pisanych, jest następujący – znajdował się tam kościół konsekrowany w 1250 r.[7] i 1256 r.[8], prepozytura[9] oraz folwark (*grangia*). Ponadto funkcjonować

[1] Korta 1988, s. 234–243.

[2] Henryk Brodaty zwolnił klasztor NMP na Piasku we Wrocławiu z opłaty podworowego, z przeznaczeniem na obuwie dla zakonników, m.in. z Górki wraz z całym obszarem (SUb I, nr 94).

[3] SUb I, nr 115.

[4] Henryk Brodaty potwierdził klasztorowi NMP na Piasku we Wrocławiu, w związku z przeprowadzoną wymianą dóbr na rzecz klasztoru w Trzebnicy, wsie klasztorne w okolicach Ślęży, które książę zamierzał lokować na prawie niemieckim; wśród dóbr m.in. część góry, która należała do zakonnego folwarku w Górce (*curia Gorca*). Druga część góry pozostawała książęca (SUb I, nr 342).

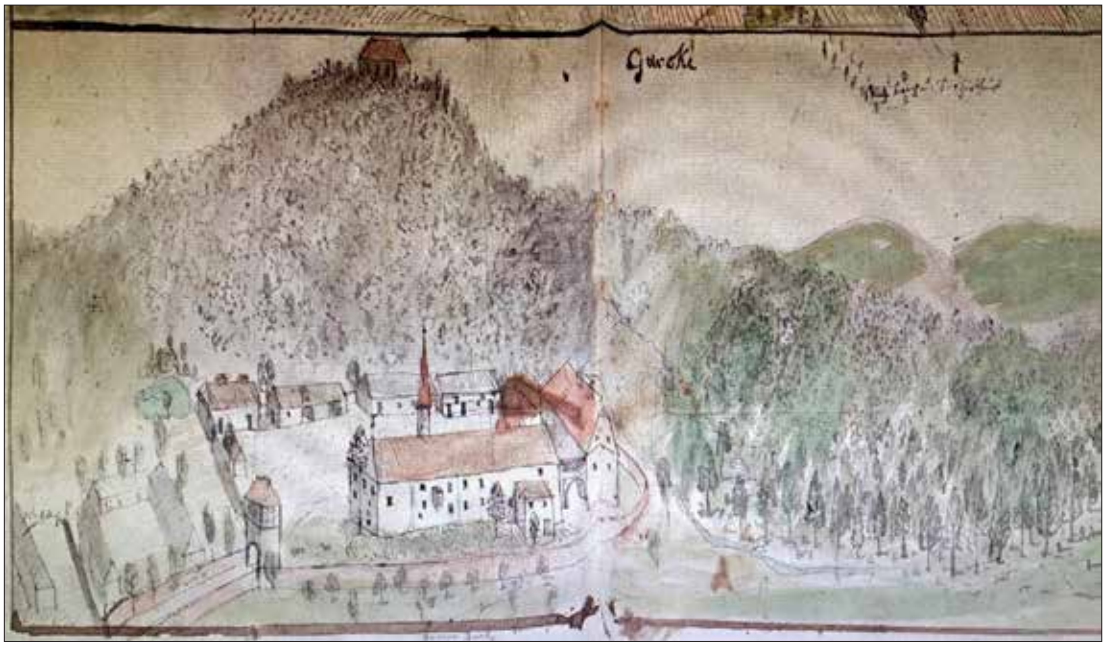
[5] Henryk Brodaty nadał przywileje prawa niemieckiego gościom klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu, w tym mieszkańcom „małej wsi pod Górką", jeśli będą ją przenosić na nowe prawo (SUb I, nr 354).

[6] SUb I, nr 237.

[7] W 1250 papież Innocenty IV konsekrował kościół i potwierdził klasztorowi NMP na Piasku we Wrocławiu dobra: górę zwaną *Zlencz* (Ślęża) m.in. wraz z folwarkiem (*grangia*), który znajduje się w miejscu zwanym Górka, oraz tamtejszym kościołem z dziesięcinami i wszystkimi jego przynależnościami (SUb II, nr 397).

[8] Henryk III Biały odnowił klasztorowi NMP na Piasku we Wrocławiu posiadanie dóbr wokół Ślęży, m.in. Górki wraz z całym obszarem (SUb III, nr 189).

[9] W 1256 r. książę Bolesław Łysy napadł i uwięził biskupa wrocławskiego Tomasza I Zarębę (SUb III, s. 133–135, nr 196). Z opisu wydarzenia wynika, że Górka była siedzibą prepozyta.



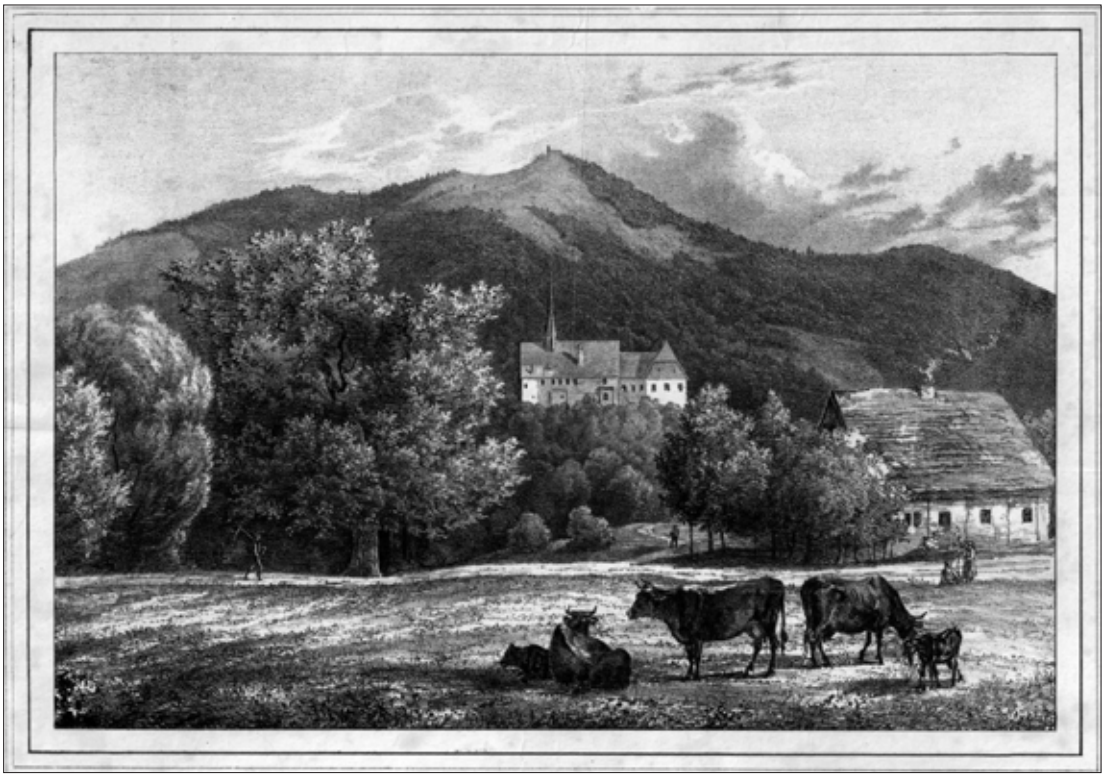
Siedziba i folwark augustianów w Sobótce-Górce na tle góry Ślęży; kolorowany rysunek F.B. Wernera (Werner B3, s. 303)

tam musiała kancelaria z pisarzem, ponieważ, zwłaszcza za czasów Bolka II Małego i jego żony Agnieszki, w Górce dość często książęta wystawiali dokumenty: Bolesław Rogatka w 1247[10], Bolko II Mały w 1366[11], wdowa po nim Agnieszka – kilkanaście dokumentów (!) w samym 1385[12] i w 1387 r.[13] Mimo tak licznych pism książęcych nie jest jasne, czy w Górce w XIV w. znajdował się zamek. Kiedy w 1343 r. Mikołaj ziębicki sprzedał Bolkowi II Sobótkę wraz z przynależnościami, to przekazał też na rzecz prepozytury w Górce miejsce przeznaczone na budowę zamku **(***castrum***)** na szczycie góry, gdzie się on niegdyś znajdował[14].

W latach 1428 i 1435 dobra kościelne w Górce zostały spalone przez husytów[15]. Odbudowano je, a w 1549 r. wzmiankowana była siedziba (*der Sitz*) zwana Górką, wraz z folwarkiem[16].

Spór naukowców w sprawie sprowadzenia przez komesa Piotra Włosta zakonników reguły św. Augustyna i domniemanej pierwotnej fundacji ich założenia klasztornego w rejonie góry Ślęży ma już bogatą historię, w której wyróżnić wypada dwie podstawowe opcje, reprezentowane przez przeciwstawne grupy badaczy. Pierwsza grupa, którą reprezentowali niemieccy, czescy i polscy badacze[17], lokowała właśnie w Górce najstarszą siedzibę zakonu. Grupa druga[18] stała na stanowisku, że pierwotne założenie zaplanowane zostało i zrealizowane na szczycie Ślęży. Jednakże spór ten nie jest do rozstrzygnięcia na bazie samych źródeł

[10] SUb I, nr 329.
[11] Landbuch I, nr 13, 22, 40.
[12] Landbuch II, nr 13–15, 20, 22, 24–27, 31, 33–34, 58, 85, 114, 204.
[13] Landbuch II, nr 335.
[14] Landbuch I, s. 489–490; por. hasło Ślęża-Sobota w niniejszym tomie.
[15] Heyne III, s. 906.
[16] Adler 1873, s. 8.
[17] Tacy jak m.in.: W. Schulze, P. Knoetel, A. Moepert, V. Czypionka, W. Hołubowicz, T. Kozaczewski, A. Kadłuczka i K. Stala.
[18] Do której należeli m.in.: G. Lustig, H. Seger, M. Jahn, J. Frankenstein, W. Semkowicz, M. Gębarowicz, T. Silnicki, K. Maleczyński, Z. Świechowski i G. Domański.



Siedziba i folwark augustianów w Sobótce-Górce w widoku od płn., litografia wg C. Wolfa (zbiory PS)

pisanych. Pierwsze badania terenowe przeprowadzone zostały w kościele w Górce przez Tadeusza Kozaczewskiego w latach 40.–50. XX w.[19] W latach 2002–2008 miały miejsce prace Klaudii Stali[20] i Andrzeja Kadłuczki, które doprowadziły do przełomowego odkrycia w murach kościoła reliktów palatium Piotra Włosta[21]. Badania architektoniczne całości założenia przeprowadziła Magdalena Doroz-Turek[22]. Nie da się też pominąć odkrycia na szczycie góry Ślęży reliktów wczesnośredniowiecznej rotundy oraz późnośredniowiecznego zamku[23]. Prace archeologiczne na terenie Górki były kontynuowane do 2019 r. przez W. Fabisiaka z Muzeum Archeologicznego w Sobótce.

Faza 1 (XII w.) – Pierwotną fazę obiektu stanowiła kamienna budowla pochodząca z poł. XII w. zinterpretowana przez Stalę i Kadłuczkę jako siedziba Piotra Włostowica. Budynek składał się z zachowanej do dzisiaj kaplicy zamkniętej prosto, o prawie kwadratowym w rzucie (5,25 × 6,0 m), w której podczas badań archeologicznych odsłonięto fragment stipesu pod mensę ołtarzową[24] oraz połączonej z nią części palatialnej na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach 22 × 9 m (wymiary zewnętrzne), składającej się

[19] Kozaczewski 1957, s. 33–60.

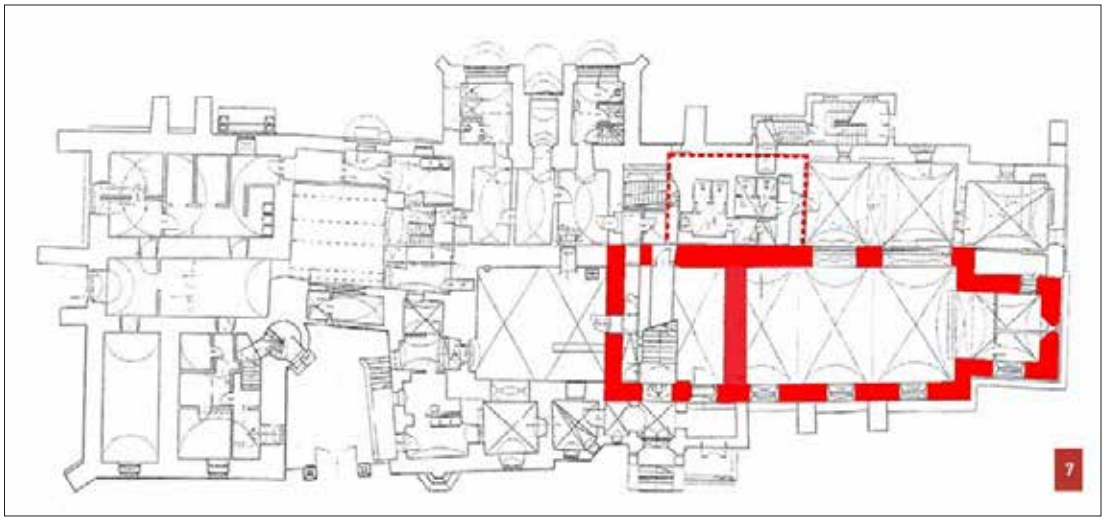
[20] Z ramienia Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej we współpracy z B. Kwiatkowską-Kopką i C. Hadamikiem (Kwiatkowska-Kopka, Stala 2007, s. 151–174; Stala 2010, s. 67–78; Stala 2010a, s. 91–100; Stala 2024, s. 93–114).

[21] Kadłuczka, Stala 2007, s. 129–149; Kadłuczka, Stala 2009, s. 151–174.

[22] Doroz-Turek 2010, s. 3–13. zob. przypisy 8 i 13, s. 58.

[23] Kastek, Limisiewicz, Mruczek 2013, s. 302–320; Kastek i in. 2016, s. 281–312.

[24] Stala 2011, s. 471–486.



Rzut parteru z zaznaczeniem murów palatium i kaplicy oraz lokalizacji wieży wczesnośredniowiecznej (linia przerywana) (opr. KS)

z dwóch pomieszczeń: wsch. mającego charakter podłużnej auli (12 m × 7 m) oraz zach. na rzucie kwadratu (7 × 7 m). Mury o grubości 105 cm zbudowane były z granitowych wąskich ciosów 40 x 17 cm (palatium) oraz dużych ciosów 45 x 35 cm (kaplica) ułożonych warstwowo w technice *opus emplectum*, spojone zaprawą wapienno-piaskową. Lica kamienia były starannie opracowane a fugi podcinane. W części płn. w trakcie prac remontowo-konserwatorskich odsłonięto częściowo fundament wieży o prawdopodobnie wczesnośredniowiecznej proweniencji.

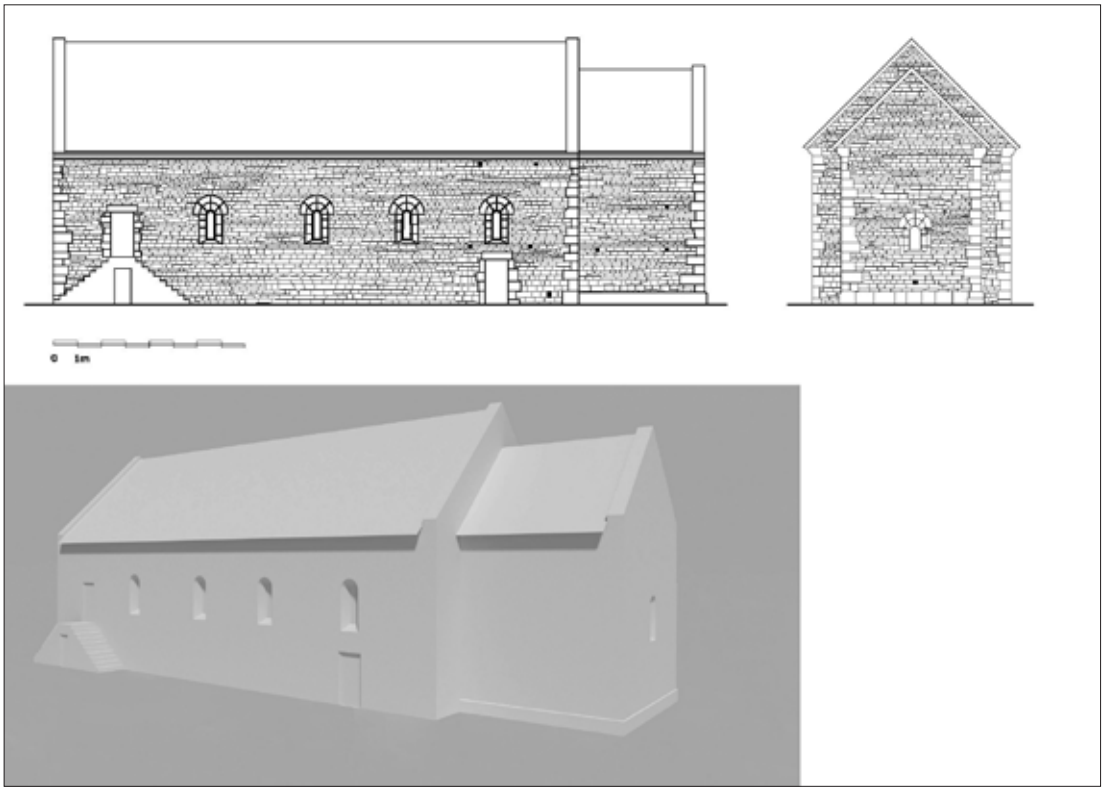
Faza 2 (XIII–XIV w.) – Budynek został następnie adaptowany na kościół i konsekrowany w 1256 r. Zlikwidowano wtedy kwadratowe pomieszczenie palatium i przesunięto ścianę poprzeczną w kierunku zach. Portal wykonano w jego ścianie płn. W końcu XIII lub XIV w. od płn. wsch. dobudowano kwadratową w planie zakrystię; następnie od płn. do korpusu kościoła dostawiono nawę, przebijając magistralną ścianę dawnego kościoła arkadowymi prześwitami. Teren wokół otoczono wałem, którego fragment odkryto w 2002 r.[25], w trakcie prac archeologicznych w części północnej zbocza. Wewnątrz jądra wału znaleziono skarb zakładzinowy w postaci 12 srebrnych brakteatów datowanych na koniec XIII w.

Obiekt został zniszczony przez husytów w 1428 i 1435 r. Odbudowę rozpoczęto w 2. poł. XV w., dodając gotycką wieżę od płd. zach. Przebudowę kontynuowano w 2. poł. XVI w. Z tego czasu pochodzi manierystyczne sklepienie w nawie głównej. Kolejna konsekracja kościoła miała miejsce w 1589 r. Podczas wojny 30-letniej (1618–1648) doszło do ponownych zniszczeń.

Faza III (świecko-pałacowa) – Po sekularyzacji obiekt sprzedano w 1812 r. Ernestowi von Lüttwitz, który przeznaczył go na cele mieszkalne. W 1885 r. przeszedł w ręce Eugeniusza von Kulmitz, który przebudował go na romantyczny zamek o cechach neogotyckich i neorenesansansowych według projektu architekta wrocławskiego, Wilhelma Rheniusa. Posiadłość pozostała w rękach rodziny aż do II wojny światowej. Należy dodać, że do 1932 r. funkcjonował w zamku kościół, przeniesiony ostatecznie wraz z wyposażeniem do nowego obiektu w Sobótce.

[25] Kwiatkowska-Kopka, Stala 2007, s. 151–174.

SOBÓTKA GÓRKA (niem. *Gorkau*)



Palatium Włosta; u góry – elewacje (płd. i wsch.), poniżej wizualizacja (opr. KS)



Okna romańskie w palatium – w ścianie płd. (lewe), w ścianie wsch. (prawe) (fot. KS)



Założenie w Sobótce-Górce od wsch.; po lewej widać wieżę z XV w. Akwaforta F.G. Endlera, po 1800 r. (zbiory PS)

Literatura

Lutsch II, s. 178; Korta 1988; Świechowski 2000, s. 222–223; Kwiatkowska-Kopka, Stala 2007; Kadłuczka, Stala 2007, s. 129–149; Kadłuczka, Stala 2009, s. 487–509; Stala 2010, s. 67–78; Stala 2010a, s. 91–100; Stala 2024, s. 93–114.

Autorzy

KS, kw. źródł. DA, red. MCh



Relikty średniowiecznego muru obwodowego zamku w widoku od płd. (fot. AB, 2016)

STARY KSIĄŻ (niem. *Alt Fürstenstein*), gm. Wałbrzych

50.83783 N, 16.29490 E

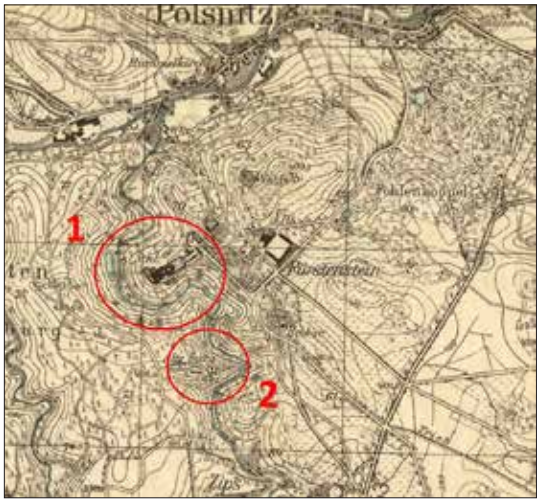
Tajemniczy Wrstenberc (*Furstenberc/Vurstinberk*) – wczesnośredniowieczny gród, a następnie zamek opuszczony ok. poł. XIV w. i przekształcony w romantyczną ruinę w końcu XVIII w.

Około 550 m na południowy wschód od monumentalnego, największego na Śląsku zamku Książ znajdują się neogotyckie sztuczne ruiny określane mianem Starego Książa. Obiekt, leżący obecnie w granicach administracyjnych miasta Wałbrzycha, położony jest na wysokości 410 m, na skalnym cyplu otoczonym z trzech stron głęboką i przepastną doliną rzeki Pełcznicy, oddzielającą Stary Książ od Książa. Różnica poziomów pomiędzy dnem doliny a zamkiem sięga 70 m.

Romantyczna budowla wzniesiona została w latach 1794–1797 przez heskiego architekta i malarza Wilhelma Tischbeina na zlecenie ówczesnego właściciela Książa Jana Henryka VI Hochberga (1789–1833). Niegdyś pełniła rolę muzeum, w którym Hochbergowie eksponowali swoje pamiątki rodowe, i była jedną z większych atrakcji krajoznawczych okolic Wałbrzycha i rozwijającego się uzdrowiska w Szczawnie-Zdroju. W nienaruszonym stanie przetrwała II wojnę światową, lecz od czasu pożaru w 1946 r., wznieconego przez radzieckich żołnierzy stacjonujących wówczas w Książu, pozostaje w ruinie.

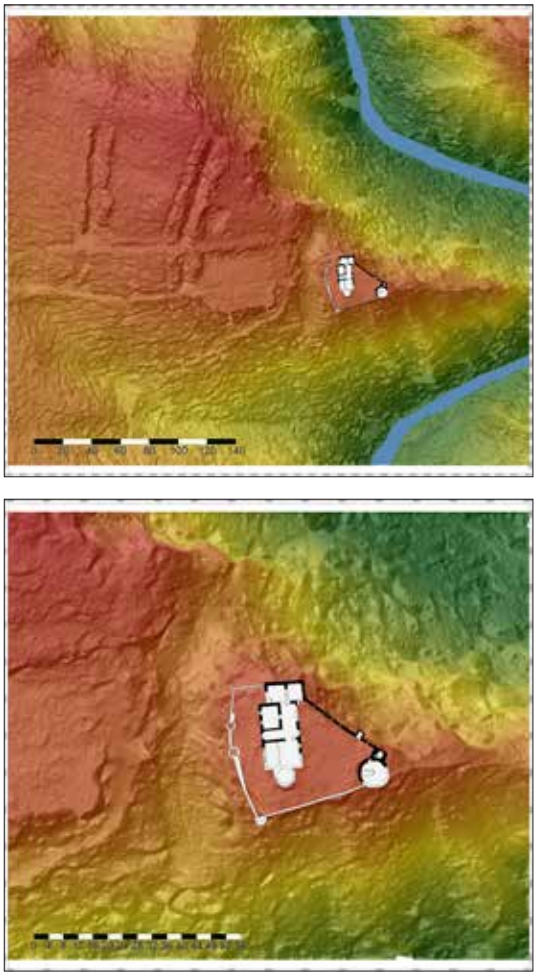
Obiekt zajmuje wyniesiony cypel wachlarzowato rozszerzający się w stronę nasady. Założenie składa się z trzech członów, murowanego zamku górnego i dwóch podzamczy ujętych w wały. Na wsch. krańcu cypla znajdują się relikty murowanej części warowni, w znacznym stopniu zabudowane sztuczną ruiną z końca XVIII w. Podzamcze I od zamku górnego oddziela wykuta w skale fosa szer. 20 m i głęb. 4,5 m, a od strony

podzamcza II – system wałów i fos biegnących w poprzek cypla. Tworzą go dwa wały przedzielone wykutą w skale fosą i słabo widoczną fosą zewnętrzną. Podzamcze II sięga nasady cypla. Obwarowane zostało dwoma równoległymi odcinkami wału, o mniejszych rozmiarach w porównaniu z obwodem obronnym I podzamcza. W wypadku obu podzamczy nie stwierdzono na powierzchni śladów obwarowań od strony urwisk cypla. W części płn.-zach. podzamcza I przy licu wału wewnętrznego odkryte zostały relikty fundamentu jakiejś budowli z kamienia i gliny. Mógł to być dom szachulcowy wzniesiony wzdłuż lica wewnętrznego wału.



1 – Książ i 2 – Stary Książ na Mtbl., ark. 5163 Freiburg, wyd. w 1936 r. (opr. PB)

Faza 1 (przełom IX–X w.) – Podczas badania wału rozdzielającego człony podzamcza natrafiono na kilka zabytków wczesnośredniowiecznych (fragment żelaznego topora, tzw. bradaticy wielkomorawskiej i zachowany w całości półkosek). Miejsce znalezienia oraz charakter tych przedmiotów wskazywały na ich celowe ukrycie w korpusie wału i wczesnośredniowieczną metrykę grodziska. Mógł to być więc skarb, mający zresztą swoje analogie na kilku innych grodziskach z tego czasu. Jednakże brak potwierdzenia dla tak wczesnej chronologii stanowiska w oparciu o stratygrafię nawarstwień kulturowych oraz występowanie masowego materiału archeologicznego, np. ceramiki naczyniowej, sprawia, że starsza faza warowni pozostaje dyskusyjna.



Podzamcza I i II oraz górny zamek na NMT (opr. PB)

Brak odpowiednich przekazów pisanych, a także szerzej zakrojonych prac archeologicznych na zamku Stary Książ i Książ nie pozwala również na jednoznaczne określenie, do którego z obiektów odnieść należy nazwę zamku Fürstenberg obecną w tytulaturze miejscowej linii Piastów śląskich od 1293 r.[1] (por. zamek Książ). Przy obecnym stanie badań nie można wykluczyć, że oba zamki istniały na przełomie XIII i XIV w. równocześnie. Znaczenie Starego Książa niewątpliwie spadło ok. poł. XIV w.,

[1] Przykładowo SUb VI, nr 91, 94, 117, 123, 125, 130 i nn.



Romantyczna ruina i system wałów podzamcza w widoku od płn. zach.. (fot. AB, 2016)

czego świadectwem było porzucenie w tym czasie rozległych podzamczy. Kwestią otwartą jest dalsze funkcjonowanie murowanej części warowni na skraju skalistego cypla. Być może upadek znaczenia tego zamku należy łączyć ze zmianą nazwy zamku z Vorstinburg/ Fürstenberg/ na Fürstenstein, która dokonała się koło połowy XIV w.

Faza 2 (koniec XIII–1. poł. XIV w.) – Późnośredniowieczny Stary Książ składał się z trzech części – murowanego górnego zamku oraz dwóch podzamczy. Fragmenty muru obwodowego z tego czasu zachowały się na wysokości narożników płd.-zach. i płn.-zach. górnego zamku. Sugerować to może, że trójkątny zarys sztucznej ruiny powielił plan późnośredniowiecznej warowni. Badania archeologiczne przeprowadzone na jej środkowym członie dostarczyły wielu zabytków ruchomych, głównie ceramiki i przedmiotów metalowych, wśród których wystąpiły niemal wyłącznie materiały z końca XIII–1. poł. XIV w. Pokazują one, że podgrodzie to stanowiło rozległe i zapewne ludne „miasteczko zamkowe" – *burgum*, stanowiące zaplecze właściwego członu warowni. Założenie na surowym korzeniu bądź reaktywację dawnego założenia grodowego można przypisać Bolkowi I, po opanowaniu płd. części księstwa wrocławskiego w 1290 r.

Faza 3 (1794–1797) – Nowy rozdział w historii starej warowni rozpoczął się budową na jej miejscu sztucznych ruin jako elementu rozległego założenia parkowego w stylu angielskim. Wejście do tego obiektu wiodło przez zwodzony most do bramy ujętej z dwóch stron małymi wieżyczkami. Dalej znajdował się niewielki dziedziniec, a za nim trójkondygnacyjny budynek użytkowy z postrzępioną koroną murów trzeciej kondygnacji, stylizowaną na ruinę, oraz przylegającą doń wieżą. Bramy tej budowli zaopatrzono w późnorenesansowe portale, które sprowadzono tu z siedziby Hochbergów w Trzebieniu koło Bolesławca (zachowane do dzisiaj). Po drugiej stronie budynku znajdował się wewnętrzny dziedziniec



Wały i rowy podzamcza (fot. AB, 2016)



Dziedziniec na Starym Książu w latach 30. XIX w., akwaforta konturowa kolorowana F.A. Tittla z Kowar (zbiory PS)



Relikty neogotyckiej zabudowy wewnętrznej (fot. AB, 2016)

z krużgankiem po stronie płn. Od wschodu dziedziniec zamykał budynek kaplicy pw. św. Anny i druga, niższa wieża. Prócz tego wzdłuż odcinka płd. muru obwodowego poprowadzony został poniżej poziomu dziedzińca sklepiony korytarz opisywany jako „średniowieczny loch".

Kolejne inwestycje w miejscu średniowiecznej warowni przeprowadzone zostały w związku z wizytą pruskiej pary królewskiej Fryderyka Wilhelma III i jego żony Luizy oraz przygotowywanym na tę okazję turniejem rycerskim, który odbył się 20 VIII 1800 r. W części płd. podzamcza I zniwelowano teren, tworząc czworoboczny plac, dodatkowo oskarpowany kamiennym murem od strony zbocza. Prócz tego wzniesiono lożę królewską oraz trybuny dla widowni, na których miało się zgromadzić kilka tysięcy widzów. W turnieju brało udział szesnastu rycerzy – przedstawicieli miejscowej szlachty, podzielonych na cztery grupy. Według świadków zdarzenia wystąpili oni wraz z heroldami, chorążym, trzema sędziami i giermkami w strojach według mody z XVI w., z czasów Karola V i Franciszka I. Zwycięzcę turnieju rycerza von Czettritz zu Schwarzwaldau królowa Luiza udekorowała medalionem z wizerunkiem pary królewskiej w średniowiecznych strojach. Prócz entuzjastycznych relacji z turnieju dominujących wśród miejscowych świadków wydarzenia pojawiły się także bardziej wyważone opinie, jak choćby w wypadku Johna Quincy Adamsa – wówczas ambasadora w Berlinie, a w przyszłości prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Literatura

Berndt 1828, s. 310; Zemplin 1843, s. 141; Müller 1844, s. 4; Paschky 1937, s. 131–134; Jaworski 1994, s. 511–527; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 526; Boguszewicz 2010, s. 116–117, 268–270.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. TD, MCh



Dwór w widoku z płd. (fot. PB, 2023)

STOSZÓW (niem. *Stoschendorf*), gm. Łagiewniki

50.78280 N, 16.72479 E

Dwór obronny we wsi, położony w bezpośredniej bliskości kościoła, na wyspie niegdyś otoczonej fosą i wodami stawu; jego obecnie trójskrzydłowa bryła w dużym stopniu zachowała się w stanie z początku XVII w.

Stoszów to wieś niewielka – zarówno pod względem obszaru zabudowy, jak też areału gruntów – „wciśnięta" między obszar wsi łanowych Jaźwina i Uciechów oraz kompleks lasów porastających Wzgórza Gilowskie. Po raz pierwszy wzmiankowano ją w źródłach w latach 1348–1349, w związku z przynależnością dóbr i dochodów z sołectwa do braci Krystiana i Henryka Acze[1]. Jej nazwa może sugerować metrykę słowiańską[2]. W jeszcze większym stopniu sugeruje to rozplanowanie wsi – z zabudową zagrodową skupioną wzdłuż kilku dróg – pozbawione cech typowych dla wsi lokowanych na prawie zachodnim. Areał zamkowy znajduje się w połowie długości zabudowy, w obniżeniu dolinnym potoku Krzywula (niem. *Krummer-Graben*), 120 m na płn. od kościoła[3]. Zabudowa gospodarcza skupiona jest wokół prostokątnego podwórca, który od strony płn.-wsch. przytyka do majdanu zamkowego otoczonego fosą.

W 3. tercji XIV w. w Stoszowie istniały zapewne dwa majątki rycerskie, jeden własności Gellhornów, a drugi Logaów. Pierwszy z nich, zapewne tożsamy z późniejszym folwarkiem i dworem, w źródłach pisanych został odnotowany jako należący do Petche Gellnhorna (†1371), następnie jego syna Konrada (1371)[4] i wnuka

[1] RŚl, I, nr 838; II, nr 3, 10.

[2] Stanisław – Stasch – Stosso – Stosschendorf (Wiontzek 1931, s. 146).

[3] Kościół wzmiankowany w 1376 r. jako parafialny (Heyne 1864, s. 100; Neuling 1902, s. 311).

[4] W 1371 r. *Junge Conrad* von Gellhorn, małoletni syn Petsche, został objęty pieczą prawną Nickela von



Widok fasady od strony mostu (fot. MCh)

Nickela (1401–1406). Ten ostatni w latach 1401–1403 odsprzedawał go partiami Hansowi von Logau[5], synowi Thammona, ale w 1403 r. odkupił wszystko, czyli Stoszów, majątek *Sedelhof* z folwarkiem i lasem[6]. W 1406 r. Nickel ustanowił na tym majątku oprawę wdowią dla swej żony Anny z rodu von Mühlheim[7]. W 1440 r. wzmiankowano Georga von Gellhorn[8], a w latach 1468–1472 Jerzego Gellhorna ze Stoszowa[9]. Drugi majątek należał do Tammona von Logau (wzm. 1386 lub 1387)[10], a następnie jego syna Hansa (wzm. 1401–1403).

Gellhorn, który z nadania ks. Agnieszki miał przejąć majątek w przypadku bezpotomnej śmierci Conrada (Landbuch I, nr 573).

[5] Landbuch III, nr 926; Landbuch III, nr 1458.

[6] *Stoschendorf mit allen zugehoryugen, wie auch den Sedelhof, das vorwerk das darczu geboret nebst dem holcze etc.* (Landbuch III, nr 1466).

[7] Landbuch III, nr 1756.

[8] Wiontzek 1931, s. 153.

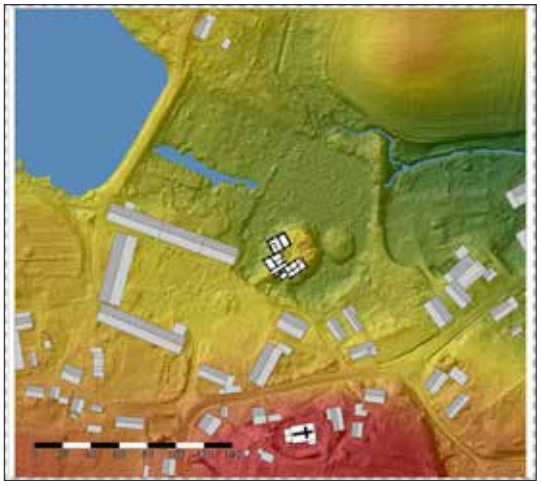
[9] LKLB, s. 48v, 76, 88.

[10] Landbuch II, nr 365.

Faza 1 (ok. 1500 r.) – Położenie pierwszej średniowiecznej siedziby rycerskiej w Stoszowie nie jest znane. Być może znajdowała się ona na małej wysepce, tuż obok większego wyniesienia, na którym stanął zachowany obecnie dwór. Metryka najstarszej części tego ostatniego może sięgać XV w., choć zapewne bliższa jest dacie ok. 1500. Stanowiła ją kamienna budowla wieżowa o lekko trapezowym planie i wymiarach 11 x 16 m. Miała pierwotnie 3 lub 4 kondygnacje nakryte stropami belkowymi (przyziemie i 2–3 piętra), które nie odpowiadają obecnym poziomom użytkowym dworu, wprowadzonym wraz ze sklepieniami w pocz. XVII w. Przyziemie wieży zostało wówczas podzielone na 3 pomieszczenia i przesklepione kolebami. Po pierwotnym stropie pozostały niewielkie gniazda belek (?) widoczne w ścianie magistralnej płn.-wsch., w rozstawie osiowym co 1,35–1,6 m. Kondygnacja powyżej (I piętro) mieściła dwa pomieszczenia – szerokie i wąskie. Do szerokiego (sieni?) prowadził z dziedzińca wąski, ryglowany otwór drzwiowy,



Dwór na Mtbl., ark. 5266, Lauterbach, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

obramiony ciosową kamieniarką[11]. W ścianach, tuż nad podłogą znajdowały się wnęki[12]. Trzecia kondygnacja nie była podzielona na izbę i komorę. Ściany budowli wzniesiono z kamieni łamanych, ułożonych w warstwach wyrównawczych, przekładanych łupkiem. Do kształtowania otworów użyto cegły palcówki o formacie średniowiecznym. To właśnie format cegieł (7,6–8,3 x 13,2–14 x 27–28 cm) stanowi mocną przesłankę wskazującą na wczesną metrykę omawianej budowli. Najwyższą kondygnację wieży obiegała hurdycja.

W czasach nowożytnych właścicielami majątku rycerskiego w Stoszowie byli: od 1548 r. Sigmund Kitschke[13], w 1550 jego syn Hans[14], od 1591 r. – Hans von Strachwitz und Gebersdorf (†1597), pan na Stoszowie, ożeniony z Evą von Ullersdorf[15], a w latach 1597–1600 jego małoletni syn Christof. W 1603 r. Elias von Strachwitz sprzedał majątek[16] Melchiorowi von Gellhorn[17]. W 1654 r. należał on do Gottfrieda von Gellhorn *auf Girlsdorf*, a w latach 1654–1663 do wdowy po Georgu Heleny, po czym majątek obciążony długiem hipotecznym 2800 talarów znów został sprzedany[18].

Faza 2 (1. poł. XVI w.) – Rozbudowa założenia o skrzydło płn.-wsch., będące obecnie w całkowitej ruinie. Zbudowano je na planie mocno wydłużonego prostokąta o wymiarach 10 x 27 m i usytuowano prostopadle do starszej budowli, z pozostawieniem pomiędzy nimi przejścia o szerokości 1 m. Nowe skrzydło było trójdzielne, z kuchnią usytuowaną w części środkowej. Domysł ten opieramy na zachowaniu się pozostałości gurtów we frontowej części tego pomieszczenia, które niosły czterospadowy okap komina kuchennego. Przestrzeń pomiędzy skrzydłami utworzyła plateau dziedzińca.

[11] O szeroko fazowanych krawędziach (6 cm) ze śmigą z podcięciem, co pozwala datować ją na czas sprzed poł. XVI w.

[12] Ich wymiary: szerokość 64–70 cm, głębokość 38 cm, wysokość 90–100 cm, nakryte łękami odcinkowymi. W 3 fazie zamurowano je cegłą palcówką o formacie średniowiecznym (8 x 14 x 29 cm).

[13] Ritterdienste.SJ.1550, s. 57; Wiontzek 1931, s. 148.

[14] Wiontzek 1931, s. 141.

[15] Ritterdienste.SJ.1602, s. 91; Reichenbach I, s. 171; inskrypcje nagrobne Hansa i Evy.

[16] Wiontzek 1931, s. 149–150.

[17] Tamże, s. 150.

[18] Zimmermann 5, s. 180; Wiontzek 1931, s. 150.



Widok dworu od zach. (fot. PB 2023). Na pierwszym planie budowla wieżowa o metryce średniowiecznej (okna i wejście przebite w 3 fazie)

Faza 3 (po 1603 r.) – Rozbudowa dworu o skrzydła płd.-zach. (frontowe) i płd.-wsch. oraz alkierz położony na ich styku domknęła założenie do pełnego czworoboku z wewnętrznym dziedzińcem. Otoczone było ono fosą wodną, przechodzącą w rozległy staw. Dostęp do dworu prowadził przez trójprzęsłowy most, poprowadzony od strony płd.-zach. W monumentalnej fasadzie wyróżniał się boniowany portal bramny, z orłem habsburskim w kluczu, zwieńczony fryzem z łacińską inskrypcją (Psalm 122[19]), gzymsem i kamiennym tympanonem. W jego polu znalazły się dwa okuciowe kartusze herbowe właścicieli budowli – „róg" Gellhornów z inicjałami M v G (Melchior von Gellhorn) i „owca" Schaffgotschów z inicjałami: H S G, należącymi do żony Melchiora. W archiwolcie portalu widoczne są podcięcia na prostokątne wrota bramne, które można było opuszczać, by służyły jako zwodzony most. Gdy most był podniesiony i tym samym zamykał otwór bramny, wówczas odsłaniał się otwór szczelinowy, przez który strzelano na wprost. Dwa dodatkowe otwory po bokach broniły fosy.

Skrzydło frontowe na poziomie parteru składało się z wąskiej sieni przejazdowej, prowadzącej na dziedziniec, tunelowej klatki schodowej oraz apartamentu o klasycznym podziale na izbę i 2 komory. Najpiękniejszym wnętrzem w skrzydle bocznym była duża jadalnia-świetlica o wymiarach 9 x 14 m i z malowniczym motywem arkad nadwieszonych na ćwierćkolistych konsolach dekorowanych motywem okuciowym. Komunikacja pomiędzy apartamentami mieszkalnymi na piętrze odbywała się poprzez drewniany ganek łączący skrzydła płd. i zach.

[19] SIT PAX INTRA MUROS TUOS ET PROSPERITAS IN PALATIO TUIS (Wilk 1995).



Rzut dworu na poziomie parteru w pocz. XVII w. z podziałem na fazy: 1 – ok. 1500, 2 – 2. poł. XVI w., 3 – po 1603 (opr. PB i MCh)

Rozbudowa dworu pociągnęła za sobą przebudowę jego najstarszej części polegającą na częściowym zniwelowaniu różnic poziomów w poszczególnych skrzydłach i wprowadzeniu w piwnicach oraz na parterze sklepień kolebkowych z lunetami o krawędziach podkreślonych szwem. Całość założenia uzyskała jednakową dyspozycję pionową złożoną ze sklepionych piwnic, wysokiego parteru i piętra. W różnicy pomiędzy poziomem dziedzińca a brzegiem fosy po zewnętrznej stronie dworu mieściła się wysokość kondygnacji piwnicznej.

Od 1663 r. dwór posiadała Anna Elisabeth von Seidlitz[20], od 1671 – Johann Heinrich baron von Nimptsch[21], a w latach 1689–1698 Hildebrand von Kerriß und Rosenhaag, ożeniony z baronową von Tasso, cesarski radca urzędowy w księstwie legnickim; właściciel majątków w Roztoczniku i w Stoszowie[22]. W latach 1698–1723 Stoszów pozostawał w rękach Tiepoldów[23], w 1723/25–1737 barona von Glaubitz i jego żony – Elisabeth Maximiliany z domu von Lilienthal, donatorki tutejszego kościoła[24], a następnie Georga Ludwika barona von Glaubitz ze Stoszowa (†1745), głównego poborcy podatkowego księstw świdnickiego i jaworskiego[25]. W 1745 r.

[20] Wiontzek 1931, s. 150.
[21] Tamże.
[22] Sinapius 1728, s. 719; Matrykuła.SJ.1690, s. 188; Wiontzek 1931, s. 150–151.
[23] Barona Franza v. Tiepold (†1715), pana na Stoszowie i *Ullersdorf*, przedstawiciela administracji cesarskiej na Śląsku, radcy cesarskiego i jego żony z domu von Kerriß (Sinapius 1728, s. 475, 719; Matrykuła.SJ.1717, s. 54).
[24] Wiontzek 1931, s. 151, Matrykuła.SJ.1731, s. 57; Nowack 1937, s. 118.
[25] CDS XXVII, s. 140.



Portal bramny prowadzący do sieni; u dołu widoczne odbojnice (fot. MCh, 2023)



Konsola arkad w jadani na I piętrze (fot. MCh, 2023)

spadkobiercy sprzedali majątek za 20 000 talarów[26] Ernstowi Mikołajowi von Senitz, który po 10 latach sprzedał go za 28 500 talarów[27] Karlowi Heinrichowi von Prittwitz. Ten ostatni w 1771 r. sprzedał dwór za 25 600 talarów[28] Hansowi Ferdynandowi baronowi von Sandreczki, panu na Bielawie itd. Odtąd majątek rycerski Stoszów stale wchodził w skład posiadłości bielawskich (*Herrschaft Langenbielau*) i był dzierżony przez kolejnych właścicieli ordynacji bielawskiej.

[26] Wiontzek 1931, s. 153.
[27] Tamże, s. 152, 153.
[28] Tamże, s. 153–154.

Literatura

Wiontzek 1931; Wilk 1995; Pilch 2005, s. 322; Eysymontt K. 2010; s. 337–338.

Autorzy

PB, MCh, AW, kw. źródł. DA, AK, red. MCh



Pałac w widoku od wsch. (fot. MCh, 2025)

STRUGA (niem. *Adelsbach*), gm. Stare Bogaczowice

50.83079 N, 16.22448 E

Dawny dwór obronny, a następnie pałac ze znakomicie zachowanymi polichromiami z XVI w. we wnętrzach oraz na elewacjach

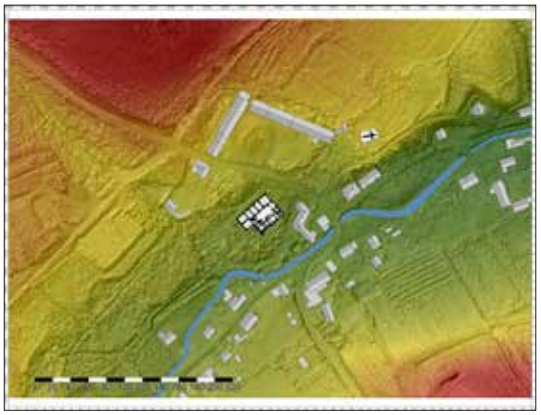
Struga, po raz pierwszy wymieniona w 1293 r., jest modelowym przykładem wsi łanowej z czasu zasiedlania puszczańskich obszarów Przedgórza Sudeckiego. Obecność intensywnego osadnictwa pod koniec XIII w. potwierdziły badania archeologiczne wykonane w rejonie obecnego pałacu (Boguszewicz 2004). Aż do początków XX w. we wsi znajdowały się dwie siedziby szlacheckie – dolna i górna. Dolną zlokalizowano w centralnej części wsi, w odległości zaledwie 150 m od kościoła parafialnego. Z tego powodu należy uznać ją za starszą od górnej, położonej na płd. krańcu wioski. Zachowany do dziś dolny dwór to czteroskrzydłowa budowla z wewnętrznym dziedzińcem, która pierwotnie była otoczona fosą, zasilaną przez płynący nieopodal strumień Czyżynka. Pałacowi towarzyszy budynek oficyny, folwark położony po wsch. stronie drogi oraz założenie parkowe od płd.-zach. Pałac jest obecnie zabezpieczony i w trakcie renowacji.

Pierwsza wzmianka o wsi kryje się w predykacie rycerza Heinemana, który pisał się *de Adellungesbach*, czyli „ze Strugi" już w 1293 r. Był to przedstawiciel rodzimego rycerstwa, czynny na dworze Henryka V Grubego oraz Konrada von Reichenbach, sołtysa Dzierżoniowa[1].

[1] *Miles Heinmannus de Adellungesbach* (SUb VI, nr



Lokalizacja dolnego dworu i folwarku na Mtbl., ark. 5163 Freiburg in Niederschlesien, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Dwór, folwark i kościół na NMT (opr. PB)

W następnym pokoleniu (?) pisało się ze Strugi wiele osób: Konrad (1312)[2], Jan (1321–1329)[3], Henryk (1322)[4], Gunter (1324)[5], co pozwala przypuszczać, że miały one we wsi obronną siedzibę. W 1337 r. Bolko II świdnicki potwierdził prawo niemieckie dla Świebodzic z prawem mili obejmującym Strugę[6]. W 1366 r. jakiś majątek (górny?) należał do Heinka Besewoya[7].

Od 1321 r. dobra w Strudze były w posiadaniu rodziny Schaff[8]. W 1377 r. Ulryk Schaff (1321–1382) ufundował w niej kościół[9], a w 1382 r. zapisał w oprawie swojej żonie Ilze folwark, dobra i wieś oraz prawo patronatu kościoła[10]. Ulryk był burgrabią zamku Grodno, prócz Strugi posiadał zapewne Wałbrzych i jakieś dobra w ziębickim. Wraz z bratem Reinczke niezwykle często świadczyli na dokumentach Bolka II; zasługi oddane księciu sprawiły, że herb Schaffów znalazł się na jego tumbie grobowej[11].

W latach 1385–1407 ze Strugi pisali się Jadwiga[12] oraz bracia Franczko[13] i Stefan Goldenhaupt[14]. W 1426 r. Ulryk Schaff sprzedał jakieś dobra w Strudze Heinke Liebenthalowi[15]. Ostatecznie związki Schoffów ze Strugą zakończyły się w 1453 r., kiedy po śmierci Henryka z rozkazu królewskiego dobra w Strudze przejął Herman Czettritz/Zettritz, który już siedział w Strudze[16]. W ich skład wchodziła siedziba i folwark (*Gesesse und Vorwerk*), które zapisał żonie Barbarze na wypadek swej śmierci.

Faza 1 (XIV w.) – Najstarsze kamienne partie odkryte w obrębie dzisiejszego pałacu wyznaczają prostokątne założenie o wymiarach 26 x 19 m, zamknięte murem obronnym oraz wałem i fosą. Kamienny, głęboko posadowiony mur o grubości 2–2,4 m[17] najlepiej zachował się u podstawy ścian płd.-wsch. i płd.-zach., a także na fragmencie płn.-zach. wewnętrznej ściany przyziemia. Tam, tuż przy narożniku wsch. znajdowało się pierwotne wejście na dziedziniec zamku; było ono wąskie – z prześwitem 1,15 m sklepionym

110, RS 1c, nr 3416, Jurek 1998, s. 142).

[2] RS 2, nr 3311, 3314–3316.

[3] RS 4137, 4815.

[4] RS 4182.

[5] Gunter był mężem Elżbiety, córki Witka Czecha z Rodov (Jurek 1998, s. 108).

[6] RS 5882.

[7] Landbuch I, nr 116.

[8] Jurek 1998, s. 280, Landbuch I–III, *passim*.

[9] Stillfried-Rattonitz I, s. 35.

[10] Stillfried-Rattonitz I, s. 160; Landbuch I, nr A 83.

[11] Jurek 1998, s. 280, przypis 9.

[12] Landbuch II, 127.

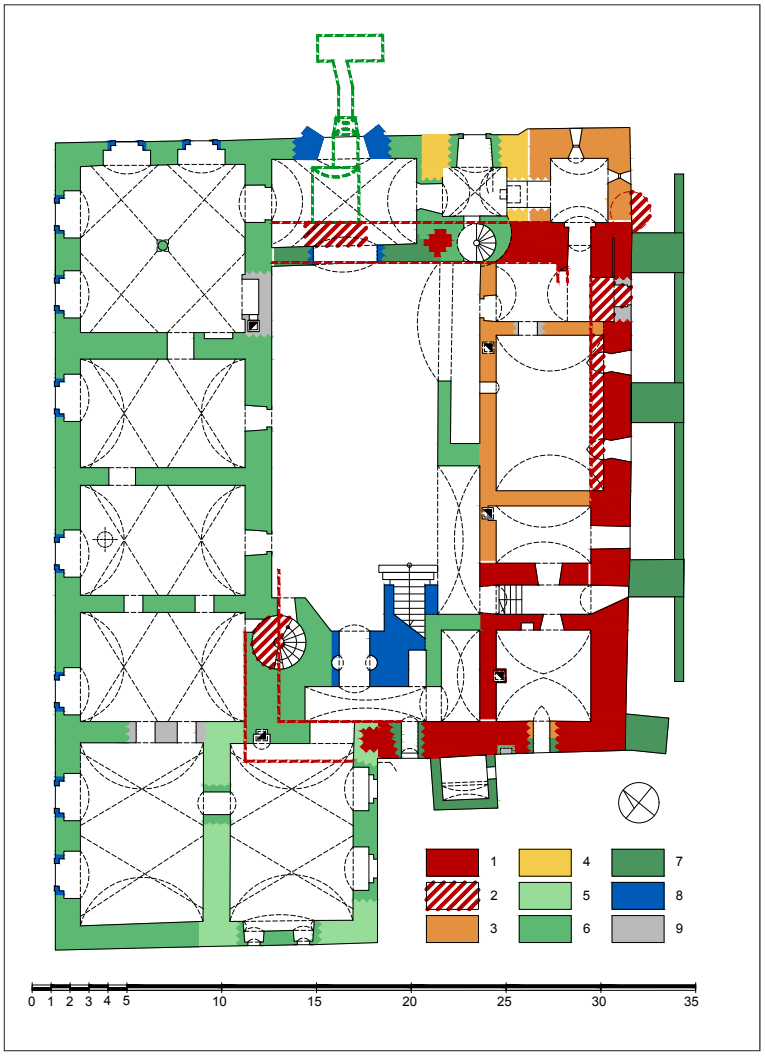
[13] Landbuch II, 462, 571, 1425; Landbuch III, *passim*.

[14] Landbuch II, 81, 462, 578, 788, 866,1014, 1117.

[15] Stillfried-Rattonitz I, s. 163, Pflug, s. 5.

[16] Stillfried-Rattonitz I, s. 164, CDS XXVII, s. 161.

[17] Boguszewicz 2004, sondaż 6.



Rzut przyziemia z podziałami na fazy: 1 – mury z XIV w., 2 – mury z XIV w. (rekonstr.), 3 – mury z XV w., 4 – mury z 1. poł. XVI w., 5 – lata 40. XVI w., 6 – ok. 1565 r., 7 – pocz. XVII w., 8 – XVIII w., 9 – XIX–XX w. (opr. AB, MCh, rys. AW)

kolebkowo. Czwarty bok założenia wyznaczył kamienny fundament renesansowej wieży schodowej, na którym ją postawiono, z wykorzystaniem ostańca średniowiecznego obwodu. Wspomniane wejście na dziedziniec było z zewnątrz flankowane niewielką cylindryczną basztką lub przyporą o średnicy 2,1 m[18]. Znajdowała się ona w narożniku wsch. Od środka było ono zabezpieczone niewielką śluzą, po której przetrwał zarys urwanej ściany. Wewnątrz zamku znajdowały się głównie zabudowania w konstrukcji ryglowej[19].

Nie jest jasne, czy w tej fazie, czy dopiero w następnej w płd. narożniku zamku stanęła dwupiętrowa, kamienna wieża mieszkalna o wymiarach 11 x 7,5 m[20]. Jej przyziemie, zagłębione o ok. 1 m poniżej poziomu dziedzińca, nakryto kamienną, lekko zaostrzoną kolebą. Wejście doń z poziomu dziedzińca wiodło przez schodowy korytarzyk, wzdłuż ściany płn. Wejście na piętro było niezależne i musiało prowadzić z ganku na murze obronnym. We wnętrzu, w ścianie płd.-

[18] Tamże, sondaż 2.

[19] Pozostałości szachulców zostały znalezione w wykopie założonym pod płd. przęsłem późniejszego krużganka (Boguszewicz 2004, sondaż 1).

[20] W trakcie oględzin zamku dokonanych w 2025 r. stwierdzono dostawienie płn.-wsch. ściany wieży do muru obronnego.



Wizualizacja zamku w XIV w. (wg MCh, opr. MBe)

-wsch. czytelne są dwie wnęki okienne z sediliami, wtórnie obniżone i zamurowane. Na II piętrze zachowały się pozostałości malowideł ściennych, m.in. sceny nawiązujące do legend arturiańskich.

Faza 2 (XV w.) – Nowy dom zamkowy stanął przy płd.-wsch. odcinku muru obronnego, zamykając przestrzeń pomiędzy wieżą a wejściem na dziedziniec. Tym samym utworzono dwupiętrowe skrzydło mieszkalne o łącznych wymiarach 26 x 7,5 m. W części dobudowanej do wieży miało ono nieco inną dyspozycję pionową, a mianowicie przyziemie dostępne bezpośrednio z poziomu dziedzińca i I piętro podwyższone o ok. 1 m w stosunku do wieży.

Zapewne w tej samej fazie rozwoju zabudowy, niejako na przedłużeniu na płn. nowego domu, ale już po zewnętrznej stronie muru obronnego powstała jednopiętrowa baszta alkierzowa na planie kwadratu o boku 5 m. W ścianach sklepionego kolebą przyziemia zachowały się dwa wąskie okienka – strzelnice umieszczone na środku dwóch ścian. Trzecia ściana (płn.-zach.), w dużym stopniu wyburzona w XX w., też zapewne miała taką strzelnicę, a więc jedną z funkcji dobudowanej baszty było zablokowanie pierwotnego wejścia na dziedziniec zamku. Stało się ono otworem komunikującym przyziemie baszty z domem zamkowym. Co do funkcji alkierza na I piętrze – pozostaje ona jak dotąd zagadką[21]. Na jego dwóch ścianach zachowały się warstwy polichromowanych tynków, z których najstarsza, hipotetycznie datowana na schyłek średniowiecza, przedstawia wielobarwne słoneczniki lub owoce granatu.

Nowe wejście do zamku urządzono w tej samej ścianie co dawne, z przesunięciem o 5,5 m w stronę zach., lecz na poziomie I piętra. Było ono zapierane potężną belką ryglującą (wym. 25 x 29 cm), przetrwałą wraz prowadnicą rygla o długości ok. 1,8 m. Wprawdzie drugie ościeże otworu nie zachowało się, gdyż w XVI w. w jego miejscu wprowadzono schody kręte, lecz z długości rygla i położenia go względem domu zam-

[21] Z racji orientacji baszty alkierzowej pojawiło się przypuszczenie, że mogła to być kaplica, jednakże przez fakt obecności kościoła, który pozostawał pod patronatem właścicieli zamku i pełnił funkcję nekropolii dla kilku pokoleń Schaffów i Czetryców, wydaje się to wątpliwe. Lepszą propozycją zdaje się być gabinet (*studiolo*).



Wizualizacja zamku w XV w. (wg MCh, opr. MBe)

kowego, a także poziomu terenu i fosy wynika, że otwór miał szerokość ok. 1,3 m, musiał być dostępny przez zewnętrzną rampę i poprzedzony zwodzonym mostem.

Związki Czettritzów ze Strugą rozpoczął Ulrich von Czettritz, który w 1400 r. posiadał Cisy, ale w 1450 r. zmarł w Strudze, co pozwala przypuszczać, że w niej rezydował. Pochowano go w Wałbrzychu, gdzie ufundował kościół[22]. W dokumencie mówiącym o zakupie dóbr w Strudze w 1453 r. przez Hermana Czettritza pojawił się dopisek, że wówczas „siedział on w Strudze"[23]. Jeśli więc zamieszkiwał Strugę, to zapewne dwór górny. Dlatego dopiero akt z 1453 r. pozwala przypisywać Czettritzom działania budowlane prowadzone na dolnym zamku. Do nich zapewne należało postawienie wyżej opisanej baszty alkierzowej oraz w kolejnym etapie zdublowanie jej przez basztę bramną zabezpieczającą wejście na I piętrze.

Spośród Czettritzów rezydujących na Strudze znamy Zygmunta, wzmiankowanego w 1470 r. oraz jego ojca Ulricha. Syn Zygmunta był paziem Ludwika Jagiellończyka i towarzyszył mu w 1526 r. w bitwie pod Mohaczem[24]. W 1541 r. wzmiankowano na Strudze i Nowym Dworze następnego Ulricha[25] oraz jego brata Georga, męża Doroty von Dohna, który zmarł w 1545 r.[26] Po Urlichu majątek odziedziczył syn Abraham, wzmiankowany w latach 1545, 1550, 1576[27], a następnie Abraham wnuk Georga i Doroty, zmarły w 1598 r.[28] Dwaj ostatni Abrahamowie stali za wielką rozbudową renesansową zamku, która odbywała się etapami i w efekcie uczyniła z niego reprezentacyjną siedzibą rodową. W 1602 r. Struga należała do

[22] Zimmermann 1785, s. 404–405.

[23] Stillfried-Rattonitz I, s. 164, CDS XXVII, s. 161. Zakup nastąpił od starosty świdnickiego Hansa von Colditz.

[24] Zimmermann 5, s. 404–405.

[25] Tamże, s. 404–405.

[26] Dane z inskrypcji na nagrobkach Georga i Doroty w kościele parafialnym w Strudze.

[27] Zimmermann 5, s. 404–405; Ritterdienste. SJ.1550, s. 8; Treblin 1908, s. 120–124.

[28] Dane z inskrypcji i herbów na nagrobku Abrahama von Czettritz (1560–1598), męża Magdaleny von Retschin.



Wizualizacja zamku ok. poł. XVI w. (wg MCh, opr. MBe)



Wizualiacja zamku ok. poł. XVI w. od strony płd.-wsch. (wg MCh, opr. MBe)

kolejnego Abrahama von Czettritz[29], a następnie dobra rodowe przejął Heinrich von Czettritz z Wałbrzycha, który w 1682 r. sprzedał Nowy Dwór[30]. Strugę odziedziczyła jego jedyna córka – Maria Katharina von Bibran, odnotowana także w matrykule ziemskiej z 1717 r.[31]

[29] Ritterdienste.SJ.1602, s. 19.

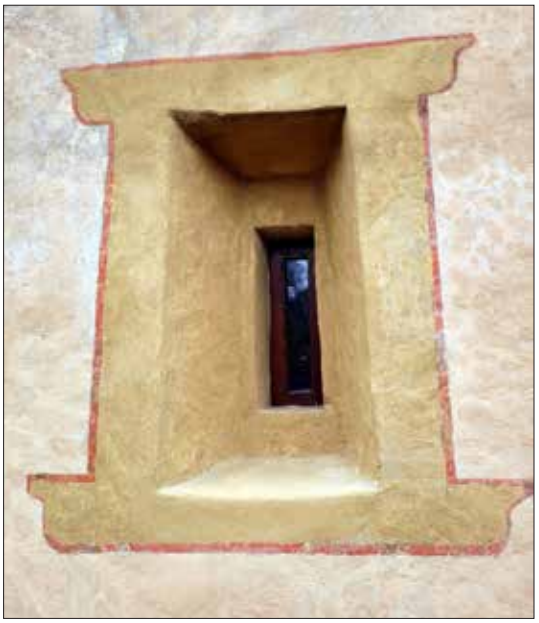
[30] Zimmermann 5, s. 404–405.

[31] Matrykuła.S.J.1717, s. 5.



Wczesnorenesansowe głowice i płyciny – spolia wbudowane wtórnie w basztę latrynową (fot. MB, 2025)

Faza 3a (od lat 40. XVI w.) – Na pierwszy etap przebudowy renesansowej zamku należy patrzeć przez pryzmat wysokiej jakości artystycznej detalu architektonicznego, który zachował się jako materiał użyty wtórnie – bądź podczas wymiany renesansowego portalu bramnego na barokowy, w latach 30. XVIII w., bądź wbudowany w basztę latrynową z XVIII w. Przedstawia on fragmenty płycin z dekoracją kandelabrową bądź geometryczną z motywem rąbów, 10 głowic pilastrów i 13 płaskorzeźbionych płycin pochodzących z impostów nad gzymsem i głowicami. Metodą porównawczą można datować je na lata 40.–50. XVI w.[32] Wyróżnikami architektonicznymi budynków powstałych w tej fazie były: mury wznoszone głównie z kamienia z dodatkiem cegieł o formacie średniowiecznym[33] i nierówny, chropawy tynk grubo pokryty pobiałą. Wystąpiły one na 8-bocznym bębnie wieży zegarowej, nadbudowanej nad średniowieczną basztą bramną i na płd.-wsch. ścianie szczytowej dwudzielnego budynku będącego zalążkiem nowego skrzydła zamku, które „wyszło" w stronę płd. poza obręb średniowiecznego muru obronnego.

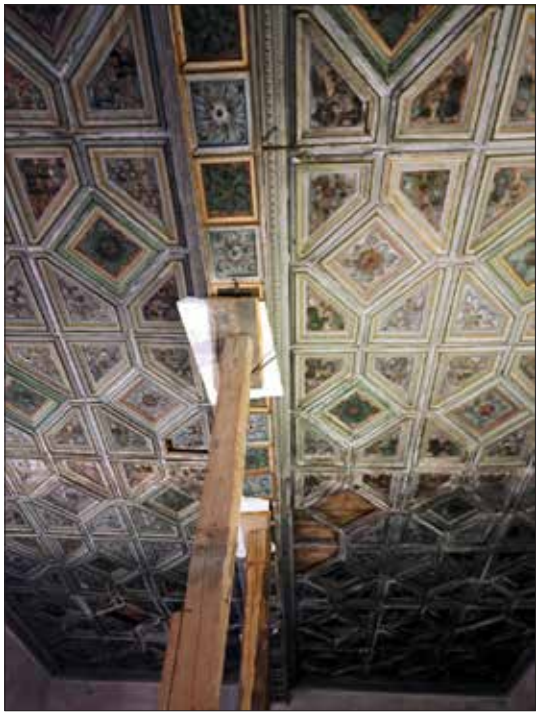


Strzelnica na parterze baszty alkierzowej w odtworzonej kolorystyce XVI-wiecznej (fot. MCh)

Faza 3b (ok. 1565 r.) – Data ta wystąpiła na głowicy kolumny w wielkiej sieni nowego skrzydła płn.-zach., wyznaczając kres lub raczej początek 2 etapu przemian renesansowych dworu. Wyróżnikami budowlanymi tej fazy był stopniowy

[32] I wiązać z warsztatem komasków działających na zamkach w Brzegu, Świdnicy i Bolkowie.

[33] Format ten charakteryzował się grubością min. 8 cm i występowaniem śladów palców na szerokich płaszczyznach cegieł.



Strop kasetonowy w płd.-zach. izbie na I piętrze (fot. MCh)



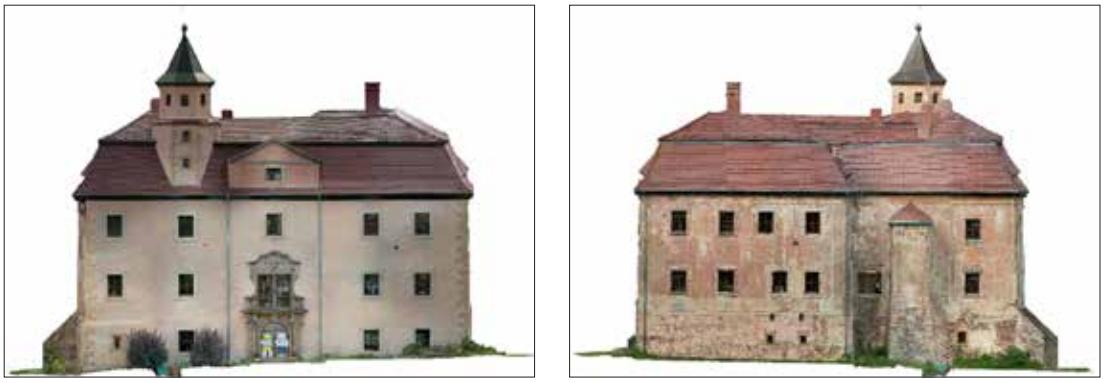
Rozety na sklepieniu baszty alkierzowej na I piętrze (fot. MCh)

zanik cegieł o średniowiecznym formacie, zastępowanych drobną cegłą o wysokości 6,0–7,5 cm, dekorowanie sklepień kolebkowo-krzyżowych wydatnymi szwami i stosowanie grubych tynków (na żwirowym podkładzie), pokrytych gładką wyprawą i polichromią w postaci pseudo-boniowania obwiedzionego paskami w kolorze ceglastym i białym. W omawianym etapie został ukształtowany układ przestrzenny zamku, złożony z 3 jednotraktowych skrzydeł: płd.-wsch. o metryce średniowiecznej, płd.-zach. z 2. ćwierci XVI w. i skrzydła płn.-zach. z ok. 1565 r. Z czwartej strony dziedziniec został zamknięty ścianą kurtynową z portalem bramnym poprzedzonym mostem przerzuconym nad fosą wodną. Pomieszczenia w przyziemiach zamku w większości miały charakter gospodarczy lub magazynowy. Wyjątek stanowiła wielka, reprezentacyjna sień z kolumną na środku, położona tuż przy wjeździe na dziedziniec, w skrzydle płn.-zach. Na drugim krańcu zamku, w skrzydle płd.-zach., umieszczono dużą kuchnię z kominem biegnącym po ścianie szczytowej. Na poziomie I piętra w skrzydle płd.-wsch. mieściły się dwa apartamenty mieszkalne, każdy złożony z izby i komory, oraz bogato polichromowany alkierz o funkcji kaplicy lub *studiolo.* Apartamenty rozdzielała sień dostępna bezpośrednio z krużganka. Piętro skrzydła płn.-zach. niemal w całości wypełniała ogromna, uroczysta jadalnia (*tafelstube*), a na obu jej krańcach znajdowały się izby pod malowanymi stropami kasetonowymi typu weneckiego. Osobliwością jadalni był malarski cykl portretowy cesarzy Rzymu i Świętego Cesarstwa Niemieckiego ukazanych w medalionach (średnicy ok. 1,5 m!) pojedynczych lub splecionych po 4 iluzjonistyczną dekoracją rollwerkową[34]. *Tafelstube* dostępna była z dziedzińca przez wieżę schodową mieszczącą modrzewiowe schody

[34] Powstała ona po pogrzebie cesarza Maksymiliana II Habsburga w 1577 r., na który udał się do Pragi Abraham von Czettritz ze swym synem Abrahamem i dwoma kuzynami (Czettritz 1907, s. 406; Eysymontt D., Eysymontt R., Kozieł 2025, s. 109–110).



Jadalnia z cyklem cesarskim (fot. MCh, 2025)



Ortofotomozaiki elewacji pałacu (frontowa z portalem i tylna z basztą latrynową (opr. MBe)

kręte. Tą samą drogą musiały docierać na salę potrawy przynoszone z kuchni.

Faza 3c – Wyróżnikiem technologicznym tej fazy była zaprawa wapienna o zabarwieniu różowym, powstałym wskutek domieszki sproszkowanego kamienia (czerwonego spągowca). Odnajdujemy ją w łącznikowym skrzydle płn.-wsch. oraz w przyziemiu przebudowanej wówczas wieży zegarowej, a także w wyprawach tynkarskich pod polichromie wnętrz. W XVII w. pałac opięły od płd.-wsch. 4 masywne przypory, połączone z murem oporowym fosy[35].

[35] Boguszewicz 2004.



Widok pałacu od wsch. (fot. MCh, 2024)

W latach 30. XVIII w. oba majątki w Strudze należały do Christiana von Kluge[36], który dokonał generalnej przebudowy bryły, kryjąc ją dachem mansardowym. Wymienił także renesansowy portal bramny na poźnobarokowy portal balkonowy. Zdemontowane przy tej okazji detale architektoniczne zostały przeniesione jako spolia na elewacje baszty latrynowej, a 8 płycin herbowych wkomponowano w nowy portal. Neobarokowa artykulacja elewacji pałacowych pionami lizen i płycin została wprowadzona w pocz. XX w.[37], co wiązało się z likwidacją przypór, muru oporowego i fosy, czyli obronnego sztafażu budowli.

Literatura

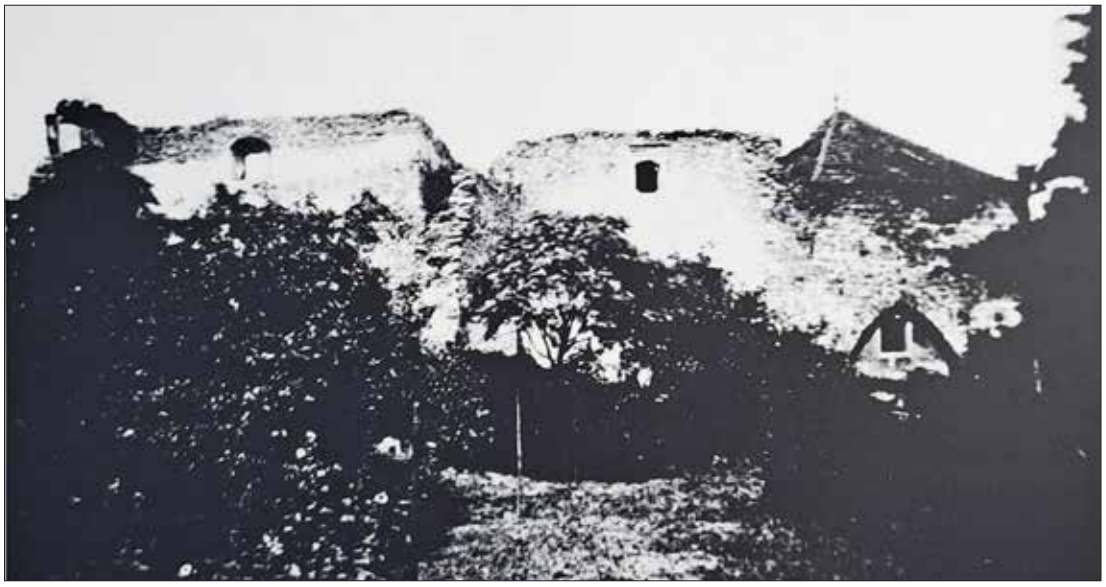
Zimmermann 5, s. 404–405, Boguszewicz 2004, Pilch 2005, s. 324, Eysymontt K. 2010, s. 338.

Autorzy

AB, MCh, AW, kw. źródł. DA, AK, red. MCh

[36] Matrykuła S.J.1731, s. 10; Zimmermann 5, s. 404–405.

[37] Wandrychowska 2019.



Ruiny budynków zamkowych na fotografii archiwalnej sprzed 1888 (Eysymontt R. 2015)

STRZEGOM (niem. *Striegau*), gm. Strzegom

50.95965 N, 16.35095 E

Miejsce po wyburzonym zamku w mieście; badania archeologiczne ujawniły tam relikty siedziby Ilikowiców-Strzegomitów (przed 1200–1250) oraz warowni księcia Bolka I (ok. 1300 r.). W XIV w. zamek stanowił oprawę wdowią księżnych świdnicko-jaworskich, potem był w rękach rycerskich. Wielokrotnie burzony i odbudowywany, ostatecznie rozebrany w 1884 r.

Wieś Strzegom wzmiankowano już na przełomie 1149 i 1150[1], a w 1155 r. gród – *Gradice Ztrigom*[2], na Górze Bazaltowej, wznoszącej się ok. 1,5 km na płn. zach. od późniejszego miasta. W latach 1201–1205 kasztelan Ryczyna Imbram (Hemramm) ufundował we wsi kościół św. Piotra i podarował go joannitom[3], którzy za zgodą papieża sprawowali nad nim patronat[4]. Członkowie tego rodu, wywodzącego się z pobliskiego Pożarzyska, piastowali wysokie urzędy na dworze książęcym. Lokacja Strzegomia jako miasta nastąpiła ok. 1242 r.; z tej okazji księżna Anna, wdowa po Henryku II Pobożnym, przekazała joannitom grunty położone w sąsiedztwie kościoła jako odszkodowanie za inne, zajęte w związku z reformą przestrzenną miasta[5].

Od poł. XIII w. Strzegom znalazł się na trasie itinerariów książęcych – w 1251 r. Bolesław II Rogatka, a w 1266 r. Henryk III wrocławski wystawili tu dokumenty[6]. Nie jest to wprawdzie dowód na obecność w mieście zamku, lecz biorąc pod uwagę, że w 1. poł. XIII w. gdzieś w pobliżu kościoła powinna była się znajdować

[1] SUb I, nr 23.

[2] (SUb I, nr 28). Pomimo tego, że płd. część grodziska została zniszczona przez kamieniołom, przebadanie w 1930 r. pozostałej części przez archeologów niemieckich (G. Bersu ze współpracownikami) dostarczyło informacji o technice budowy grodów przez Słowian.

[3] SUb I, nr 86, 87, 88, 98.

[4] Potwierdził go w 1246 r. papież Innocenty IV (SUb II, nr 309).

[5] SUb II, nr 239.

[6] SUb III, nr 21 i SUb III, nr 553.



Lokalizacja zamku na Mtbl., ark. 5064 Striegau, wyd. w 1937 r. (opr. PB)

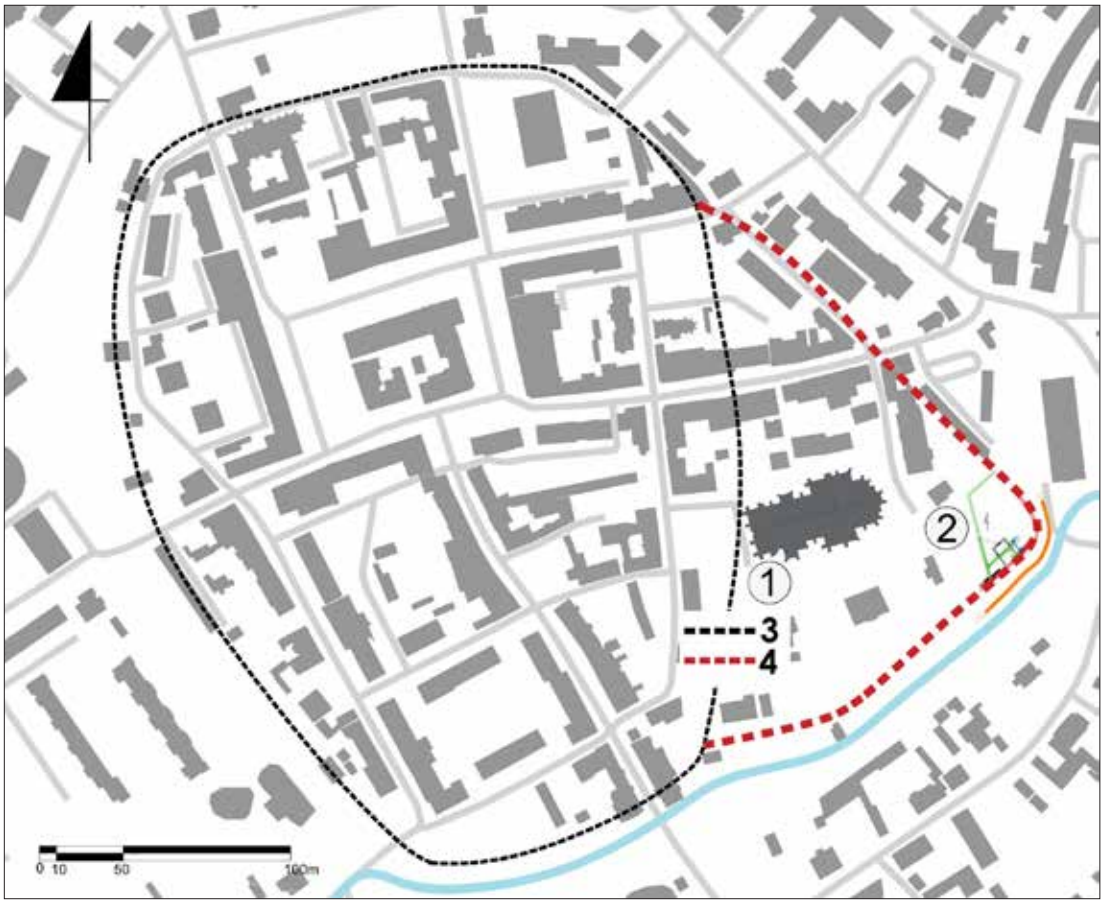
siedziba llikowiców-Strzegomitów, a co najmniej od 1245 r., kiedy Strzegom odnotowano w bulli papieskiej jako jedną z kasztelanii[7], musiała być tu również siedziba książęcego urzędnika. Przejście rezydencji możnowładczej w ręce książęce mogło nastąpić po bezpotomnej śmierci Pawła Ilikowica, syna komesa Imbrama, wzmiankowanego tylko raz w 1239 r., kiedy podarował joannitom wieś Pasieczna pod Strzegomiem[8]. Jednakże jeszcze w latach 70. XIII w. Strzegom jako miasto nie był należycie obwarowany, skoro książę Henryk IV Probus w 1272 r. objął opieką komandorię (*domus*) joannitów, których na przyszłość zwolnił z obowiązku budowy fos, murów miejskich, a także zamku (*nec ares*)[9].

Faza 1 (przed 1200–1250) – Fundamenty kamiennej budowli z tego czasu odkrył Jerzy Romanow, prowadząc w 1984 r. badania archeologiczne na terenie wyburzonego zamku[10], we wsch. zakolu muru obronnego miasta, w odległości ok. 100 m od kościoła p.w. św. Piotra. Były one zbudowane z dużych głazów granitowych i otoczaków spajanych zaprawą gliniastą. Jeden z odcinków tych murów został zdublowany przez mur miejski i częściowo przezeń przecięty. Pozostałe odcinki tworzyły zarys budowli na planie prostokąta o szerokości ok. 11 m i niezachowanej pełnej długości. Z uwagi na znaczną grubość odkrytych murów obiekt ten został zinterpretowany jako najstarszy zamek w postaci wieży mieszkalnej o grubości ścian ok. 1,2 m pozostającej w obwodzie nie do końca zdefiniowanego muru obwodowego (grub. 1,5 m). Brak materiału zabytkowego utrudnia datowanie tej budowli, jednakże stratygrafia względna sugeruje, że była ona starsza niż obwód miejskich murów obronnych z lat 90. XIII w. Według odkrywcy należy ją interpretować jako relikt siedziby Ilikowiców-Strzegomitów sprzed 1242 r.

W 1291 r. książę Bolko I zlecił komturowi joannitów Henrykowi zbudowanie wokół Strzegomia murów obronnych i zapłacił za to[11]. W 1299 r. budowę zakończono przez włączenie zamku w system obronny miasta. W latach 1292–99 jako świadek na dokumentach książęcych wystąpił kasztelan Strzegomia Apeczko von Seidtitz[12]. W 1293 r. książę Bolko I wystawił pierwsze dokumenty w Strzegomiu[13], kolejne w latach 1305–1308 wydała księżna wdowa Beatrycze[14], a następne w latach 1307–1316 książęta Bernard, Henryk i Bolko[15].

W 1305 r. księżna Beatrycze, wdowa po Bolku I, oraz książę Bernard uposażyli kaplicę zamkową w Strzegomiu[16]. W 1312 r. książę Bernard przekazał prawo patronatu nad nią benedyktynkom strzegomskim[17]. W 1334 r. Konrad von Czirn, kasztelan (burgrabia) strzegomski zapisał komandorii joannitów na fundację ołtarza 2 łany w Udaninie[18].

7 SUb II, nr 287.
8 Sub II, nr 170, 171.
9 SUb IV, nr 63.
10 Romanow 1984.
11 SUb VI, nr 402.
12 SUb VI, nr 65, 418.
13 Sub VI, nr 91, 123.
14 RS 2831, 2869, 2962, 2965, 2968, 3012.
15 RS 2967, 2985, 3091, 3137, 3180, 3213, 3215, 3246, 3308, 3311–3315, 3360, 3362, 3460, 3511, 3617.
16 RS 2831 i RS 3012.
17 RS 3269.
18 RS 5359.



Plan miasta z lokalizacją: 1 – kościoła, 2 – zamku, 3 – rekonstruowany przebieg pierwszego muru obronnego miasta (sprzed 1242 r.), 4 – przebieg muru obronnego z lat 90. XIII w. (wg Romanow 1984, rys. PL)

Faza 2 (lata 90. XIII w.) – O przebudowie zamku przez księcia Bolka I wiemy tyle, że został wówczas wzniesiony mur obronny. Zachowany odcinek tego muru, wraz z fragmentem odsłoniętym podczas badań archeologicznych, tworzył rozwarty narożnik o łamanym wierzchołku. Mur o grubości 2,3 m zbudowany został z łamanych płyt wapiennych i bazaltowych spajanych chudą zaprawą wapienną.

W latach 1324–1350 książę Bolko II wystawił na zamku w Strzegomiu 10 dokumentów[19]. W 1327 i 1331 r. dwa dokumenty wystawiła pani Strzegomia księżna Kunegunda[20]. W 1338 r. Bolko II przekazał cały okręg strzegomski z miastem i zamkiem swojej żonie Agnieszce jako oprawę wdowią[21]. Po śmierci Bolka II nastąpiło osłabienie władzy książęcej; burgrabią zamku był Mikołaj von Zeissperk (z Cisów) wymieniony w 1369 r.[22], a w 1375 r. księżna Agnieszka oddała zamek w lenno Gungilowi z Łażan[23]. Po śmierci księżnej dobra zamkowe często przechodziły z rąk do rąk i jako burgrabiowie zamku i lenna zamkowego wystąpili: Mikołaj

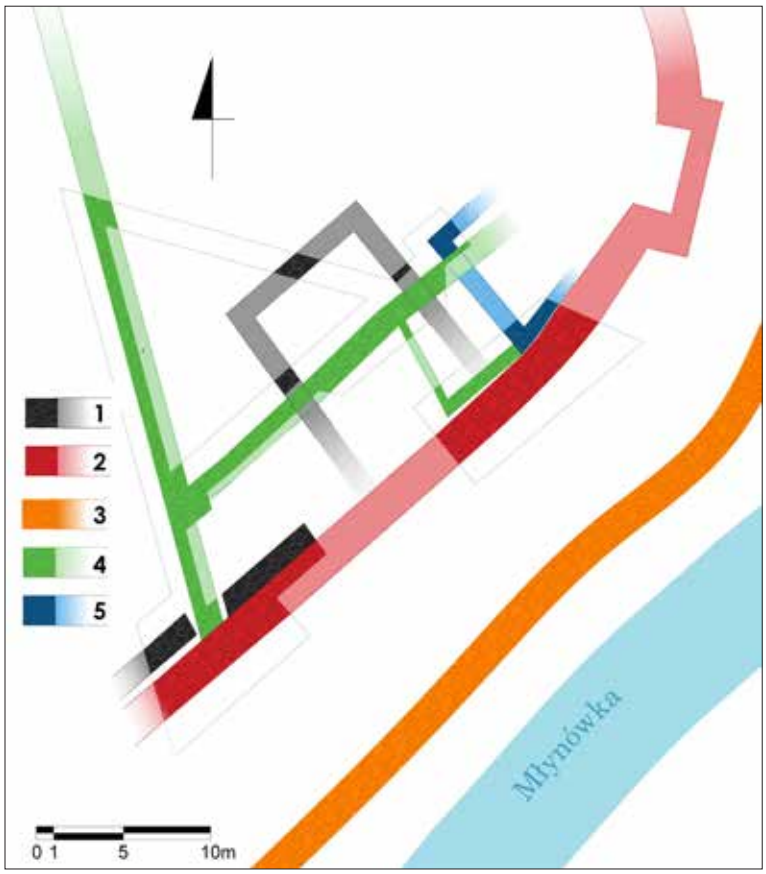
[19] RS 4315, 4758, 5224, 5555, 6101, 6102, 6708, 6709; RŚl I, nr 440; II, nr 341.

[20] RS 4664, 5028.

[21] RS 6101–6103.

[22] Landbuch I, nr 347; CDS XXVII, 177.

[23] Landbuch I, nr 995.



Plan reliktów zamku odkrytych w wykopach archeologicznych (pełny kolor) z podziałem na fazy: 1 – mury sprzed 1200 do 1250 r., 2 – mury z lat 90. XIII w., 3 – mury z XV w., 4 – mury z 1575–1600, 5 – mury z ok. 1650. Kolory rozbielone pokazują rekonstruowany przebieg tych murów (wg Romanow 1984, rys. PL)

von Üchtritz (1405)[24], Jenchin von Schellendorf (1405, 1425–1429)[25], Dipprand Reibnitz (1468)[26], Krzysztof von Seidlitz (1483–1499)[27], Mikołaj von Seidlitz (1504)[28], Sebald von Seidlitz (1520–1537) – burgrabia strzegomski, który w 1533 r. sprzedał miastu *Schleußhoff*[29]. Odtąd wymieniano posiadaczy lenna zamkowego: Dippranda von Reichenbach (1540–1551)[30], Jana Czirna (1551) (Filla 1889, s. 89), Henryka Czirna z Cierpic (1584)[31], Jerzego Czirna (1614)[32], Kaspra Czirna Starszego ze Stanowic, który w 1662 r. przekazał miastu w zamian za inne dobra lenno zamkowe z wszelkimi przynależnościami […], w tym budynki zniszczone jak i stojące[33].

Faza 3 (4. ćwierć XVI w.) – Średniowieczny zamek miał zostać wówczas rozebrany, by zrobić miejsce nowożytnym budynkom. Jego powierzchnię zredukowano i zamknięto w trapezowym planie, który wypełnił wsch. narożnik muru obronnego wokół miasta. Od zach. zamknął go mur kurtynowy, o ciągłym fundamencie grubości 1,95 m, z łamanego bazaltu i wapienia, na zaprawie wapiennej. Nowy budynek zamkowy dostawiono plecami do płd.-wsch. odcinka muru miejskiego z lat 90. XIII w. Był jednotraktowy, szerokości 6 m i długości ponad 20 m. Od wsch. wydzielono w nim jedno małe pomieszczenie.

[24] Filla 1889, s. 88.
[25] CDS XXXV, 71; Filla 1889, s. 88.
[26] Filla 1889, s. 88.
[27] Filla 1889, s. 88–89, 93.
[28] Filla 1889, s. 89.
[29] Filla 1889, s. 89, 105.
[30] Dom Klucznika (Filla 1889, s. 89, 105).
[31] Filla 1889, s. 90.
[32] Tamże.
[33] Filla 1889, s. 90, 216–217.



Strzegom na planie widokowym F.B. Wernera z ok. 1750 r.; miejsce po zamku oznaczono kółkiem

Faza 4 (ok. poł. XVII w.) – W ramach odbudowy zamku po zniszczeniach wojny 30-letniej[34] na przedłużeniu budynku z fazy 3 postawiono wieżę.

Ponownie zabudowania zamku spłonęły w 1719 r.[35] Część budynków ocalałych po pożarze rada miasta przekazała w 1770 r. mydlarzowi Franzowi Hoffmanowi, który założył tam bielarnię wosku[36]. Skromne pozostałości przymurnych budynków zamkowych przetrwały niemal do końca XIX w. Ostatecznie zostały one zniszczone ok. 1888 r. podczas budowy wiaduktu i nasypu kolejowego.

Obecnie jedyną materialną pozostałością po renesansowym zamku jest tablica fundacyjna umieszczona w tzw. Domu Klucznika, upamiętniająca wzniesienie tego budynku w 1600 r. przez Antona Schafbergera.

Literatura

Müller 1837, s. 237; Filla 1889; Guerquin 1957, s. 74; Romanow 1984; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 470; Pilch 2005, s. 324–325.

Autorzy

DN, kw. źródł. DN, red. MCh

[34] Julius Filla w swojej historii miasta podaje, że teren dawnego zamku (*Burglehn*) uległ znacznym zniszczeniom podczas oblężeń miasta w czasie wojny 30-letniej (Filla 1889).

[35] Müller 1837, s. 237.

[36] Żubryd 2022, https://historia-swidnica.pl/co-pozostalo-po-zamku/



Widok pałacu od strony stawu płd.-zach. (fot. PB, 2017)

SZCZEPANÓW (niem. *Stephanshain*), gm. Marcinowice

Dwór dolny: 50.89872 N, 16.63677 E

Dwór górny: 50.89365 N, 16.62248 E

Dwór dolny: grodzisko z kopcem na podmokłej łące we wsch. części wsi i z folwarkiem za Czarną Wodą. Dwór górny: ruiny pałacu w płd.-zach. części wsi, na cyplu pośród stawów i zdziczałego parku; w sąsiedztwie folwark

Szczepanów leży na Równinie Świdnickiej, nad Czarną Wodą, u stóp Ślęży. O początkach wsi mało wiadomo. Według tradycji jest to wieś „bardzo stara, założona w XII w. przez któregoś ze śląskich książąt i nazwana od imienia zasadźcy lub właściciela – Stefana lub Szczepana". Bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że założyli ją ok. poł. XIII w. panowie z Wierzbnej. Faktem bezspornym jest, że we wsi w XIV w. istniały już trzy folwarki (średni, górny i dolny), widoczne jeszcze na archiwalnych mapach Mestischblatt, i co najmniej dwie siedziby, z których w XVIII w. widoczna była już tylko jedna – pałac[1] położony w górnej części, obecnie w ruinie. Na numerycznym modelu terenu można ponadto odnaleźć dolny folwark i grodzisko z kopcem na wysepce, stanowiące niegdyś drugą siedzibę. Z trzeciej, zapewne najstarszej, bo położonej przy kościele, pozostał jedynie folwark.

Pierwszą wzmiankę o wsi zawiera dokument z 1320 r. wymieniający sołtysa Ebharda i jego pasierba Apeczko ze *Steffanshayn*[2]. W 1355 r. rycerz Albrecht zw. Hose sprzedał sołtysowi z Szarocina ¼ prawa patronatu w Szczepanowie[3]. Sądząc z przytoczonego predykatu, sołtysi rezydowali w Szczepanowie i zapewne należał do nich folwark położony tuż obok kościoła, który biorąc pod uwagę lokalizację dwóch pozostałych, można określić jako środkowy. Następnie,

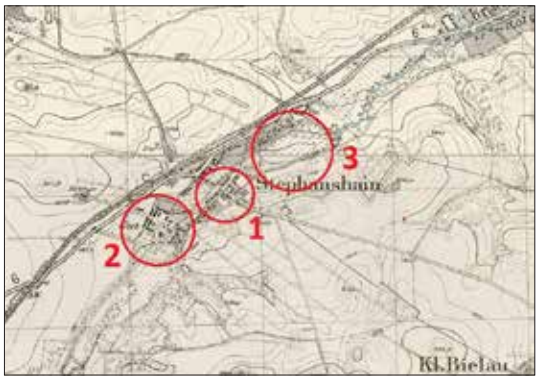
[1] Zarówno Zimmermann (Zimmermann 5, s. 498), jak i Knie (Knie 1830, s. 753; Knie 1845, s. 658) odnotowali obecność 1 pałacu oraz 3 folwarków.

[2] RS, nr 4058.

[3] RŚl III, nr 123.

aż do końca XIV w. mamy stosunkowo liczne wzmianki (10 dokumentów) o właścicielach Szczepanowa z tego rodu, być może wywodzącego się od zasadźcy. Byli to kolejno: 1366 – Nitsche Stephanshayn[4], później bracia Johannes i Nytsche de Stephanshayn[5] oraz Cuntschone de Steffanshayn[6]; 1367 – Nitzo de Steffanshayn[7]; 1371 – bracia Hannos i Nitsche von Stephanshayn[8]; 1397 – bracia Hennos Stephanshayn […] Heunrichs, Reyntschs, Nickels, Opecz, Thempchin i Wolfhards i Katherin, ich matka[9]; 1392 – Nickels von Stefanshayn[10]; 1394, 1399, 1400 – Heinrich von Stephanshayn[11].

Z dokumentu z 1369 r.[12] dowiadujemy się, że niejaki Betschau sprzedał Wincentemu Nimptsch „wszystkie swoje posiadłości, które odziedziczył w Szczepanowie, dystrykt świdnicki, a mianowicie trzy łany pola, folwark z górnym dworem z wałem, które do niego należą, a także rowy otaczające wspomniany dwór oraz dolny dwór, gdzie stoją stodoły wraz z ludźmi tam mieszkającymi i zajmującymi się pracami dworskimi, z przynależnym ogrodem, dużym stawem położonym powyżej wsi oraz małym stawem znajdującym się obok, a także trzecią częścią lenna kościelnego, prawa sądowe z wolnym łanem, w tym obowiązek wystawienia konia na służbę z czterech łanów, które są mu oddane w lenno. Dodatkowo z pięcioma ogrodami i ogrodnikami, młynem obok kościoła i 9 oczynszowanymi łanami". Na podstawie przytoczonego dokumentu, numerycznych modeli terenu oraz częściowego rozpoznania murów w zrujnowanym górnym pałacu[13] można pokusić się o próbę odtworzewnia najstarszej zabudowy dworów.



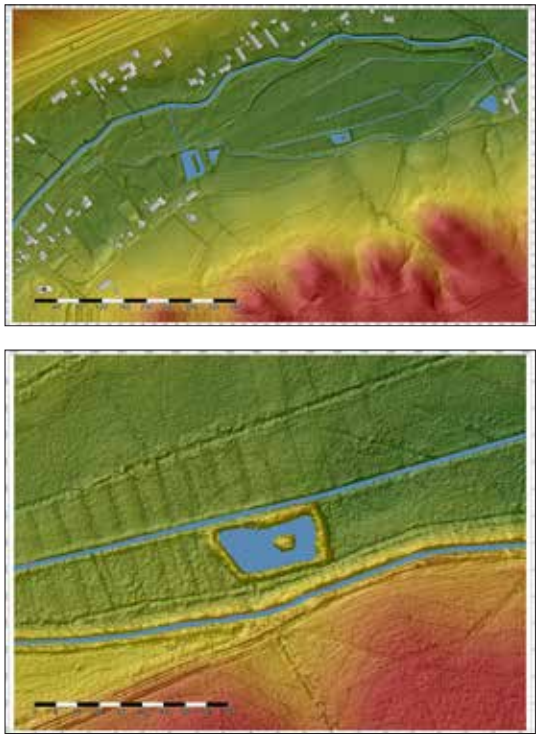
Lokalizacja dworów na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1936 r.: 1 – dwór środkowy, 2 – dwór górny, 3 – dwór dolny (opr. PB)

Dwór dolny (*Nadirsten Hof*) stał na podmokłych łąkach na wsch. od zabudowań wsi. Miał najpewniej formę wieży wzniesionej na wyspie. Jej wymiary były raczej niewielkie (ok. 5 x 6 m), sądząc z wolnej przestrzeni na wyspie. Nawodniona fosa miała szerokość co najmniej 6 m, a od zach. 18 m. Całość otaczał wał, aktualnie o szerokości 4–5 m i wysokości 1,5 m.

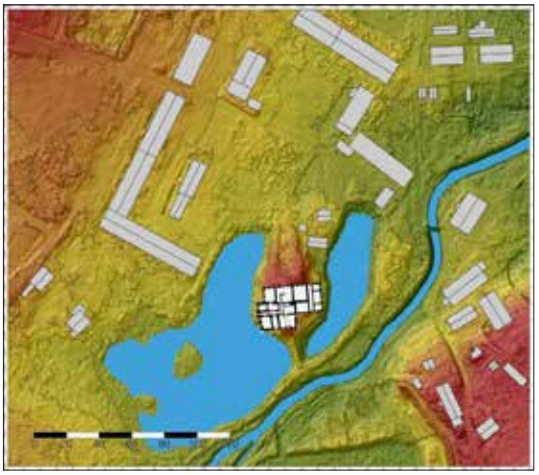
Dwór górny (*Obirsten Hof*), wzniesiono na cyplu nieco wypiętrzonym ponad wodami stawu, które go oblewały z trzech stron. Z czwartej, płn. strony znajdował się obszerny folwark.

Faza 1 (XIV w.) – Z najstarszej zabudowy dworu przetrwała kamienna piwnica (wewnętrzne wym. 7,3 x 5,6 m), zlokalizowana w płn.-zach. części późniejszego pałacu. Zbudowano ją z łamanego granitu bez domieszek ceglanych, na ciemnobrązowej, gliniastej zaprawie, i nakryto sklepieniem kolebkowym, na którym odcisnęły się szerokie (35–40 cm) deski szalunku. Zapewne została ona otoczona kopcem ziemnym, a powyżej stanął nad nią budynek w konstrukcji

[4] Landbuch I, nr 241.
[5] Landbuch I, nr 40.
[6] Landbuch I, nr 13.
[7] Landbuch I, nr 75.
[8] Landbuch I, nr 479.
[9] Landbuch III, nr 248.
[10] Landbuch II, nr 1076, 1132.
[11] Landbuch II, nr 1343; Landbuch III, nr 672; Landbuch III, nr 838.
[12] Landbuch I, nr 340: *von Betschow hat vorkowft Vincenzen von Nimptsch allis daz, das er gehabt hat an der gut und erbe Steffanshain [...] eines vorwerks und dem* obirsten hof mit allen seinem walen, *die darzu gehoren, und die auch der euzzerste grabe deßelben* hofes *umbfangen hat, mit* dem nadirsten hofe, da die scheunen stehen, *und da die hofeleute pflegen zu wonen, gleicher weise als genanter Betschof die höfe selbir gehabt, mit dem erlichte, das umb den hof steet.*
[13] Błoniewski 2018. Zasięg badań był mocno ograniczony ze względu na utrudniony dostęp do ruin.



Dolny dwór wg NMT (opr. PB)



Dwór górny na NMT (opr. PB)

drewnianej (ryglowej wypełnionej szachulcem) o charakterze wieżowym. W dokumencie z 1369 r. wspomniano wał, który go miał otaczać, oraz rowy.

Faza 2 (XV w.) – Przebudowy dworu na murowany dokonał jeszcze w okresie średniowiecza któryś z Nimptschów. Do ryglowego budynku na kamiennej piwnicy dostawiono od płd. dom o wysokości dwóch kondygnacji – częściowo zagłębionego w kopcu przyziemia i I piętra, opięty od zach. i płd. masywnymi przyporami. Miał on wymiary ok. 12 x 17,5 m i został zbudowany z łamanego granitu na brązowej, gliniastej zaprawie wapiennej, z wtrętami gruzu ceglanego i cegieł użytych w nadprożach wnęk. Ze starej piwnicy przebito przejście w kierunku płd., by połączyć ją z piwnicami nowo powstałego skrzydła. Na wyższym poziomie budynki też zostały z sobą połączone, co wiązało się z wymianą ściany starszego z nich na murowaną. Nowa część na obu kondygnacjach miała typową – trójdzielną dyspozycję przestrzenną i składała się z sieni i dwóch komór lub izby i komory. Jeśli miała kolejne piętro, to jedynie drewniane. Dachy jeszcze w XIX w. były kryte gontem[14].

Rodzina Nimptschów rezydowała odtąd stale w dworach górnym i dolnym niemal do poł. XVII w.[15] Jednakże wzmianki o dobrach braci Betschau z lat 1369–1373[16] oraz o nowych posiadłościach nabytych przez Bartosza Betschau od Przecława z Pogorzeli w 1372 r.[17] wskazują, że nie zniknęli oni całkiem ze Szczepanowa. Także piszący się von Stephanshayn rezydowali w nim nadal, trzymając zapewne folwark środkowy[18]. W źródłach z 2. poł. XVI w. jako właściciele

[14] Co wynika z opisu Alexandra Dunckera (Duncker 6, *Stephanshayn*, nr 314).

[15] W źródłach z okresu średniowiecza jako właściciele występowali: 1385–1394 – Wincenty, Jan, Konrad i Piotr Nimptsch (Landbuch II, np. nr 9; 1159); 1389–1393 Jan Nimptsch (Landbuch II, nr 634; 827; 1276); 1446 Konrad v. Nimptsch, syn Venczencza i Margarethy v. Schellendorf (dowódca wojsk zaciężnych (w służbie krzyżackiej) w Prusach przeciw Polsce), upamiętniony nagrobkiem w kościele franciszkanów w Świdnicy (Zimmermann 5, s. 497–498); 1410 Hans i Kunze v. Nimptsch (Zimmermann 5, s. 498); 1454 Heinze von Nimptsch, syn jednego z ww., †1497 (Zimmermann 5, s. 498); 1497, 1548 – jego syn Diprand senior, †1584 (Zimmermann 5, s. 498).

[16] Landbuch I, nr 265–819.

[17] Landbuch I, nr 705.

[18] Por. przyp. 8–11. Nie wiadomo, kiedy zniknęła siedziba związana z tym folwarkiem.



Dwór górny. Rzut piwnic z podziałem na fazy: 1 – mury z XIV w., 2 – mury z XV w., 3 – mury z 2. poł. XVI w. (opr. PB, MCh)

Szczepanowa widnieli już wyłącznie Nimptschowie o imieniu Diprandt, a następnie ich spadkobiercy[19]. Na ten okres przypadła kolejna rozbudowa zamku.

Faza 3 (2. poł. XVI w.) – Zlikwidowano wtedy starą wieżę szachulcową i w jej miejscu postawiono murowane skrzydło płn. o wymiarach ok. 11 x 27 m. Było ono trójdzielne, podpiwniczone. Mury powstały z kamienia łamanego (granitu) z wtrętami ceglanymi, na jasnej, twardej, spoistej zaprawie wapiennej, z kruszywem i grudami wapna. Układ tej ani kolejnych faz nie został przebadany ze względu na katastrofalny stan zachowania obiektu.

Podczas wojny 30-letniej, w 1642 r. doszło koło Szczepanowa do bitwy, w której Szwedzi pokonali wojska cesarskie. Wówczas dwór Nimptschów (*Oberhof*), który stał na miejscu dawnego zamku, miał zostać zniszczony. Później został odbudowany na barokowy pałacyk, stanowiąc siedzibę kolejnych właścicieli wsi – baronów von Weene und Giesenburg (1650–1708) i baronów von Nimptsch (do 1743 r.). W 1743 r. Szczepanów kupił Otto Gotfryd von Lieres und Wilkau[20]. W rękach tej rodziny wieś i pałac pozostawały do 1945 r.[21]

Po 1841 r. Otto Teodor von Lieres und Wilkau przeprowadził gruntowną rozbudowę dworu. Od płn. usypano groblę[22], wzniesiono nowy, trójskrzydłowy budynek zamykający wewnętrzny dziedziniec, a istniejące budynki podniesiono o jedną kondygnację. Elewacjom nadano charakter poźnoklasycystyczny, a obok pałacu założono rozległy park. Po poł. XIX w. Aleksander Duncker utrwalił widok pałacu oraz zamieścił jego opis. Stary Dom Pański miał być jednopiętrowym budynkiem ceglanym, z piętrem w konstrukcji ryglowej i drewnianą wieżą; całość dachów kryta gontem. Szeroka fosa otaczała dom, drewniane mosty (liczba mnoga!) łączyły dwór z częścią gospodarczą[23]. Kolejna przebudowa nastąpiła ok. 1920 r.[24]

[19] Ritterdienste.SJ.1550, s. 5; Treblin 1908, s. 121; Zimmermann 5, s. 498; Ritterdienste.SJ.1602, s. 22.

[20] Zimmermann 5, s. 498; Matrykuła.SJ.1717, s. 2; Matrykuła.SJ.1731, s. 4.

[21] Kolejni posiadacze to Otto Karol Fryderyk (od 1746 r.), potem jego brat Otto Ernest Samuel († 1801). W 1810 r. dobra przejął trzeci z czterech jego synów, Otto Gotfryd, a w 1841 r. wnuk – Otto Teodor (Knie 1830, s. 753; Knie 1845, s. 658).

[22] Wg A. Dunckera grobla powstała po wojnach z Francją, ok. 1815 r.

[23] Duncker 6, nr 314.

[24] SGTS 20, s. 491; Pilch 1978, s. 257.



Dwór górny. Rzut parteru z podziałem na fazy: 1 – mury z XIV w., 2 – mury z XV w., 3 – mury z 2. poł. XVI w. (opr. PB, MCh)



Pałac w Szczepanowie w 1864 r., chromolitografia (Duncker 6, karta 314; zbiory PS)

Literatura

Zimmermann 5, s. 498; Duncker 6, nr 314; Pilch 1978, s. 257; Błoniewski 2018.

Autorzy

PB, kw. źródł. DA, AK, red. TD, MCh



Kościół p.w. Nawiedzenia NMP zbudowany na miejscu zamku (fot. RM)

ŚLĘŻA, góra (niem. *Zobtenberg*) – gm. Sobótka

50.86504 N, 16.70790 E

Zachowany w formie reliktów zamek książęcy na szczycie góry Ślęży, w miejscu Opactwa Kanoników Regularnych NMP i grodu kasztelańskiego. Przeszedł do historii jako *castrum Czobotha* przejęte w 1296 r. w dramatycznych okolicznościach przez Bolka I Surowego. W formie znanej z badań archeologicznych jest dziełem Bolka II Małego z lat 1343–1353. Burzliwe dzieje warowni związane były także z *raubritterami* i słynnym oblężeniem zamku z użyciem armaty

Ślęża (718 m n.p.m.), jako czynny ośrodek kultowy[1], stała się celem akcji chrystianizacyjnej prowadzonej przez opactwo Kanoników Regularnych NMP. Jego tutejsze posiadłości zatwierdzały bulle protekcyjne papieży: Eugeniusza III z 1148 r.[2], Celestyna III z 1193 r.[3] oraz Innocentego IV z 1250 r.[4]

W 1209 r. Henryk Brodaty rozgraniczył leżące na Ślęży dobra klasztorne i książęce[5]. W 1242[6] i 1245[7] Bolesław Rogatka wystawiał tam dokumenty. W 1247 r. wzm. był Przedbor, kasztelan *de Slenz*[8] i Piotr, *procurator montis Zlenz*[9]. W 1296 r. Bolko I Surowy przejął *Castrum*

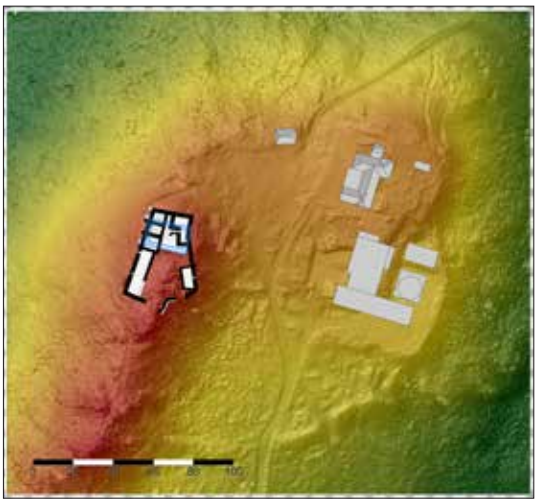
1 *Kronika Thietmara* 2004, s. 468.
2 SUb. 1, nr 16; KDŚl. 1, nr 22.
3 KDŚl. 1, nr 71.
4 wzm. *ecclesie ipsius montis*; SUb. 2, nr 397.
5 KDŚl. 2, nr 135.
6 *in monte Slenz*; (SUb. 2, nr 231).
7 *in monte Slez*; (SUb. 2, nr 299).
8 SUb. 2, nr 329.
9 SUb. 2, nr 339.



Relikty rotundy na szczycie Ślęży: a – wykopaliska pod posadzką kościoła Nawiedzenia NMP (fot. RM), b – rzut (Kastek i in. 2016, s. 292), c–e – wizualizacja (opr. M. Krzywka)



Szczyt Ślęży na Mtbl., ark. 5166 (3015) Zobten, wyd. w 1885 r. (opr. PB)



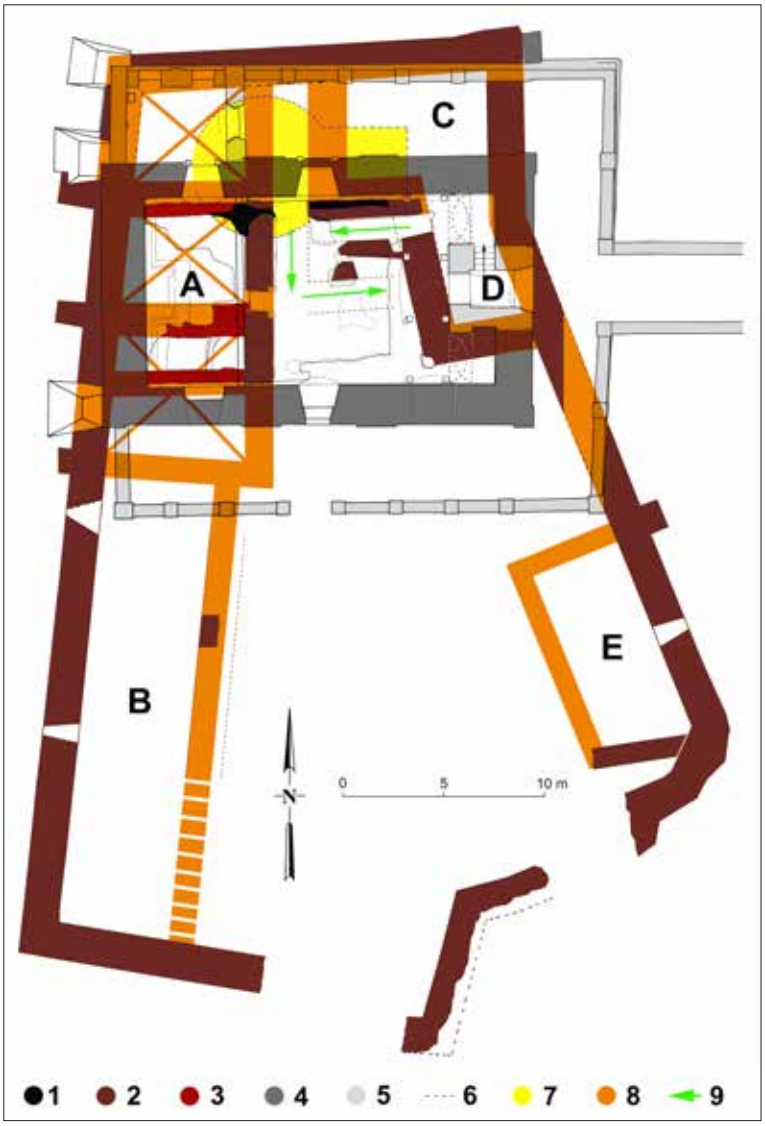
Zamek i zabudowa szczytu wg NMT (opr. PB)

Czobotha[10] z rąk Henryka V Grubego. W latach 1321 i 1336 wzmiankowana była góra Ślęża[11], a w 1343 r. Mikołaj ziębicki sprzedał Sobótkę Bolkowi II Małemu „z miejscem, w którym miał zostać zbudowany zamek, a gdzie kiedyś znajdował się zamek na szczycie góry"[12]. Obecny zamek

[10] MPH t. 3, s. 506–507; por. Jan Długosz 1974. Rok Pański 1296.

[11] LBUrk. 2, s. 127, nr 2; s. 128, nr 2.

[12] *cum omnibus attinentiis et nominatim* ***loco construendi castri****, in quo olim in montis summitate castrum habebatur* (LBUrk I, nr 5, s. 489–491).



Relikty zamku na szczycie Ślęży (budowle A–E), opactwa kanoników regularnych i kościoła p.w. Nawiedzenia NMP. Rzut: 1 – romańska rotunda p.w. NMP, 2 – mury zamku z 1. fazy, 3 – mury zamku z 2. fazy, 4 – mury kościoła, 5 – schody i ogrodzenie, 6 – zasięg rotundy, 7 – rekonstrukcja rzutu romańskiej rotundy, 8 – rekonstrukcja przebiegu murów zamkowych, 9 – schody lub pochylnia (opr. RM)

powstał w latach 1343–1353[13]. W 1353 i 1356 r. wymieniano go już w spisach miast i warowni księstwa świdnicko-jaworskiego[14]. Jako *das hus czum Czoboten* nadany został dożywotnio Bolkowi II przez Karola IV. W 1369 r. wzmiankowany był burgrabia Nikolaus Zachenkirchen z Weizenrode koło Świdnicy[15], a w 1397 r. Daniel – burgrabia *Czobtenberg*. W 1402 r. dzierżył go starosta Benesz z Choustnika. Król Wacław IV odstąpił księstwo świdnickie margrabiemu Prokopowi z wyjątkiem góry Ślęży i zamku – *Czobotemberg genant* [in der] *Slezia die vesten*[16]. W 1412 r. wzm. byli *Burggrafen offm Czobtenberge*.

W 1428 r. zamek został zajęty przez załogę husycką Jana Koldy zw. *Hammerschlag*, a następnie zniszczony przez mieszczan Wrocławia i Świdnicy po 14-dniowym oblężeniu[17]. W 1431 r. pojawił się w dokumencie cesarza

[13] Tamże, nr 14.
[14] LBUrk. I, nr 12, s. 497–498; I, nr 16, s. 504.
[15] Müller 1844, s. 59.
[16] LBUrk. 1, nr 36, s. 526.
[17] Wg Müllera (1844, s. 60) szturm na zamek miał miejsce 7.VI.1429 r.



Wizualizacja zamku (opr. RM i studenci WAPWr)

Najstarsze murowane relikty na szczycie Ślęży datujemy na wczesne średniowiecze. W trakcie badań archeologiczno-architektonicznych w 2004 r. odkryto pozostałości kolistej w planie budowli, o murach obwodowych szer. 138–140 cm, wzniesionej w technice opus emplectum, z kamienia łamanego, układanego w równych warstwach na zaprawie wapiennej z dużą zawartością węgli drzewnych. Prawdopodobnie była to romańska rotunda z prostokątnym w rzucie prezbiterium, położona w płn. części kulminacji, starsza od murów zamkowych i rozebrana przed ich wzniesieniem; zapewne powiązana z opactwem kanoników regularnych z 2. ćw. XII w. Detale architektoniczne użyte w murach zamkowych pochodzą z rozbiórki owej świątyni.

Zygmunta Luksemburczyka jako *unsir Slosse Sobottenberg*. Góra została zastawiona wraz z przynależnościami Thymonowi von Colditz[18].

W 1471 r. zamek był siedzibą *raubritterów* pod przywództwem Dietricha von During, zniszczoną – wskutek użycia armaty – w wyniku wyprawy Zygmunta Jagiellończyka oraz mieszczan świdnickich i wrocławskich[19]. W 1493 r. książęca część Ślęży, zastawiona rodzinie von Colditz, została ostatecznie przekazana przez króla Władysława Thymonowi von Colditz, ale już w 1494 r. pełnomocnicy Thymona sprzedali jego część góry Ślęży opatowi Benedyktowi[20]. W 1503 r. Jan von Schellenbergk, najwyższy komornik Królestwa Czeskiego, przyłączył sądownictwo na zamku i lennie zamkowym Ślęży do zamku Książ i tamtejszego sądownictwa, które należało do Krzysztofa von Talkenberge[21]. Gdy w 1543 r. zawaliła się wieża[22], zamek był już zapewne od dawna niezamieszkany.

[18] Geschwendt 1928, s. 46–47.

[19] Müller 1844, s. 60.

[20] APWr., Rep. 55, nr 173.

[21] APWr., Rep. 55, nr 183.

[22] *…anno domini 1543, 29 Juli cecidit et collapsa est* ***antiquissima turris in monte Zobbtensi*** *ob nimiam intemperies aeris et nulla reperationem factam… Kronika opatów…*, s. 262; Müller 1844, s. 60.

Faza 1 (2. tercja XIV w.) – Zamek powstał z fundacji księcia Bolka II Małego w latach 1343–1353. Został zlokalizowany na niewielkim *plateau*, częściowo utworzonym sztucznie. Poniżej, od strony wsch. rozciągało się rozległe *plateau*, ograniczone wczesnośredniowiecznym wałem kamiennym. Obecnie czytelne są zarysy obwodu obronnego, zachowane na poziomie przyziemia, oraz relikty budynków zamku i romańskiej rotundy, dostępne w obrębie ekspozycji archeologicznej w podziemiach kościoła Nawiedzenia NMP.

Był to zamek górski na planie wielobocznym, z wieżą i zabudową dookolną, zgrupowaną po stronie zach., płn. i wsch. Główny element zabudowy stanowił pałac A, na planie zbliżonym do prostokąta (wym. 21–22 x 8–10 m) i kamiennych, zapewne sklepionych piwnicach, częściowo wykutych w podłożu skalnym. O jego zasięgu i obecności sklepień świadczą 4 masywne przypory, wyznaczające podział dolnych kondygnacji na trzy przęsła. Do skrzydła zach. należał także wydłużony, jednotraktowy budynek B, położony na płd. od pałacu, po którym pozostały piwnice oraz szczątkowo zachowana ściana frontowa. Jego szerokość wynosiła ok. 8,5 m a elewacja była nieco cofnięta w stosunku do frontu pałacu.

Znana ze źródeł pisanych wieża zapewne wznosiła się w rejonie płn.-wsch. narożnika zamku, nad jednym z budynków C lub D, ponieważ grubość murów w ich górnych partiach wynosiła aż 1,8 m, a narożnik aneksu D był silnie zaakcentowany masywnymi ciosami. Wymiary budynku C wynosiły 10,75 x 8,75 m; połączonego z nim aneksu D 7,3 x 6,5–7,5 m. W ścianie zach. zarejestrowano ościeże okienne, a przy styku z budynkiem C – trójbiegowe wejście do piwnic sklepionych kolebami.

Trapezowy w planie budynek E znajdował się w płd.-wsch. narożniku założenia. Jego obecność potwierdzają: głębokie piwnice wykute w skale, masywna przypora w murze obronnym, płd. ściana szczytowa, dostawiona do muru obronnego oraz otwór okienny. Gdzieś w tym rejonie, w obrębie płd. lub płd.-wsch. odcinka muru obronnego znajdował się wjazd na dziedziniec zamkowy.

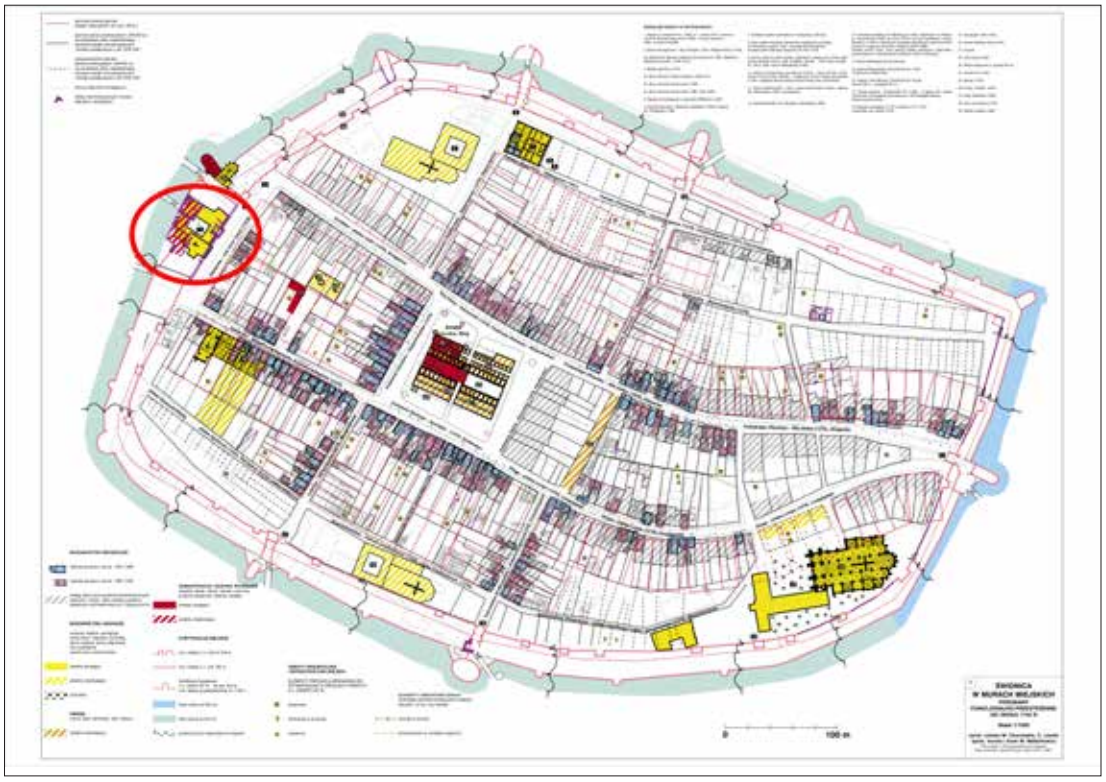
Faza 2 (XV w.) – W kolejnej fazie budowlanej wprowadzono nowe podziały pomieszczeń piwnicznych w pałacu A, które doprowadziły do wydzielenia 4 pasm o zróżnicowanej szerokości. Jedno z nich zapewne miało charakter komunikacyjny (pochylnia?).

Literatura

Müller 1844, s. 56–70; Guerquin 1957, s. 75; Grundmann 1982, s. 168; Francke, Limisiewicz 1999b, s. 45; Pilch 2005, s. 343; Limisiewicz i in. 2013, s. 323–342; Kastek i in. 2016, s. 281–312.

Autorzy

RM, kw. źródł. RM, red. RM



Położenie zamku na planie rekonstrukcyjnym średniowiecznej Świdnicy w miejskich murach (Atlas Świdnica 2008, plansza 8)

ŚWIDNICA (niem. *Schweidnitz*), gm. Świdnica

50.84376 N, 16.48342 E

Nikłe relikty zamku w mieście – w XIV w. jednej z najważniejszych rezydencji książąt świdnicko-jaworskich, zwłaszcza Bolka II i wdowy po nim Agnieszki

Zamek znajdował się w zach. części miasta[1], tuż obok dawnej Bramy Strzegomskiej, w pasie dawnych miejskich obwarowań. Po części rozebrany w końcu XVII w., po części przebudowany na klasztor, kryje dziś resztki swych murów pod ziemią. W końcu lat 70. XX w. przeprowadzono na jego terenie zakrojone na szeroką skalę badania architektoniczno- archeologiczne[2]. Odsłonięto wówczas fragmenty murów, ścian budynków i bruki. Na interpretację tych badań przyszło jednak zaczekać aż do 2008 r.[3]

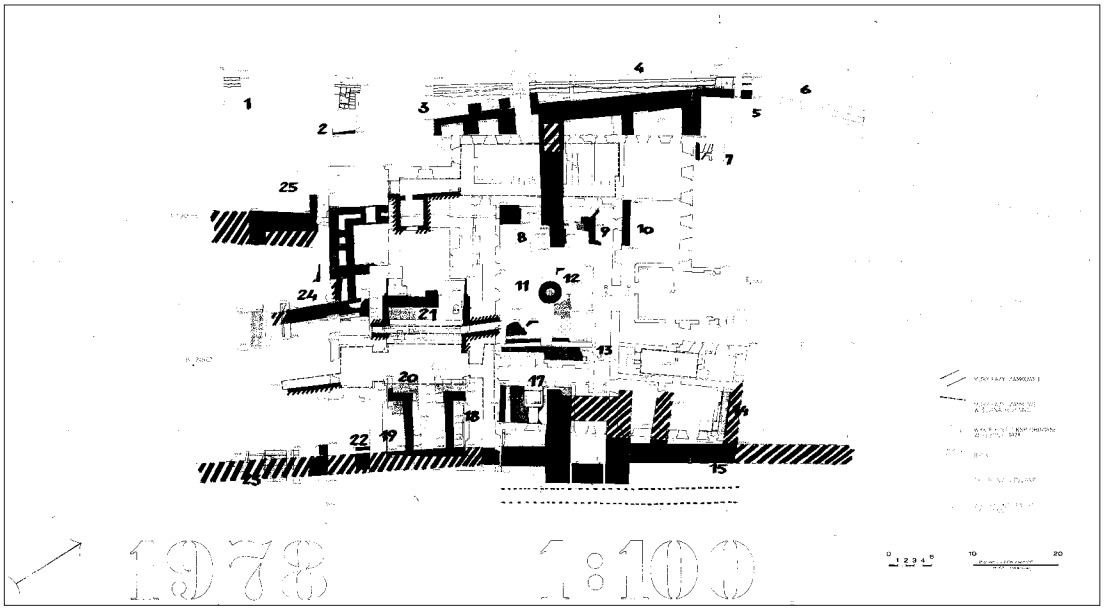
Najstarszy dokument wystawiony na zamku świdnickim nosi datę z 1326 r., lecz jest wiele przesłanek wskazujących, że jego początki sięgają nawet 2. poł. XIII w. Zalicza się do nich epizodyczne wzmianki o kasztelanie świdnickim Stoszu Leonardowicu, świadku na dokumencie z 1262 r.[4], oraz o sędzim dworskim Konradzie

[1] Obecnie jest to kwartał ograniczony ul. Zamkową, Kotlarską, Muzealną i Basztową.

[2] Kamiński 1978–1979. Badania te nie doczekały się publikacji z powodu nagłej śmierci kierującego nimi archeologa Ludwika Kamińskiego. Badania architektoniczne prowadził architekt Jacek Kościuk.

[3] Została przeprowadzona na marginesie prac nad Atlasem Historycznym Świdnicy (Chorowska, Goliński 2008, s. 7).

[4] SUb 3, 421, por. Cetwiński 1982, s. 185–186, 223.



Rzut średniowiecznych murów zamkowych odkrytych podczas badań wykopaliskowych z 1978 r. (pomiar i rys. J. Kościuk)

z 1295 r.[5] Hipoteza o XIII-wiecznej genezie tego zamku została mocno podbudowana dzięki ponownej interpretacji wyników badań wykopaliskowych i dotyczących go tekstów źródłowych. Kluczowa okazała się zapiska z 1443 r. zawierająca zgodę starosty zamku na zamurowanie starej bramy łączącej go z miastem, wcześniej pomyłkowo odczytana przez Henryka Schuberta jako mówiąca o zamurowaniu i przesunięciu Bramy Strzegomskiej[6]. Relikty zamurowanego wjazdu na zamek od strony miasta zostały odkryte w trakcie badań wykopaliskowych z 1978 r. Pierwotnie prowadził on przez basztę w murze dzielącym miasto i zamek. Odsłonięto fragmentarycznie jej fundament na planie zbliżonym do kwadratu o bokach długości 10,5 x 10 m, gruby na około 3 m. Zbudowany był z kamieni łamanych połączonych zaprawą wapienną, a narożniki miał wzmocnione ciosami. Przez



Nadproże okienne odkryte w toku wykopalisk z lat 1978–1979; ob. w Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy. Jego trójlistna forma potwierdza datowanie zamku na lata 90. XIII w. (fot. Dobiesław Karst)

basztę prowadził przejazd o szerokości 3,9 m, zamurowany jeszcze w okresie średniowiecza. Tuż obok baszty, pod zabudową klasztorną odkryto też brukowaną nawierzchnię ulicy, która była użytkowana w XVII w., gdy ponownie połączono zamek z miastem. Odkryta baszta stanowiła jedną z baszt muru miejskiego, po-

[5] Schubert 1911, s. 63, przytacza fakt funkcjonowania w 1295 r. funkcji *iudex curie de Swidnitz;* por. Goliński 2000, s. 99, przyp. 242.

[6] Wzmianka przytoczona w: Schubert 1911, s. 64 i skorygowana przez Mateusza Golińskiego.

łożoną nieco na płd. od Bramy Strzegomskiej. Ponieważ przejazd uformowano już w trakcie jej budowy, a trudno przypuszczać, by tuż obok siebie mogły funkcjonować dwie bramy miejskie, trzeba założyć, że zamek był współczesny pierwszemu pierścieniowi murów opinających średniowieczną Świdnicę. Wzmianki na temat ich budowy sięgają 1285 r. i ciągną się po 1311 r.[7]

Kamienny zamek, położony w najwyższym punkcie Świdnicy, tuż pod murami miasta, należałoby widzieć jako inwestycję Bolka I z lat 90. XIII w., kiedy to po rozszerzeniu jego władztwa o Świdnicę i otaczający ją obszar stała się ona stolicą nowo utworzonego księstwa. Istnienie przez wiele lat aktywnej kancelarii książęcej w Świdnicy świadczy o stołecznej i rezydencjonalnej funkcji tego ośrodka.

Faza 1 (lata 80.–90. XIII w.) – Zamek powstały w rejonie Bramy Strzegomskiej, w pasie obwarowań miejskich, jako ich główny element, ściśle powiązany z murem obronnym i basztami, z których jedna stanowiła bramę wjazdową na dziedziniec. Założony na planie nieregularnego czworoboku (wym. 40–42 m x ponad 60 m), z uskokiem od płd. zach. Od wsch. zamknięty murem miejskim, a z pozostałych 3 stron własnym obwodem warownym, w 2. ćwierci XIV w. włączonym w budowaną wówczas drugą linię murów i fosę. W trakcie wykopalisk zarys obwodu obronnego zamku został odsłonięty tylko częściowo – na odcinku 44 m stwierdzono fundament muru zach., na odcinku 21 m muru płn. i na odcinku 25 m – muru wsch., z wyżej wspomnianą basztą bramną. Uchwycenie płn.-zach. narożnika obwodu pozwoliło na sprecyzowanie zasięgu założenia zamkowego od strony Bramy Strzegomskiej. Kwestia przebiegu muru obronnego po stronie płd. pozostaje otwarta; tam zamek się zwężał, dochodząc do ok. 30 m szerokości.

Relikty zabudowy wewnętrznej z pierwszej fazy skupiły się w płn.-zach. narożniku zamku, gdzie odkryto pozostałości dużego budynku powiązanego konstrukcyjnie z murami obwodowymi. Miał on prostokątny plan o wymiarach 19 x 15 m i tak grube ściany (ok. 3 m), że z dużym prawdopodobieństwem można go uznać za wielokondygnacyjną wieżę mieszkalną. Budynek dzielił w połowie mur poprzeczny. Jego układ był więc zaskakująco podobny do rozplanowania książęcej wieży mieszkalnej w Siedlęcinie z 1314 r., największej i najlepiej zachowanej wieży mieszkalnej na Śląsku. Drugą grupę kamiennych fundamentów odkryto tuż pod wsch. murem obwodowym zamku, na płd. od baszty bramnej. Mogły one stanowić pozostałość jakiegoś wąskiego budynku gospodarczego (wym. 28 x 7–8 m), dostawionego do muru obronnego.

Czas największej świetności zamku przypadł zapewne na rządy Bolka II Małego. Wówczas też, w 1345 r., był on nieskutecznie oblegany przez wojska króla czeskiego Jana Luksemburskiego. Okres ten musiał przynieść rozbudowę części mieszkalnej.

Faza 2 (XIV w.) – Powstał wówczas jeden lub dwa budynki, równoległe do zach. obwodu murów oraz dwa wąskie budynki dostawione do muru obronnego po stronie wsch: płd. – gospodarczy i płn. – mieszkalny (?). W murach tego ostatniego przetrwał otwór drzwiowy, zasklepiony łukiem półkolistym, i fragment rozglifionego otworu okiennego. Budynki te otoczyły brukowany, główny dziedziniec ze studnią, położony między wieżą mieszkalną a wjazdem na zamek, podczas gdy dziedziniec gospodarczy, o wydłużonym kształcie, znajdował się w płd.-wsch. części założenia.

Cenną informacją była wzmianka o przynależnej do zamku wieży, która stała w ciągu murów miejskich i była z nim połączona krytym gankiem. Jej pozostałości można było oglądać jeszcze w 1818 r.[8] Niewątpliwie „wieżę" tę stanowiła omówiona wyżej baszta bramna, której fundament został odsłonięty przez archeolo-

[7] Goliński 2000, s. 98.

[8] Schubert 1911, s. 65.



Rzut murów zamku z podziałem na fazy: a – odkryte w wykopach, b – rekonstruowane: 1 – mury z lat 90. XIII w., 2 – mury z XIV w., 3 – mury z XV w., 4 – mury klasztoru z XVII w. (opr. MCh)

gów. Ponieważ sąsiadowała ona z płn. odcinkiem murów obronnych, a tenże mur łączył się bezpośrednio z wieżą mieszkalną, położoną po przeciwnej stronie dziedzińca, można przypuszczać, że ów „kryty ganek" stanowił zadaszony chodnik obronny prowadzący po koronie muru obwodowego na drugą stronę – do górnego wejścia do świdnickiego donżonu. W 1818 r. mogła być zachowana co najwyżej jego część, położona w pobliżu baszty.

Po śmierci księżnej Agnieszki, wdowy po Bolku II w 1392 r. zamek utracił na znaczeniu. Stał się wraz z całym księstwem częścią Korony Czeskiej. Na zamku świdnickim zaczęli rezydować namiestnicy króla czeskiego. Pierwszym, potwierdzonym już w 1392 r., był starosta Benesz z Choustnik. Inni to Gunzel Kirschberg (1402 r.) i Lorenz Hertel (1435, 1443 r.). Podczas wojen husyckich Świdnica była kilkakrotnie oblegana przez husytów. Miasto atakowały oddziały przybyłe z rejonu Niemczy i okolic Wałbrzycha; tutejszy zamek obronił się jednak przed atakami. W 1. ćwierci XVI w. zamek mieścił mennicę, w 1528 r. uległ zniszczeniu w pożarze miasta. W 1535 r. w związku z oddaniem zamku wraz z lennem przez monarchę Ferdynanda I Habsburga w zastaw osobie prywatnej miasto zmuszono do łożenia na jego odbudowę, zakończoną w 1537 r.[9]

Faza 3 (1535–1537) – Odbudowany zamek miał już formę renesansową. Na podstawie położenia niektórych reliktów fundamentów, odkrytych w badaniach archeologicznych, względem głównego dziedzińca, można pokusić się o przypuszczenie, że został on otoczony przez krużganki (przynajmniej od płd.). Reliktem tej fazy jest dobrze zachowany portal zamkowy z datą „1537". Poprzez umieszczenie w zwieńczeniu herbu monarszego Habsburgów i inskrypcji gloryfikującej cesarza jego wymowa ideowa wyraźnie podkreślała prawa władcy habsburskiego do

[9] Schubert 1911, s. 63–65. Sporządzona w 1536 r. krótka inwentaryzacja obiektu przed remontem m.in. wspomina: „(...) *w izbie liche ławy, takież w pokojach nad izbą, otwarta szafka z wieloma przegródkami, zapewne na listy zrobiona, dwa stare stoły bez szuflad, 25 starych stempli menniczych, wiadro studzienne, (...) i 4 stare, złe szklane okna*" na podstawie: Dok.m.Św. U 3385 (2980).



Fazy przekształceń zamku w XIV w.: 1 – mur zachowany, 2 – mur rekonstruowany (opr. MCh)

miasta i zamku. Na pilastrach umieszczono herby Franza Grimma i jego żony.

Zamek bardzo ucierpiał podczas wojny 30-letniej (1618–1648). Ponownie odbudowany, stanowił rezydencję Ottona von Nostitz, który w latach 1651–1665 pełnił urząd starosty księstwa świdnicko-jaworskiego. W 1673 r. zamek ponownie spłonął i częściowo zawalił się, po czym go już nie odbudowywano. Syn Ottona, Krzysztof Wacław von Nostitz, przekazał ruiny kapucynom. W 1680 r. zakonnicy wznieśli na fundamentach rozebranego zamku czteroskrzydłowy klasztor, a w latach 1682–1686 kościół (pw. św. Antoniego). Relikty zamku wtopiły się w mury tych budowli, co ostatecznie zakończyło jego prawie czterystuletnią historię.



Główna wieża zamku w Świdnicy (*Schweinitz*) na tle zabudowy miasta, na mapie Helwiga z 1561 r.

Literatura

Lutsch 1889, s. 212–218, Schubert 1911, s. 63–70, Hanulanka 1973, s. 185–191, Kamiński 1978, 1979; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001, s. 490; Chorowska, Goliński 2008, s. 5–12.

Autorzy

MCh, kw. źródł. MCh, red. MCh, TD



Renesansowy portal zamkowy 1537 r. (Chorowska, Lasota 2013, s. 128, il. 66)



Wieżowy budynek usytuowany w miejscu zaginionego dworu-zamku i dostawiony do murów obronnych miasta (fot. AB, 2007)

ŚWIEBODZICE (niem. *Freiburg*), gm. Świebodzice, pl. Jana Pawła II 9

50.85934 N, 16.32209 E

Zaginiony dwór, zapewne tożsamy z zamkiem książęcym, usytuowany w linii murów obronnych miasta, w sąsiedztwie Bramy Świdnickiej. Można identyfikować go z istniejącą, wysoką budowlą kamienną, znajdującą się w rejonie owej bramy

Książę Bolko II wystawił w Świebodzicach w latach 1359–1368 ponad 40 aktów prawnych[1]. Ze względu na długotrwałość książęcych pobytów oraz liczbę tych dokumentów można sądzić, że był to jeden z ważniejszych ośrodków władzy, wybijający się na tle licznych stacji Bolka II. Siedziba książęca w Świebodzicach użytkowana była w latach 1369–1375 i w podobnym charakterze również po śmierci Bolka przez księżną wdowę[2], gdyż miasto nadal pozostawało w jej rękach. Między 1381 a 1386 r. Świebodzice wraz z zamkiem Książ i przyległymi wsiami przeszły w ręce Elżbiety żony Piotra z Prochowic[3], która sprzedała owe rozległe dobra Beneszowi z Choustník. Ostatni dokument księżnej Agnieszki wystawiony w Świebodzicach nosi datę 1391[4].

W akcie sprzedaży Książa z 1386 r. jako rezydencję w Świebodzicach odnotowano dwór[5],

[1] Landbuch I, nr 117–118, 125, 234–236 i nn., APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 140/U 175, 142/U 178, Rep. 83, nr 112/94.

[2] Landbuch I, nr 384, 378 i nn.

[3] Zob. Jurek 1993, s. 433–444.

[4] Landbuch II, nr 908.

[5] Tekst dokumentu z 1386 r. w tłumaczeniu na polski brzmi: „zamek Książ z przynależnymi dobrami, szczególnie ze Świebodzicami, dziedzicznym wójtostwem, dziedzicznymi czynszami, ławami szewskimi, chlebowymi i mięsnymi i wszystkim, co należało



Rekonstrukcja rozmierzenia lokacyjnego Świebodzic, lokalizacja: 1 – zamku, 2 – Bramy Świdnickiej, 3 – kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja (opr. MCh)

który był tożsamy z dworem lub zamkiem książęcym. Choć przykłady z innych miast księstwa sugerują, iż dwory wójtowskie były odrębnymi obiektami w stosunku do zamków, jednak brak wzmianek na temat tutejszego wójta w 2. poł. XIV w. może świadczyć o tym, że jego obowiązki przejął w tym szczególnym przypadku burgrabia zamku Książ – Bernard von Zedlitz. Za takim rozwiązaniem przemawia obecność jego osoby na dokumentach książęcych wystawianych w trakcie pobytu władców w Świebodzicach. W 1447 r. wzmiankowano Hermana Zettritz jako „siedzącego na" Świebodzicach[6]. W 1480 r. panem na Świebodzicach był Michał Busau zwany Kytschold.[7]

Kwestia lokalizacji siedziby książęcej w mieście jest sprawą otwartą. Interesującą poszlaką są nowożytne przekazy, według których kilka budynków przy ulicy Grodzkiej, prowadzącej od rynku do Bramy Świdnickiej, miało odmienny status prawny i obrót nimi rejestrowano w kancelarii pana gruntowego.

do wójtostwa, z folwarkiem w Pełcznicy, z dworem w Świebodzicach, z młynami, miejscami na młyny i lasami obok Książa, dobra te przynależały do dziedziczonego majątku w Świebodzicach od wieków, posiadała je też księżna Agnieszka" (Landbuch II, nr 864).

[6] Czettritz 1911, s. 128.

[7] APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, nr 3066/U 3374, 3067/U 3375.



Weduta Świebodzic, miedzioryt wg rys. F.B. Wernera (Werner S 6, zbiory PS)



Wycinek weduty z dworem (budynek skrajny z lewej z basztami alkierzowymi)

Dane ikonograficzne z XVIII w. sugerują, że siedzibą książęcą mógł być zachowany do dziś budynek położony w linii murów miejskich przy dawnej Bramie Świdnickiej. Wzniesiony został z łamanego kamienia, a w piwnicy widoczne są dobrze zachowane sklepienia krzyżowe. Obecnie ma pięć kondygnacji i formę budynku wieżowego, charakterystyczną dla 2. poł. XIV w.

Literatura

Jaworski 1993; Eysymontt R. 2009, s. 533–537; Boguszewicz 2010, s. 258–259.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. MCh



Ruina zamku w widoku z drona (fot. PB, 2022)



Zamek od płn., w głębi donżon (fot. MCh, 2023)

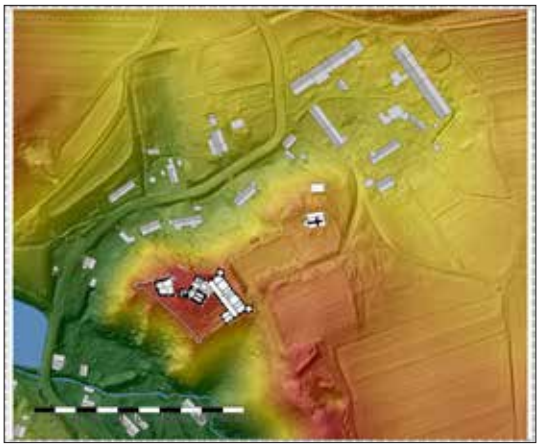
ŚWINY (niem. *Schweinhaus*) gm. Bolków

50.93877 N, 16.11220 E

Gród (X–XII), gród kasztelański (XIII w.), a następnie wieloczłonowy i wielofazowy zamek rycerski wraz z całym terenem o złożonej strukturze mieszkalno-obronnej, reprezentacyjnej i sakralnej. Na wybitne wartości zabytkowe zespołu złożyły się: donżon, ruina średniego zamku oraz pałac (1615–1625) z basztami alkierzowymi i systemem apartamentów, będący przykładem recepcji włoskich wzorców w sferze kultury. Obecnie w trakcie prac remontowych



Zamek na Mtbl., ark. 5062 Bolkenhain, wyd. w 1938 r. (opr. PB)



Areał zamku Świny wg NMT (opr. PB)

Ruiny zamku są położone na krawędzi grzbietu górskiego, który od strony zach. i płn. jest podcięty doliną potoku i opada ku niej skalistymi zboczami. Zbocza te oraz sucha fosa po stronie płn.-wsch. wyodrębniają obszar 3 członów zamku: górnego – z donżonem, średniego – z ruiną domu zamkowego i wewnętrznym dziedzińcem oraz dolnego – z nowożytnym pałacem w obwodzie bastejowo-bastionowym. Po stronie płn.-wsch. rozpościera się teren „podzamcza" – niegdyś ujęty murem, obecnie zajęty przez tarasy i nasypy ziemne oraz kościół z cmentarzem, teren plebanii, dawny zwierzyniec na stoku góry zamkowej, zespół zabudowy folwarcznej i areał przynależnych pól.

Wzmianka o Świnach zawarta w kronice Kosmasa – *oppidum Zvini in Polonia* odnosiła się już do 1108 r.[1] Wzmiankę o obecności tam grodu – *Gradice Zpini* z bulli papieża Hadriana z 1155 r.[2] częściowo potwierdziły badania archeologiczne z lat 50. XX w. i 2016 r.[3] W 1. poł. XIII w. był to gród kasztelański, co wynika z dokumentów zawierających imiona książęcych urzędników: *Tader castellano de Svina* (1230)[4], Jaxa (1244)[5] i Piotr *de Swin* (1248)[6]. Gród był rozległym, wieloczłonowym założeniem. Pełne poznanie go wymaga dalszych badań archeologicznych[7].

Likwidacja kasztelanii w Świnach nastąpiła w 3. ćwierci XIII w., wskutek przeniesienia ośrodka władzy książęcej do Bolkowa. Było to również przyczyną prywatyzacji zamku Świny, do której doszło przed 1272 r.[8] Został wówczas odnotowany rycerz księcia Bolesława Rogatki – Johann z predykatem „von Schwein", a następnie w latach: 1288–89, 1292, 1296[9]. Stał się on protoplastą śląskiego rodu szlacheckiego używającego później nazwiska „von Schweinichen". Kolejnym znacznym Schweinichenem rezydującym w Świnach był Henryk (1327–1355), syn? Guncelinusa de Swyne; uczestnik wyprawy krzyżowej na Rodos w 1323 r.[10], świadek na

[1] Kosmas 1923, s. 191 (ks. 3, rozdz. 23); *oppidum* tłumaczone jest jako osada (Kwaśniewski 2016, s. 24).

[2] Schulte 1894, s. 421–422.

[3] Kaźmierczyk 1959, s. 43; Olszacki 2016, wykop 4.

[4] CDS VII, cz. 1, s. 182; SUb II, nr 271.

[5] SUb I, nr 314.

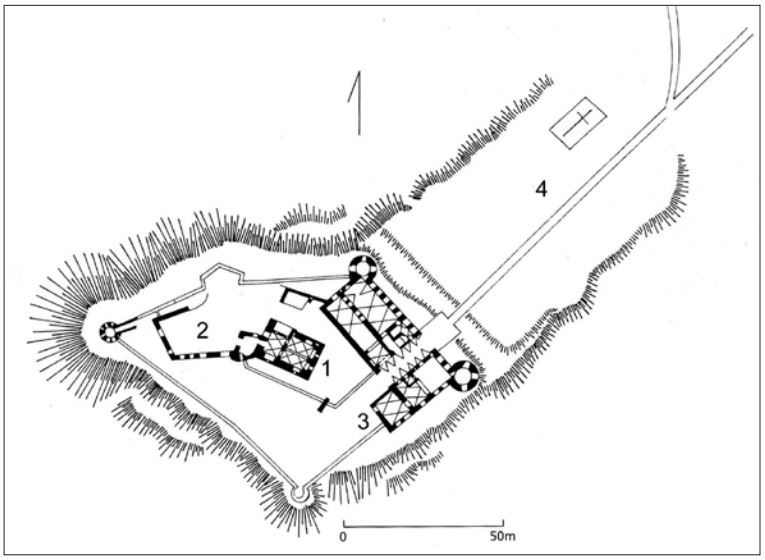
[6] CDS VII, cz. 1, s. 300; Sub II, nr 342.

[7] W badaniach z lat 50. potwierdzono obecność nawarstwień wczesnośredniowiecznych (Kaźmierczyk 1959, s. 43), natomiast w 2016 r. natrafiono na skromny relikt wału na średnim zamku, w rejonie studni (Olszacki 2016).

[8] *domine Iohanne de Swin* (SUb IV, nr 181); Schweinichen 1904, s. 72; Schweinichen 1907, Tabl. 2, nr 4.

[9] CDS VII, cz. 3, nr 2093; Schweinichen 1904, s. 72; Schweinichen 1907, Tabl. 2, nr 4.

[10] Schweinichen 1907, Tabl. 2, nr 7.



Plan sytuacyjny zamku: 1 – górny zamek, 2 – średni zamek, 3 – dolny zamek, 4 – podzamcze (pomiar Katedry Hist. Arch. Polskiej PWr z 1954 r., rys. E. Głąb)

dokumentach Henryka jaworskiego[11] i Bolka II[12], właściciel rozległych majątków ziemskich i licznych dóbr[13]. Pozostawił 4 synów: Günzela, Nickela, Henselina i Petera. Ten ostatni wywędrował do Prus i osiadł w ziemi dobrzyńskiej[14].

Faza 1 (koniec XIII–2. ćwierć XIV w.) – Był to wówczas zamek z wieżą mieszkalno-obronną (donżonem) wzniesioną w najwyżej położonej części wzgórza. Wymiary wieży wynosiły ok. 18 m x 12 m[15], wys. ok. 23 m; mieści się w niej obecnie 5 kondygnacji. Posiadała kamienne obramienia portalowe i okienne, w większości ostrołuczne, zachowane na elewacji płd.-zach. Dwa z nich prowadziły na drewniany ganek w połowie wysokości wieży. Główne wejście znajdowało się niżej, na poziomie obecnej 2. kondygnacji, i było dostępne z zach., z podestu opartego na kamiennych konsolach[16]. Ostrołuczny, sfazowany portal osadzono w grubości ściany płn-zach. i poprzedzono żelazną broną poruszającą się w kamiennych prowadnicach[17] oraz zabezpieczono ryglem. Walor obronny miała też szczelina strzelnicza (dla łuku) o prześwicie 13 x 132 cm[18], odkryta w ścianie płd.-wsch., vis-a-vis wejścia do wieży. Ówczesny zamek nadal był otoczony wałem.

[11] CDS XVIII, s. 20, reg. 3594; CDS XXIX, nr 5871.

[12] CDS XVIII, nr 4264; CDS XXII, nr 5098, nr 5119, nr 5254, CDS XXX, nr 6852.

[13] Wg Constantina von Schweinichen jego majątek obejmował: Świny, Gniewków, Wichrów, Czernicę k. Jawora, *Schönhausen* (część Nowego Kościoła), Gozdno, Różaną, Wolbromek, *Waltersdorf* (płd. cz. Bolkowa, Gorzanowice, Bronów, Sady, Małuszów, Zębowice, Mierczyce, Borów, Pogorzałą, Myślinów, Roztokę, Skałę, Jugową oraz do 1351 r. poł. wójtostwa i 21 ław chlebowych w Bolkowie (Kwaśniewski 2016, s. 27–28).

[14] Wg Schweinichen 1907, Tabl. 2, Nr 12 Peter zapoczątkował polską linię Świnków. Jednakże związki śląskich Schweinichenów ze Świnkami w Polsce (pieczętującymi się tym samym herbem!) nie są jasne, gdyż gałąź polska osiadła w ziemi sieradzkiej już ok. poł. XIII w.

[15] Grubość murów wynosiła 2,35–2,60 m. Zbudowano je z lokalnego kamienia łamanego (czerwone riolity i riodacyty, z domieszą zlepieńca i zieleńca, na twardej, jasnoszarej zaprawie wapiennej z grudkami wapna).

[16] Położenie konsoli zachowanej *in situ* wyznacza pierwotny poziom pomostu; drugą znaleziono pod murem wieży. Pomost był zapewne dostępny z korony wału.

[17] Prowadnice te są zachowane do poziomu podłogi na 3. kondygnacji wieży; w XVII w. szczelina brony została zablokowana belką wykonaną z drewna ściętego ok. 1618/19 (Konieczny 2020).

[18] Za prześwitem znajdowała się wnęka dla łucznika, obustronnie rozglifiona, o wys. ok. 2,5 m, kryta płaskimi kamiennymi płytami. W XVI w. przebudowano ją na prostokątną, a w XVII w. zamurowano.



Donżon w pocz. XV w. (wizualizacja Dawid Krzeszowiec)



Donżon od płd. (fot. MCh, 2025)

Czas budowy wieży nie został jednoznacznie ustalony. W badaniach archeologicznych z 1959 r. stwierdzono, że uległa ona częściowemu zniszczeniu wskutek pożaru i działań zbrojnych, które wystąpiły pod koniec XIII w. Wniosek ten wynikał z analizy zasypiska dolnej części budowli, gdzie odkryto przepaloną glinę, węgle drzewne, popiół i przepalone kamienie[19]. Wspomniano też o odnalezieniu obok wieży pozostałości dwóch pieców datowanych na początek XIV w., zniszczonych w latach 1315–1320, a także przepalonej srebrnej monety z 1309 r.[20] Teza ta stoi w opozycji do datowania budowy donżonu na lata 1329–1351 r., co należy łączyć z osobą wspomnianego Henryka *de Swyn* – prominentnego rycerza z otoczenia książąt fürstenberskich. W obu wypadkach *terminus ante quem* budowy wieży stanowią lata 30. XIV w., kiedy to wśród dóbr Henryka wymieniono *hus/haus*.

[19] Treść kulturową zasypiska stanowiły ułamki naczyń glinianych, kości zwierzęce oraz groty bełtów kuszy (Kaźmierczyk 1959, s. 42).

[20] Kaźmierczyk 1959, s. 42–43.

Przekazy pisane nie ułatwiają rozstrzygnięć w kwestii datowania także i dwóch następnych faz budowlanych. Inicjatorami fazy 2 mogli być zarówno Günzel II von Schweinichen (1370–1396), wyróżniający się rycerz na dworze księżnej Agnieszki w Świdnicy, jak i Hans von Schweinichen, samodzielny posiadacz dóbr w latach 1407/1409–1415/1422, który odznaczył się determinacją w przejmowaniu udziałów spadkowych od swych braci i skupił całą ojcowiznę w swoim ręku[21]. Podobnie fazę 3 można przypisać Günzelowi VI von Schweinichen, właścicielowi Świn w latach 1443–1503 lub jego synom – Günzelowi VII i Burgmannowi. Ten pierwszy (Günzel VI), właściciel wsi Bolków Zdrój, Niedaszów, Świny, Siekierzyce, Wolbromek, Zębowice i *Waltersdorf* (ob. część Bolkowa), ożenił się przed 1448 r. z Elżbietą von Schindel und Jäschkendorf, z którą miał 5 synów i 3 córki. W latach 1448 i 1503 dokonywał uposażeń ołtarza w miejscowym kościele i ufundował tu wraz z małżonką okazały tryptyk[22]. Jego synowie Günzel VII i Burgmann jeszcze za życia ojca, bo w 1470 r., wystąpili w źródłach jako rezydenci Świn i współwłaściciele lenna zamkowego[23]; na zamku żyły wówczas trzy rodziny! W 1494 r. odnotowano ich jako posiadaczy praw patronackich do kościoła w Świnach. Po 1518 r. Burgmann von Schweinichen (1456–1566) został samodzielnym właścicielem zamku i tutejszych dóbr ziemskich. Od 1534 r. był ławnikiem sądu szlacheckiego[24]; miał 4 synów i 4 córki. Płyta nagrobna z jego postacią oraz płyta małżonki – Margarethy von Borschnitz znajduje się w kościele w Świnach.

Faza 2 (pocz. XV w.) – Kamienny mur obronny, który ukazał Valentin von Säbisch na planie pomiarowym zamku sporządzonym ok. 1615 r. Mur poprowadzono po płn. i wsch. obrzeżu skalnego plateau oraz w rejonie wjazdu na zamek od płd. zach, gdzie rysunek oddaje realia związane z XVI-wiecznym budynkiem bramnym. Säbisch nie pokazał przebiegu muru obronnego po str. płn.-zach., w miejscu, gdzie donżon wyszedł poza kulminację skalną. Tam też jak dotąd jego fundament nie został odnaleziony. Archeolog Tomasz Olszacki odkrył go natomiast na odcinku płn.-wsch., na długości ok. 10 m i na zaoblonym narożniku płd.[25] Mur ten był dostawiony dołem do podkutej skały, a wzdłuż niego biegła wyłożona kamieniami droga. Dojście do zamku prowadziło szerokim łukiem, obchodząc donżon od strony płn.-wsch.

Faza 3 (XV w.) – Średni zamek na planie wydłużonego pięcioboku, obwiedziony murem obronnym wyprowadzonym z płn. narożników donżonu. Grubość muru przy podstawie wynosiła około 1,50–1,60 m. Wjazd na średni zamek prowadził od płd. przez bramę poprzedzoną wysoką wnęką na bronę, która poruszała się w kamiennych piaskowcowych prowadnicach.

Faza 4 (2. poł. XV w.) – Dom w zach. części średniego zamku; we wsch. części pozostał trapezoidalny dziedziniec z cysterną na wodę[26]. Dom miał dwa pasma i dwie kondygnacje, oddzielone stropami (poza lokalnością w narożniku płd.-zach. nakrytą kolebkowo). Z pierwotnych otworów okiennych zachowały się trzy – w postaci prześwitów w ciosowych, fazowanych obramieniach i z sediliami od strony wnętrza. Okna te przebito przez mur obronny. Pasmo płd. było podpiwniczone. Schody prowadzące do sklepio-

[21] Schweinichen 1904, s. 205–206, nr LXVIII.

[22] (Schweinichen 1907, tabela 20, nr 2) Güncel VI w 1448 i 1503 dokonał uposażenia ołtarza w Świnach, przekazując 30 marek rocznego czynszu; przypisuje się mu ufundowanie wraz z żoną ołtarza szafowego do kościoła w Świnach (Lutsch 1891, s. 365); po śmierci został upamiętniony całopostaciowym nagrobkiem w kościele w Świnach (Czechowicz 2003, ryc. 70). Dane biograficzne za: Kwaśniewski 2016, s. 34–36.

[23] Bracia Gunzel und Burgmann Sweychgen zostali odnotowani razem jako rezydenci Świn w 1470 r., czyli jeszcze za życia ich ojca Günzela VI (Schweinichen 1904, s. 155 (regest), s. 223–224).

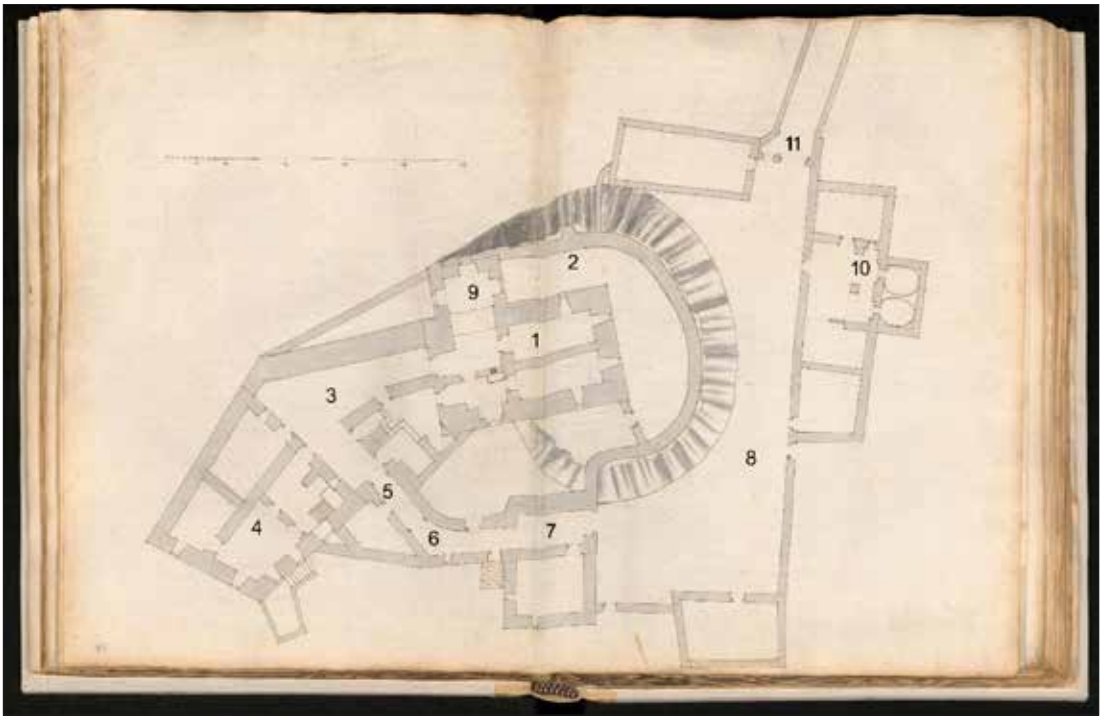
[24] Schweinichen 1906, s. 19, 20, 22, 29, 30 (regesty) oraz s. 80; identyfikacja herbów na płytach nagrobnych (Kwaśniewski 2016, s. 39).

[25] Fundament ten miał 1,2 m szerokości, a w górnej części zaledwie 0,8–9 m (Olszacki 2016).

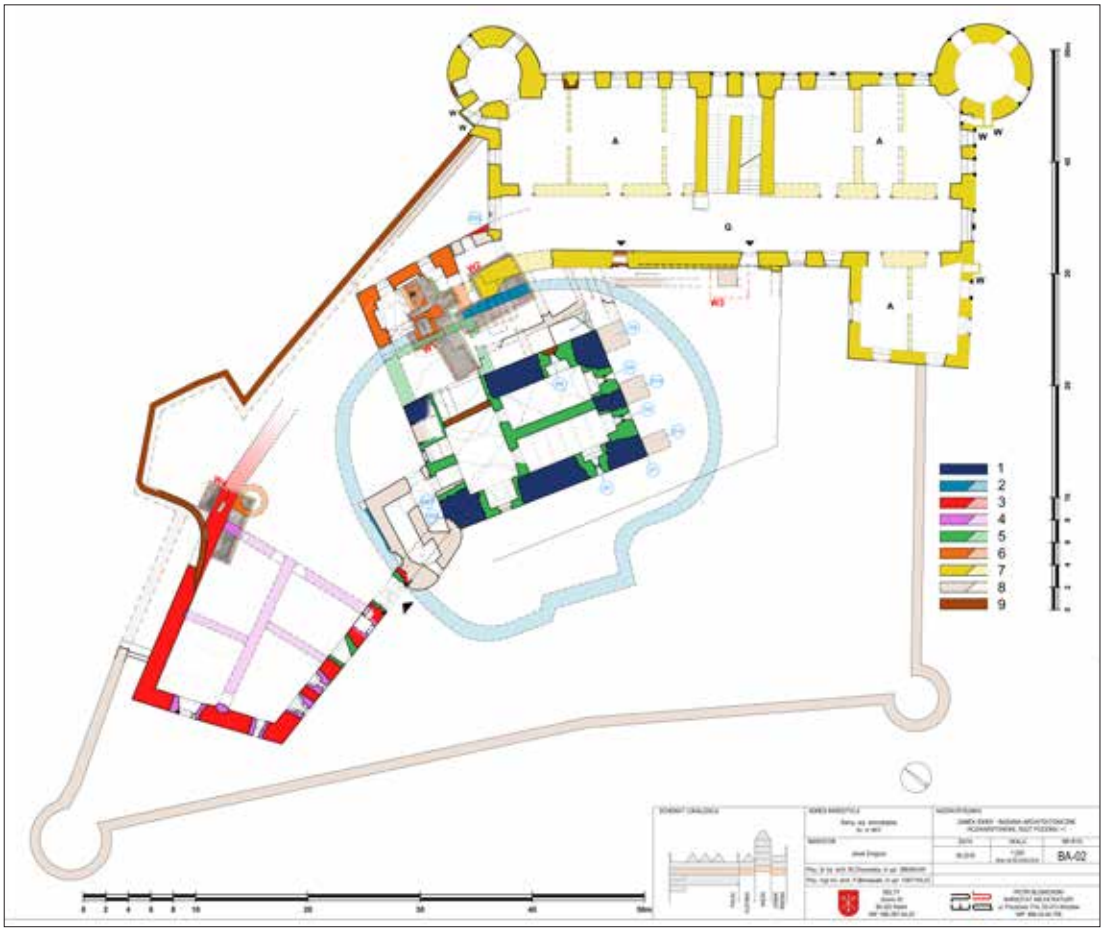
[26] Odkryto ją w zaułku muru obronnego i domu (Olszacki 2016).



Donżon i pozostałości średniego zamku od płd. zach. (Chorowska 2003, s. 127)



Plan pomiarowy Valentina von Säbisch z ok. 1615 r. (zbiory Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. R 939, karta nr 57): 1 – donżon, 2 – mur obronny górnego zamku, 3 – dziedziniec średniego zamku, 4 – dom na średnim zamku, 5 – brama na średni zamek, 6 – szyja bramna, 7 – budynek bramny, 8 – dolny zamek, 9 – kuchnia, 10 – browar, 11 – brama wjazdowa na dolny zamek



Plan całości zamku na poziomie 2. kondygnacji: 1 – donżon z 1. ćwierci XIV w., 2 – mur obronny z pocz. XV w., 3 – mur obronny średniego zamku z XV w., 4 – dom zamkowy z 2. poł. XV w., 5 – piwnica donżonu i kuchnia z 1. poł. XVI w., 6 – 2. poł. XVI w., 7 – pałac z 1615–1625, 8 – wieża schodowa donżonu 1615–1625, 9 – renowacja XX w. (Chorowska, Błoniewski 2016a)

nej komory, które następnie skręcały w stronę domu zostały odkryte przy ścianie klatki schodowej donżonu.

Zaplecze gospodarcze mieściło się na dolnym zamku, również o metryce z XV w.

Kolejnym właścicielem zamku, który miał istotny „potencjał inwestycyjny", był Hans von Schweinichen (1510/20–1606), notowany „na Świnach" od 1556 r. Do czasu podziału dóbr ok. 1564 r. w sprawach majątkowych występował razem z bratem Joachimem. Następnie przejął Świny wraz kluczem dóbr złożonych z Wolbromka, Gorzanowic, Mierczyc, Chełmca i Raczyc i młyna w Skale. Ożeniony z Barbarą von Rothkirsch (†1586) i powtórnie z Katarzyną von Sommerfeld spoczął w kaplicy grobowej w kościele w Świnach, gdzie ma całopostaciową płytę nagrobną, obok płyty Barbary. Pozostawił czterech synów i córkę Małgorzatę[27].

Faza 5 (2. poł. XVI w.) – Modernizacja donżonu, przebudowa domu i wjazdu na średni zamek, budowa kuchni, inwestycje na dolnym zamku.

Dom na zamku średnim został podwyższony o II piętro i nakryto go dwoma równoległymi

[27] Schweinichen 1904, s. 40; Schweinichen 1906, s. 60, 61, 66, 69, 70, 71, 142; Schweinichen 1907, Tabl. 21, Nr 1; Kwaśniewski 2016, s. 43–48.



Machikuł nad wejściem na zamek średni (fot. PB)



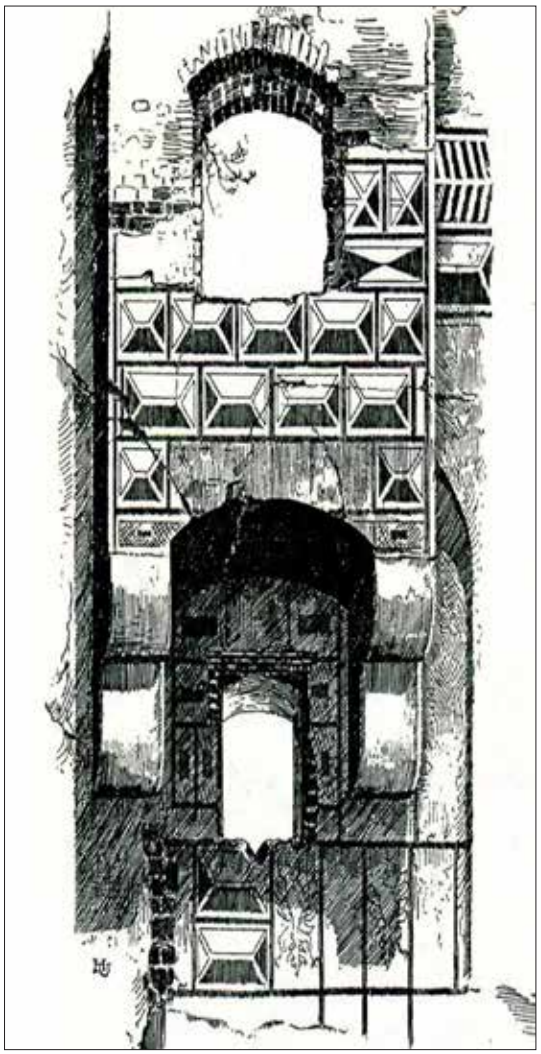
Elewacja płd.-zach. domu na średnim zamku z podziałem na fazy: 1 – pocz. XV w., 2 – dom (2. poł. XV w.), 3 – nadbudowa domu (XVI w.), 4 – machikuł (koniec XVI w.), 5 – wieża schodowa (1615–1625), 6 – XX w. (Chorowska, Błoniewski 2016a)

dachami dwuspadowymi. Nowe otwory uzyskały obramienia z profilem fasciowym, a elewacje pokryto sgraffitem z motywem bonii diamentowych. Przebudowa wjazdu na średni zamek polegała na likwidacji brony i wstawieniu w jej zamurowanie wykusza o formie machikułu. Odbyło się to w dwóch etapach. Wpierw otwór bramny został obniżony do połowy poprzedniej wysokości, przesklepiony lekko zaostrzonym łękiem i zamknięty drewnianymi wrotami. Skrzydła wrót (niezachowane) o konstrukcji biegunowej osadzono w prostym, drewnianym

balu z otworami na bieguny. Światło prześwitu ponad nadprożem zostało wypełnione ścianką z dwoma otworami okiennymi. Otwory te miały obszerne wnęki i piaskowcowe obramienia, zapewne fasciowe. W II etapie przebudowy bramy otwór (po prawej) został zamurowany konsolą machikułu. Zamurowanie prześwitu bramnego i machikuł pokryto sgraffitem z boniami diamentowymi.

Zamurowanie arkady brony wskazuje, że musiał istnieć w tym czasie inny obwód obronny z bramą, która przejęła militarne i semantyczne funkcje bramy zamku średniego. Obwód taki i zespół bramny pokazał Säbisch na wspomnianym planie pomiarowym z lat 1615–1620. Był on złożony z budynku bramy wjazdowej, szyi bramnej i lokalności na planie trójkąta. Lokalność ta została odkryta w wykopie archeologicznym wraz z odcinkiem mur obronnego i fragmentem „kamiennej drogi" prowadzącej przez dolny zamek[28]. Ten ostatni miał narys zbliżony do prostokąta i z trzech stron okalał wypiętrzenie górnego zamku. Od płd. był zamknięty murem obronnym z XV w., który przetrwał w sieni przejazdowej pałacu[29]. Na dolnym zamku Säbisch odnotował obecność trzech budynków – płn.-wsch. opartego o skarpę skalną, wydłużonego budynku o funkcji browaru, który został dostawiony od płd. do wspomnianego odcinka muru obronnego i niewielkiego budynku na planie trapezu, także dobudowanego od zewnątrz do muru dolnego zamku. Pozostałości budynku browaru stwierdzono na poziomie piwnic i przyziemia w płd. skrzydle pałacu. Miał on metrykę XVI-wieczną[30]. Wjazd na dolny zamek prowadził od płn.-wsch. przez zwodzony most nad wykutą w skale fosą[31].

Modernizacja donżonu dotyczyła dolnej kondygnacji, gdzie powstały trzy komory piwniczne nakryte kolebami z lunetami[32], oświetlone oknami szczelinowymi. Spiżarniana funkcja tych pomieszczeń staje się jasna, gdy weźmiemy pod uwagę, że najpóźniej w tym czasie do płn.-wsch. ściany wieży dobudowano kuchnię i połączono ją z wnętrzem wieży wielką arkadą. Kuchnię widzimy na rysunku pomiarowym Säbischa jako pomieszczenie na planie kwadratu z centralnym paleniskiem. W rzeczywistości znajdowała się ona ok. 1,8 m poniżej poziomu spiżarni w wieży. Różnicę tę wyrównano prostym biegiem scho-



Artykulacja sgraffitowa machikułu (Lutsch 1903, s. 188, 322)

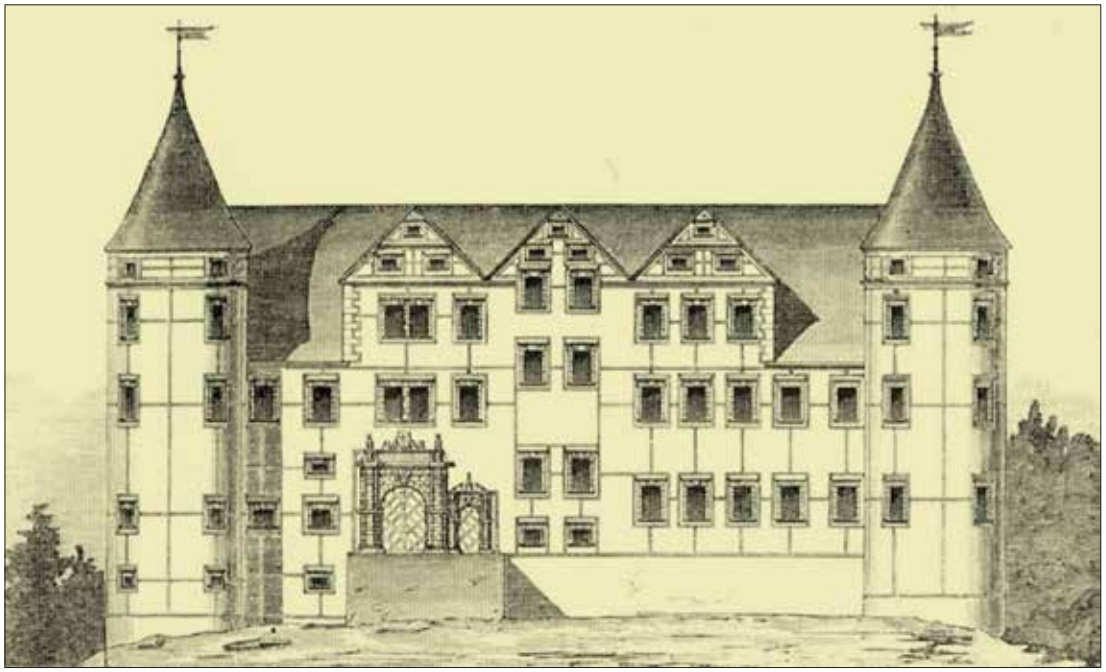
[28] Tomasz Olszacki odnalazł ją na głębokości około 2 m poniżej obecnego poziomu gruntu (Olszacki 2016).

[29] W sieni przejazdowej, w ścianie płd. (Chorowska, Błoniewski 2016).

[30] Chorowska, Błoniewski 2016.

[31] Jego relikty odkryto w 2023 r., podczas prac budowlanych (Błoniewski 2023).

[32] Obecnie w pomieszczeniu płd.-zach. jest sklepienie odcinkowe na belkach stalowych.



Fasada pałacu pokryta sgraffitem typu ramowego, rys C. Moritz (DB Burg Schweinhaus 1887, s. 63)

dów wykutych w skale[33]. Zespół kuchni i spiżarni dopełniono wielką salą stołową (*tafelstube*) urządzoną na 2. kondygnacji donżonu. W jej ścianie płd.-wsch. znajdował się wykusz, zawieszony na kamiennych konsolach, obecnie utrąconych[34].

W 1606 r. spadkobiercą zamku został Hans Sigismund von Schweinichen (1591?–1664), który po uzyskaniu pełnoletności objął kompleks dóbr Świny, Gorzanowice i Wolbromek[35], w latach 1608–1614 odbył podróż edukacyjną po Europie (Niderlandy, Francja, Anglia, Włochy), w ramach której w 1613 r. podjął studia w Sienie. Odbywał ją w grupie szlacheckiej młodzieży, m.in. Henryka von Säbisch – młodszego brata architekta Valentina. Na jego dalsze losy wpływ miało zabójstwo w 1616 r. w pojedynku przyjaciela – Georga Wilhelma von Romnitz oraz oddziaływanie protestanckiego mistyka i filozofa Jakoba Böhme z Görlitz. Hans Sigismund doprowadził do wydania drukiem dwóch jego dzieł teozoficznych. Po śmierci Böhme'go w 1624 r. Schweinichen stał się samotnikiem, cierpiał na hipersomnię[36]. W 1627 r. zapisał swemu bratu Adamowi wszystkie swe posiadłości, lecz powtórnie stał się ich posiadaczem po śmierci brata w 1643 r. Przed rokiem 1661 zapisał dobra Świny bratankom – Hansowi i Ernstowi, przekazując im pełnię praw do majątków. Jego epitafium znajduje się w kościele w Świnach.

Faza 6 (1615–1620) – Główna nowożytna przebudowa założenia na rezydencję w typie *palazzo in fortezza*, złożoną z monumentalnego pałacu na podzamczu i donżonu na górnym zamku, połączonych skrzydłem z kuchnią. Przebudową kierował słynny wrocławski architekt i fortyfikator Valentin von Säbisch, który ok. 1615 r. sporządził dla Świn dwie wersje projektu przebudowy. Ostatecznie zamek uzyskał postać całkowicie odmienną od proponowanej, którą należy uznać

[33] Na skale przy wieży wciąż są czytelne wykute ślady stopnic.

[34] Chorowska, Błoniewski 2016.

[35] Schweinichen 1906, s. 196 (regest).

[36] Kwaśniewski 2025, s. 86, tam literatura.



Plan apartamentów na I piętrze pałacu (Chorowska, Błoniewski 2026a)

za wspólne dzieło architekta i właściciela – Hansa Sigismunda von Schweinichen.

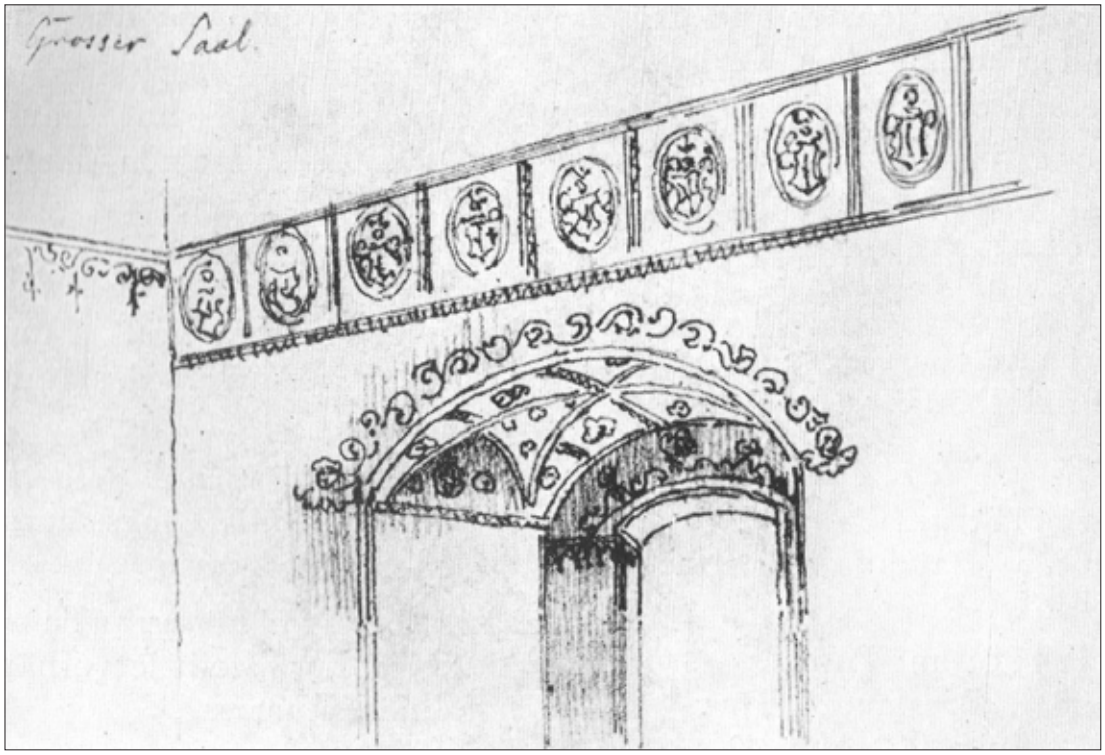
Wbrew propozycjom projektowym Säbischa założenie zdominował nie donżon, lecz pałac, który swą trzykondygnacyjną i długą na 45 m fasadą, ujętą w cylindryczne baszty alkierzowe, zamknął widok z głównej drogi (alei lipowej) wiodącej do zamku od strony folwarku i kościoła. Nowatorska koncepcja pałacu najdobitniej ujawniła się w rozplanowaniu dwóch jego pięter, gdzie schody tunelowe umieszczone na osi traktu frontowego rozdzieliły symetrycznie ukształtowane, wieloczłonowe apartamenty. Cały trakt tylny zajęła galeria długości ok. 40 m, stanowiąca pierwsze tego typu pomieszczenie na Śląsku.

Apartamenty na piętrze składały się z czterech pomieszczeń w połączeniu amfiladowym: antykamery, izby (kamery), sypialni i alkierza o funkcji gabinetu lub retirady. Apartamenty na II piętrze zostały zredukowane o jedno pomieszczenie. System dwóch identycznych apartamentów przewidzianych dla pana i pani domu był zalecany przez włoskich teoretyków, szczególnie Serlia. W przypadku osoby niemającej rodziny, np. duchownej (biskupa), drugi apartament przeznaczano dla znamienitego gościa, np. króla. W Świnach nieznacznie wyróżniono jeden z apartamentów na I piętrze – dużym zdwojonym oknem w głównej izbie. Czyj miał to być apartament? W pałacu urządzono łącznie 6 (sic!) apartamentów: dwa duże od frontu i jeden mały (w skrzydle bocznym) na każdym z 2 pięter. Dodatkowo w donżonie zrealizowano kolejne 3, po jednym na każdym piętrze tej wieży. W tym momencie można zadać pytanie o przeznaczenie całej rezydencji, którą zamieszkiwał bezżenny i bezdzietny szlachcic – samotnik, średniozamożnego rodu. Czy wystarczającym dlań uzasadnieniem byłaby funkcja memorii rodowej, czy raczej miała być miejscem rezydowania i pracy Jakoba Böhme[37], a także dysput teologicznych prowadzonych w kręgu jego zwolenników[38]?

Apartamenty w donżonie składały się z izby z piecem i sypialni z własnym wykuszem ustępowym. Urządzono je nad salą stołową. We

[37] W 1624 r. Böhme dwukrotnie gościł na zamku Świny, gdzie zaczął pisać swe ostatnie dzieło *Betrachtungen göttlicher Offenbarung – 177 theosophische Fragen*, rozchorował się, opuścił Świny, a po 10 dniach zmarł (Kwaśniewski 2025, s. 86, przyp. 30–32).

[38] Należeli do niego m.in. śląscy szlachcice Abraham von Sommerfeld *auf Warthau*, David von Schweinitz *auf Seifersdorf*, Abraham von Franckenberg, Johann Theodor von Tschesch (Kwaśniewski 2016).



Sztukaterie w Wielkiej Sali donżonu na rys F.A. Quasta z 1832 r. (zbiory PS)



Podłucze wnęki okiennej w donżonie i zbliżenia sztukaterii (fot. MCh, 2015)



Zamek w widoku od płd.; malowidło w Kościele Pokoju w Jaworze z ok. 1658 r. (fot. MCh)

wnętrzach panował jednorodny wystrój – bielone ściany oddzielano od stropów sztukatorskimi fryzami z motywem rolwerkowych kartuszy, główkami aniołków, herbami i sznurami. Belkowe stropy wsuwkowe także zdobiono sztukaterią, dzieląc pola wsuwek na kasetony wypełnione motywami heraldycznymi i rozetami[39]. Zgodnie z upodobaniami epoki otwory okienne umieszczono w obszernych wnękach (bez sediliów), zasklepionych krzyżowo. Krawędzie wysklepek podkreślały listwy, a pola sztukatorskie taśmy i aplikacje. Jadalnię oświetlały 4 duże okna i portfenetr, przez który można było wyjść na taras.

[39] Wykonane z zaprawy wapiennej na glinie (Różycka-Rozpędowska, *Pałace w Świnach i Starej Kraśnicy na tle późnorenesansowej architektury Śląska*, Wrocław 1971, dysertacja doktorska obroniona w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, s. 80). Tego typu sztukaterie były jeszcze zachowane w latach 60. XX w. w pałacu w Starej Kraśnicy należącym do siostry Hansa Sigismunda – Małgorzaty. O technice wykonywania sztukaterii z zaprawy wapiennej na glinie por. też Gerhard Gesell, Putz, Berlin, z lat 30. XX w.

Zamek pozostawał w rękach Schweinichenów do 1695 r.; po 1735 r. zaczął popadać w ruinę, która od 1925 r. posiada status trwałej.

Literatura

Stillfried 1833; Müller K.A. 1837, s. 515–527; Lutsch III, s. 364–370; Schulte 1894; Schubert 1904; Weber II 1909, s. 50–51; Schaecke 1912, s. 6–17; Guerquin 1957, s. 77–78; Kaźmierczyk 1959; Rozpędowski 1960a; Rozpędowski 1961; Różycka-Rozpędowska 1971, 1974, s. 247–292; Chorowska 2003, s. 125–128, 168; Chorowska, Błoniewski 2016; Kwaśniewski 2016; Olszacki 2016; Błoniewski 2018; Kwaśniewski 2025, s. 85–88.

Autorzy

MCh, PB, kw. źródł AK, red. MCh



Dwór w widoku z płd. (aut. ZeroJeden, licencja: CC BY-SA 3.0)

UCIECHÓW (niem. *Bertholdsdorf*), gm. Dzierżoniów

50.75490 N, 16.67857 E

Dwór obronny we wsi; przebudowany w poł. XVIII i w XX w.

Wieś *Bertholdesdorf,* wzmiankowana od ok. 1300 r.[1], jest jedną z wielu wsi łanowych zakładanych w końcu XIII w.[2] na prawie niemieckim w wyniku zagospodarowywania obszarów leśnych położonych na płd. wsch. od masywu Ślęży. Obecnie Uciechów składa się z dwóch części – właściwej wsi (*Bertholsdorf*) z kościołem pw. św. Bartłomieja, wzm. od 1335 r., i przysiółka Borowica (*Harthau*), które połączono ze sobą administracyjnie po 1945 r. W obu częściach znajdowały się siedziby rycerskie, położone po zach. stronie głównej drogi. Omawiany dwór z folwarkiem znajduje się w odległości ok. 250 m od kościoła parafialnego. Jest niezamieszkany, lecz zachowany w relatywnie dobrym stanie. Na niemieckich mapach topograficznych z pocz. XX w. na płn. od dworu widać jeszcze zanikający łuk fosy, a po stronie płd. – regularnie rozplanowany ogród[3] rozciągnięty na osi prowadzącej do winnicy na zboczach wzgórza (*Weine Berg*). Rozległy folwark z dwoma majdanami znajduje się po stronie zach.

W 1335 r. książę sprzedał prawa do wsi Staszowi Stoszowicowi[4]. W 1344 r. rozstrzygnięto spór między Reinhardem Bischofshaimem a opatem klasztoru w Henrykowie na korzyść klasztoru[5]. W 1369 r. Otto Stosz sprzedał poło-

[1] LF, B 516.

[2] Wg Zimmermanna (5, s. 168) lokacji dokonał Bolesław Rogatka w 1268 r.

[3] Zimmermann (5, s. 168) określił go jako atrakcyjny.

[4] RS, nr 5448.

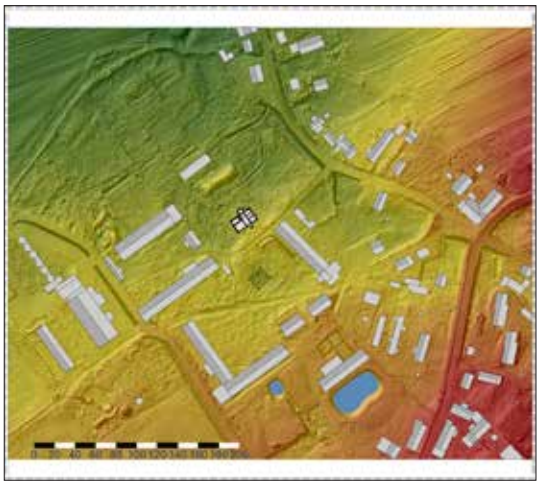
[5] APWr, Rep.n84, nr 102, 103.

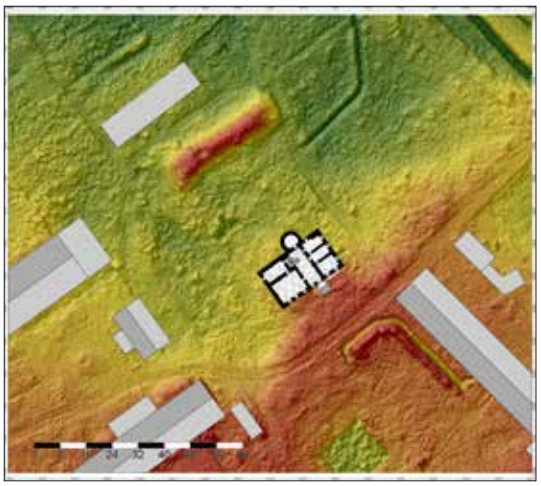
wę dóbr we wsi wraz z połową patronatu kościoła Franciszkowi i Janowi Seidlitzom[6]. W 1386 r. Zygmunt i Jan z Pogorzeli (von *Pogarell*) sprzedali Janowi i Mikołajowi Tschirnauom dobra z lennem kościelnym[7]. W 1373 r. wzmiankowano we wsi dobra Przecława Pogarella[8], a w 1385 r. – dobra Mikołaja Krebelowitza[9]. Dalsze wzmianki (lata 1386–1390) dotyczyły braci Pogarellów[10] oraz Jana Seidlitza[11]. Ten ostatni w 1422 r. pisał się „z Uciechowa", podobnie jak w 1448 r. Jungeheincze Peterswalde[12].

W 1550 r. własność wsi była podzielona pomiędzy Seidlitzów, Gellhornów i Ullersdorfów. Do Georga von Gellhorn należał *Berthelsdorf* (płd. część Uciechowa), z którego odprowadzał należność w wysokości 850 florenów. Georg von Seidlitz dzierżył jakąś część Borowicy (*Hartau* – płn. części Uciechowa), podczas gdy druga część tej wioski była w rękach (braci?) Ullersdorf – Hansa, Ernsta i Christopha[13]. W 1576 r. wzmiankowano Stenzla Gelhorna zu *Bertelsdorff*[14]. Byłby to kolejny potwierdzony w źródłach szlachcic rezydujący w Uciechowie. W 1602 r. całość wsi znajdowała się w rękach Hansa von Götsch (zwanego Schoff Gotsch) zu *Berthelßdorff*[15]. Ponieważ on również rezydował w Uciechowie, budowę dworu należy przypisać jemu albo któremuś z Gellhornów.



Dwór i folwark na Mtbl., ark. 5266 Lauterbach, wyd. w 1936 r. (opr. PB)

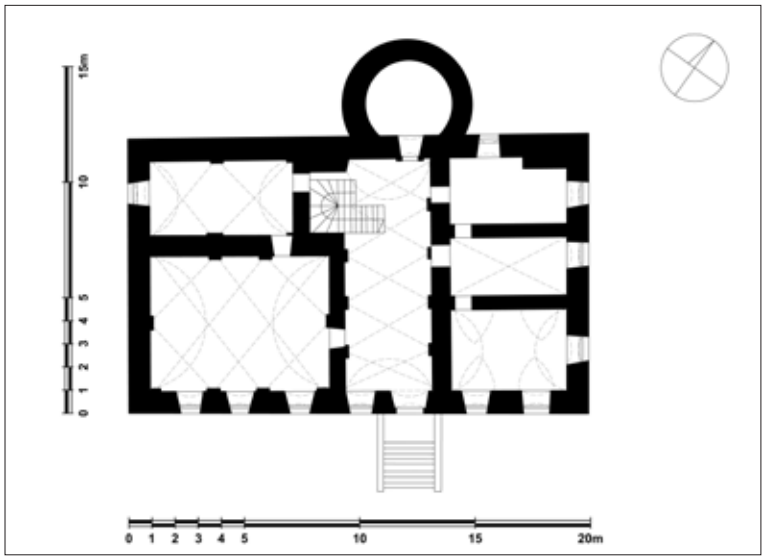




Dwór i folwark wg NMT (opr. PB)

[6] APWr, Rep.132d. DSS, nr 7; Landbuch I, nr 392.
[7] Landbuch II, nr 342.
[8] Landbuch I, nr 856.
[9] Landbuch II, nr 112.
[10] Landbuch II, nr 342, 637, 792.
[11] AAWr, KWWr 1422.
[12] APWr, Rep. 132a, Depozyt miasta Dzierżoniowa, nr 35). W 1491 r. Jan Peterswalde sprzedał Janowi i Hermanowi Czettrassom dobra i wieś Uciechów (przypis 13: APWr, Rep. 132 d, Dokumenty Seidlitz-Sandreczki, nr 48/ 47a).
[13] Ritterdienste.SJ.1550, s. 57, 58, 242.
[14] Treblin 1908, s. 120–123.
[15] Ritterdienste.SJ.1602, s. 93.

UCIECHÓW (niem. *Bertholdsdorf*)



Rzut parteru (opr. PB)



Portal z datą „1593" (fot. MCh, 2023)



Kolisty aneks – domniemana kuchnia dworska (fot. MCh)

Faza 1 (koniec XVI w.) – Dwór piętrowy, na planie zwartym, prostokątnym, z kolistym aneksem (kuchnią?, basztą?) po stronie płn.; obronny, pierwotnie otoczony fosą wodną i wałem. Wejście na parter, podniesiony o kilka stopni w stosunku do otaczającego terenu, prowadzi przez portal z datą „1593" na nadprożu. Kamienne obramienia dekorują płaskie bonia, na przemian prostokątne i kwadratowe; zwieńczenie ma postać półkolistego naczółka obwiedzonego gzymsem z kimationem. Parter przedzielony został (asymetrycznie) przelotową sienią. W jej tylnej ścianie, na wprost wejścia, zachował się portal prowadzący do kolistego aneksu; na obramieniu bonia i data „1593". Większość pomieszczeń parteru zachowała sklepienia kolebkowo-krzyżowe z podkreślonymi szwami.

Według Zimmermanna w 1640 r. właścicielem wsi był Christoph von Bötsch, w latach 1645–1749 rodzina von Almesloe: Just (od 1645) ożeniony z panną z domu Bötsch, następnie jego bratanek Christoph von Almesloe, baron Tappe (1651), który dokupił wieś Borowicę i Mościsko. W rejestrach szlachty księstwa świdnicko-jaworskiego pod datą 1717 r. odnotowano Hansa Justa grafa von Almesloe, a w 1731 r. Justa Willhelma Anthona – posiadaczy Uciechowa, Borowicy i Mościska[16]. W 1749 r. nabył je hrabia von Sandretzki i w rękach tej rodziny (od 1830 r., jako część majoratu Bielawy) pozostawały do 1886 r.[17]

Literatura

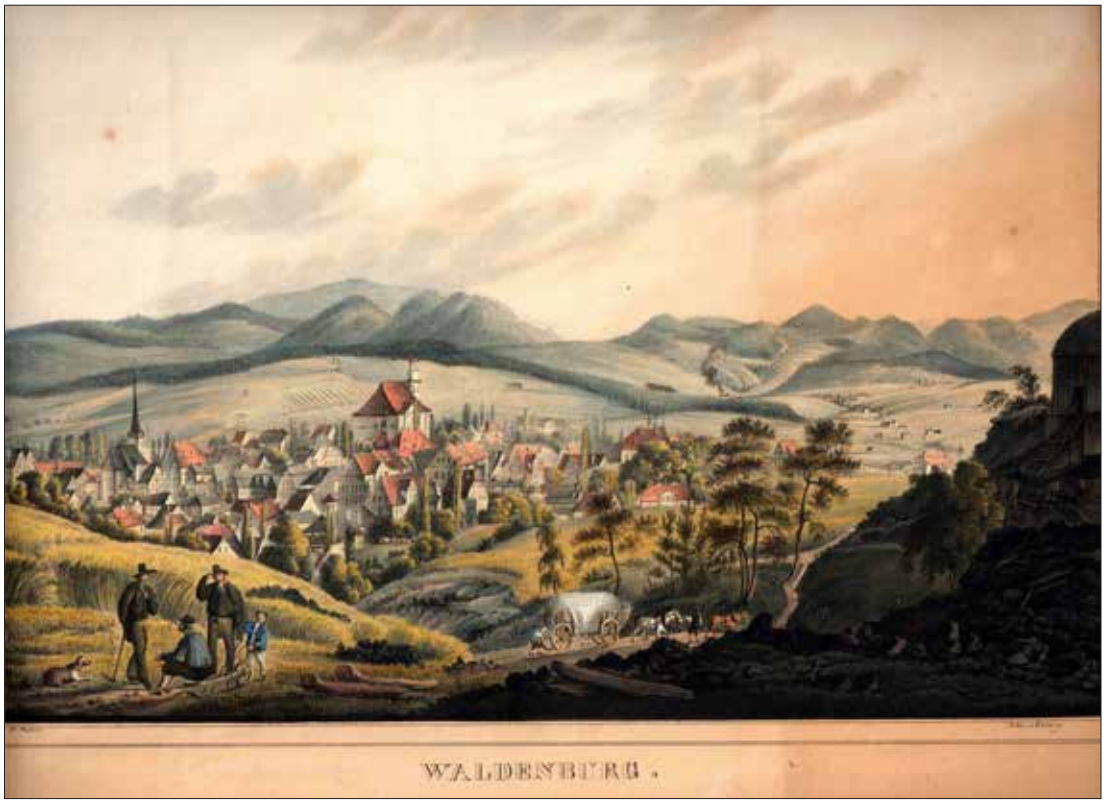
Lutsch II, s. 147; Jędrzejewski 1983; Adamska 2005, s. 297–298; Pilch 2005, s. 375; Eysymontt K. 2010, s. 346.

Autorzy

MCh, kw. źródł. AK, red. MCh

[16] Matrykuła.SJ.1717, s. 53; Matrykuła.SJ.1731, s. 55.

[17] Zimmermann 5, s. 168; Knie 1845, s. 30.



Panorama Wałbrzycha, litografia kredkowa, C.T. Mattis (zbiory PS). Obiekt typu motte jest niewidoczny; szczyty siedziby Czettritzów widać skrajnie z lewej strony

WAŁBRZYCH (niem. *Waldenburg*), gm. Wałbrzych
Założenie typu motte, ul. Młynarska?
„Zamek Wałbrzych" (*Alte Schloss*), „Pałac Czettritzów", ul. Zamkowa 4

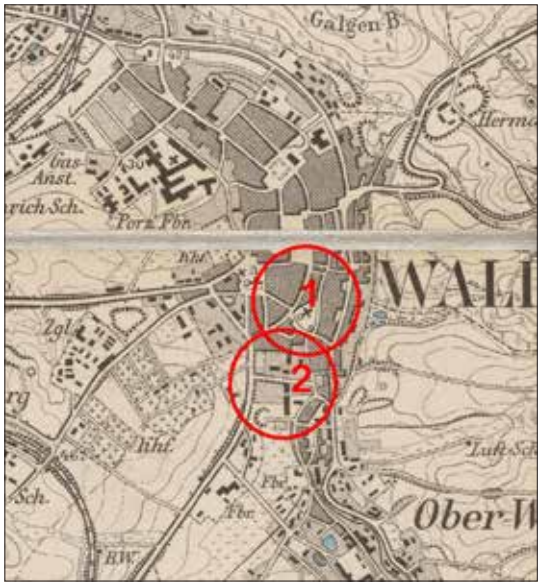
50.76241 N, 16.28211 E

Średniowieczny dwór obronny typu motte splantowany ok. poł. XIX w. oraz nowożytny dwór Czettritzów rozbudowany w rozległe założenie pałacowe

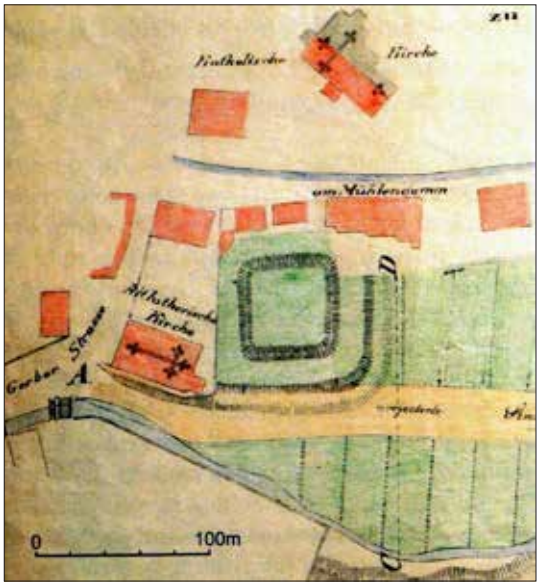
Średniowieczny Wałbrzych (*Waldenberc*) nie był miastem, lecz wsią. Stanowił jednak ważny ośrodek osadniczy, gdyż w Księdze Uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego z ok. 1305 r. występował jako miejscowość z przynależnościami: Biały Kamień, Sobięcin, Podgórze (obecnie dzielnice Wałbrzycha) i Głuszyca (?)[1]. Obronny dwór typu motte znajdował się w dolinie potoku (rejon ob. ul. Młynarskiej), na płd. krańcu niwy budowlanej i w dość bliskim sąsiedztwie kościoła, co wskazywałoby na jego relatywnie wczesną metrykę. Jednakże regularny zarys planu może wskazywać na coś wręcz przeciwnego. Mało prawdopodobne, lecz możliwe jest łączenie go ze wzmianką z 1364 r. mówiącą (w liczbie mnogiej) o zamkach w Wałbrzychu – *Waldemberg di vesten*, z których tylko jeden stanowił podwałbrzyski Nowy Dwór[2]. Z uwagi na bliskość

[1] LF, B, 482, 483, 491, 493, 506.

[2] LuBS I, s. 508. Zamki w Wałbrzychu wymie-



Lokalizacja siedzib rycerskich na Mtbl., ark. 6263 Waldenburg, wyd. w 1886 r. (opr. MCh): 1 – dwór średniowieczny, 2 – dwór nowożytny



Fragment mapy z 1811 r. z widocznymi reliktami średniowiecznego założenia obronnego typu motte, zlokalizowanymi między Młynówką a ul. Topferstrasse (MAWr, sygn. 392, za: Nowakowski 2017, s. 451, ryc. 361)

potoku – później zwanego Młynówką – należy łączyć go ze wzmianką z 1382 r. o tutejszym młynie i folwarku – *zu Waldenberg die mol und daz vorwerk* – należących wówczas do Ulrycha Schaffa[3].

Faza 1 (XIV w.) – Dwór na kopcu typu motte, wzniesiony na planie kwadratu. Stożek z plateau o pow. ok. 20 m² otoczony był fosą i wałem zewnętrznym[4]. Stanowisko zostało całkowicie zniszczone w XIX w.

Związki Czettritzów z Wałbrzychem rozpoczęli Herman i Małgorzata Zettritzowie w 1434 r. zakupem od Jana i Konrada Liebenthalów zamku zwanego Nowy Dwór z przyległościami, wśród których było miasteczko Wałbrzych. Mimo, że w XV–XVI w. Czettritzowie nie rezydowali w wałbrzyskiej siedzibie, lecz na zamku zwanym Nowy Dwór[5], w 1440 r. Ulryk Czettritz ufundował w Wałbrzychu kościół parafialny[6]. Po zawirowaniach politycznych 2. poł. XV w., w 1492 r. Czettritzowie w osobie Jana ponownie kupili zastaw zamku Nowy Dwór z Wałbrzychem, Białym Kamieniem, Podgórzem, Sobięcinem oraz położonym tam zamkiem (*sloß*), lasem i młynami. Rok później zastaw ten przejęli jego synowie (Jan, Fryderyk, Zygmunt i Ulryk)[7]. Kolejny podział ojcowskiego majątku nastąpił w 1547 r. między braci – Zygmunta i Krzysztofa. Ten ostatni otrzymał wówczas zamek Nowy Dwór wraz z lasem za zamkiem, kawałkiem ziemi (*Scheibe*) i pastwiskiem pod miasteczkiem Wałbrzych oraz z samym Wałbrzychem wraz z dwoma młynami i szubienicznym wzgórzem[8]. Został też wymieniony jako

niono w układzie sukcesyjnym między cesarzem Karolem IV Luksemburskim a jego zięciem, margrafem Ottonem V Wittelsbachem.

[3] Schoeneich 1931, s. 68.

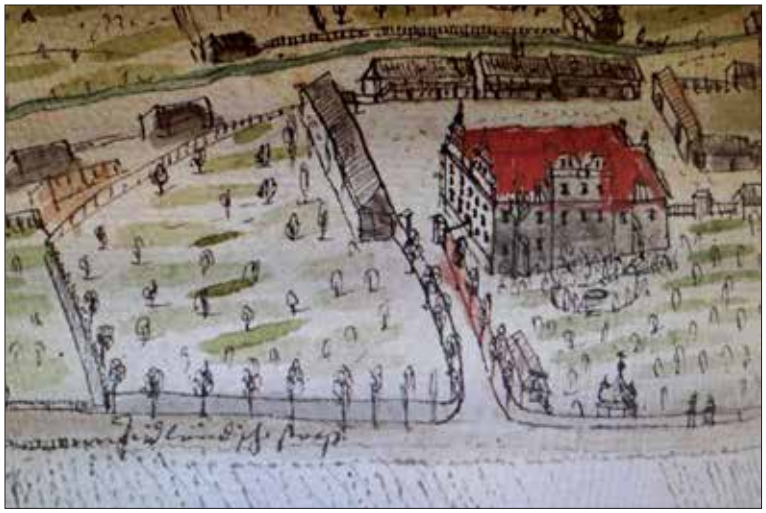
[4] Wzmiankowanym jeszcze w 1687 r. jako *Wall* (Schoeneich 1931, s. 65) i w 1752 r. (Schoeneich 1931, s. 65).

[5] Pflug, s. 5–6, Czettritz, s. 114–115, 118, 221–222.

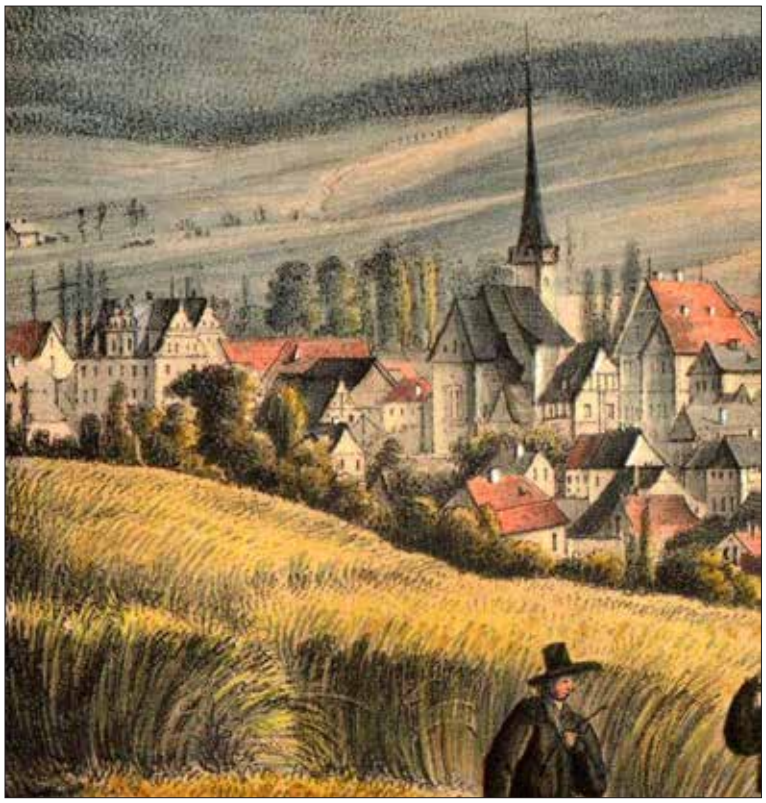
[6] Pflug, s. 5.

[7] Czettritz, s. 211, Pflug, s. 6.

[8] Pflug, s. 7.



Dwór Czettritzów na kolorowanym rysunku Wernera (Werner-B2, t.3, s. 301)



Fragment panoramy Wałbrzycha z dworem Czettritzów (po lewej); litografia kredkowa, C.K. Mattis

właściciel Wałbrzycha i Sobięcina w spisie służb wojskowych w 1550 r.[9]

W 1602 r. Wałbrzych wraz z Sobięcinem, gdzie wzmiankowany był *schlos*, Podgórzem, Białym Kamieniem, Rusinową i Dziećmorowicami należał do Christopha von Czettritz[10]. Dwa lata później zamek Nowy Dwór spłonął i Czettritzowie przenieśli się z niewygodnej, górskiej siedziby do Wałbrzycha. Stary dwór na kopcu został również porzucony na rzecz nowej,

[9] Ritterdienste.SJ.1550, s. 8.

[10] Ritterdienste.SJ.1550, s. 18.



Widok na dawny Dwór Czettrytzów, w którym obecnie mieści się Akademia Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa (fot. TD, 2026)

renesansowej siedziby, wybudowanej nieco bardziej na południe od rynku.

Faza 2 (1. dekada XVII w.) – Piętrowy dwór Dipranda von Czettritza na planie zwartym, prostokątnym, nakryty dwoma dwuspadowymi dachami z wyniosłą dwuszczytową facjatą. Rozbudowany w 1857 r. na siedzibę administracji książąt pszczyńskich[11] i powtórnie w latach 1881–1882, kiedy to otrzymał obecną neorenesansową szatę zewnętrzną i wystrój. W jego mocno przebudowanym wnętrzu zachowało się kilka sal sklepionych kolebkami z lunetami, w tym sień główna z dekoracją okuciową wykonaną w tynku.

[11] Po zakupie dworu przez Konrada Maksymiliana Hochberga.

Literatura

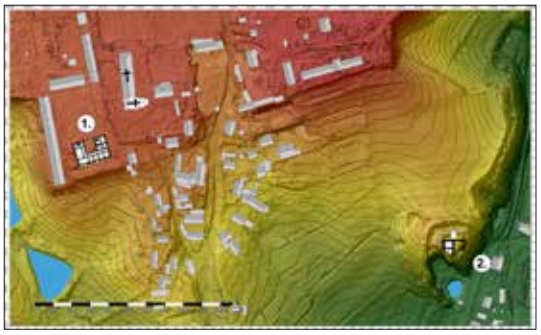
Paschky 1926, s. 12; Berndt 1828, s. 654; Hellmich 1930, s. 42; Schoeneich 1931, s. 65–70; Pawłowski 1978, s. 358–359; Pilch 2005, s. 380; Eysymontt K. 2010, s. 347; Boguszewicz 2010, s. 270–271; Nowakowski 2017, s. 451–452; Bielawska 2018.

Autorzy

AB, kw. źródł. DA, red. MCh



Siedziby Wierzbnów na Mtbl., ark. 5065 Ingramsdorf, wyd. w 1937 r.: 1 – dwór z kościołem i karczmą, 2 – zamek na Skałce (opr. PB)



Siedziby Wierzbnów wg NMT: 1 – dwór z kościołem i karczmą, 2 – zamek na Skałce (opr. PB)

WIERZBNA (niem. *Würben*), gm. Żarów

siedziba 1 – dwór: 50.90006 N, 16.50425 E

siedziba 2 – zamek na Skałce: 50.90052 N, 16.50633 E

Dwie siedziby możnowładcze Wierzbnów – starsza z kościołem i karczmą, przekazana klasztorowi w Krzeszowie i młodsza – tzw. zamek na Skałce

Pierwsza wzmianka o Wierzbnej (*Wirbna*) z 1209 r. była zarazem pierwszą informacją o rodzie możnowładczym piszącym się z tej miejscowości. Pojawiła się na dokumencie Henryka Brodatego wystawionym dla klasztoru na Piasku, gdzie odnotowani są w charakterze świadków Stefan z Wierzbnej i, jak się sądzi, jego bracia stryjeczni Jan i Mikołaj[1]. Ze względu na wysoką pozycję społeczną Wierzbnów występujących w najstarszych dokumentach książęcych od dawna podejmowane są próby rekonstrukcji genealogii tego rodu i ścieżek kariery poszczególnych osób. Nie budzi wątpliwości identyfikacja ojca wspomnianego Stefana Starszego z Wierzbnej z Andrzejem, którego, co już nie jest tak pewne, można utożsamiać z kasztelanem głogowskim odnotowanym na dokumencie Henryka Brodatego dla klasztoru w Lubiążu z 1202 r. Stefan (1209–1241)[2] miał zginąć wraz ze starszym synem Andrzejem (1239–1241)[3] w bitwie pod Legnicą, a Wierzbną odziedziczyli jego synowie: Stefan Młodszy (1234–1251)[4], komes Jan z Wierzbnej (1235–1266, *proconsul* księcia Henryka III Białego, kasztelan Ryczyna i Wrocławia)[5] i Szymon (1266–1285)[6]. Trzecie pokolenie reprezentowali Stefan (1283–1309), Szymon, Andrzej (1272–1283, marszałek Henryka IV Probusa), biskup wrocławski Henryk oraz Jan (1283–1307, kanonik wrocławski i dziekan[7]. Janowi synowi Stefana Starszego, palatynowi Henryka III Białego wypada przypisać budowę zamku na Skałce[8].

[1] SUb II, nr 69; Cetwiński 1982, s. 181, Jurek 2006, s. 29–32.

[2] Cetwiński 1982, s. 181, Jurek 2006, s. 29–32.

[3] Cetwiński 1982, s. 68, Jurek 2006, s. 33.

[4] Cetwiński 1982, s. 182; Jurek 2006, s. 35–36.

[5] Jurek 2006, s. 33–35, 41–42.

[6] Jurek 2006, s. 35.

[7] Jurek 2006, s. 44–47.

[8] Przypisuje mu ją odkrywca i badacz zamku Artur Boguszewicz.

SIEDZIBA Z KOŚCIOŁEM I KARCZMĄ



Kościół i wsch. skrzydło pałacu opackiego z reliktami wieży mieszkalnej (fot. AB, 2005)



Pałac opacki w widoku od płd. (fot. MB, 2024)

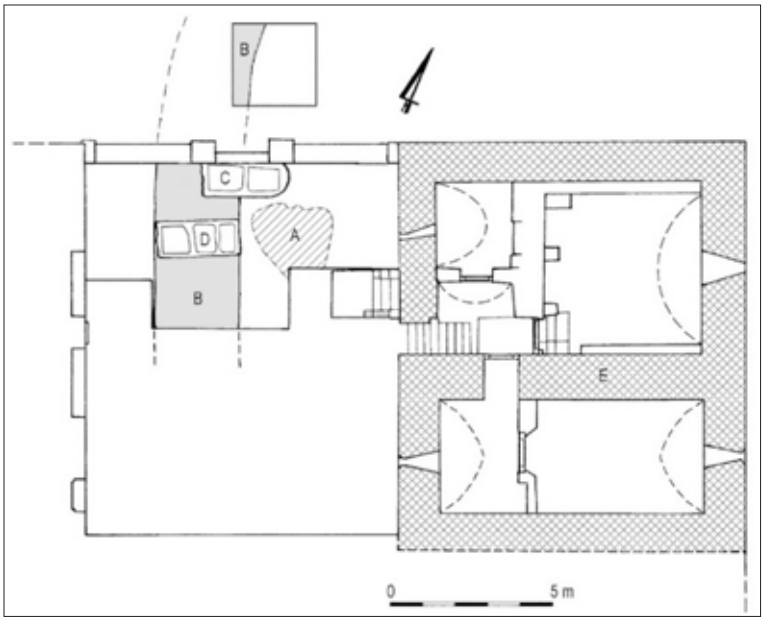


Siedziba przy kościele wg NMT (opr. PB)

Pierwsza siedziba Wierzbnów była położona na krawędzi wysokiej terasy górującej nad doliną rzeki Bystrzycy. W jej centrum znajdował się wspomniany kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Wierzbnej (2. tercja XIII w., wzmiankowany od 1283 r.[9]), karczma[10] oraz właściwa siedziba pańska, czyli dom mieszkalny. O tym ostatnim

[9] SUb V, nr 40.

[10] Wzmiankowana od 1269 r. (APWr, dokumenty m. Wrocławia, nr 38).



Rzut piwnicy wieży mieszkalnej oraz obiekty odkryte w badaniach archeologicznych z 2005 r.: A – jama z materiałem rozbiórkowym z 2. poł. XIII w., B – fosa zasypana w XV w.; C i D – piece typu hypocaustum, E – wieża mieszkalna (wg Boguszewicz 2005, s. 293)

aż do poł. XIII w. można powiedzieć jedynie to, że był i że Wierzbnowie w nim rezydowali. Po poł. XIII w. sytuacja stała się mniej jasna, gdyż w jamie położonej ok. 60 m od kościoła odkryty został gruz budowlany z bloczków łamanego granitu, fragmentów cegieł oraz ceramiki datowanej na 2. poł. XIII w., pochodzący z rozbiórki jakiejś budowli[11]. W poł. XVIII w. tuż obok jamy z gruzem wybudowano trójskrzydłowy pałac opacki na bazie dwóch średniowiecznych budowli. Jego wsch. skrzydło stanowi przekształconą, kamienną wieżę mieszkalną, natomiast zach. – stoi na zrębie piwnicy piwowarskiej, którą można identyfikować z podpiwniczeniem karczmy.

Faza 1 (poł. XIII–XIV w.) – Wieża mieszkalna o wym. 12,7 x 15 m, wzniesiona z łamanego granitu, z narożnikami w formie wielkich granitowych ciosów o różowawym zabarwieniu[12]. Taki sam materiał i obróbkę prezentują ciosowe ościeża otworów okiennych w jej przyziemiu (obecna piwnica) oraz ciosy użyte w narożnikach i licu ścian kościoła. Dwudzielna, trójkondygnacyjna, zachowana do wysokości 9,3 m. Jej częściowo zagłębione w gruncie przyziemie było nakryte stropami o belkach ułożonych w kierunku płn.-płd. Stropy te zastąpiono sklepieniami kolebkowymi najpóźniej w 1. poł. XV w.[13] w ramach gruntownej przebudowy wieży połączonej z wymianą całych partii ścian na ceglane. To ostatnie wiązało się z wprowadzeniem większych okien w kamiennych obramieniach i zostało powtórzone w 2. poł. XVI w. w ramach kolejnego powiększania otworów.

Problem metryki najstarszych murów wieży pozostaje otwarty. Została ona odkryta przez Artura Boguszewicza w 1999 r. i datowana materiałem archeologicznym z XIV–XV w., pochodzącym z wykopów wykonanych zarówno w jej wnętrzu, jak i po stronie zewnętrznej[14]. Wówczas styki po-

[11] Boguszewicz 2005, s. 292–296.

[12] Powstało ono w skutek pożaru.

[13] Gniazda stropu nad przyziemiem wieży zostały odkryte w trakcie remontu wsch. skrzydła pałacu, podczas czyszczenia pach sklepiennych. W zasypach pach znaleziono wrocławski halerz miejski z 1422 r. oraz nyski halerz z 1430 r. Informacje te zawdzięczamy panu Andrzejowi Sośniarzowi, prezesowi Fundacji „Zamek Chudów".

[14] Boguszewicz 2005, s. 292–296. Nieobecność ceramiki z 2. poł. XIII w. wg tego badacza wyklucza możliwość przypisania wieży metryki XIII-wiecznej.

Wsch. skrzydło pałacu opata z reliktami wieży mieszkalnej (fot. MCh, 2025)



Okno dolnej kondygnacji wieży (fot. MCh, 2025)





Ściana czołowa piwnicy piwowarskiej pod zach. skrzydłem pałacu (fot. MCh, 2025)

między kamiennymi i ceglanymi partiami ścian wieży pozostawały pod tynkiem, więc datowanie wynikające z formy kamiennych otworów w pełni korespondowało z wynikami badań archeologicznych[15]. Jednakże podobieństwa warsztatowe między wieżą a kościołem oraz wynik analizy C[14] drewna pozyskanego z żerdzi rusztowania (tzw. maczulca), która tkwi we wsch. ścianie budowli[16], prowokują do snucia domysłów na temat możliwości równoczesnego zbudowania kościoła i sąsiadującej z nim wieży najpóźniej w latach 60. XIII w.

Lokalizację karczmy wyznacza usytuowanie kamiennej piwnicy piwowarskiej, z trójbiegową pochylnią do transportu beczek z piwem, która znajduje się pod zach. skrzydłem pałacu opata. Piwnica o wymiarach 8 x 12 m, nakryta wysokim sklepieniem kolebkowym, jest bliźniaczo podobna do największych piwnic piwowarskich znanych z sąsiedniej Świdnicy. Stanowiły tam one podziemne kondygnacje staromiejskich kamienic, będących równocześnie karczmami[17]. Czas budowy piwnicy w Wierzbnej można przez analogie materiałowe i warsztatowe do założeń świdnickich określić na XIV w. Zapewne powstała ona wskutek przebudowy starszej *taberny*, której formy nie jesteśmy w stanie określić.

Na temat struktury majątkowej w Wierzbnej w XIII w. niewiele wiadomo i dopiero dokumenty z pocz. XIV w. wskazują na wielce skomplikowaną tutejszą sytuację. Obszar gruntów wiejskich wynosił 29 łanów oraz dodatkowo 2 łany należące do Kiliana von Haugwitz koło *Lapide*[18]. W 1318 r. Wierzbna podzielona była na trzy części. Dwie alodialne, z których jedną 12-łanową władali panowie z Wierzbnej, a drugą 11-łanową klasztor cystersów w Kamieńcu. Trzecią część stanowił 6-łanowy widmut, należący do osób sprawujących patronat nad kościołem[19].

[15] Po odpadnięciu tynku na elewacjach wieży ujawniły się kolejne przekucia i styki, które umożliwiają zmianę datowania. Wcześniej uważano, że budowlę można identyfikować z murowanym dworem, który sprzedał Hans von Rohnau cystersom w 1403 r. (Chorowska 2003, s. 150).

[16] Analizę zleconą przez pana Andrzeja Sośnierza (Fundacja „Zamek Chudów") wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym prof. Tomasza Gosłara. Wskazała ona na przedział lat 1150AD––1260AD z prawdopodobieństwem 82,4%.

[17] Chorowska, Lasota 2013.

[18] *Lapide* można interpretować jako kamienną budowlę lub kamieniołom (RS 2951).

[19] Ciesielski 2006, s. 356.



Piece typu *hypocaustum* w obrębie łaźni (fot. AB, 2005)

To ostatnie stało się przedmiotem wieloletniego konfliktu pomiędzy premonstratensami z klasztoru św. Wincentego na Ołbinie we Wrocławiu a cystersami z Kamieńca[20]. W 1318 r. wzmiankowano również folwark klasztoru w Kamieńcu[21].

W 2. poł. XIV w. Wierzbnowie prawdopodobnie opuścili wieś, a na ich miejsce przyszli przedstawiciele rodu von Rohnau, którzy zresztą niebawem zaczęli z Wierzbnej czynić nadania na rzecz śląskich klasztorów[22], a także wyprzedawać swe tutejsze dobra. W 1403 r. Jan i Małgorzata von Rohnau sprzedali folwark w Wierzbnej klasztorowi cystersów w Krzeszowie, wraz z kamienną wieżą mieszkalną[23]. W latach 1332–1338 karczma w Wierzbnej przynależąca do kościoła parafialnego została zakupiona przez sołtysa Konrada i jego syna Jana[24]. Obecność cystersów w Wierzbnej potwierdzają dokumenty wystawione tam przez opata krzeszowskiego w latach 1418–1481[25]. W 1447 r. zawarta została ugoda między opatem klasztoru w Kamieńcu i plebanem w Wierzbnej a opatem klasztoru w Krzeszowie. Postanowiono, że do klasztoru krzeszowskiego należało wyższe i niższe sądownictwo w Wierzbnej, do plebana czynsze z ogrodów i z karczmy, natomiast klasztor krzeszowski przekazał opatowi w Kamieńcu 3 grzywny czynszu[26]. Karczma ta po raz kolejny została wymieniona w dokumencie z 1454 r. jako należąca do mieszczan świdnickich, z której pleban pobierał ½ grzywny rocznego czynszu[27].

Faza 2 (koniec XIII–XVI w.) – Zapewne odbiciem wprowadzonych wówczas podziałów było przecięcie fosą pierwszego dworu Wierzbnów, oddzielającą wyodrębnioną część mieszkalną od kościoła i karczmy. Fosa miała szerokość ok. 3 m i głębokość ok. 1 m. Obiekt ten wypełniał się wodą jedynie okresowo (?), a na jego dnie osadziło się kilka poziomów nawarstwień, które go systematycznie spłycały, aż do niemal całkowitego wypełnienia. W wypełnisku znajdował się materiał archeologiczny wskazujący na funkcjonowanie jej od schyłku XIII w. po około poł. XIV w.[28]

Fosę tę wówczas zasypano, a na zniwelowanym terenie wzniesiono budynek o konstrukcji ryglowej i trudnym do odczytania planie[29]. W jego

[20] RS nr 3490, 3637, 4464, CDS X, s. 71, 101.

[21] RS, nr 3832.

[22] W 1375 r. Konrad Rohnau zapisał dobra klasztorowi św. Wincentego we Wrocławiu (Landbuch I, nr 942), natomiast dominikanom świdnickim 4 łany w Wierzbnej (APWr, Rep. 117, nr 14/15). W 1445 r. Agnieszka, córka Konrada Rohnau zapisała dobra w Wierzbnej klasztorowi cystersów w Krzeszowie (APWr, Rep. 88, nr 263/218b).

[23] APWr, Rep. 83, nr 171, 175, 179, 201.

[24] APWr, Rep. 83, nr 66/48.

[25] APWr, Rep. 83, nr 190/175, 195/180, 198/183, 233/246, 256/268, Rep. 91, nr 517/521.

[26] CDS X, s. 306–308.

[27] CDS X, s. 310–311.

[28] Boguszewicz 2005, s. 292–296.

[29] Nikłe ślady belek przyciesiowych nie pozwalają

wnętrzu odkryto relikty dwóch wspomnianych wyżej urządzeń grzewczych typu *hypocaustum*. Ich funkcjonowanie odnosiło się do dwóch kolejnych faz użytkowania budynku obejmujących 2. poł. XIV. i 1. poł. XV w. Ze względu na pewną „prowizoryczność" konstrukcji, w których mieściły się urządzenia grzewcze, postawiono tezę, iż obiekt ten mógł pełnić funkcję łaźni[30]. W stojącej obok wieży mieszkalnej w 2. poł. XVI w. wymieniono stropy, piece z kafli garnkowych zastąpiono kaflami płytowymi, dwukrotnie powiększono wnęki okienne i same okna, a ściany pokryto polichromią.

Pałac opacki powstał w poł. XVIII w. na zrębie wieży mieszkalnej i piwnicy piwowarskiej[31].

na odtworzenie zarysu tego obiektu.

[30] Boguszewicz 2005, s. 292–296.

[31] Grubość kamiennej ściany wychodzącej ponad sklepienie tej piwnicy wynosiła ok. 80 cm, co wskazuje, że karczma mogła mieć co najmniej jedną kondygnację murowaną. W XVIII w. ściana została rozebrana.

ZAMEK NA SKAŁCE (*Lapis?, Burgberg*)

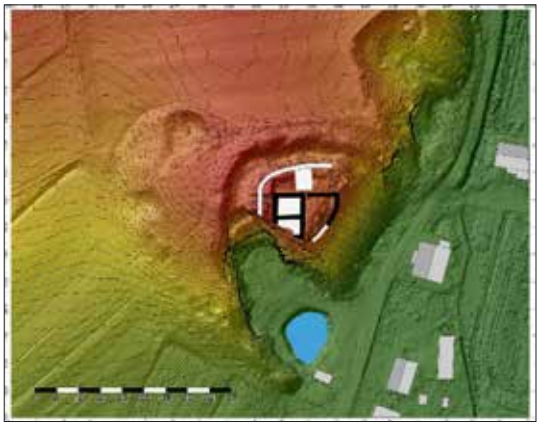
Założenie obronne zlokalizowane nad skalną skarpą doliny Bystrzycy. Jednoczłonowe, o owalnym zarysie dwóch wałów rozdzielonych suchą fosą; rozebrane jeszcze w średniowieczu. Odkryte w 2000 r. w trakcie badań wykopaliskowych i zabezpieczone ziemnym nasypem. Część wzgórza zamkowego została zniszczona przez funkcjonujący tu niegdyś kamieniołom granitu

Przed powstaniem zamku wierzchowina nad doliną Bystrzycy była wykorzystywana w XII w. jako pole orne (odkryto ślady orki), miejsce pod rozproszoną zabudowę (ślady niewielkiego drewnianego budynku), a około poł. XIII w. jako żwirownia, gdzie wydobywano zwietrzałą do postaci sypkiej skałę granitową. Zamek Wierzbnów został wzniesiony w miejscu, które mogło uchodzić za nieużytek ze względu lokalizację i wcześniejszą eksploatację. Rozpoczęto ją od wytyczenia fundamentów murowanych budowli. Nie drążono jednak głębokich wykopów, lecz zadowolono się usunięciem warstwy gleby i zalegającego pod nią poziomu pylastej struktury powstałej na bazie granitowego podłoża.

Faza 1 (3. ćwierć XIII w.) – Dominantą założenia był czworoboczny donżon o wymiarach 12 x 17 m, zorientowany dłuższą osią po linii płn.–płd. Fundament muru magistralnego miał grubość 2 m. Odtworzony został na podstawie negatywu ścian, które zostały na całym obwodzie budowli całkowicie rozebrane aż do poziomu skalnego podłoża. Parter niepodpiwniczonego budynku podzielony był na dwa pomieszczenia o wymiarach 5,9 x 8,4 m (płn.) i 5,7 x 8,4 m (płd.), oddzielone ścianą grubości 1,4 m, zachowaną do wys. 1,1 m. Budulcem ściany działowej był kamień łamany z miejscowego granitu i kwarcytu, spojony zaprawą wapienną. Detale architektoniczne także wykonano z granitu. Na wtórnym złożu odkryto między innymi archiwoltę ostrołucznego portalu, biforium i najpewniej tworzącą z nim komplet kolumienkę z sześcienną bazą o wymiarach 16 x 16 cm i trzonem o średnicy 16 cm. W charakterze materiału wykończeniowego stosowano także cegły, których dość licznie fragmenty zalegały na terenie stanowiska. W pomieszczeniu płn. poziom podłogi stanowiła podkuta skała i wylewka wapienna, którą przykryto glinianym klepiskiem. W ścianie płn. tej lokalności zlokalizowana była nisza o trójkątnym zarysie (szer. 1,3 m i głęb. 0,7 m), stanowiąca najpewniej pozostałość urządzenia grzewczego (kominek?) z przewodem kominowym wyprowadzonym w grubości muru.



Zamek na Skałce – widok obecny (fot. MCh)



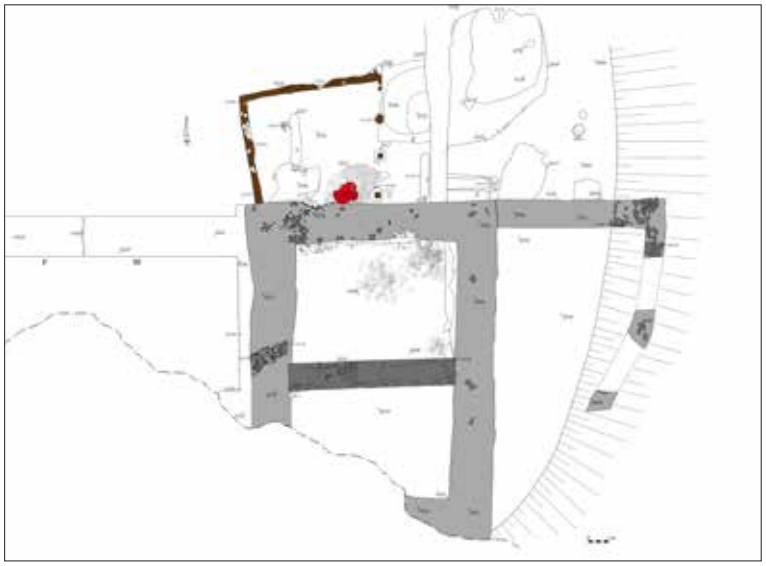
Zamek na Skałce wg NMT (opr. PB)

W jakiś czas po wzniesieniu donżonu dobudowano do niego mur obwodowy zamykający dziedzińczyk po stronie wsch. Mur o grubości 1,25 m poprowadzono prostym odcinkiem na przedłużeniu płn. ściany wieży mieszkalnej, aż do granicy plateau. Tam się on załamywał pod kątem prostym i dalej biegł łukiem wzdłuż krawędzi stoku aż do drugiego narożnika donżonu. Posadowiono go na podkutej skale i zbudowano z miejscowej skały granitowej.

Najpewniej w trakcie wznoszenia murowanych elementów warowni drążono także fosę w skalnym podłożu, skąd pozyskiwano kamień na budowę. Ostatecznie obwód obronny składał się z fosy i dwóch wałów – zewnętrznego i wewnętrznego. Stwierdzono też, że ten ostatni usypano już po wzniesieniu donżonu, co dało wizualny efekt „wieży na kopcu". Dalszy odcinek wału oddalał się od wieży mieszkalnej i w odległości około 4 m od niej skręcał w kierunku wsch., zamykając teren płn. dziedzińca. Do budowy wału wewnętrznego użyto gruzu i żwiru granitowego, a kolejne poziomy stabilizowano warstwami zaprawy wapiennej i gliny. Dodatkowym zabezpieczeniem przed osypywaniem się konstrukcji była faszyna, zachowana w postaci rzędu kołków biegnących wzdłuż wału okalającego dziedziniec od zach. Na dziedzińcu płn. wzniesiono dom w konstrukcji słupowej (wym. 4,5 x 6 m), przyległy dłuższym bokiem do muru donżonu. W jego wnętrzu, pod donżonem odkryto palenisko o średnicy 1,1 m. Jego tok wylepiono gliną. Odkrycia narzędzi oraz półproduktów i wyrobów ze stopu miedzi wskazują, że obiekt ten był pracownią odlewniczą metali kolorowych. Na podstawie materiałów archeologicznych I faza użytkowania zamku datowana jest na 3. ćwierć XIII w., a jej kres przyniósł pożar. Jego ślady są widoczne w postaci poziomu węgli drzewnych oraz kamiennego gruzu zarówno w obrębie płn. dziedzińca, jak i płn. pomieszczenia donżonu.

Faza 2 (4. ćwierć XIII–pocz. XIV w.) – Główna zmiana polegała na likwidacji odcinka muru obwodowego oddzielającego dziedzińce wsch. i płn. Konstrukcję tę całkowicie rozebrano aż do podstawy fundamentu, na odcinku pomiędzy donżonem a jej płn.-wsch. narożnikiem. Kwestią nierozstrzygniętą pozostaje, w jakim stanie pozostał mur biegnący nad wsch. urwiskiem. Drugą zmianą było wzmocnienie obronności obwodu obronnego na linii wału wewnętrznego. Związane to było ze wzniesieniem na jego koronie płytko fundamentowanego muru obwodowego o grubości 1,4–1,6 m. Do budowy użyto łamanego granitu, materiału rozbiórkowego oraz fragmentów detali architektonicznych.

Ze względu na późniejsze całkowite zniszczenie murów magistralnych donżonu niezwykle



Relikty założenia z I fazy (wg Boguszewicz 2005)



Negatyw muru magistralnego donżonu (fot. AB, 2005)

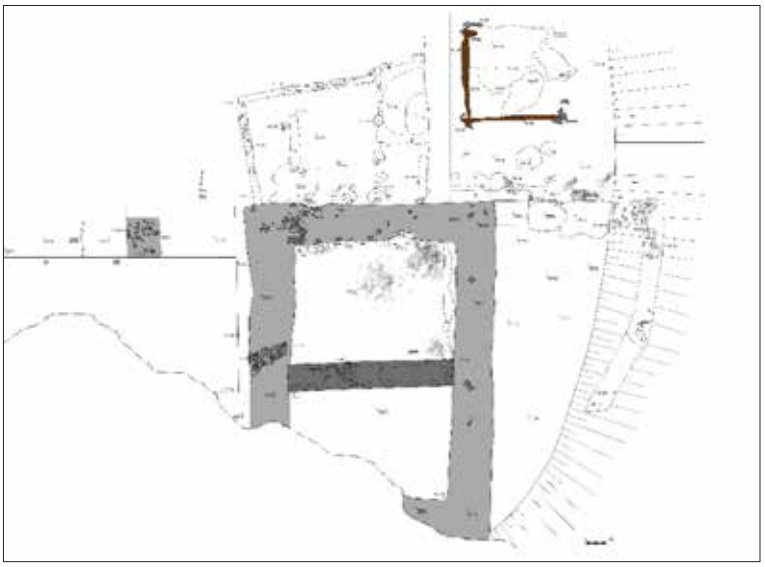




Detale architektoniczne (fot. AB, 2005)



Relikty narożnika płn.-wsch. muru obwodowego (fot. AB, 2005)



Relikty założenia z II fazy (wg Boguszewicz 2005)

trudno określić zakres zmian, które go wówczas dotknęły[32]. Obecnie stawiana jest teza, iż w drugiej i ostatniej fazie funkcjonowania zamku był on użytkowany nadal, a w pomieszczeniu płn. wydzielono lokalność o wym. 4–4,7 x 5–6,5 m, wpisując ją w jego płn.-wsch. narożnik. Śladami ścian lokalności o konstrukcji ryglowej były pozostałości szachulca oraz rząd negatywów słupów. Podłogę tworzyło gliniane klepisko, które zalegało na warstwie wyrównawczej gruzu budowlanego przykrywającej dawny poziom użytkowy.

Nowy etap użytkowania dziedzińca płn. rozpoczął się od usypania poziomu niwelacyjnego przy użyciu miejscowego żwiru oraz postawienia budynku w jego części płn.-wsch. Obiekt o wymiarach 5 x 5 m zorientowany zgodnie z kierunkami świata wspierał się od strony płn. na licu wewnętrznym muru obwodowego. Pozostałe trzy ściany miały konstrukcję ryglową, czego świadectwem są ślady po narożnych słupach.

[32] W wyniku intensywnych badań nad stratygrafią stanowiska podejmowanych w ostatnim sezonie prac archeologicznych wykluczono tezę o funkcjonowaniu w ostatniej fazie użytkowania warowni budynku o lekkiej konstrukcji w miejscu całkowicie rozebranego donżonu.



Relikty ściny działowej donżonu (fot. AB, 2005)

Podłogę wykonano z glinobitki, zaś w części centralnej umieszczono palenisko.

Kres funkcjonowania zamku nastąpił po pożarze, którego ślady były widoczne na całej powierzchni warowni w postaci warstwy węgli drzewnych. Po tym zdarzeniu nastąpiła też całkowita rozbiórka donżonu, aż do dna wykopu fundamentowego. Na podstawie materiałów archeologicznych można uznać, że nastąpiło to na przełomie XIII i XIV w.

Literatura

Lutsch II, s. 226–228; Tarnas-Tomczyk 1993; Chorowska 2003, s. 150–151; Boguszewicz 2005; Adamska 2005, s. 300; Pilch 2005, s. 391–392; Jurek 2006, s. 135–136 i nn., Boguszewicz 2010, s. 92.

Autorzy

AB, MCh, kw. źródł. DA, red. MCh



Plateau głównego członu warowni (fot. AB, 2011)

WILKÓW (niem. *Wilkau*), gm. Świdnica

50.87435 N, 16.52841 E

Gródek *Wilcowe*[1] to reprezentatywny przykład siedziby możnowładczej typu motte z XIII w. – zamku o lokalizacji zdeterminowanej względami warowności, jeszcze niewpisanego w strukturę parcelacyjną wsi. Ma duży potencjał badawczy, który w przypadku podjęcia kompleksowych prac archeologicznych może wydatnie poszerzyć wiedzę o kulturze elit społecznych z czasu „rewolucji XIII wieku"

Wilków położony na Równinie Świdnickiej, w pobliżu ujścia rzeki Piławy do Bystrzycy, należy do osad o metryce co najmniej XIII-wiecznej. Jego początki, dyskutowane przez historyków[1], pozostają nieustalone. Obecne rozplanowanie wsi z niwą zagrodową w kształcie wydłużonego prostokąta pochodzi z czasu osadnictwa na prawie zachodnim, przy czym najstarszym komponentem wydaje się część środkowa – czytelna na mapie topograficznej z 1824 r. jako niwa zagrodowa o układzie placowym (*Angerdorf*)[2].

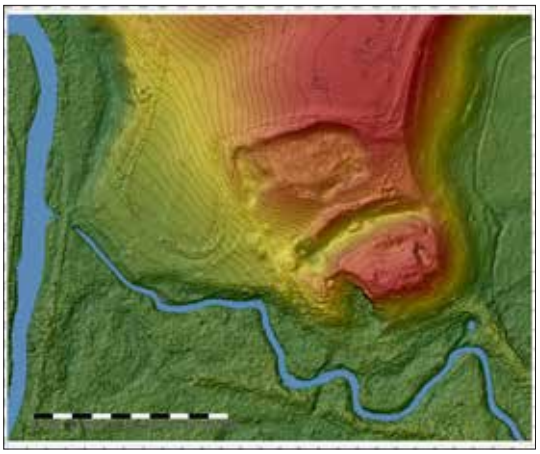
Gródek uważany za XIII-wieczną siedzibę właścicieli Wilkowa jest odrębnym założeniem przestrzennym, oddalonym od obszaru osady o ok. 500 m. Powstał w miejscu o wybitnych walorach obronnych – przy krawędzi terasy zalewowej Piławy, na skraju cypla ujętego z trzech stron skarpami stromo opadającymi ku dnu doliny. Od czwartej strony był chroniony wałem odcinkowym oraz fosą (szer. do 20 m, dł. ok.

[1] Radler 1959, s. 86; Tarnas-Tomczyk 1993, s. 62.

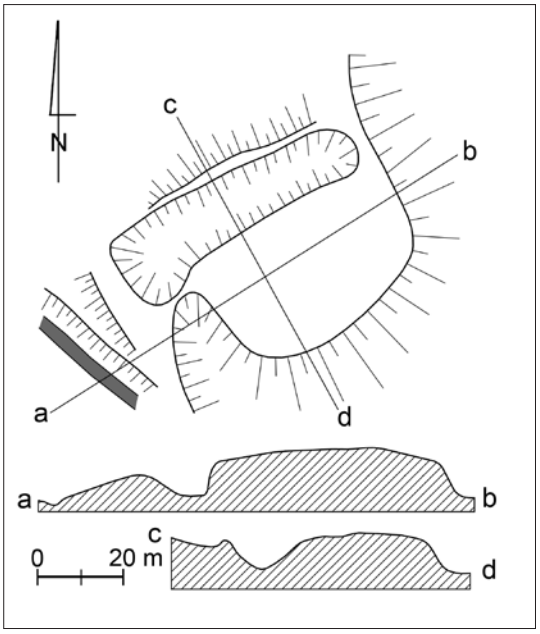
[2] Urmtbl., nr 3014.



Lokalizacja gródka na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1936 r. (opr. PB)



Gródek wg NMT (opr. PB)



Plan i przekroje założenia obronnego (opr. AB)

80 m). Plateau ma kształt zbliżony do czworoboku (ok. 30 x 60 m), przy czym jego część płd.-zach. została naruszona przez niewielki kamieniołom granitu. Teren ten jest porośnięty drzewostanem leśnym.

W 2. poł. XIII w. Wilków wchodził w skład kompleksu dóbr ziemskich możnowładczego rodu Wierzbnów, którego rezydencją główną i tytularną był zapewne zamek na tzw. „Skałce" we wsi Wierzbna. Najstarszy dokument wzmiankujący osadę, wystawiony w 1285 r. *in Wilcowe* przez Szymona z Wierzbnej[3], ma pieczęć z inskrypcją „SIGILLVM. SIMONIS. DE. WILCOW.", której treść pozwala przyjąć, że Wilków był rezydencją rzeczonego Szymona (wzm. 1266–1285) i zapewne też jego syna Stefana (wzm. 1281–1287, † przed 1307 r.)[4]. Pokaźne wymiary pieczęci, rzadko wówczas spotykane, sugerują znaczącą pozycję społeczną właściciela gródka[5].

Po bezpotomnej (?) śmierci Stefana Szymonowica, Wierzbnowie zniknęli z Wilkowa. Między 1307 a 1318 r. wieś była odnotowana jedynie w związku z dziesięcinami przynależnymi do kościoła w Wierzbnej[6]. Śląskie źródła pisane wzmiankują rycerzy piszących się „z Wilkowa" (Heinrich *von Wylkowe* w 1316; Albert *de Willecow*, 1317; Hermann *von Vulchow*, 1318)[7], ale przypuszczalnie ich predykat wywodził się z innych wsi o takiej samej nazwie. Dopiero w 1332 r. został odnotowany posiadacz tutejszych dóbr ziemskich – Rudger von Haugwitz[8], przedstawiciel ówczesnej elity społecznej, pan na zamku Kaltenstein[9]. Można więc przyjąć, że po wymarciu „wilkowskiej" linii rodu Wierzbnów gródek został opuszczony. Późniejsze siedziby właścicieli majątków

[3] RS, nr 1862; SUb V, nr 251.
[4] Zob. Cetwiński 1980, s. 106–107; Cetwiński 1982, s. 184; Tarnas-Tomczyk 1993, s. 62.
[5] Cetwiński 1980, s. 107; Tarnas-Tomczyk 1993, s. 62.
[6] RS, nr 2951, 2984, 3019, 3832.
[7] RS, nr 3590, 3684, 3755.
[8] RS, nr 5101, 5110.
[9] Jurek 1998, s. 233–234.



Fosa założenia obronnego (fot. AB, 2011)

na prawie rycerskim powstawały już w obrębie niwy zagrodowej Wilkowa, w powiązaniu z zabudową folwarczną.

Badania archeologiczne prowadzone na terenie gródka (amatorskie powierzchniowe w 1936, sondażowe w latach 1957–1959, powierzchniowe w ramach AZP w 1982 r.[10]) ujawniły ceramikę pradziejową oraz wczesno- i późnośredniowieczną. W trakcie prospekcji terenowej Artur Boguszewicz stwierdził pozostałości ceramiki o cechach kolonizacyjnych charakterystycznych dla 2. poł. XIII–początku XIV w. W obrębie terenu chronionego przez wał widoczne są ślady gruzu budowlanego z zaprawą wapienną. Prócz miejscowego granitu dostrzegalne są także fragmenty cegieł.

[10] Altschlesische Blätter 1936, s. 61; Kaletyn 1962; AZP, 84–24, s. 1.

Literatura

Altschlesische Blätter 1936, s. 61; Uhtenwoldt 1938, s. 13; Kaletyn 1962, s. 328, 329; Kaletynowie, Lodowski 1968, s. 150–151; Boguszewicz 2010, s. 53; Nowakowski 2017, s. 459.

Autorzy

AB, AK, kw. źródł. DA, AK, red. AK



Dwór górny od płd. zach. (fot. PB, 2016)

ZEBRZYDÓW (niem. *Seiferdau*), gm. Marcinowice

dwór dolny: 50.87750 N, 16.60944 E

dwór górny: 50.86807 N, 16.60846 E

Pozostałości dwóch siedzib typu motte, które mimo funkcjonowania w majątkach podległych zwierzchnictwu instytucji kościelnej posiadały wszelkie cechy dworów rycerskich – fosy, wieże, dom na kopcu. Oba pozostają obiecującym polem przyszłych badań archeologicznych

Zebrzydów – położony na Równinie Świdnickiej, u zach. podnóży Ślęży, nad Czarną Wodą – należy, jak wiele wsi w tej części księstwa świdnickiego, do osad o metryce co najmniej XII-wiecznej. Pierwszą wzmiankę o wsi *Zyuridou*[1] zawiera dokument z ok. 1193 r. (?) wymieniający posiadłości klasztoru augustianów pw. NMP we Wrocławiu, choć lokacja na prawie zachodnim dla kolonistów z Flandrii i nowe rozplanowanie wg modelu wsi niwowej datują się na okres 1221–1247[2].

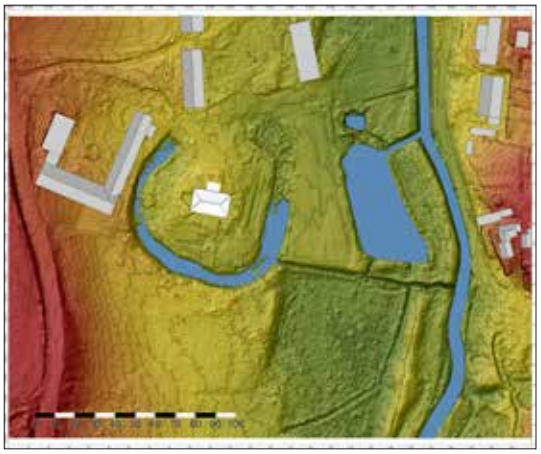
W granicach niwy zagrodowej Zebrzydowa przetrwały dwa obiekty będące pozostałością średniowiecznych siedzib rycerskich typu motte. Na działce rolnej, na płn. krańcu wsi, w zagajniku był kopiec na planie prostokąta oraz relikty fosy częściowo zasypanej, a od strony zach. zniszczonej w następstwie urządzania stawu, ujęte od płn. i płd. ramionami bezimiennego potoku (dwór dolny). Na płd. krańcu, w zespole zabudowy dawnego majątku ziemskiego czytelny jest kolisty dziedziniec (średnica ok. 65 m), otoczony fosą szerokości ok. 5–9 m, zachowaną na połowie obwodu; w centralnej części zajęty przez budynek dawnego dworu (dwór górny).

Przez prawie cały XIII w. wieś odnotowywano w związku z uposażeniem klasztoru augustianów[3] oraz prawami i dochodami stanowiącymi własność księcia (1292 r.)[4]. Oprócz posiadłości kościelnych istniało tam też sołectwo z 5 łanami gruntu, karczmą i młynem, które najpóźniej w 1. ćw. XIV w. stało się własnością Nicolausa *von Seiferdau*. Został on odnotowany po raz pierwszy w roku 1327, gdy zakupił od księcia Bolka II część zobowiązań militarnych (*halben*

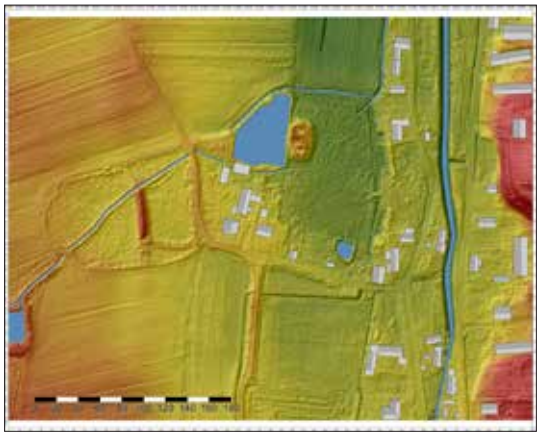
[1] SUb I, nr 58.
[2] Adler 1873, s. 40; Radler 1987, s. 142.
[3] SRS, nr 69, 234, 133, 259, 722, 809, 935.
[4] SUb VI, nr 65.

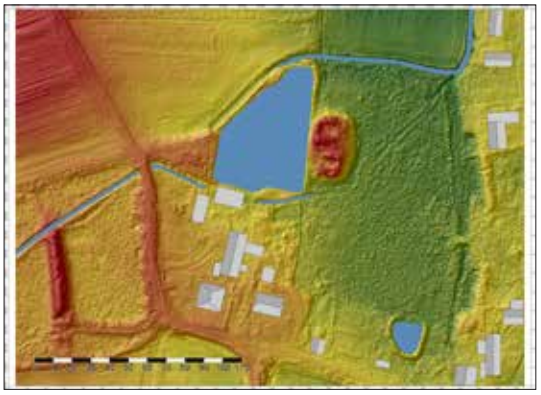


Lokalizacja siedzib na Mtbl., ark. 5165 Weizenrodau, wyd. w 1936 r.: 1 – dwór dolny, 2 – dwór górny (opr. PB)



Dwór górny wg NMT





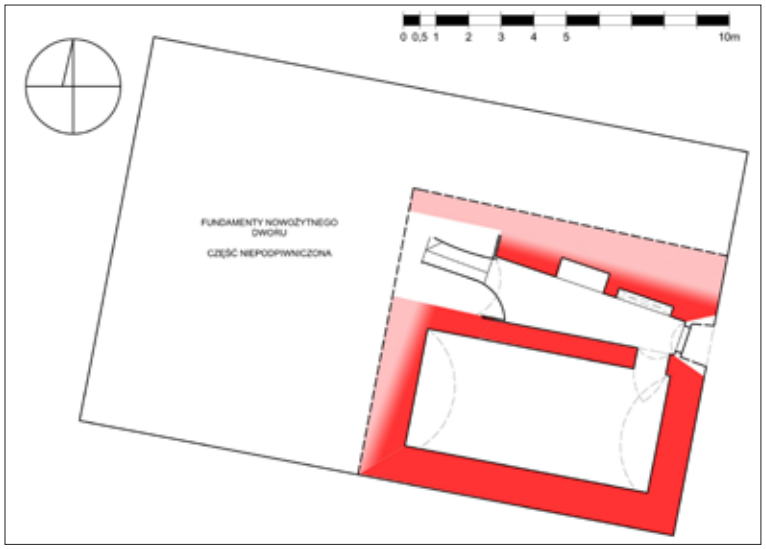
Dwór dolny wg NMT (opr. PB)

Rossdienst)[5]. Był pierwszym przedstawicielem rodziny rycerskiej piszącej się „z Zebrzydowa". Jego liczne potomstwo stanowili synowie Hannos Jungebuffen, Jone Cordebog, Hannos Possold, Hannos Heyden, Hannos *Wneczeling*, Nickil, Gregor Czetschen (w 1385 r. jeszcze małoletni) oraz córki – Fema Powcze, Margaretha, Martha Powcze i Agnes[6]. Z Hansem, bratem Nicolausa wzmiankowanym w 1333 r., tożsamy jest zapewne *Henselino de Syfridow*, notowany z 1366 i 1369 r., ojciec Friedricha, Tila, Heinze'go, Hannosa i Nickela, którzy później dzierżyli posiadłości w rejonie Ślęży (m.in. w Żerzuszycach, Tomicach, Słupicach)[7].

Zapewne do 1392 r. członkowie rodu von Seiferdau posiadali całą wieś łącznie z prawem zwierzchnim do gruntów kmiecych. W tymże roku synowie Nicolausa sprzedali klasztorowi augustianów majątek sołtysi obejmujący 12 łanów[8]. Wkrótce potem funkcjonowało tu kilka posiadłości lennych: majątek dolny (*Niedervorwerk*) i majątek górny (*Obervorwerk*, utworzony z sołectwa, z którego wyłączono przywileje sołtysie), podzielony na mniejsze części.

12-łanowe sołectwo zebrzydowskie, zwane od końca XIV w. *Obere Vorwerk*, bez przywilejów ekonomicznych i praw zwierzchnich, zostało w 1397 r. sprzedane przez opata augustianów patrycjuszowi świdnickiemu Peterowi Probisthayn, który wkrótce odsprzedał majątek swemu lenni-

[5] RS, nr 4650; Adler 1873, s. 41.
[6] Landbuch II, nr 88.
[7] RS, nr 5278; Landbuch I, nr 104, 260 oraz s. 319 (indeks).
[8] Adler 1873, s. 42 (tekst dokumentu cytowany na s. 75–77); Radler 1987, s. 146.



Dwór górny, plan piwnic z zaznaczeniem murów średniowiecznych (Błoniewski 2018)

kowi Welceslausowi Borewicz (von Borwitz)[9]. Jego spadkobiercy podzielili posiadłość, wydzielając z niej 1 łan wolny i 5 łanów czynszowych. Pozostałe 6 łanów stanowiło właściwy dwór górny, który pozostawał w ręku Borewiczów do 1483 r., kiedy został zakupiony przez augustianów, a następnie sprzedany Antoniusowi Kestnerowi[10].

Najstarszą siedzibą rycerską w Zebrzydowie był zapewne dwór górny – folwark i dwór sołtysi, dzierżony przez panów von Seifferdau już w 1327 r. – położony prawdopodobnie w centralnej części niwy zagrodowej, w bliskości kościoła (zgodnie z ówczesną praktyką urządzania wsi lokacyjnych). Siedziba szlachecka w obrębie górnego dworu mogła powstać w 2. poł. XIV w. na potrzeby rodziny von Seiferdau lub dopiero po 1397 r. z inicjatywy panów von Borwitz. Ogląd murów nowożytnego dworu przeprowadzony przez Piotra Błoniewskiego w 2016 r. ujawnił sklepioną piwnicę i prowadzącą do niej pochylnię o cechach budownictwa średniowiecznego, dające się interpretować jako dolne partie dworu wieżowego na planie prostokąta ok. 9,9 x 8,7 m[11].

O właścicielach Niedervorweku z 1. tercji XV w. źródła pisane milczą. Prawdopodobnie posiadłość ta (obejmująca w 2. poł. stulecia 10 łanów) należała do Hannosa Possolda „z Zebrzydowa", związanego ze świdnickim ośrodkiem władzy. Karierę ławnika rozwinął pod rządami króla Wacława, w latach 1393–1407 poświadczył kilkaset dokumentów[12], był sędzią dworskim w Świdnicy (1401, 1402), podstarościm (1403), sprawował też dochodowe i prestiżowe stanowisko kanclerza księstwa świdnicko-jaworskiego (1414, 1419)[13]. Dzierżył m.in. majątek w Gogołowie[14] – o jego dobrach w Zebrzydowie landbuchy milczą, bo wieś podlegała zwierzchności Kościoła. W bliżej nieustalonym czasie – być może po 1440 r.[15] – panowie von Seifferdau sprzedali majątek zebrzydowski i osiedli w pobliskiej wsi Kątki[16].

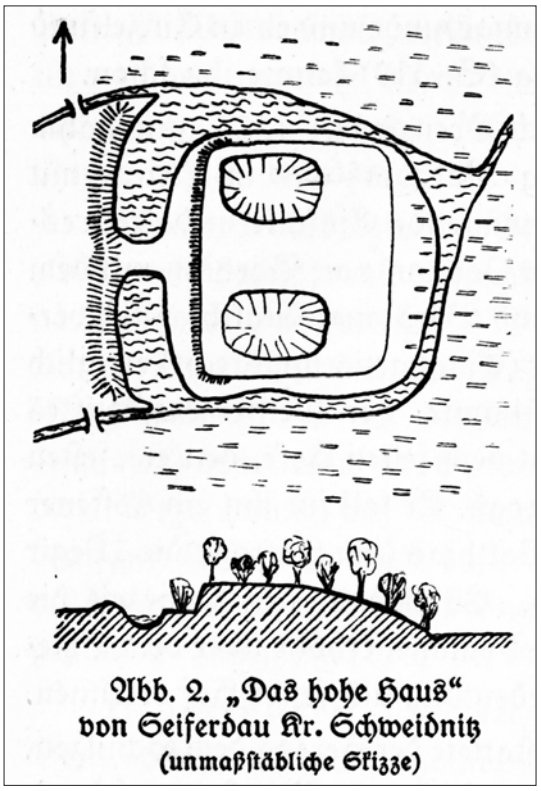
Dolny dwór był własnością Caspara von Zedlitz piszącego się w 1448 r. *de Seyfridau* (†1477), w 1481 r. należał do jego synów Mertina i Hansa, a w 1483 – do samego Hansa (†po 1500)[17]. Ów

[9] Adler 1873, s. 43–44.
[10] Adler 1873, s. 43–45; Radler 1987, s. 148.
[11] Błoniewski 2018.
[12] Zob. Landbuch III, s. 590–591 (hasło w indeksie: Seiffridau: Johannes Possold).
[13] Zob. Landbuch III, nr 1002, 1271, 1519; Verf. SJ, s. 79; Radler 1987, s. 147.
[14] Landbuch III, nr 126.
[15] Zob. Zimm. 5, s. 492.
[16] Radler 1987, s. 147.
[17] Radler 1987, s. 148; Zedlitz r. 1938, Tabl. 3, nr 13, 16.

Hans, żyjący w stanie bezżennym, dzierżył także 4,5 łana będące wcześniej częścią Obervorwerku oraz prawa sołtysie. W 1484 r. zapisał w testamencie probostwu augustianów w Górce 10-łanowy dwór dolny oraz 2,5 łana z dworu górnego, w 1490 r. pozostałe 3 łany sprzedał Nikilowi Schlaupitz, zaś w 1491 r. sprzedał sołectwo[18].

Relikty średniowiecznego gródka stożkowatego (motte) w płn. części wsi można interpretować jako siedzibę panów von Seifferdau zbudowaną najpóźniej w końcu XIV w. (w związku ze sprzedażą sołectwa w 1393 r., być może z inicjatywy Johanna Possolda). Obiekt ma postać nasypu ziemnego na planie zbliżonym do prostokąta (ok. 30 x 45 m) i wysokości ok. 2 m. Otaczała go fosa o szerokości 4–5 m oraz zewnętrzny wał (zachowany od zach. na odcinku 50 m). Relacja z 1936 r. odnotowuje m.in. uszkodzenia kopca dokonane kilka lat wcześnie j, w wyniku których odsłoniła się przesłonięta darnią gruba warstwa spalenizny z kawałkami zwęglonego drewna i wypalonego szachulca oraz resztkami ceramiki. Nie stwierdzono śladów kamiennych fundamentów (zapewne zostały rozebrane na budulec), ale na obrzeżu kopca dostrzeżono w kilku miejscach odcinki muru (?) starannie ułożone z otoczaków[19]. Współczesny obraz Numerycznego Modelu Terenu ukazuje w obrębie kopca zagłębienia sugerujące istnienie w tym miejscu podłużnego budynku o wymiarach rzutu ok. 10 x 30 m i rozplanowaniu trójdzielnym[20] – byłoby to jednak rozwiązanie niespotykane na śląskich motte z XIV w.

Do 1810 r. (tj. sekularyzacji dóbr klasztornych na Śląsku) prawa zwierzchnie do Zebrzydowa posiadali wrocławscy augustianie, toteż kolejni właściciele folwarków i wydzielonych z nich łanów pozostawali lennikami opatów. 6-łanowy *Obervorwerk* jeszcze w XVII w. był własnością szlachecką: w 1692 r. posiadała go Anna Katharina von Quitzau und Seedorf z domu von Frankenberg[21]. W Zebrzydowie aż do 1945 r. utrzymały się trzy duże majątki ziemskie będące pozostałością średniowiecznych dóbr rycerskich: *Lehngut* nr 2 (dawny dwór górny, 11 ha), *Lehngut* nr 3 (dawny dwór dolny, 102 ha) i *Erbscholtisei* nr 7 (95 ha)[22].



Dwór dolny na planie i przekroju (Langenheim 1936, s. 46)

Literatura

Langenheim 1936; Radler 1987, s. 140–156; Błoniewski 2018.

Autorzy

AK, kw. źródł. AK, red. AK

[18] Adler 1873, s. 45–46.

[19] Langenheim 1936; opis cytowany w: Radler 1987, s. 145–146.

[20] Por. Błoniewski 2018.

[21] Adler 1873, s. 45.

[22] Zob. np. SGA 1876, s. 97–98; SGA 1917, s. 191; SGA 1937, s. 259; por. Adler 1873, s. 45 (przyp. 7).

Zamki i dwory obronne w księstwie świdnickim – podsumowanie

Kiedy książę Bolko I Surowy przejął po śmierci swego ojca Bolesława II Rogatki w 1278 r. rejon Bolkowa, a następnie po śmierci Henryka IV Probusa w 1290 r. południową część dawnego księstwa wrocławskiego i scalił je w nowo powstałe księstwo świdnickie, nastała na tym terenie „podgórska dekada zamkowa" – czas pośpiesznego przekształcania starych zamków (Bolków, Stary Książ, Strzegom) i budowania nowych na surowym korzeniu (Cisy, Książ, Świdnica, Dzierżoniów, Kamienna Góra, Grodno, Nowy Dwór (?), Radosno, Rogowiec, Pieszyce/Rościszów, Pietrzyków, Bukówka, Konradów (?)). Te ostatnie pod względem liczby obiektów zdecydowanie przeważały, ponieważ wysoko położone, południowe rubieże Śląska do niedawna były traktowane jako teren niedostępnej przesieki i utrzymywane w takim stanie ze względów bezpieczeństwa od strony Królestwa Czech.

Jedną z najstarszych warowni na tym terenie stanowiło Grodziszcze – *Grodic*, gród powstały jeszcze w dobie łużyckiej, w IX–XI w. funkcjonujący jako plemienny. W XIII w., a zwłaszcza w drugiej połowie tego stulecia jego dawne znaczenie malało wraz z rozwojem osadnictwa na coraz wyżej położonych terenach podgórskiej części księstwa i pojawieniem się nowych struktur sądowych i administracyjnych (okręgów – *weichbildów*), niezbędnych w utrzymaniu sprawności szybko rozwijającego się księstwa. Podobny los spotkał Świny – w XI i XII w. był to ważny ośrodek grodowy, a następnie książęcy gród kasztelański, który po poł. XIII stulecia stracił na znaczeniu w wyniku lokacji tuż obok Bolkowa przez księcia legnickiego Bolesława Rogatkę i budowy sprzężonego z miastem zamku *Hayn* – Gaj (późniejszy *Bolkoburg* – Bolków).

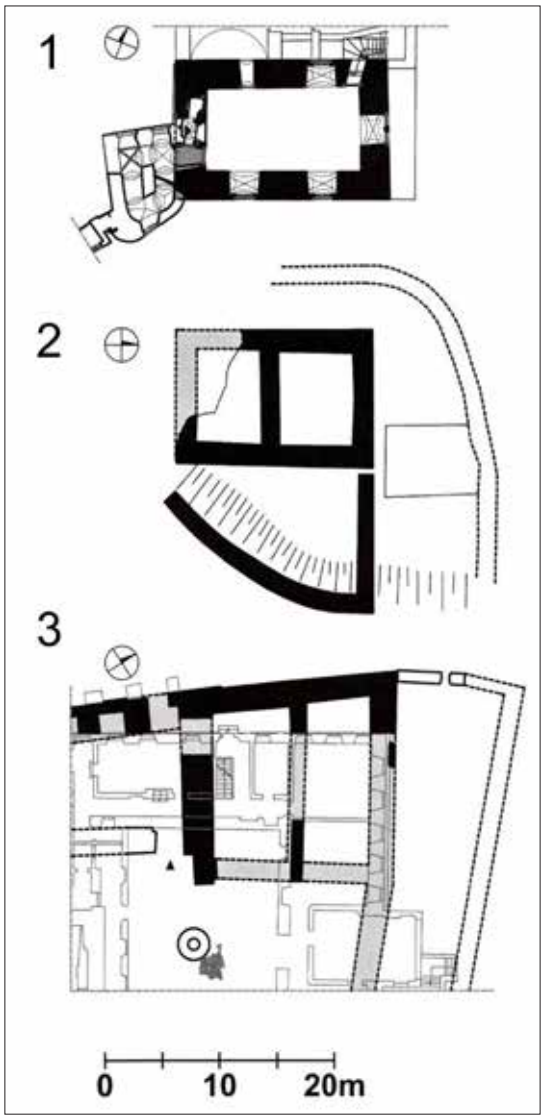
Rozpoczęte w ostatnich latach badania archeologiczne i architektoniczne zamku Bolków, mimo że są jeszcze w toku, rzuciły nowe światło na początki tej warowni. Wiązały się one z fazą „kamiennych piwniczek" odkrytych w 1958 r., która w 2025 r. znalazła kontynuację po płn. stronie zamku. Tam też, na najwyżej położonej części wzgórza, gdzie później stanął pałac zamkowy, odkryto pozostałości rozległej piwnicy związanej z dużym budynkiem (wieżą książęcą?). Drugi etap stanowiło wzniesienie kamiennego pałacu wraz z obecnym murem obronnym, który zastąpił poprzedni obwód, zapewne drewniano-ziemny. Nadal nie jesteśmy w stanie powiedzieć, czy nastąpiło to z inicjatywy książąt Rogatki czy

Rozmieszczenie zamków i dworów w księstwie świdnickim (opr. AW)



Bolka I, natomiast czas budowy pod starszym murem obronnym długiego domu zamkowego potwierdzono na lata 1289/1290 r., czyli początki dekady zamkowej Bolka I. Jednakże mimo tak poważnych inwestycji w Bolkowie, jak ów dom czy wieża z ostrzem, na swą główną siedzibę w księstwie Bolko I wybrał Fürstenberg (Książ/ Stary Książ), podkreślając szczególną rolę tej podwójnej warowni tytulaturą „Pana na Fürstenbergu", jaka pojawiła się na pieczęciach herbowych księcia z lat 1290–1299. Siedzibą administracyjną był natomiast zamek w Świdnicy budowany równocześnie z murowanym obwodem warownym tego miasta w ostatniej dekadzie XIII w. Jego główną budowlę mieszkalno-obronną stanowiła wieża (ok. 18 x 18 m), o wymiarach przekraczających największe donżony wznoszone podówczas w księstwie – w Świnach (12 x 18 m) i w Wierzbnej na Skałce (12 x 17 m) oraz nieco młodsza książęca wieża mieszkalna Henryka I w Siedlęcinie (księstwo jaworskie). Stołeczny donżon w Świdnicy, od wielu wieków nieobecny w panoramie miasta i jak dotąd słabo obecny w literaturze przedmiotu, musiał przez swe wymiary manifestować panowanie Bolka I nad miastem.

Wznoszeniu przez Bolka I książęcych warowni towarzyszyło osłabianie znaczenia dawnych zamków, zwłaszcza prywatnej własności możnowładczo-rycerskiej, która od XII w. kon-

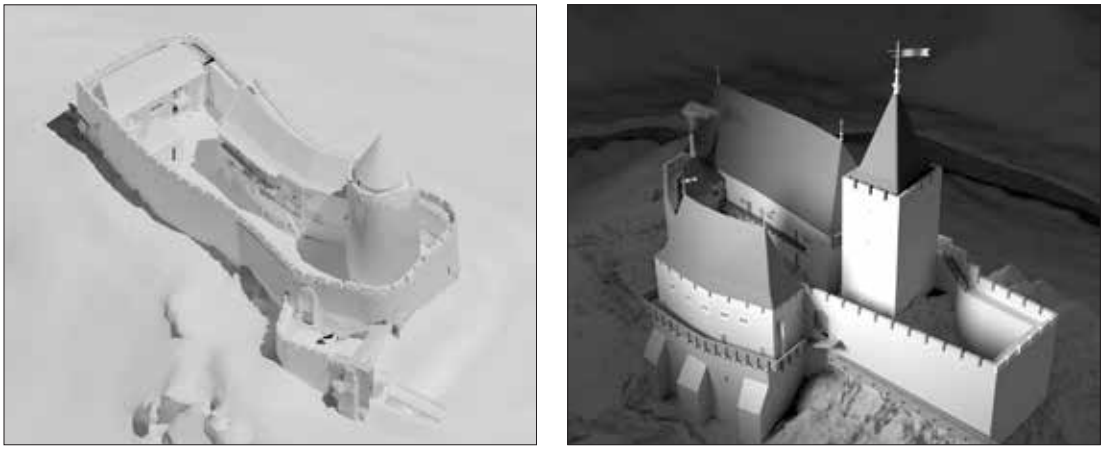


Porównanie rzutów wież mieszkalnych: 1 – Świny, 2 – Wierzbna, na Skałce, 3 – Świdnica (opr. PB)

centrowała się wokół Strzegomia (Illikowice), na płn. od Świdnicy – w Wierzbnej i wokół Owiesna – Pogorzele. Stare dwory istniejące na terenie księstwa, jak kamienny pałac Włosta w Sobótce Górce czy pierwsza siedziba panów z Wierzbnej wzniesiona przy fundowanym przez nich kościele, już wcześniej stały się donacjami na rzecz śląskich zakonów, a nowo wzniesiony zamek Wierzbnów na Skałce został zburzony w ostatniej dekadzie XIII w. Wieża mieszkalna w Strzegomiu wygasłego rodu Illikowiców została przekształcona w miejski zamek książęcy, a znaczenie siedziby dziedzicznych wójtów Dzierżoniowa – Reichenbachów – osłabione budową zamku położonego w murach obronnych miasta, po przekątnej względem siedziby wójtowskiej. Nawet znaczenie książęcych Cisów załamało się po wzniesieniu przez Bolka I nowego zamku Książ.

Tu dochodzimy do kluczowego zagadnienia relacji pomiędzy Starym i nowym Książem w dekadzie zamkowej końca XIII w. Jeśli porównać je pod względem wielkości kubatur, to pierwszeństwo nowego zamku, złożonego z wieży ostatecznej obrony, najwyższej na terenie ówczesnego Śląska, domu zamkowego, wzniesionego wraz z północnym odcinkiem muru obronnego i donżonu dostawionego do muru po południowej stronie nie pozostawia żadnych wątpliwości. Rozległość latranu Starego Książa (*Wrstenberc*, *Fürstenberg*) można tłumaczyć za Rafałem Eysymonttem, że ok. 1300 r. był on dużym, obwarowanym *burgum*, czyli ludną osadą. Głęboki wąwóz Pełcznicy odsłaniał widok z niej na monumentalną bryłę nowego Książa piętrzącą się po drugiej stronie, co było czytelnym manifestem władzy Bolka I zarówno nad owym burgum, jak i księstwem fürstenberskim.

Pośród warowni księstwa świdnickiego znajdujemy zarówno murowane zamki miejskie, w większości sprzężone z murami miejskimi (Świdnica, Strzegom, Dzierżoniów), jak i oddalone od miast górskie warownie wzniesione dla kontroli szlaków idących z Czech lub nadzorowania postępów akcji osadniczej. Najbardziej okazałe spośród tych ostatnich – Cisy, Rogowiec i Radosno przedstawiają popularny typ zamków murowanych z cylindrycznym bergfriedem i domem zamkowym o mniej lub bardziej zredukowanej formie. W odróżnieniu od nich zamek Grodno w swej najstarszej fazie zamiast wieży wykształcił basztę o 3 kamiennych ścianach aktywnie wychodzących poza mur obronny. Wzniesiono ją na wierzchowinie skały dla obrony stojącego tuż obok domu zamkowego w konstrukcji drewnianej. Na terenie księstwa świdnickiego, podobnie jak na całym podgórskim obszarze Śląska, liczną reprezentację



Zamki rezydencjonalne księcia Bolka I z ok. 1300 r. – Bolków (wg MCh, opr. AP) i Książ (wg MCh, opr. PL)

miały też tzw. zamki typu przejściowego, łączące obszerne obwody obronne złożone z fos, częstokołów i wałów z drewnianymi parkanami, z centralnie położonym kopcem motte, na którym mógł wznosić się budynek drewniany (Pieszyce/Rościszów, Bukówka) lub konstrukcje kamienne (Kamienna Góra, Konradów). W XIV w., w toku stabilizacji granic księstwa i przemian osadniczych niektóre z górskich warowni straciły na znaczeniu i zostały porzucone, jak Pieszyce/Rościszów; inne, stanowiąc zrąb niezależności politycznej księstwa, pozostawały we władaniu panujących i były przez nich rozbudowywane – przykładem Grodno z dwoma skrzydłami zabudowy górnego zamku z ok. poł. XIV w. – lub były powiększane o dolne człony z dużym majdanem gospodarczym, jak Cisy, Książ, Nowy Dwór.

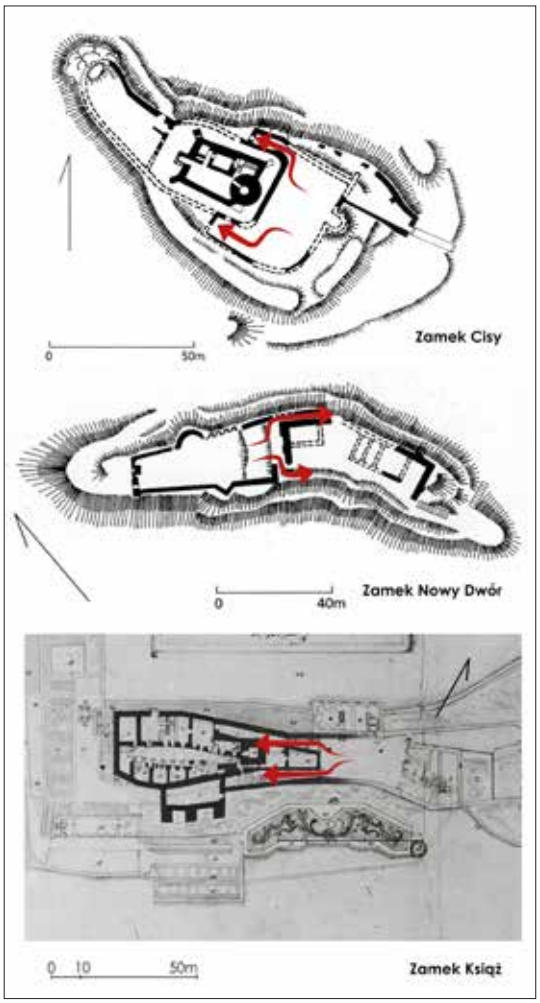
Zrąb sieci osadniczej księstwa świdnickiego ukształtował się stosunkowo późno. Zasiedlanie i wykorzystywanie rolnicze na przeważających terenach podgórskich i górskich następowało dopiero w 2. poł. XIII i w początkach XIV w., tworząc warunki dla osiedlania się rycerzy w majątkach wiejskich. Obraz stopniowej alienacji własności książęcej i tworzenia majątków ziemskich, z którymi nieraz na całe pokolenia wiązali się beneficjenci uposażeń książęcych, można poznać na przykładzie przemian własnościowych, jakie zachodziły od lat 80. XIII w. w Pieszycach, na drodze nadań Henryka IV Probusa, a następnie Bolka I, Bernarda i Bolka ziębickiego oraz transakcji zawieranych pomiędzy samym rycerstwem. Z treści zapisu jednej z nich dowiadujemy się, że w 1336 r. Arnold von Peterswald, którego predykat pochodził od ówczesnej nazwy Pieszyc, sprzedał swojemu kuzynowi Heinemannowi i jego spadkobiercom majątek w Pieszycach obejmujący m.in. dwór murowany[1]. Powyższy przekaz ma szczególne znaczenie dla badań kastelologicznych – poświadcza bowiem istnienie siedziby rycerskiej z zabudową murowaną już w 1. tercji XIV w. Podobnie zresztą można widzieć *terminus ante quem* murowanej wieży mieszkalnej w Świnach Heinricha von Swyn oraz murowany dwór w Gniewkowie z lat 1342–1370, także należący do właściciela Świn. Dla 2. poł. XIV w. podobnych zapisów było już znacznie więcej. Obecność murowanego dworu z fosą potwierdzono w Kłaczynie wzmianką z 1368 r.[2], choć tak nazwana murowana wieża mieszkalna wzniesiona w obrębie rycerskiego zameczku była zapewne starsza. Podobnie w Pastuchowie potwierdzono w 1389 r.[3] istnienie folwarku zwanego „z kamiennym budynkiem", czyli wieżą mieszkalną zachowaną w mało zmienionej formie do dziś, a w Bolkowie Zdroju sprzedano „murowany dwór" w 1403 r.[4]

[1] RS, nr 5575.

[2] *curiam muratam exceptam usque ad fossam allodium suum in Kuder* (Landbuch I, nr 262).

[3] Landbuch II, nr 613.

[4] 1403 – *Herman von Czirnaw von der Wezen genannt* […] *vornemlich das geseße mit dem gemawirten*



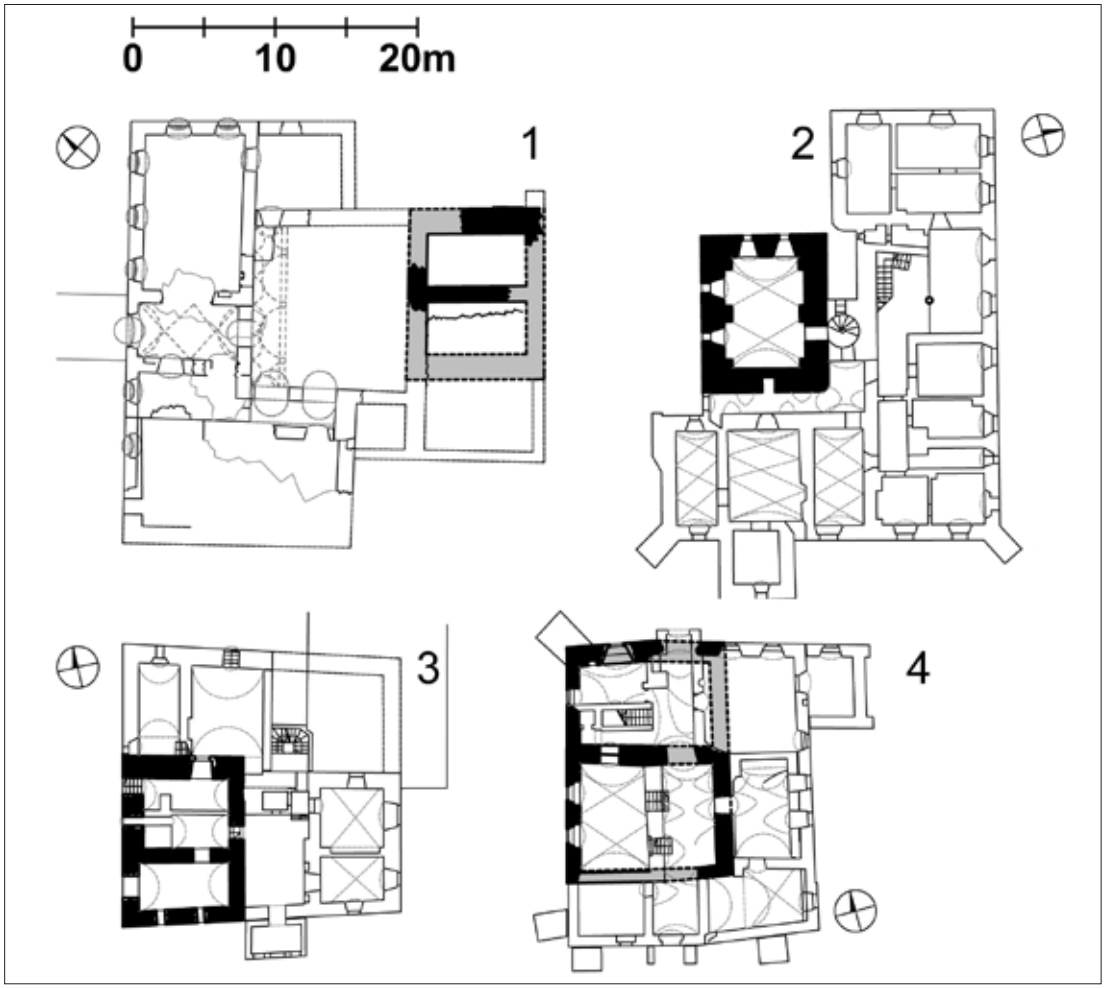
Trzy zamki – Cisy, Nowy Dwór i Książ z okolic Wałbrzycha – położone na wydłużonym grzbiecie górskim i w toku przemian przestrzennych XIV–XV w. podobnie ukształtowane; we wszystkich przypadkach ich najstarsze człony zostały ujęte w ciasne międzymurza na planie litery C (opr. PL)

Jeśli za podstawę źródłową potwierdzenia obecności murowanej siedziby rycerskiej w średniowieczu przyjąć nie tylko źródła pisane, ale również materialne w postaci wątków murów i zaprawy murarskiej, wówczas ich liczba rośnie w dwójnasób albo i trójnasób. Uwzględnić trzeba bowiem dodatkowo wieże mieszkalne w Bagieńcu, Ciechanowicach (?), Gogołowie, dwa budynki wieżowe w Jaźwinie (górny i dolny), tzw. Grodztwo (*Krepelhoff*) pod Kamienną Górą, potężną wieżę mieszkalną w Kostrzy zbliżoną rozmiarami do typu tzw. „kamienicy" oraz wieże w Siedlimowicach, Strudze, Stoszowie, Szczepanowie, Zebrzydowie i Olszanach – choć obecnie jest to jedynie „miejsce po wieży".

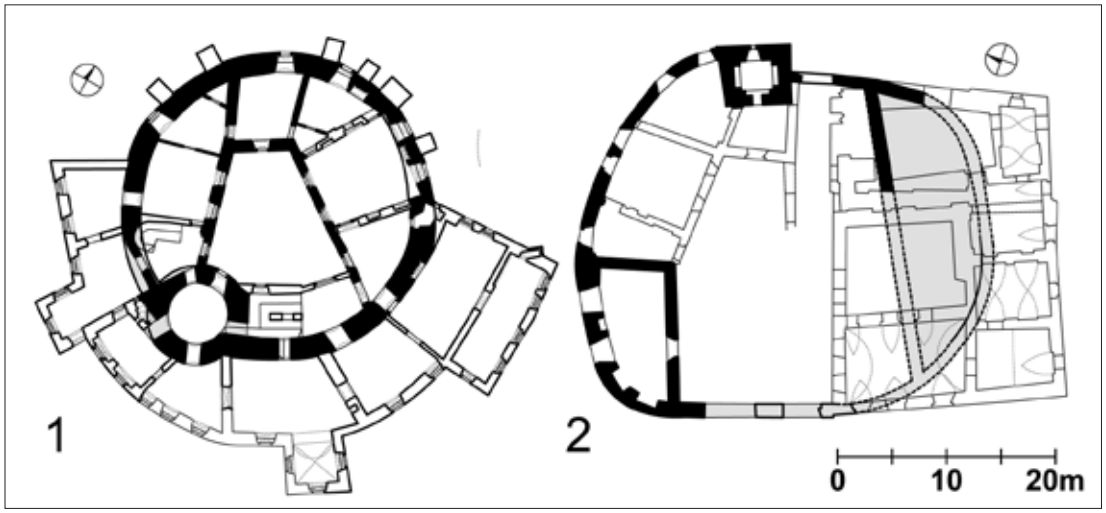
Drugim typem średniowiecznej siedziby rycerskiej, z jakim się można spotkać na nizinnej części księstwa świdnickiego, był dwór o regularnym narysie zamknięty w czworobok lub owal niewysokim murem obwodowym, z domem mieszkalnym sprzężonym z którymś z boków. W wersji kolistej, jak się wydaje starszej, bo kontynuującej rozplanowanie trzynastowiecznej, hipotetycznej siedziby Pogorzelów, było Owiesno – zamek Sigismunda von Pogrell datowany na podstawie kontekstu historycznego na 1. ćwierć XIV w. Zwraca uwagę masywność jego muru obronnego o grubości 2 m (typowej dla zamków) i obecność cylindrycznego bergfriedu. Także owalny plan założenia w Pankowie, oblanego wodami Bystrzycy zdaje się wynikać z formy starszego gródka – hipotetycznej, czternastowiecznej siedziby Ronowów. Młodszy o ok. pół wieku zameczek miał już cieńki i niski mur obwodowy obiegający rozległy majdan.

Wsród założeń czworobocznych należy przywołać wspomniany wyżej Gniewków Schweinichenów i Łażany Gunzela von Lazan z Seidlitzów. Regularny narys zbliżony do kwadratu miał również zamek w Roztoce z 2. poł. XIV w. wzniesiony przez braci von Ronau lub Hentschela von Reibnitz. Dominujący wizualnie element stanowił w nim 7-ondygnacyjny bergfried wkomponowany w płd. mur obwodowy, co zapewniało mu aktywną rolę w systemie obronnym. Wjazd na zamek znajdował się po stronie przeciwnej, a budynek mieszkalny w osłonie bergfriedu. Kolejnym przykładem założenia, w którym gruby, acz niewysoki mur obronny zamykał regularny, prostokątny majdan, była Struga – do lat 20. XIV w. Adelsbachów, następnie Schaffgotschów, a od poł. XV w. Czettrytzów. Także dwory-zameczki w Bronowie, Pielaszkowicach i Kątkach wznoszone przy prywatnych folwarkach własności książęcej, a zwłaszcza pierwszy z nich miał

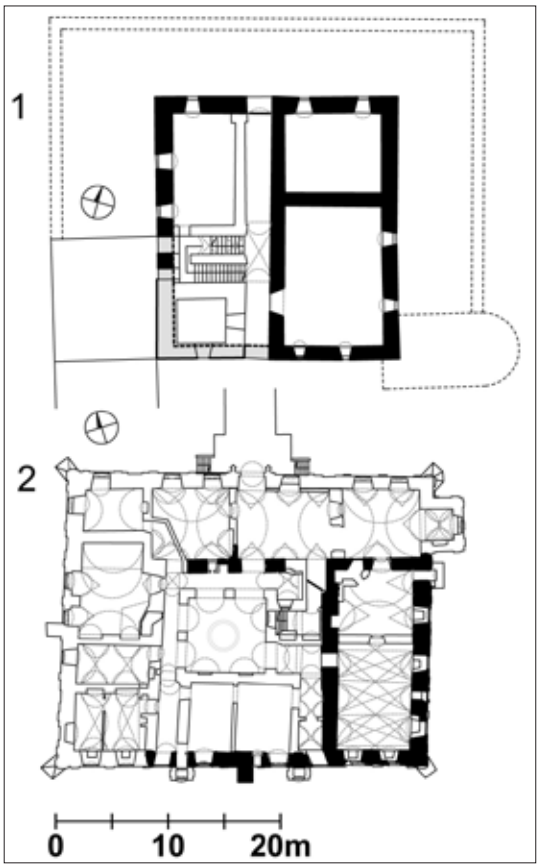
hofe (Landbuch III, nr 1465).



Założenia dworskie narosłe wokół średniowiecznych wież mieszkalnych: 1 – Jaźwina, dwór wsch., 2 – Pastuchów, 3 – Gogołów, 4 – Kostrza (opr. PB)



Zamki na narysie zbliżonym do koła: 1 – Owiesno, 2 – Panków (opr. PB)



Zamki na narysie czworobocznym: 1 – Gniewków, 2 – Łażany (opr. PB)

postać czworobocznego majdanu zamkniętego murem z wieżą w narożniku.

Niezależnie od warowni państwowych, jak zamki w Świdnicy[5], Strzegomiu, Świebodzicach, Dzierżoniowie, Bolkowie, Kamiennej Górze, na Górze Ślęży, Nowy Dwór, Cisy, Rogowiec, Grodno i okresowo Niemcza, przynależnych władcy ze względu na tzw. regale grodowe, czyli wyłączne prawo do budowania i burzenia zamków, para książęca Bolko II Mały i Agnieszka Habsburżanka posiadali swą prywatną własność ziemską i folwarki skoncentrowaną głównie w rejonie Ślęży. Badania archeologiczne renesansowego dworu w Będkowicach pokazały, że w XIV w. na jego miejscu znajdował się drewniany zameczek. W Rogowie Sobóckim jak dotąd nie dotarto do pozostałości założenia dworskiego z XIV w.[6], natomiast w Kątkach, a zwłaszcza w Bronowie potwierdzono obecność XIV-wiecznej kamiennej zabudowy, być może folwarku z niewielką wieżą mieszkalną w narożniku murów. Jak wyglądało w praktyce wspomniane prawo księcia do budowania i burzenia zamków, pokazała notatka kronikarska relacjonująca zajęcie zbrojne przez Bolka II w 1355 r. „swoich" 5 zamków: Cisy, Książ, Konradów, Czarny Bór i Radosno, zamieszkałych i zarządzanych przez burgrabiów[7]. Po śmierci Bolka II księżna wdowa Agnieszka świadomie prowadziła politykę polegającą na przekazywaniu lenn zamkowych wraz z kluczami dóbr wiejskich pomiędzy zaufanych rycerzy z kręgu swego dworu. W jednym z tych zamków – Cisy, dzierżonego przez Mikołaja Bolcze, ochmistrza świdnickiego dworu, bardzo chętnie bywała i wystawiła tam liczne dokumenty. Proces erozji regale grodowego i alienacji dóbr książęcych naświetla również dokument z 1375 r.[8], w którym czytamy: … księżna Agnieszka zastawiła i przekazała feudałom (…) swoje dobra i wsie, a mianowicie: wszystkie swoje 3 folwarki w Maniowie Małym, wieś Niedaszów (dystrykt Jawor), wsie Rogów koło Sobótki, Mieczków, Udanin i Graniczna (dystrykt Strzegom) i wszystko co ma na czynszach we wsi Mokrzeszów i w Cierniach koło Świebodzic, a do tego także wsie Miszkowice koło Lubawki wraz ze wszystkimi prawami i przynależnościami oraz szczególnie wszystkie dobra, które należały do pana Kekela von Czirn, z wyjątkiem zamku Książ i miasteczka Świebodzice.

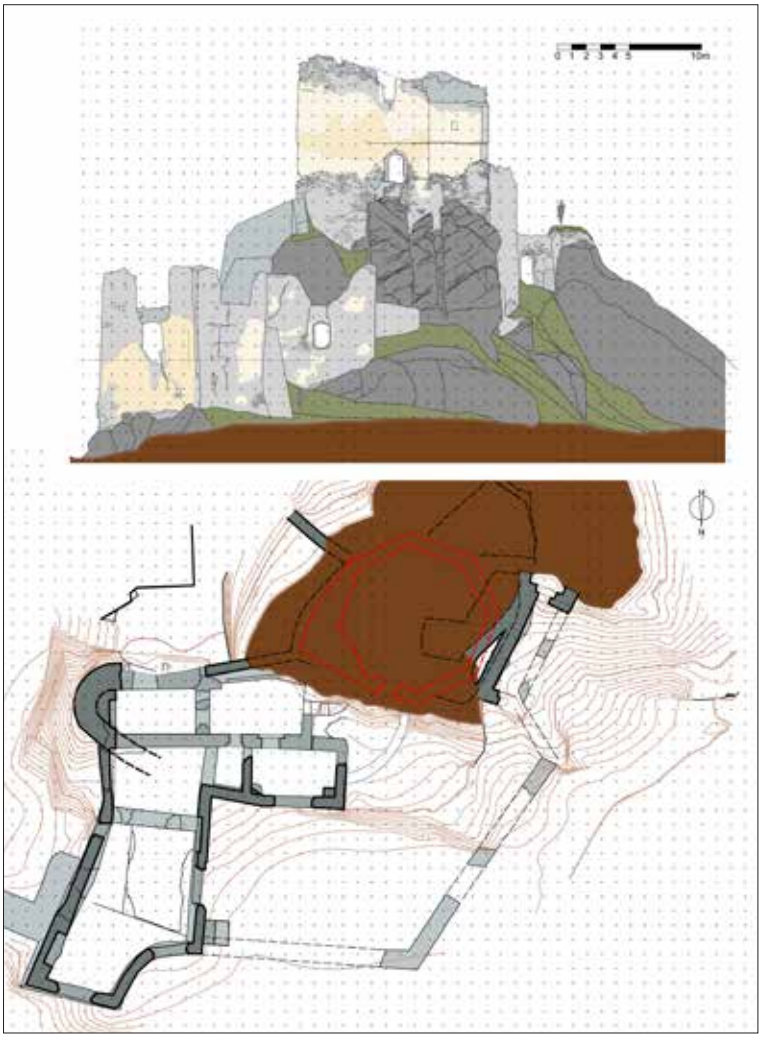
Przykładem zamków doby wojen i anarchii, jakie przetoczyły się przez Śląsk w XV w., może być niewielka prywatna warownia Haina von

[5] Znany z XIV-wiecznych dokumentów lennych jak LuBS I, s. 488–489, LuBS I, s. 504, LuBS II, s. 508.

[6] Być może kryją się one w miejscu nieprzebadanego jak dotąd archeologicznie majdanu dworu renesansowego.

[7] Goliński 2003, s. 130.

[8] Landbuch I, nr 1031.



Zamek Niesytno w Płoninie; inwentaryzacja wykonana w 2011 r., przed pełnym odgruzowaniem ruin (opr. PB)

Czirn – Niesytno, wzniesiona na szczycie Wilczej Góry po 1427 r. i w krótkim czasie wielokrotnie oblegana, burzona i odbudowywana. Nie wdając się w zawiłe historie etapów jej przeobrażeń architektonicznych, należy odnotować obecność szeregu szykan obronnych, łącznie z potężnym donżonem, który w 3. tercji XV w. stanął, jak na cokole, na gruzach najstarszej partii zamku. Zaopatrzono go w ostrze, ganek bojowy w połowie wysokości i hurdycję wraz z platformą obronną pod ostrosłupowym hełmem.

Jednakże anarchia i wojny nie były w stanie zatrzymać procesu toczącego się w księstwie od końca XIII stulecia, który rycerza – człowieka wojny przemienił w ziemianina. Podstawą egzystencji szlachty była własność ziemska i dobra płynące z uprawy roli przez poddanych jej chłopów. Miejscem zamieszkiwania – zamek, zameczek, dwór, usytuowany w centrum dóbr, przy folwarku, w miejscu jednocześnie obronnym, lecz wygodnym. Jak już wspomniano, dwory te miały postać prostokątnego budynku na kopcu, o mniej lub bardziej wydłużonym planie, w skład których wchodziła suterena, wyniesiony nad nią parter i jedno lub dwa piętra. Kopiec sztucznie sypano wokół sutereny, co spowodowało podniesienie całego dziedzińca otoczonego jakąś formą murowanych kurtyn lub drewnianych parkanów oraz fosą.

Żeby oszacować liczbę tego typu siedzib w księstwie, należało przeanalizować archiwalne materiały kartograficzne, np. mapę Reglera

z ok. 1770 r. z ukazanymi tam folwarkami i założeniami dworskimi w otoczeniu wałów i fos. We wsiach zakładanych na prawie niemieckim jako łanowe (łańcuchowe) najstarsze siedziby rycerskie i związane z nimi folwarki sytuowano w pobliżu kościoła parafialnego. Młodsze mogły być zakładane w oddaleniu od niego, często na terenach jeszcze niezabudowanych, „na krańcu wsi", w miejscach w naturalny sposób obronnych, np. na skarpach nadrzecznych. W okresie największego rozkwitu szlachty w księstwie świdnickim, który przypadł na wiek XVI, liczne były wsie z dwoma, a nawet trzema siedzibami – dolną, górną i środkową. Omówienie ich wszystkich przekraczało ramy niniejszej pracy, dlatego skoncentrowaliśmy się na obiektach istniejących i możliwych do badań architektonicznych, o czytelnej do dziś w terenie obronności lub łatwej do odczytania na bazie Numerycznych Modeli Terenu (NMT) wykonanych na podstawie danych pochodzących z Geoportalu Krajowego. W tej grupie znalazły się ruiny obiektów z pozoru nowożytnych, nierzadko pozbawione cech obronnych, w których dzięki badaniom architektonicznym przeprowadzonym przez Piotra Błoniewskiego w latach 2016–2018[9] lub później wraz z autorką tego tekstu odnaleziono zrąb kilkunastu wcześniej nieznanych budowli średniowiecznych – wież mieszkalnych, dworów, zameczków. Drugą, lecz zdecydowanie mniej liczną kategorię obiektów uwzględnionych w pracy stanowiły te, które w księgach ziemskich księstwa świdnickiego zostały nazwane wprost „dworami murowanymi", nawet w przypadku trudności z ustaleniem ich lokalizacji. Biorąc pod uwagę około 80 obiektów ujętych lub wspomnianych w niniejszym Katalogu oraz co najmniej 66 pominiętych w nim[10], na które złożyło się 6 dworów obronnych w okręgu dzierżoniowskim (Młynica, Ligota Wielka, Dobrocin – 2 majątki, Ostroszowice, Piława Średnia – majątek *Gladishof*), 30 obiektów w okręgu świdnickim (Sulistrowice, 2 dwory w Maniowie, Maniów Wielki, 2 majątki w Mirosławiczkach, Kryształowice, Czerńczyce, Stary zamek – Kwieciszów, Marcinowice, Śmiałowice, Krasków, Pożarzysko, Imbramowice – 2 dwory, Mrowiny, Tarnawa, 2 dwory w Małkowicach, 2 dwory w Lutomii, Krzyżowa, Jedlinka, Sulisławice, 2 dwory w Komorowie, 2 dwory w Milikowicach, Stary Zdrój), 19 dworów w okręgu strzegomskim (Stanowice – 3 obiekty?, Zastróże, Damianowo, Drogomiłowice, Różana, Dębnica, Michałów, Karnice, Bogdanów, Dźwigórz, Rogoźnica Mała, Rogoźnica, Graniczna, Wieśnica), 3 obiekty w Goczałkowicach oraz 11 w okręgu kamiennogórskim (Jugowa, Dzierżyków, Bolkowice, Pogwizdów, Kwietniki, Jastrowiec, Grobla, Jaczków, Marciszów, Sady Górne, Dobromierz), łącznie na terenie księstwa mogło znajdować się około 150 założeń dworskich. Być może w przyszłości staną się one obiektami badań archeologicznych.

Obraz przemian architektonicznych wczesnonowożytnych dworów z terenu księstwa świdnickiego można zademonstrować na przykładzie etapów rozbudowy dworu w Słupicach. Pierwszy dom murowany we dworze będącym wówczas gniazdem rodu von Logau powstał zapewne ok. 1400 r. jako wolnostojąca, obszerna „kamienica", podzielona na 3 pomieszczenia – wielką sień z centralnym filarem i dwie małe komory. Wejście do sieni prowadziło wówczas z dziedzińca (od płd.) przez ryglowany otwór drzwiowy. Wjazdu na majdan ani jego obwarowań nie znamy prócz tego, że był on zamknięty fosą wodną. Pierwsze odcinki muru obronnego zaczęto wznosić po poł. XVI w. W kurtynie północnej umieszczono nową bramę wjazdową na dziedziniec, a wraz z odcinkiem wsch. powstało wydłużone skrzydło mieszczące w narożniku płn.-wsch. dużą izbę stołową (*tafelstube*) z sediliami i obok niej kuchnię. W trzecim etapie (2. poł. XVI w.) przedłużono to skrzydło na płd. i zamknięto dziedziniec kolejnym budynkiem, a od zach. – murem kurtynowym. Dawną bramę wjazdową zablokowano dekoracyjnym aneksem i utworzono tam wielką salę, która mogła pełnić funkcję czeladnej (*hofstube*). Z wielkiej sieni

[9] Błoniewski 2028.

[10] Zadania tego podjął się na użytek niniejszego grantu Artur Kwaśniewski (Kwaśniewski 2023b).



Zamek Świny po rozbudowie z lat 20. XVII w. (oprac. Dawid Krzeszowiec)

wydzielono przelotową sień wjazdową, którą poprzedził most prowadzący przez fosę. Opisane przemiany prowadziły w stronę zagęszczania podziałów wewnętrznych, wprowadzenia dwutraktu i coraz węższej specjalizacji funkcjonalnej pomieszczeń. Obrazuje to pięknie dwór Gellhornów w Będkowicach powstały ok. 1550 r. „od jednego rzutu" jako wielodzielny, dwutraktowy, z takimi pomieszczeniami jak sień, jadalnia, izby, komory oraz kuchnia.

Pierwszymi zwiastunami przemian siedzib rodowych w księstwie świdnickim idących w stronę przebudów zamków na rezydencje w typie bastejowych *palazzo in fortezza* były zamki w Pielaszkowicach Mühlheimów, Pieszycach Gellhornów, Olszanach Nimptschów oraz zamek w Świnach, gdzie dokonało się to w spektakularny sposób w latach 20. XVII w. za sprawą właściciela Hansa Sigismunda Schweinichena oraz słynnego architekta i fortyfikatora Valentina von Seabisch. Jednakże zamęt i nieszczęścia powstałe w wyniku wojny 30-letniej (1618–1648) spowodowały spustoszenie wielu warowni i opóźnienie recepcji nowych prądów o ok. pół wieku. Nawet na zamku Książ Hochbergów nastąpiło to w ostatnich dekadach XVII i w XVIII w.

Autorzy pragną serdecznie podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej pracy – wśród nich prof. Agnieszce Gryglewskiej – kierującej kołem naukowym ArcHist i studentom biorącym udział w pracach koła, zwłaszcza uczestnikom warsztatów na zamkach Grodno w Zagórzu Śląskim, Książ, Bolków i Struga, którzy swym zapałem, umiejętnościami graficznymi i pracą zwiększyli atrakcyjność wizualną tej książki. Podziękowania kierujemy także do właścicieli zamków Niesytno w Płoninie, Świny, Struga, Piotrowice Świdnickie oraz administrujących zamkami Grodno, Książ i Bolków za zaproszenie nas do prac, a także kolegom archeologom Stanisławowi Wilkowi i Tomaszowi Miszczykowi z Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze, dr. Przemysławowi Nocuniowi z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i dr. Tomaszowi Olszackiemu, badaczowi zamku Niesytno i Świny za udostępnienie swych niepublikowanych prac.

Osobne podziękowania składam dr. Piotrowi Siemko, który podzielił się bogactwem zbioru grafik śląskich zamków i umożliwił opublikowanie ich w niniejszym tomie.

Małgorzata Chorowska

Autorzy tekstów i ilustracji

Autorzy tekstów i ilustracji

AB – Artur Boguszewicz
AK – Artur Kwaśniewski
AM – Aleksandra Marcinów
AW – Aleksandra Walkowska
DA – Dagmara Adamska
DN – Dominik Nowakowski
KS – Klaudia Stala
MCh – Małgorzata Chorowska
PB – Piotr Błoniewski
RM – Roland Mruczek
TD – Tomasz Dudziak

Autorzy ilustracji

AG – Agnieszka Gryglewska
AKS – Anna Kubicka-Sowińska
APi – Ada Pietraszewska
AP – Agnieszka Pałka
BP – Patrycja Burda
HG – Hanna Gdesz
KH – Krzysztof Harkawy
MB – Marek Bogdała
MBe – Mykita Berdzik
MBi – Martyna Biniek
MG – Maurycy Ginter
MM – Mateusz Marsy
MN – Marta Noszczyk
PL – Patrycja Lipczyńska
PP – Patryk Pastuch
PR – Patrycja Rostkowska
PS – Piotr Siemko

Literatura, źródła i skróty

AAWr. – Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu

Adamska 2001 – D. Adamska-Heś, *Burgrabiowie księstwa świdnicko-jaworskiego w drugiej połowie XIV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 2001, nr 2, s. 213–223.

Adamska 2005 – D. Adamska, *Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu*, Poznań–Wrocław 2005.

Adamy 1888 – H. Adamy, *Die schlesische Ortsnamen, ihre Entstehung und Bedeutung*, Breslau 1888 (wyd. 2).

Adler 1873 – H. Adler, *Aelteste Geschichte der am Fuße des Zobtenberges liegenden Dörfer des Augustiner-Chorherren-Stiftes auf dem Sande zu Breslau*, Breslau 1873.

AGPS 1873 – *Adressbuch des Grundbesitzes in der Provinz Schlesien dem Areal nach 500 Morgen aufwärts.* (…), Berlin 1873.

Altschlesische Blätter 1936 – „Altschlesische Blätter", rocznik 11, nr 2, s. 61.

Anders 1867 – F.G.E. Anders, *Historische Statistik der evangelischen Kirche in Schlesien*, Breslau 1867.

Andrzejewski 2007 – T. Andrzejewski, *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w XVI–XVII wieku*, Zielona Góra 2007.

Anonim 1586 – [brak autora] *Gedechtnuß würdig und rhümliche Anordnung und Vorzeichnus: welcher gestalt Weyland Des Durchlauchten Hochgebohrnen* Fürsten und Herrn, Herrn Geirgen *Hertzogen inn Schlesien, zur Liegnitz ubd Brieg, etc. Löblicherseligister Gedechtnus, Fürstliche Leiche, zum Brieg, den 9. Jinii dieses 1586. Jahres, aus dem Schloß zum Brieg, inn die Pfarrkirchen, mit gewönlichem* Fürstlichen *Begegnus, getragen, und von dennen widerumb inn die Schloß-Kirche bracht, inn die Grufft gesetzt worden ist*, Bresslaw 1586.

Anonim 1807 – F.G. Endler (?), *Das Schloß zu Rohnstock*, „Breslauische Erzähler", rocznik 14: 1807 (18.04.1807), s. 209–210.

Anonim 1938 – [brak autora], *Historie im Schloß Pläswitz. Restaurierungsarbeiten an dem Schloß, in dem 1813 der Waffenstillstand geschlossen wurde*, „Schlesische Tageszeitung", rocznik 9: 1938, nr 114 (27.04.1938).

ANPSA 1857 – *Alphabetischer Nachweis (Adressbuch) des in den Preussischen Staaten in den Rittergüttern angesessenen Adels*, wyd. K.Fr. Rauer, Berlin 1857.

AP VI – *Acta Publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*, t. VI: *Die Jahre 1626–1627*, wyd. J. Krebs, Breslau 1885.

AP VII – *Acta Publica. Verhandlungen und Korrespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Mit einem Anhänge: Beiträge zur Geschichte der Gegenreformation in Schlesien vornehmlich für das Jahr 1628*, t. VII: *Das Jahr 1628*, wyd. J. Krebs, Breslau 1905.

AP VIII – *Acta Publica. Verhandlungen und Korrespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Mit einem Anhänge: Beiträge zur Geschichte der Gegenreformation in Schlesien vornehmlich für das Jahr 1629*, t. VIII: *Das Jahr 1629*, wyd. J. Krebs. Breslau 1906.

APWr – Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

Atlas Świdnica 2008 – *Atlas historyczny miast polskich*; t. 4: Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 5: Świdnica, red. M. Goliński, Wrocław 2008.

Baier 1929 – K. Baier, *Aus des Geschichte Liebaus*, [w:] *Heimatbuch des Kreises Landeshut*, t. 2, wyd. E. Kunick, Landeshut 1929, s. 599–603.

Bandurska 1974 – Z. Bandurska, *Studium historyczno-architektoniczne pałacu w Strudze*, maszynopis PPKZ oddział Wrocław, archiwum NID, Wrocław 1974.

Bandurska 1977 – Z. Bandurska, *Studium Historyczno-Architektoniczne dworu w Słupicach*, maszynopis PPKZ oddział Wrocław, archiwum NID Wrocław 1977.

Barciak 1992 – A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice 1992.

Berg 1854 – J. Berg, *Die Geschichte der gewaltsamen Wegnahme der evangelischen Kirchen und Kirchengüter in den Fürstenthümern Schweidnitz und Jauer während des siebzehnten Jahrhunderts. Mit zum großen Theile noch ungedruckten Urkunden und Belägen. Eine Säcelarschrift, als Beitrag zur schlesischen Kirchengeschichte und zu Begründung einer angemessenen Auseinandersetzung der äußern Verhältnisse der evangelischen Kirche mit dem State und der römisch-katholischen Kirche*, Breslau 1854.

Berndt 1828 – J.Ch.G. Berndt, *Wegweiser durch die Sudeten-Gebirge*, Breslau 1828.

Biel 2021 – R. Biel, *The functional analysis of the 15th century fortification of the Grodno Castle*, „Architectus" 2021 4/68, s. 29–37.

Biel, Konczewska, Konczewski 2021 – R. Biel, M. Konczewska, P. Konczewski, *Archaeological research at Grodno Castle in Zagórze* Śląskie *from 2017 to 2019*, „Architectus", 2021 4/68, s. 21–29.

Bielawska 2018 – S. Bielawska, *Jądro miasta. Powstanie i rozwój wałbrzyskiej rezydencji Czettritzów*, Wałbrzych 2018.

Błoniewski 2015 – P. Błoniewski, *Średniowieczne dwory w Jaźwinie*, „Sudety", nr 4/150, s. 8–9.

Błoniewski 2018 – P. Błoniewski, *Zamki rycerskie w księstwie świdnickim*, praca doktorska na WA PWr, promotor Małgorzata Chorowska, archiwum CWINT PWr.

Błoniewski 2023 – P. Błoniewski, *Badania uzupełniające. Zamek w Świnach (pow. jaworski). Etap 1*, Wrocław, archiwum DWKZ Delegatura Wałbrzych.

Błoniewski, Chorowska 2020 – P. Błoniewski, M. Chorowska, *Zamek Roztoka. Sprawozdanie z badań architektonicznych dwóch pomieszczeń znajdujących się w skrzydle północnym zamku, na poziomie I piętra*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Błoniewski, Chorowska 2021 – Piotr Błoniewski, Małgorzata Chorowska, *Zamek Roztoka. Sprawozdanie z sondażowych badań architektonicznych piwnic skrzydła południowego zamku oraz pomieszczenia na II piętrze wieży*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Bogdała, Chodkowska 2021 – M. Bogdała, A. Chodkowska, *Roundel bastion fortifications of Grodno Castle in Zagórze Śląskie*, „Architectus", 2021 4/68, s. 39–48.

Boguszewicz 1998 – A. Boguszewicz, *Materiały z badań obiektów obronnych z wczesnego i późnego średniowiecza w Pietrzykowie*, gm. Dobromierz, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", 1998, t. 40, s. 395–400.

Boguszewicz 2004 – A. Boguszewicz, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w trakcie osuszania fundamentów pałacu w Strudze*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Boguszewicz 2005 – A. Boguszewicz, *Architektura siedziby możnowładczo-rycerskiej w Wierzbnej koło Świdnicy w świetle badań archeologicznych*, „Archaeologia Historica Polona", 15/1:2005, s. 279–307.

Boguszewicz 2006 – A. Boguszewicz, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na założeniu obronnym w Bukówce stan. 1, gm. Lubawka, pow. Kamienna Góra*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Jelenia Góra.

Boguszewicz 2009 – A. Boguszewicz, *Wstęp do archeologii historycznej Dzierżoniowa*, [w:] *Dzierżoniów. Wieki Minione*, red. D. Adamska, S. Ligarski, T. Przerwa, Dzierżoniów 2009, s. 9–34.

Boguszewicz 2010 – A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XIV w.*, Wrocław 2010.

Boguszewicz 2010a – A. Boguszewicz, *Zamki a konflikty zbrojne na Śląsku w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2010, s. 12–38.

Boguszewicz 2012 – A. Boguszewicz, *Burgen und Landesausbau im 12./13. Jh. im südlichen Schlesien*, [w:] *Transformationen und Umbrüche des 12./13. Jahrhunderts, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas,* red. F. Biermann, Th. Kersting, A. Klamt, Langenweissbach 2012, s. 115–130.

Boguszewicz, Butent-Stefaniak 2023 – A. Boguszewicz, B. Butent-Stefaniak, *Rogowiec (Hornsberg/Hornschloss) Castle. A New Look at the History of the Stronghold on the Silesian-Bohemian Borderland in Light of Numismatic Material*, „Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne", 18: 2023, s. 201–239.

Bremer 1939 – W. Bremer, *Die Ergebnisse der Freilegungs- und Instandsetzung arbeiten auf der Zeisburg*, „Kunst- und Denkmalpflege in Schlesien", 1939, s. 9–19.

Brzeziński 2008 – R. Brzeziński, *Ze Ślężą w tle. Przewodnik turystyczny po gminach Ślężańskich*, Sobótka 2008.

Brzezowski, Jagiełło 2017 – W. Brzezowski, M. Jagiełło, *Ogrody na Śląsku*, t. 2: *Barok*, Wrocław 2017.

Buddenbrock J. – *J. Buddenbrock*, [w:] Wikipedia. Freie Enzyklopädie [online: 11.04.2024], https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_von_Buddenbrock.

Buddenbrock – *Buddenbrock (Adelsgeschlecht)*, [w:] Wikipedia. Freie Enzyklopädie [online: 10.06.2024], https://de.wikipedia.org/wiki/Buddenbrock_(Adelsgeschlecht).

Buddenbrock W.D. – *Wilhelm Dietrich von Buddenbrock*, [w:] Wikipedia. Die freie Enzyklopädie [online: 7.04.2024], https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Dietrich_von_Buddenbrock.

Buddeus, Iselin 1730 – J.F. Buddeus, J.Ch. Iselin, *Allgemeines Historisches Lexicon, in welchem das Leben und die Thaten derer Patriarchen, Propheten, Apostal, Väter der ersten Kirchen, Päpste, cardinale, Bischöffe, Prälaten, voornehmer Gottes-Gelehrten, nebst denen Ketzern: wie nicht weniger derer Kayser, Könige, Chur- und Fürsten, grosser Herren und Minister; ingleichen derer berühmten Gelehrten, Scribenten, Künstler; seiner ausführliche Nachrichten von den ansehnlichsten Sröflichen, Adelichen und anderen familien, von Consilis, Münchs- und Ritter-Orden, Heydnischen* Götter etc. und endlich die Beschreibungen derer *Kayserthümer, Königreiche, Fürstenthümer, freyer Staaten, landschaften, Inseln, Städte, Schlösser, Klöster, Gebörge, Flüsse und so fort in Alphabetischer Ordnung mit bewehrten Zeugnissen vorgestellt werden*, cz. 2 *D – J*, Leipzig 1730, wyd. 3.

Büsching – J.G.G. Büsching, *Stifts-Urkunden des Kloster Leubus*, Lief. 1. Breslau 1821.

Byś 2024 – K. Byś, *Theo Blätterbauer (1823–1906). Życie i twórczość / Leben und Werk*. Legnica 2024.

CDS VII, cz. 1 – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. C. *Grünhagen*, Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. VII, Breslau 1884.

CDS VII, cz. 2 – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 2, *Bis zum Jahre 1280*, wyd. C. Grünhagen, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. VII, Breslau 1875.

CDS VII, cz. 3 – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 3: *Bis zum Jahre 1300*, wyd. C. Grünhagen, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. VII, Breslau 1886.

CDS X – *Urkunden des Klosters Kamenz*, wyd. P. Pfotenhauer, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. X, Breslau 1881.

CDS XIV – *Liber Fundationis Episcopatus Wratislaviensis*, wyd. H. Margraf i J. W. Schulte, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XIV, Breslau 1889.

CDS XXV – *Geschichte des Breslauer Schulwesens vor der Reformation*, wyd. G. Bach, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXV, Breslau 1909.

CDS XXVII – *Die landständische Verfassung von Schweidnitz-Jauer. Zur Geschichte des Ständewesens in Schlesien*, wyd. G. Croon, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. XXVII, Breslau 1912.

CDS XXXV – *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens, Kreis Jauer*, wyd. E. Graber, Codex Diplomaticus Silesiae, t. XXXV, Breslau 1930

Cempa i in. 1989 – J. Cempa, A. Gryglewska, A. Kudła, Cz. Lasota, J. Burnita, *Dokumentacja rysunkowa opracowania wyników badań architektoniczno-archeologicznych zamku w Domanicach*, Wrocław, sprawozdanie IHASiT PWr, archiwum DWKZ Wrocław.

Cetwiński 19982 – M. Cetwiński, *Rycerstwo* śląskie do końca XIII w. *Biogramy i rodowody*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

Cetwiński 1998 – M. Cetwiński, *Miasto i panowie von Reichenbach*, [w:] *Dzierżoniów. Zarys monografii miasta*, red. S. Dąbrowski, Wrocław–Dzierżoniów 1998.

Cetwiński 1991 – M. Cetwiński, *Początki Dzierżoniowa (Rychbachu)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", rocznik 46:1991, nr 3, s. 285–299.

Chorowska 2003 – M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.

Chorowska 2011 – M. Chorowska, *Wstępne studium architektoniczno-konserwatorskie średniowiecznego zamku Niesytno (Nimmersatt) w Płoninie*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Chorowska 2021 – M. Chorowska, *Chronology of transformations in Grodno Castle from the 13th to the mid-16th century,* „Architectus", 2021 4/68, s. 3–19.

Chorowska, Błoniewski 2014 – M. Chorowska, P. Błoniewski, *Zamek Niesytno w Płoninie. Wyniki badań architektonicznych pałacu*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura w Legnicy.

Chorowska, Błoniewski 2016 – M. Chorowska, P. Błoniewski, *Badania architektoniczne zamku Niesytno w Płoninie w latach 2012–2013*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura w Legnicy.

Chorowska, Błoniewski 2016a – M. Chorowska, P. Błoniewski, *Studium historyczno-architektoniczne zamku Świny (pow. jaworski). Badania architektoniczne murów zamku Świny*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Chorowska, Błoniewski 2023 – M. Chorowska, P. Błoniewski, *Gniazdo raubritterów – zamek Niesytno w Płoninie. Legenda i rzeczywistość*, [w:] *Zamki w Polsce u progu nowych czasów. Transformacje i fundacje w XV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Colloquia Castrensia, t. 3, Warszawa 2023, s. 147–168.

Chorowska, Goliński 2008 – M. Chorowska, M. Goliński, *Rozwój przestrzenny miasta i architektura do 1740 r.*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*; t. 4: Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 5, Świdnica, red. M. Goliński, Wrocław 2008, s. 5–12.

Chorowska, Lasota 2013 – M. Chorowska, Cz. Lasota, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkalnie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013.

Chorowska, Mruczek 2025 – M. Chorowska, R. Mruczek, *What did Książ castle look like around 1300?*, „Architectus", 2025 2/82, s. 3–14.

Ciasnocha 2003 – T. Ciasnocha, *Zamek w Rogowie Sobóckim*, Sobótka 2003.

Ciesielski 1993 – T. Ciesielski, *Gmina Żarów. Monografia historyczna*, Żarów 1993.

Ciesielski 2006 – T. Ciesielski, *Żarów. Historia miasta i gminy*, Żarów 2006.

Ciesielski, Mucha 2022 – *Historia miejscowości – Łażany*, wyd. T. Ciesielski, uzup. B. Mucha, „Żarowska Izba Historyczna" [online, data utworzenia: 24.01.2011] https://www.izba.centrum.zarow.pl/lazany-historia.

CWINT PWr – Centrum Wiedzy i Informacji Naukowo-Technicznej Politechniki Wrocławskiej.

Czettritz 1907 – *Geschichte des Geschlechts von Czettritz und Neuhaus*, t. 1, wyd. H. Czettritz und Neuhaus, Görlitz 1907.

Czettritz 1911 – *Geschichte des Geschlechts von Czettritz und Neuhaus*, t. 2 *(Regesten)*, wyd. H. Czettritz und Neuhaus, Görlitz 1911.

Czerner 1960 – O. Czerner, *Zamek w Świnach*, [w:] *Bolków i Świny*, O. Czerner, J. Rozpędowski, Śląsk w Zabytkach Sztuki, Wrocław 1960.

Czerner 1963 – Olgierd Czerner, *Zamek w Bolkowie jako jeden z przykładów grupy średniowiecznych założeń obronnych z wieżą z ostrzem*, „Rozprawy Komisji Historii Sztuki Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", t. 3, Wrocław 1963.

Czechowicz 2001 – B. Czechowicz, *Nieznane rysunki z widokami rezydencji okolic Jeleniej Góry w Zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Dolina zamków i ogrodów. Kotlina Jeleniogórska – wspólne dziedzictwo / Das Tal der Schlösser und Gärten. Das Hirschberger Tal in Schlesien – ein gemeinsames Kulturerbe*, red. O. Czerner, A. Herzig, Jelenia Góra 2001, s. 257–263.

Czechowicz 2002 – B. Czechowicz, *Złodziej wie lepiej – późnogotycki relief z poddzierżoniowskiej Jaźwiny*, „Sudety", 2002, nr 9, s. 26.

Czechowicz 2022 – B. Czechowicz, *Idea a państwo. Korona królestwa Czech w latach 1457–1547*. t. IV: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. C: *Rycerze, włodykowie i inni „urodzeni"*, Wrocław 2022.

Czyszczoń 1994 – M. Czyszczoń, *Kątki. Pałac*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Dąbrowski 2015 – D. Dąbrowski, *Słupice, Pałace Śląska*. Katalog zabytkowych rezydencji, 2015, https://www.palaceslaska.pl/index.php/indeks-alfabetyczny/s/2036-slupice).

DB Burg Schweinhaus 1887 – *Aus der schlesischen Renaissance des 17 Jahrhunderts, II. Burg Schweinhaus*, „Deutsche Bauzeitung", rocznik 21:1887, s. 62–63.

Degen 1965 – K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1965.

Demidziuk 2000 – K. Demidziuk, *Powiat Kamienna Góra (Kreis Landeshut) w świetle archiwaliów archeologicznych do roku 1945*, „Rocznik Jeleniogórski", 2000, t. 32, s. 21–36.

Dobkiewicz 2017 – A. Dobkiewicz, *Gmina Dobromierz na dawnych pocztówkach*, Świdnica 2017.

Dobrzyniecki 1995 – A. Dobrzyniecki, *Pielaszkowice*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Doerr 1900 – August von Doerr, *Der Adel der Böhmischen Kromländer. Ein Verzeichniss derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplome welche in dem Böhmischen Saalbüchern des Adelsarchives im K. K. Ministerium des Innern in Wien eingetragen sind*, Praga 1900.

Doroz-Turek 2010 – M. Doroz-Turek, *The Architecture of the Monastery of the Canons Regular of Saint Augustine in Górka*, „Architectus", 2010, nr 1, s. 3–13.

Drescher 1868 – R. Drescher, *Die schlesische deutsche Bauerntracht*, „Schlesische Provinzialblätter. Neue Folge", rocznik 8: 1868, s. 73–75, 111–114, 159–161, 207–210, 254–258, 305–307.

Duell 1725 – *Raymundi Duelli* (…) *Excerptorum Genealogico-Historicum Libri duo* (…). Lipsiae: Apud Petrum Conradum Monath 1725.

Duncker 1881–1882 – A. Duncker, *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, t. 1–16, Berlin 1857–1883.

Dziurla 1963 – H. Dziurla, *Studium historyczno-architektoniczne pałacu w Pieszycach*, Wrocław PP PKZ 1963, archiwum NID oddz. Wrocław.

DWKZ – Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Dziedzic 2021 – T. Dziedzic, *Details' wandering – transformations of architectural details and sgraffito of Grodno Castle in Zagórze* Śląskie, „Architectus", 2021, 4/68, s. 63–72.

Dymarski, Goliński 1988 – M. Dynarski, M. Goliński, *Uniemyśl – dzieje i gospodarka wsi klasztornej cystersów z Krzeszowa*, „Rocznik Dolnośląski", rocznik 11: 1988, s. 247–257.

Ebhardt 1939 – B. Ebhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, t. 1–3, Berlin 1939.

Eitner 1868 – G. Eitner, *† Dr. Rudolf Drescher*, „Schesische Provinzialblätter. Neue Folge", rocznik 8: 1868, s. 337–340.

Elvert 1870 – Ch.F. d'Elvert, *Zur m. schl. Adelsgeschichte. XXXX. Die Freyherren Hentschel und Gutschdorf*. „Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section des kais. königl. mährisch-schlesischen Gesell-

schaft zur Beförderung des Ackerbaues, der natur- und Landeskunde", Beilage zu Mittheilungen 1870, nr 2, s. 9–11.

Endler 1803 – F.G. Endler, *Schloss Nimmersatt*, „Breslauische Erzähler", rocznik 4: 1803, nr 49, s. 769–770.

Eschenloer 1–2 – *Peter Eschenloer's Stadtschreibers zu Breslau Geschichten der Stadt Breslau, oder die Denkwürdigkeiten seiner Zeit vom Jahre 1440 bis 1479*, t. 1–2, wyd. J.G. Kunisch, Breslau 1827–1828.

Eysymontt D., Eysymontt R., Kozieł 2025 – D. Eysymontt, R. Eysymontt, A. Kozieł, *Pałac w Ciechanowicach, historia i teraźniejszość od średniowiecza do Mellerów*, Jelenia Góra 2025.

Eysymontt J. 1959 – J. Eysymontt, *Studium historyczno-architektoniczne pałacu w Łażanach*, Wrocław, PP PKZ 1959, archiwum NID oddz. Wrocław.

Eysymontt K. 1974 – K. Eysymontt, *Założenia ogrodowe powiatu Jawor. Gniewków. Studium historyczno-stylistyczne*. Wrocław, PP PKZ 1976, archiwum NID oddz. Wrocław.

Eysymontt K. 1975 – K. Eysymontt, *Renesansowa rezydencja w Grodztwie pod Kamienną Górą (Dolny Śląsk)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 20, 1975, s. 207–227.

Eysymontt K. 1978 – K. Eysymontt, *Pielaszkowice. Studium historyczno-architektoniczne dworu*, Wrocław, PP PKZ Wrocław 1978, archiwum NID oddz. Wrocław.

Eysymontt K. 1981 – K. Eysymontt, *Studium historyczno-architektoniczne założenia dworskiego w Płonini e (woj. jeleniogórskie)*, Wrocław 1991, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Eysymontt K. 1991 – K. Eysymontt, *Studium historyczno-architektoniczne założenia dworskiego w Bagieńcu*, Wrocław 1991, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Eysymontt K. 2005 – K. Eysymontt, *Średniowieczny dwór w Bagieńcu*, [w:] *Nie tylko zamki*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 119–128.

Eysymontt K. 2010 – K. Eysymontt, *Architektura renesansowych dworów na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2010.

Eysymontt R. 2009 – R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanizacji europejskiej*, Wrocław 2009.

Eysymontt R. 2015 – R. Eysymontt, *Strzegom średniowieczny i nowożytny*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, z. 6: *Strzegom*, red. R. Eysymontt, Wrocław 2015, s. 14–21.

Fabierkiewicz 1965 – A. Fabierkiewicz, *Gniewków, gm. Dobromierz. Dwór*. Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Francke, Limisiewicz 1998 – C. Francke, A. Limisiewicz. *Sprawozdanie z badań średniowiecznego zamku na górze Ślęży koło Sobótki, woj. wrocławskie*, archiwum DWKZ Wrocław.

Francke, Limisiewicz 1999 – C. Francke, A. Limisiewicz 1999a, *Sprawozdanie z badań średniowiecznego zamku na górze Ślęży koło Sobótki, woj. wrocławskie w 1999 r.*, archiwum DWKZ Wrocław.

Francke, Limisiewicz 1999a – C. Francke, A. Limisiewicz, *Sprawozdanie z badań zamku na szczycie góry Ślęży koło Sobótki*, „Śląskie Spotkania Archeologiczne", t. 11: Streszczenia komunikatów i referatów, Wrocław 1999, s. 45.

Freudenthal 1927 – F. Freudenthal, *Die fünfhundert Hufen des Klosters Leubus. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde in der Philosophie bei der Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau*, Breslau 1927.

Gawroński 2014 – M. Gawroński, *Śląskie zamki i pałace na starych zdjęciach i pocztówkach*, Strzelce Opolskie 2014.

Gebhardt 1901 – E. Gebhardt, *Schaffgotschiana*, „Der Wanderer im Riesengebirge. Beischrift des deutschen und österreichischen Riesengebirgs-Vereins", rocznik 21: 1901, nr 4 (222), s. 59–60.

GGTFH 1894 – *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, t. 44.

GGTGH 1874 – *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, t. 47.

Geschwendt 1928, F. Geschwendt, *Siling, der Schlesierberg. Ein Führer zu den urgeschichtlichen Fundstätten des Zobtengebietes*. Führer zur Urgeschichte 4, Augsburg 1928.

Geschwendt 1936 – F. Geschwendt, *Die Vorgeschichte des Waldenburger Gebirges*, „Altschlesische Blätter", t. 6, z. 2, 1936, s. 208–209.

Goliński 2000 – M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000.

Goliński 2001 – M. Goliński, *Świebodzice w średniowieczu*, [w:] *Świebodzice. Zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, Wrocław–Świebodzice 2001, s. 44–55.

Goliński 2002a – M. Goliński, *Średniowiecze*, [w:] M. Goliński, J. Kęsik, L. Ziątkowski, *Pieszyce od czasów najdawniejszych do końca XX wielu*, Toruń 2002, s. 8–33.

Goliński 2002b – M. Goliński, *W czasach reformacji i kontrreformacji*, [w:] M. Goliński, J. Kęsik, L. Ziątkowski, *Pieszyce od czasów najdawniejszych do końca XX wielu*, Toruń 2002, s. 34–64.

Goliński 2003 – M. Goliński, *Co się stało w 1355 r. w księstwie świdnickim? W kwestii własności i funkcji zamków*, [w:] *Studia z historii średniowiecza*, red. M. Goliński, Wrocław 2003.

Gołda 1976 – K. Gołda, *Zamek Gniewków* (…) *Opinia konstrukcyjna*. Wrocław, PP PKZ 1976, archiwum NID oddz. Wrocław.

Gospos 1910 – E. Gospos, *Die Politik Bolkos II. von Schweidnitz-Jauer (1326–1368)*, Halle a. S. 1910.

Górska 2011 – H. Górska, *Dwory i pałace szkieletowe w Polsce*, Wrocław 2011.

GTRuAG 1870–81 – *Genealogisches Taschenbuch der Ritter- und Adels-Geschlechter*, roczniki 1–6: 1870–1881.

Grajewski 2025 - G. Grajewski, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na pruskim Śląsku w czasach Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2025.

Graniczny 2000 – J. Graniczny, *Rycerstwo księstw jaworskiego i świdnickiego w latach 1274–1364*, [w:] *Człowiek i środowisko w Sudetach*, red. M. Boguszewicz, A. Boguszewicz, D. Wiśniewska, Wrocław 2000, s. 169–209.

Grundmann 1937 – G. Grundmann, *Die Baumeisterfamilie Frantz. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte des 18. Jahrhunderts in Schlesien, Schweden und Polen*, Breslau 1937.

Grundmann 1982 – G. Grundmann, *Burgen, Schlösser und Guthäuser in Schlesien*, t. 1: *Die Mittelalterliche Burgruinen, Burgen und Wohntürme*, Frankfurt a. M. 1982.

Grünhagen 1871 – C. Grünhagen, *Ein archivalischer Ausflug nach Bolkenhain, Jauer und Lobris*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", t. 11: 1871, z. 1, s. 344–358.

Grünhagen 1872 – C. Grünhagen, *Hussitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872.

Gryglewska 2021 – A. Gryglewska, *Kingsberg House, a place fit for a prince to liv in…, Grodno Castle in modern Times (16th and 18th centuries) in the light of historiographic sources and field research*, „Architectus", 2021, 4/68, s. 49–62.

Guerquin 1957 – B. Guerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957.

Guerquin 1974 – B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.

Hanulanka 1973 – D. Hanulanka, *Świdnica, Śląsk w Zabytkach Sztuki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Hayn 1821 – C.F.W. Hayn, *Denkwürdigkeiten Landeshuts und einiger benachbarter Örter. Aus Urkunden und Büchern zusammengetragen…*, Landeshut 1821.

Hayn 1845 – K.F.W. Hayn, *Chronologische Notitzen oder merkwürdige Begebenheiten die sich in der Vorzeitund Gegenwart in und um Landeshut ereignet haben*, Landeshut 1845.

Halawa 2015 – E. Halawa, *Kody pamięci. Ikonografia Śląska w grafice i rysunku od XVIII do początku XX w.*, Wrocław 2015.

Hasse 1929 – E. Hasse, *Chronik der Stadt Reichenbach im Eulengebirge*, Reichenbach 1929.

Hechler 1932 – *Kirchenkreis Striegau in Geschichte und Gegenwart. Festschrift zur General-Kirchenvisitation 1932*, wyd. P. Hechler, Saarau in Schl. 1932.

Hellmich 1930 – M. Hellmich, *Schleschische Wehranlagen*, „Altschlesien", t. 3, 1930.

Hellmich 1934 – M. Hellmich, *Die Burgwalle in Schlesien und der Burghügel in Waldenburg*, „Altschlesien", t. 6, 1934.

Hellmich 1936 – M. Hellmich, *Burghügel im Boberkatzbachgebiet*, „Altschlesische Blätter", 1936.

Heim 1685 – H.E. Heim, *Urnae Schweinitzio-Cranenses. Oder Etlicher aus dem Hochlöbl. Schweinitzischen Stam*[m]*-Hause Kran, Von einigen Jahren der nach einander Selig-abgeschiedener Merckwürdige Leichen- und Ehren Gedächtnüsse* (…). Zittau 1685.

Herda 1913 – M. Herda, *Dyhernfurth. Kulturhistorische Beiträge zur Geschichte des Ortes Dyhernfurth*, Wohlau 1911.

Heyne I – J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Aus Urkunden, Aktenstücken, älteren Chronisten und neueren Geschichtsschreibern*, t. 1, Breslau 1864.

Heyne II – J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Aus Urkunden, Aktenstücken, älteren Chronisten und neueren Geschichtsschreibern*, t. 2, Breslau 1864.

Heyne III – J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Aus Urkunden, Aktenstücken, älteren Chronisten und neueren Geschichtsschreibern*, t. 3, Breslau 1864.

Historia – *Historia zamku w Roztoce*, https://www.zamekroztoka.pl/historia/.

Historia Śląska 1960 – *Historia Śląska. Tom I: do roku 1763. Część I: Do połowy XIV w.*, red. K. Maleczyński, mapa pt. Lokacje miast do połowy XIV w. na tle podziału politycznego, opr. Bogusław Kaczmarski, Wrocław 1960, wkładka.

Hoenow 1931, F. Hoenow, *Chronik von Langenbielau*, Langenbielau 1931.

Hoffmann 1939 – H. Hoffmann, *Die Kirchen in Saarau und Laasan*, Breslau 1939.

Hołownia 1998 – R. Hołownia, *Nieznane projekty i wpływy Johanna Bernarda Fischera von Erlach na Śląsku*, [w:] *Nobile Claret Opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, red. L. Kalinowski, S. Mossakowski, Z. Ostrowska-Kębłowska, Wrocław 1998, s. 371–385.

Homann1736 Schw. – mapa przeglądowa księstwa świdnickiego pt. *Principatus Silesiae Schwidnicensis secundum ejusde Circulos Schweidnitz, Striegau, Bolckenhain-Landeshut et Reichenbach* (…) w skali 1:240.000, aut. I.W. Wieland i M. Schubarth, Norymberga 1736.

Hopf 1858 – K. Hopf, *Historisch-genealogischer Atlas seit Christi Geburt bis auf unsere Zeit*, Abt. I: *Deutschland*, t. 1, Gotha 1858.

Hoverden I – *Schlesiens Grab-Denkmale und Grab-Inschriften. Alphabetisches Register des 1. bis 15. Bandes*

der Graf Hoverden'schen Sammlung, t. 1, Breslau 1870.

Hoverden II – *Schlesiens Grab-Denkmale und Grab-Inschriften. Chronologischer Register der Graf Hoverden'schen Sammlung. Band 1. bis 15. bis zum Jahre 1800*, t. 2, Breslau 1870.

Hoverden III – *Schlesiens Grab-Denkmale und Grab-Inschriften. Alphabetisches Register des 16. bis 30. Bandes der Graf Hoverden'schen Sammlung*, t. 3, Breslau 1872.

Hoverden IV – *Schlesiens Grab-Denkmale und Grab-Inschriften. Chronologischer Register der Graf Hoverden'schen Sammlung. Band 16. bis 30. Bis zum Jahre 1800*, t. 4, Breslau 1872.

IHASiT PWr – Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.

InvJau – *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens*, *Kreis Jauer*, wyd. E. Graber, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 35, Breslau 1930.

Irrgang 1978 – W. Irrgang, *Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien*, Dortmund 1978, s. 19–38.

Jacobi 1794 – Ch.F. Jacobi, *Europäisches Genealogisches Handbuch, in welchem neueste Nachrichten von allen Häusern jetztregierender Europäischer Kaiser und Könige, und aller geist- und weltlichen Chur- und Fürsten, wie auch Grafen des Heiligen Römischen Reichs, ingleichen von Cardinalen, Mitgliedern der Ritter-Orden, auch Dom- und Capitularherren der Erz- und Hochstifter in Deutschland* (…), cz. 1–2. Leipzig 1794.

Jacobowsky 2014 – H. Jacobowsky, *Chronik von Lauterbach. Kleinstadt im Kreise Reichenbach/Eulengebirge*, horstjacobowsky.de.

Jagiełło-Kołaczyk 2003, M. Jagiełło-Kołaczyk, *Sgraffita na Śląsku 1540–1650*, Wrocław 2003.

Jan Długosz 1974 – Jan Długosz, *Roczniki czyli Kronika Sławnego Królestwa Polskiego*, t. 4, ks. 8, Rocznik Pański 1296, Kraków 1974.

Januszkiewicz 2022 – R. Januszkiewicz, *Bielawskie tajemnice i okolice*, Dzierżoniów 2022.

Jarysz 2018 – P. Jarysz, *Sprawozdanie z przeprowadzenia nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych na obszarze objętym inwestycją pn. „Budowa sieci kanalizacji sanitarnej w Gniewkowie i na odcinku przesyłowym między Gniewkowem a Dzierżkowem, gm. Dobromierz"*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Jarysz 2023 – P. Jarysz, *Sprawozdanie z przeprowadzenia badań archeologicznych na obszarze objętym inwestycją pn. „Budowa przyłącza kanalizacji sanitarnej do zamku przy ul. Zamkowej 3, dz. nr 537/3 w Roztoce, gm. Dobromierz"*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Jasiński 1975 – K. Jasiński, *Rodowód Piastów*, t. 2: *Piastowie świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy i oleśniccy*, Wrocław 1975.

Jaworska, Jaworski 1993 – Z. Jaworska, K. Jaworski, *Zamek w Świebodzicach*, „Karkonosz", nr 1 (8), 1993, s. 125–131.

Jaworski 1994 – K. Jaworski, *Wczesno- i późnośredniowieczne założenie obronne w Starym Książu na Pogórzu Wałbrzyskim*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 35: 1994, s. 511–527.

JbDA III – *Jahrbuch des Deutschen Adels*, wyd. *Deutschen Adelsgenossenschaft*, t. 3, Berlin 1899.

Jędrzejewski 1983 – P. Jędrzejewski, *Uciechów*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Jurek 1998 – T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998.

Jurek 1993 – T. Jurek, *Zapomniana Piastówna: Elżbieta córka Bolka II świdnickiego*, „Przegląd Historyczny" 84, 1993.

Jurek 2006 – T. Jurek, *Panowie z Wierzbnej. Studium genealogiczne*, Kraków 2006.

Kadłuczka, Stala 2007 – A. Kadłuczka, K. Stala, *Relikty romańskiego obiektu w Sobótce-Górce i problem jego pierwotnej funkcji*, [w:] I *Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2007, s. 129–149.

Kadłuczka, Stala – A. Kadłuczka, K. Stala, *Romańska budowla w Sobótce-Górce w świetle ostatnich badań*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 487–509.

Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001 – Leszek Kajzer, Stanisław Kołodziejski, Jan Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.

Kaletyn 1962 – T. Kaletyn, *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Wilkowie, pow. Świdnica*, „Wiadomości Archeologiczne", t. 27: 1962.

Kaletynowie, Lodowski 1968 – T. i M. Kaletynowie, J. Lodowski, *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław 1968, s. 62–63.

Kalinowski – K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977.

Kamiński 1978, 1979 – Ludwik Kamiński, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych prowadzonych na zamku piastowskim w Świdnicy w roku 1978*, Sprawozdanie Ośrodka Archeologiczno-Konserwatorskiego we Wrocławiu, cz. 1–2, Wrocław 1978, 1979, archiwum Urzędu Miasta Świdnicy.

Kasprzak i in. 2016 – M. Kasprzak, F. Duszyński, K. Jancewicz, A. Michniewicz, M. Różycka, P. Migoń, *The Rogowiec Landslide Complex (Central Sudetes, S.W Poland) – a case of a collapsed mountain*, „Geological Quarterly", 60: 2016, s. 695–713.

Kastek i in. 1996 – T. Kastek, R. Mruczek, P. Stojanowicz, L Stopczyński, A. Zaradzka, *Zamek Rado-*

sno – badania w 1995 roku, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 38: 1996, s. 255–270.

Kastek, Limisiewicz, Mruczek – T. Kastek, A. Limisiewicz, R. Mruczek, *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii? Nowo odkryte relikty budowli i rzeźb wczesnośredniowiecznych na szczycie góry Ślęży koło Sobótki*, [w:] *Ślężańskie światy*, Wrocław 2013, s. 302–320.

Kastek i in. 2016 – T. Kastek, M. Krzywka, A. Limisiewicz, R. Mruczek, *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii albo o krótkiej karierze i długich poszukiwaniach pewnego kościoła* [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek)*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2016, s. 281–312.

Keeler 1873 – F.E. Keeler, *Das Deutsche Reich, der Norddeutsche Bund und insbesondere der Preussische Staat: Ein Handbuch der Vaterlandskunde*, t. 2: *Der Preussische Staat*, Berlin 1873, wyd. 2.

Kopa 2015 – D. Kopa, *Zasięg geograficzny księstwa świdnicko-jaworskiego około połowy XIV wieku*, „Kwartalnik Opolski" 4: 2015, s. 79–95.

Korta 1988 – W. Korta, *Tajemnice góry Ślęży*, Katowice 1988.

Kaźmierczyk 1959 – J. Kaźmierczyk, *Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych na zamku w Bolkowie i Świnach w 1959 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 4: 1959, s. 41–44.

Kaźmierczyk 1963 – J. Kaźmierczyk, *Bolków*, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej nr 67, Architektura V, Komunikaty, Wrocław 1963, s. 97–101.

KDŚl 2 1959 – *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae. Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, t. 2, Wrocław.

Kerber 1875 – P. Kerber, *Die Burg Zeiskenberg*, *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift,* t. 2: 1875, s. 115–121.

Kerber 1885 – P. Kerber, *Geschichte des Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, Breslau 1885.

Kębłowski 1967 – J. Kębłowski, *Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500–1560*, [bmw.] 1967.

Kica 1979 – E. Kica, *Gola Dzierżoniowska*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Kica 1994 – E. Kica, *Piotrowice Świdnickie*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Kica 1996 – E. Kica, *Pałac w Strudze*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Kliesch 1909 – ? Kliesch, *Fortsetzung der Chronik der Stadt Landeshut vom 1. April 1879 ab*. Landeshut 1909.

Knie 1830 – J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andere Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den verschiedenen Zweigen der Civil-Verwaltung mit drei besondern Tabellen*, Breslau 1830.

Knie 1845 – J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andere Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei Königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes u.s.w.*, Breslau 1845.

Knötel 1928 – P. Knötel, *Das Augustinerchorherrenstift und die Steinaltertümer des Zobtengebietes*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens", t. 62: 1928, s. 31–64.

Konieczny 2020 – A. Konieczny, *Ekspertyza dendrochronologiczna, wykonana na podstawie badań dendrochronologicznych prób drewna z zamków: Świny, Płonina, Chojnik*, Toruń, archiwum CWiNT PWr.

Konieczny 2023 – A. Konieczny, *Ekspertyza dendrochronologiczna, Bolkow, ruiny zamku*, Toruń, archiwum CWiNT PWr.

Königshaus 2004 – W.P. Königshaus, *Die Zisterzienabtei in schlesien von ihrer Gründung bis zum Ende das 15 Jahrhunderts*, Wiesbaden 2004.

Korta 1988 – W. Korta, *Tajemnice Góry Ślęży*, Katowice 1988.

König 1788 – A.B. König, *Biographisches Lexikon aller Helden und Militairpersonen welche sich in Preußischen Diensten berühmt gemacht haben*, tabl. 1: A-F. Berlin 1788.

Kosmas 1923 – *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, wyd. B. Bretholz, wsp. W. Weinberger, Berlin 1923 (Monvmenta Germaniae Historica, Scriprores Rervm Germanicarvm Nova Series II).

Kozaczewski 1957 – T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej", nr 16: 1957, Architektura, t. 2, s. 33–60.

Krane 1905 – A. Krane, *Auszüge aus der: „Genealogia des Hoch-Gräflich, Freiherrlich und Hochadelichen Deschlechts derer von Stosch etc (…)" enthaltenen Ahnentafel*, „Vierteljahrsschrift für Wappen- Siegel u. Familienkunde", rocznik 33: 1905, s. 263–307.

Kramarek 1962 – J. Kramarek, *Badania na grodzisku Gramolin w Grodziszczu, pow.* Świdnica, w 1960 roku, „Silesia Antiqua", t. 4, s. 241–259.

Kronika Książąt polskich 1878 – *Kronika Książąt polskich (Chronica principum Poloniae)*, opr. Z. Węclewski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878.

Kronika Thietmara 2004, *Kronika Thietmara*, t. 2, ks. VII, red. M.Z. Jedlicki, Wrocław 2004, z. 59 (44), s. 468.

Kutzner 1965 – M. Kutzner, *Pielaszkowice*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownic-

twa (zielona), Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Kwaśniewski 2002 – A. Kwaśniewski, *Dwór w Będkowicach k. Sobótki. Historia i architektura dworu w świetle najnowszych badań. Wytyczne konserwatorskie. Koncepcja rewaloryzacji*, Wrocław, archiwum DWKZ, Wrocław.

Kwaśniewski 2009 – A. Kwaśniewski, *Higiena i technika. Ewolucja urządzeń i instalacji higieniczno-sanitarnych w nowożytnej rezydencji wiejskiej XVI-XIX wieku na tle przemian kulturowych*, [w:] *Svornik 7/2009. Sbornik příspěvků ze 7. konference stavebněhistorického průzkumu uspořadané 10.-13. 6. 2008 v Jáchymově. Technická infrastruktura budov a sídel*. Praha 2009, s. 47–68.

Kwaśniewski 2011 – A. Kwaśniewski, *Dom szlachecki w dobie wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.) na podślężańskiej prowincji w świetle badań architektonicznych dworu będkowickiego*, [w:] *Ślężańskie Światy*, red. W. Kunicki, J. Smereka, Wrocław 2011, s. 263–288.

Kwaśniewski 2015 – A. Kwaśniewski, *Zamek Niesytno w Płoninie (pow. jaworski). Kwerenda oraz krytyczna analiza źródeł i opracowań, wyniki wstępnych badań terenowych, konkluzje nt. przemian zabudowy zamku i areału zamkowego*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Kwaśniewski 2016 – A. Kwaśniewski, *Zamek Świny (pow. jaworski) – kwerenda oraz krytyczna analiza źródeł i opracowań nt. historii i architektury rezydencji; konkluzje badawcze nt. przekształceń zamku i areału zamkowego*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Kwaśniewski 2023 – A. Kwaśniewski, *Relikty dawnego podzamcza przy pałacu w Roztoce (gm. Dobromierz, pow. świdnicki) w świetle badań kwerendowych i terenowych* (…). Aneks do opracowania: Jarysz 2023, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Kwaśniewski 2025 – *Zamek jako memoria. Manifestowanie przeszłości środkami architektonicznymi w środkowoeuropejskich rezydencjach doby złotego wieku*, [w:] *Zamki złotego wieku. Pomiędzy tradycją a innowacyjnością w Polsce XVI stulecia*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Colloquia Castrensia, t. 4, Warszawa 2025, s. 75–97.

Kwiatkowska-Kopka, Stala 2007 – B. Kwiatkowska-Kopka, K. Stala, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne o charakterze sondażowym na stanowisku Sobótka Górka* [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2007, s. 151–174.

Labus, Hetmaniok 2004 – M. Labus, J. Hetmaniok, *Kategoryzacja zniszczeń spowodowanych procesami wietrzenia materiału budowlanego na przykładzie zamku Świny na Dolnym Śląsku*, „Ochrona Zabytków", 2004, nr 3–4, s. 216–217.

Lammers 1884 – B. Lammers, *Geschichte des Ortes Peterswaldau am Eulengebirge im Kreise Reichenbach in Schlesien*, Reichenbach in Schl. 1884.

Landsberger 1921/1922 – A. Landsberger, *Schloß Kreppelhof*, „Wir Schlesier!", rocznik 2: 1921/1922, nr 1, s. 9–10.

Landbuch I – *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. I: 1366–1376, wyd. T. Jurek, Poznań 2004.

Landbuch II – *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. II: *1385–1395*, wyd. T. Jurek, Poznań 2000.

Landbuch III – *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, t. III: *1396–1407*, wyd. T. Jurek, Poznań 2007.

Langenheim 1936 – K. Langenheim, *Frühdeutsche Burgberg in Seiferdau, Kr. Schweidnitz*, „Altschesische Blätter", rocznik 11: 1936, s. 45–47.

Lasota 2005– Cz. Lasota, *Dwór w Będkowicach, gmina Sobótka. Uogólnienie wyników badań archeologicznych i wnioski konserwatorskie*, Wrocław, archiwum DWKZ Wrocław.

Lebenslauf J.C. Heyde 1872 – [b.a.], *Lebenslauf des Bruders Julius Conrad von der heyde, heimgegangen zu Habendorf bei Gnadenfrei den 6. Juni 1797*, „Nachrichten aus der Brüder-Gemeine", 1872, s. 520–525.

Ledebur I – L. Ledebur, *Adelslexikon der preussischen Monarchie*, t. I: *A–K,* Berlin 1854.

Ledebur II – L. Ledebur, *Adelslexikon der preussischen Monarchie*, t. II: *L–S*, Berlin 1855.

Ledebur III – L. Ledebur, *Adelslexikon der preussischen Monarchie*, t. III: *T–Z*, Nachtrag A–Z, Berlin 1856.

Limisiewicz i in. 2013 – A. Limisiewicz, R. Mruczek, M. Stefanowicz, *Castrum Czobotha – późnośredniowieczny zamek na szczycie góry Ślęży koło Sobótki. Stan i potrzeby badań*, [w:] *Ślężańskie światy*, red. W Kunicki, J. Smereka, wyd. II poprawione, Wrocław 2013, s. 323–342.

Lindner 1743 – D. Caspar, G. Lindners. Med. Practici und Z. Rathmannes zu Hirschberg, der kaiserlichen Reichsacademie der Natur Curiosorum und der Deutschen Gesellschaft in Leipzig Mitgliedes, *Deutsche Gedichte und Uebersetzungen, Mit vielen poetisch- und historischen Anmerkungen, auch alten und höchst seltenen schriftlichen Urkunden versehen*, Breslau–Leipzig 1743.

LF – *Liber fundationis Episcopatus Vratislaviensis,* wyd. H. Markgraf, J.W. Schulte, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14, Breslau 1889.

LKLB – Landbuch księstwa legnicko-brzeskiego, AP Wr, Akta miasta Wrocławia, sygn. B 89.4.

Lucanus 1753 – A.H. Lucanus, *Historische Nachrichten von dem Lucanischen Geschlecht, dessen Ursprung, Wachsthum, Ausbreitung* (…), Halberstadt 1753.

LuBS I–II – *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 1–2, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, Leipzig 1881–1883.

Luchs 1875 – H. Luschs, *Zur Kunsttopographie Schlesiens*. „Schlesiens Vorzeit in Wort und Bild", t. 2: 1875, s. 10–60.

Lutsch II – H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Breslau*. Breslau 1889, Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, t. II.

Lutsch III – H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891, Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, t. III.

Lutsch 1903 – H. Lutsch, *Bildwerk schlesischer Kunstdenkmäler. Textband*, Breslau 1903.

Łuczyński 2010 – R. Łuczyński, *Losy dolnośląskich rezydencji w latach 1945–1991*, Wrocław 2010.

Matrykuła.SJ.1690 – *Land-Register Derer Herren Landt. Stände und Landsaßen der Fürstenthümber Schweidnitz und Jauer, nach Ordnung der Weichbilder, wie solcher von denen Herren Landes-Aeltesten dieser Fürstenthümber revidiret worden* [1690], poszyt w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, zespół: Księstwo Świdnickie, sygn. 239, opublikowane w: Kuczer 2009.

Matrykuła.SJ.1717 – Land-Register 1717, *Land-Register derer Herren Land-Stände und Landsaßen der Fürstenthümber Schweidnitz und Jauer, nach Ordnung der Weichbilder, wie solches von denen Herren Landes-Aeltesten. Anno 1717. revidiret werden,* APWr, zespół: Księstwo Świdnickie, Rep. 39, sygn. 243.

Matrykuła.SJ.1731 – *Personal-Land-Register derer Herren Land-Stände und Landsaßen in diesigen beyden Fürstenthümbern Schweidnitz und Jauer, nach Ordnung derer Weichbilder* [24.01.1731], poszyt w APWr, zespół: Księstwo Świdnickie, sygn. 245.

Medyńska-Gulij 2002 – B. Medyńska-Gulij, *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wrocław 2002.

Meinardus 1906 – O. Meinardus, *Das Neumarkter Rechtsbuch und andere Neumarkter Rechtsquellen*, Breslau 1906 (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte, t. 2).

Meyer 1757 – Christian Ludwig Müller, *Das Ruhmvolle und verewigte Gedächtniß eines* […] *Helden! welches bey dem* […] *am 28sten Merz des 1757sten Jahres erfolgten Absterben* […] *Herren Wilhelm Dietrich von Buddenbrock* […] *in einer Trauer-Rede* […] *vorgestellet wurde von* […] Breßlau 1757.

Młynarska-Kaletynowa 2005 – M. Młynarska-Kaletynowa, *Z zagadnień zarządu terytorialnego Śląska w XIII wieku. Nowe kasztelanie: na Ślęży, w Urazie i Oleśnicy*, [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 15: 2005, 2, s. 125–138.

MPH 3 – *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. 3, Lwów 1878.

Mruczek 2003 – R. Mruczek, *Zamki wieżowe na Śląsku w średniowieczu*, praca doktorska na WAPWr, promotor J. Rozpędowski, archiwum CWINT PWr., Wrocław, s. 343–346.

Mruczek 2019 – R. Mruczek, *W poszukiwaniu rotundy Włostowica na Ślęży*, [w:] *Przyroda, działalność człowieka, Dolny Śląsk*, red. E. Dobierzewska-Mozrzymas i A. Jezierski, Wrocław 2019, s. 505–538.

Müller 1837 – K.A. Müller, *Vaterländische Bilder, oder Geschichte und Beschreibung sämmtlicher Burgen und Ritterschlösser Schlesiens*, Glogau 1837.

Müller 1844 – K.A. Müller, *Vaterländische Bilder in einer Geschichte und Beschreibung der alten Burgfesten und Ritterschlösser Schlesiens (beider Antheile) so wie der Grafschaft Glatz*, Glogau 1837 (wyd. 2).

Mtbl., *Meßtischblatt* – niemiecka mapa topograficzna.

Naso 1667 – E.I. Nasone, *Phoenix redivivus, ducatuum Svidnicensis et Jauroviensis. Der wieder-lebendige Phoenix, Der Beyden Fürstenthümer, Schweidnitz Und Jauer,* Breslau 1667.

Nellner 1941 – W. Nellner, *Das Eulengebirgsvorland. Ein Beitrag zur Landeskunde des mittleren Sudetenvorlandes unter besonderer Berücksichtigung des Kreises Reichenbeach / Eulengebirge*, Breslau 1941.

NGŚ – *Nazwy Geograficzne Śląska*, t. 17, Suplement A–Ż, Opole 2016, s. 31.

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Niesiedzki Leksykon – Tomasz Niesiedzki, *Leksykon Wsi Gminy Dobromierz* (https://www.dobromierz.pl/leksykon-wsi-gminy-dobromierz/66).

Nentwig 1898 – H. Nentwig, *Schaffgotsch'sche Gotteshäuser und Denkmäler im Riesen- und Isegebirge*, Warmbrunn 1898.

Neuling 1902 – *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgang des Mittelalters*, wyd. H. Neuling. Breslau 1902.

„Neuer Nekrolog der Deutschen" – periodyk, wydawany w Niemczech w latach 1824–1854.

NMT – Numeryczny Model Terenu.

Nocuń 2015 – P. Nocuń, *Problematyka latryn w dworze obronnym w Piotrowicach Świdnickich*, wydruk komputerowy udostępniony przez Autora.

Nowack 1937 – A. Nowack, *Schlesische Walfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau*, Breslau 1937.

Nowotny G. – S. Nowotny, *Bystrzyca G. – dzieje wsi do 1945 r.*, https://historia-swidnica.pl/bystrzyca-g--dzieje-wsi-do-1945-r/.

Nowakowski 2017 – D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017.

NWCC 1724 – *Neuer Wirtschaffts- und Cantzelay-Calender Zu Ehren S. Adalberti Bischoffs, Martyrers, und Patrons des Königreich Böheimb. Nebst einem Alphabetischen Register der Hohen Adelichen Stands-Geschlechter obgedachten* Königreichs (…) 1724, Prag 1724.

NWCC 1734 – *Neuer Wirtschaffts- und Cantzelay-Calender Zu Ehren S. Adalberti* (…) 1734.

NWCC 1740 – *Neuer Wirtschaffts- und Cantzelay-Calender Zu Ehren S. Adalberti* (…) 1740.

Oheimb 1934 – F. Oheimb, *Deutsche Frauen*, „Deutsches Adelsblatt", rocznik 52: 1934, nr 47, s. 864–865.

Olszacki 2011 – T. Olszacki, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych zamku Niesytno w Płoninie, gm. Bolków, woj. dolnośląskie,* Łódź, archiwum DWKZ, Delagatura Legnica.

Olszacki 2013 – T. Olszacki, *Wstępne sprawozdanie z badań i nadzorów archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na zamku Niesytno w Płoninie – etap I (maj–czerwiec 2013)*, cz. 1 i 2, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Olszacki 2016 – T. Olszacki, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Świnach, gm. Bolków w maju–czerwcu 2016 roku,* archiwum DWKZ, delegatura Legnica.

Olszacki 2021 – T. Olszacki, *Sprawozdanie z badań i nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w rejonie tzw. dziedzińca górnego na zamku Niesytno w Płoninie, gm. Bolków, woj. dolnośląskie, w latach 2011–2021*, archiwum DWKZ Delegatura Legnica.

Orlicki 2021 – Ł. Orlicki, *Papal bull of Benedict XIII (1394–1417) from Grodno Castle* „Architectus", 2021, 4/68, s. 83–90.

Pankiewicz – Aleksandra Pankiewicz, *Grodziszcze. Wczesnośredniowieczne grodzisko plemienne na Przedgórzu Sudeckim*, Wrocław 2005.

Paschky 1926 – B. Paschky, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Waldenburg in Schlesien. Zur ältesten Geschichte der Stadt Waldenburg*, Waldenburg 1926.

Paschky 1937 – B. Paschky, *Die „Alte Burg" Fürstenstein*, „Altschlesische Blätter", 1937, s. 131–134.

Pawłowski 1978 – A. Pawłowski, *Grody stożkowate, ostrosłupowe i wieże mieszkalno-obronne na Śląsku w średniowieczu*, Wrocław, praca doktorska w IHASiT PWr, archiwum CWINT PWr.

Perschke 1829 – W. Perschke, *Beschreibung und Geschichte der Stadt Landeshut in Schlesien. Als Beitrag zur Verfassungs-Geschichte deutscher Städte*, Landeshut 1829.

Pflug 1878 – K. Pflug, *Regesten zur Geschichte der Stadt Waldenburg*, Waldenburg 1878.

Pilch 2005 – J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005.

Pleß – Pleß (Hochberg), https://www.angelfire.com/realm/gotha/gotha/hochberg.html.

Poten 1903 – B. Poten, *Buddenbrock, Johann Jobst Heinrich Wilhelm Freiherr von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 47. Leipzig 1903, s. 335–337.

Principatus Silesiae 1739 – *Principatus Silesiae Schwidnicensis secundum ejusde Circulos Schweidnitz, Striegau, Bolckenhain-Landeshut et Reichenbach*, mapa księstwa świdnickiego autorstwa J.F. Wielanda, M. Schubarta, Norymberga, https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/18774?language=pl.

Prittwitz 1870 – R. Prittwitz, *Das Prittwitz'sche Adels-Geschlecht. Aus den aufgesammelten Nachrichten*, Breslau 1870.

Przyłęcki 1971 – M. Przyłecki, *Zamek Cisy*, Wrocław 1971.

PP PKZ – Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków.

Pusch 1990 – O. Pusch, *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, t. 4, Dortmund 1990.

Pysiewicz-Jędrusik i in. – R. Pysiewicz-Jędrusik, A. Pustelnik, B. Konopka, *Granice Śląska. Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w dawnej kartografii*, Wrocław 1998.

Radler 1956 – L. Radler, *Laasan*, „Tägliche Rundschau", 1956, s. 21–22.

Radler 1959 – L. Radler, *Beiträge zur Geschichte der Grafen von Würben. 1. Teil*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte", t. 18: 1960, s. 84–117.

Radler 1960 – L. Radler, *Beiträge zur Geschichte der Grafen von Würben. 2. Teil*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte", t. 18: 1960, s. 36–69.

Radler 1974 – L. Radler, *Beiträge zur Geschichte des Dorfes Teichenau Kr. Schweidnitz und seiner evangelischen Kirche*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte" 53: 1974, s. 7–25.

Radler 1987 – L. Radler, *Beiträge zur Siedlungs- und Kirchengeschichte des Kreises Schweidnitz: Seiferdau*, „Jahrbuch für schlesischen Kirchengeschichte", Neue Folge, t. 66: 1987, s. 140–156.

Regler ok. 1770 – L.W. Regler (oprac. 1764–1770), *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, 1:24.000, rkps. Staatsbibliothek-Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15140.

Reibnitz 1901 – P. Reibnitz, *Geschichte der Herren und Freiherren von Reibnitz 1241 bis 1901*, Berlin 1901.

Reichenbach I 1906 – H. Reichenbach, *Urkundliche Geschichte der Grafen Reichenbach in Schlesien*, t. 1: *Urkundenbuch*, Breslau 1906.

Reichenbach II 1907 – Heinrich von Reichenbach, *Urkundliche Geschichte der Grafen Reichenbach in Schlesien*, t. 2: *Geschichtliche Darstellung*, Breslau 1907.

Reimann 1881 – *Geschichte und Sagen der Burgruinen im Kreise Waldenburg. Mit Benutzung verschiedener Geschichtswerke, Documente, Lokalnachrichten und Traditionen zusamengestellt*, Waldenburg 1881.

Ritterdienste.SJ.1550 – *Register der Ritterdienste der Koen auch zu Hungern den Behemb Königlichen Macht*: *Unserrm allergnedigsten Herrn, Von Herren, Ritterschaft, Manschaft, Königlichen Lehnleuten und Stedten der Fürstenthümber Schweidnitz und Jawer sambt Ihren zu gehörenden Weichbildern von wegen ihrer Land undt Lehngütter unterthenigst Zu bestellen geotdnet beschrieben und darauß gemustert den 10 tag Decembris, Nach christi unsers Lieben Herren geburts,*

Tausendt fünfhundert und fünfzigsten Jahr, APWr, zespół: Księstwo Świdnickie, sygn. 4.

Ritterdienste.SJ.1602 – *Ritterdienste Inn dem Beyden Fürstenthümbern S: u. Jawer* [1602], APWr, zespół: Akta Majątku Schaffgotschów, sygn. UK 765.

RLow – P. Kleber, J. Ennen, *Regesten zur Geschichte der Stadt Löwenberg i. Schl.*, *Teil 1*, „Jahresbericht über das Realgymnasium i. E. zu Löwenberg i. Schl.", t. 22: 1912.

Rochowicz 1991 – M. Rochowicz, *Studium historyczno-architektoniczne zamku w Płoninie,* Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Legnica.

Romanow 1984 – J. Romanow, *Zamek w Strzegomiu woj. walbrzyskie. Wyniki badań terenowych*, Wrocław, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Rozpędowski 1960 – J. Rozpędowski, *Zamek Grodno w Zagórzu Śląskim i zamki Nowy Dwór, Radosno, Rogowiec*, Wrocław 1960.

Rozpędowski 1960a – J. Rozpędowski, *Zamek w Świnach*, [w:] O. Czerner, J. Rozpędowski, *Bolków. Zamek w Świnach*, Wrocław 1960, s. 89–120.

Rozpędowski 1961 – J. Rozpędowski, *Ruiny zamku w Świnach. Studium historyczno-architektoniczne*, Wrocław, PP PKZ, archiwum NID, Wrocław.

Różycka-Rozpędowska 1971 – E. Różycka-Rozpędowska*, Pałac w Świnach i Starej Kraśnicy na tle późnoronesansowej architektury Śląska*, Wrocław, praca doktorska w IHASiT PWr, archiwum CWINT PWr.

Różycka-Rozpędowska 1974 – E. Różycka-Rozpędowska, *Późnorenesansowe dwory śląskie. Z badań nad architekturą świecką Śląska XVIXVII w.*, [w:] *Sztuka około roku 1600,* red. T. Hrankowska, Warszawa 1974, s. 247–292.

Różycka-Rozpędowska 1995 – E. Różycka-Rozpędowska, *Dwór w Będkowicach, pow. wrocławski*, [w:] W. Brzezowski, E. Różycka-Rozpędowska*, Badania rozpoznawcze dziesięciu śląskich dworów renesansowych*, Wrocław 1795, Raport IHASiT PWr, archiwum CWiINT PWr.

RS – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, wyd. C. Grünhagen, CDS, t. VII, cz. 1–3, Breslau 1884–1886; wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, CDS, t. XVI, XVIII, XXII, Breslau 1892–1903; wyd. K. Wutke, E. Randt, CDS t. XXIX, Breslau 1923; wyd. K. Wutke, E. Randt, H. Bellee, CDS t. XXX, Breslau 1925.

RS 1a – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. C. Grünhagen, Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, Breslau 1884.

RS 1b – *Regesten zur schlesischen Geschichte*,cz. 2: *Bis zum Jahre 1280*, wyd. C. Grünhagen, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, cz. 2, Breslau 1875.

RS 1c – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, cz. 3: *Bis zum Jahre 1300*, wyd. C. Grünhagen, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, cz. 3, Breslau 1886.

RS 2 – *Regesten zur schlesischen Geschichte 1300–1315*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 16, Breslau 1892.

RS 3 – *Regesten zur schlesischen Geschichte 1316–1326*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 18, Breslau 1898.

RS 4 – *Regesten zur schlesischen Geschichte 1327–1333*, wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 22, Breslau 1903.

RS 5 – *Regesten zur schlesischen Geschichte 1334–1337*, wyd. K. Wutke, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 29, Breslau 1923.

RS 6 – *Regesten zur schlesischen Geschichte 1338–1342*, wyd. K. Wutke, E. Randt, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 30, Breslau 1925.

RŚl I – *Regesty* śląskie, t. 1, red. W. Korta, Wrocław 1975.

RŚl II – *Regesty śląskie*, t. 2: *1349–1354*, red. Wacław Korta, oprac. Kazimierz Bobowski, Marek Cetwiński, Janina Gilewska-Dubis, Anna Skowrońska, Bronisław Turoń. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1983 (Polska Akademia Nauk, Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Nauk Humanistycznych Nr 11).

RŚl III – *Regesty śląskie*, t. 3: *1355–1357*, red. Wacław Korta, oprac. Janina Gilewska-Dubis. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1990 (Polska Akademia Nauk, Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Nauk Humanistycznych).

Sarnecki 1990 – J. Sarnecki, *Kamiennogórskie zamki*, „Karkonosze. Kultura i turystyka", 1990, nr 6–7, s. 1–6.

Salza 1853 – C. Salza und Lichtenau, *Regesten des aus dem alten deutschen Herrenstande hervorgegangenen Geschlechts Salza* (…), Leipzig 1853.

Sanik 2021 – G. Sanik, *Grodno Castle in the iconography from the 18th and 19th centuries* „Architectus", 2021, 4/68, s. 73–82.

Saring 1955 – H. Saring, *Wilhelm Dietrich Buddenbrock*, [w:] *Neue Deutsche Biographie* 2 (1955), s. 715, on-line: https://www.deutsche-biographie.de/gnd135655528.html#ndbcontent.

Sawińska 1997 – E. Sawińska, *Siedlimowice. Zespół pałacowo-folwarczny z parkiem*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Schaetzke 1914 – V. Schaetzke, *Schloß Peterswaldau bei Reichenbach*, „Schlesien", rocznik 7: 1913/1914, nr 15, s. 398–399.

Schaetzke 1927 – V. Schaetzke, *Schlesische Burgen und Schlösser (Iser-, Riesen- Waldenburgergebirge und Vorberge). Ein Beitrag zur Burgenkunde*, Schweidnitz 1927 (wyd. 2).

Schroller I-III – F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung des Schlesier Landes*, t. 1– 3, Glogau: 1885–1888.

Schaller 1790 – J. Schaller, *Topographie des Königsreich Böhmen, darin alle Städte, Flecken, Herrschaften, Schlößer, landgöter, Edelsitze, Klöster uns Städte unter den ehemaligen, und jetztigen Benennungen samt ihren Merkwördigkeiten beschrieben werden*, cz. 15: *Königsgrazer Kreis*, Prag–Wien 1790.

Schloss 2012 – *Das Schloss*, wpis z 20.04.2012, http://www.rohnstock-schlesien.de/schloss.html [dostępu: 18.10.2023].

Schubert 1886 – H. Schubert, *Burg Kinsberg in Schlesien. Beschreibung und Geschichte derselben nach urkundlichem Material bearbeitet*, Breslau 1886.

Schubert 1895 – H. Schubert, *Geschichte der Bolkoburg bei Bolkenhain. Nach archivalischen Quellen*, Schweidnitz 1895, wyd. 2.

Schubert 1910 – H. Schubert, *Burg Kinsberg in Schlesien. Beschreibung und Geschichte derselben nach urkundlichem Material bearbeitet*, Breslau 1910, wyd. 3.

Schubert 1911 – H. Schubert, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911.

Schubert Hil. 1934 – Hildegard Schubert, *Landschlösser* in *Schlesien*, *ihre Geschichte und ihre Bedeutung für den schlesischen Barock*, „Mitteilungen des Geschichts- und Altertums-Vereins zu Liegnitz", t. 14: 1932/1933, s. 1–90.

Schulte 1894 – W. Schulte, *Die Kastellanei Suini*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", t. 28: 1894, s. 421–432.

Schulz 1842 – J.C. Schulz, *Nachrichten über die Gründung und Erbauung der evangelischen Kirche zu Metschkau, Striegauer Kreises*, Breslau 1842.

Schwandt 1938 – E. Schwandt, *Das alte Ordensrittersschloß Kreppelhof*, „Unsere Heimat. Ein Werweiser. Jahrbuch für den Kreis Landeshut", rocznik 1938, s. 61–62.

Schweinichen 1904 – C. Schweinichen, *Zur Geschichte des Geschlechts derer v. Schweinichen*, t. 1, Breslau 1904.

Schweinichen 1906 – C. Schweinichen, *Zur Geschichte des Geschlechts derer v. Schweinichen*, t. 2: *Regesten und Urkunden (1501–1815) nebst Nachträgen und Gesamt-Register zu Bd. I und Bd. II (1108–1815)*, Breslau 1906.

Schweinichen 1907 – C. Schweinichen, *Stammtafeln und Ahnentafeln derer von Schweinichen*, Breslau 1907.

Schweinitz 1754 – H.F. Schweinitz, *Feyerliches Gedächtniß der Allerhöchsten Königlichen Gnade bey Erklährung des Dorffs Rudelsdorff zu einer Freyen Berg-Stadt im Jahre 1754*, Jauer 1754.

Schweinitz 1761 – H.F. Schweinitz, *Schlesisches Rudelsstädter Bergwerksprotocoll* (…) [b.m.w.] 1761.

Semkowicz 1933, W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.

SENGŚ – *Słownik Etymologiczny Nazw Geograficznych Śląska*.

SGA 1870 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1870.

SGA 1886 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1886.

SGA 1894 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1894.

SGA 1898 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1898.

SGA 1902 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1902.

SGA 1905 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1905.

SGA 1917 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1917.

SGA 1921 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1921.

SGA 1926 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1926.

SGA 1930 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1930.

SGA 1937 – „Schlesisches Güter Adressbuch", wyd. M. Pastorf, Breslau 1937.

SGTS – Słownik Geografii Turystycznej Sudetów.

Siebmacher 4.9. 1886 – *Johannes Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, t. 4, dział 9: *Der Böhmische Adel*, opr. R.J. Graf Meraviglia-Crivelli, Nürnberg 1886.

Siebmacher 6.8.3. – *Der ausgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien*, t. 3, opr. C. Blažek, Nürnberg 1894 (J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geoerdneten und reich vermehrten Auflage…), t. 6, dział 8, ak. 3.

Sinapius 1720 – J. Sinapio, *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels Mit Erzehlung Des Ursprungs, der Wappen, Genealogien, der qualificirtesten Cavaliere, der Stamm-Häuser und Güter beschrieben, Und dabey viele, bißhero ermangelte Nachrichten von Edlen Rittern und löblichen Vor-Eltern, aus alten brieflichen Urkunden bewährten MSCtis zum Vorschein gebracht werden*, (…), Leipzig 1720.

Sinapius 1728 – J. Sinapio, *Des Schlesischen Adels Anderer Theil, Oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter, So wohl Schlesischer Extraction,*

Alls auch Die aus andern Königreichen und Ländern in Schlesien kommen, Und entweder darinnen noch floriren, oder bereits ausgangen, In völligem Abrisse dargestellt werden, Nebst einer nöthigen Vorrede und Register (…), Leipzig– Breslau 1728.

Skoczylas-Stadnik, Stelmach, Burchardt 2010 – B. Skoczylas-Stadnik, R. Stelmach, P. Burchardt, *Mauzoleum rycerskiej rodziny von Schaffgotsch w Raszowie. Mausoleum der Ritterfamilie von Schaffgotsch in Reussendorf/Raszów. Mausoleum rytířské rodiny Schaffgotschů v Raszově*, Kamienna Góra 2010.

Schoeneich 1931 – G. Schoeneich, *Der „Wall" in Waldenburg*, „Altschlesische Blätter", rocznik 6, s. 65–70.

Springer 1932 – E. Springer, *Niederschlesische Kunstdenkmäler. Zeichnungen von Elfriede Springer, Liegnitz*, Liegnitz 1932.

SRS 1 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 1: *Chronica principum Poloniae*, wyd. G.A. Stenzel, Breslau 1835.

SRS 2 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 2, *Chronica abbatum Beatae Virginis in Arena*, 1839, wyd. A.G. Stenzel, Breslau 1839.

SRS 3 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 3: *Samuel Benjamin Klose's Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526*, *Scriptores rerum silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Breslau 1847.

SRS 6 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 6: *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1871.

SRS 7 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 7: *Historia Vratislaviensis et que post mortem regis Ladislai sub electo Georgio de Podiebrat Bohemorum Rege illi acciderant prospera et adversa*, opr. H. Markgraf, Breslau 1872.

SRS 9 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 9: *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter Georgs von Podiebrad: zugleich als urkundliche Belege zu Eschenloers Historia Wratislaviensis. 2. Abt., 1463–1469*, Breslau 1874.

SRS 10 – *Scriptores Rerum Silesiacarum*, t. 10: *Annales Glogovienses bis z. j. 1493. Nebst urkundlichen Beilagen*, wyd. H. Markgraf, Breslau 1877.

SRS 13 – *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 13: *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, wyd. B. Kronthal, H. Wendt, Breslau 1893.

Stala 2010 – K. Stala, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowli romańskiej w Sobótce-Górce na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie", 2010, nr 27, s. 67–78.

Stala 2010a – K. Stala, *Ecclesia de novo constructa. Kościół kanoników regularnych w Górce koło Sobótki. Rekonstrukcja drugiej fazy przebudowy palatium możnowładczego Piotra Włostowica*, „Wiadomości Konserwatorskie", 2010, nr 28, s. 91–100.

Stala 2011 – K. Stala, *Prezbiterium dawnego kościoła kanoników regularnych w Górce koło Sobótki. Uwagi w kontekście odkrytych pochówków*, „Czasopismo Techniczne", 2011, rocznik: 108, z. 7–A, s. 471–486.

Stala 2024 – K. Stala, *Sobótka Górka na Dolnym Śląsku i Morawica w Małopolsce – dwa możnowładcze palatia romańskie*, „Ochrona Zabytków", 2024, nr 1, s. 93–114.

Stenzel 1832 – G. Stenzel, *Beiträge zur Geschichte Schlesiens. Vom Berge Zlenz, jetzt Zobten*, „Schlesische Provinzialblätter", t. 95: 1832, s. 3–13.

Stillfried 1835 – R. Stillfried, *Die Burg Schweinhaus und ihre Besitzer. Eine geschichtliche Darstellung*, Hirschberg 1833.

Stillfried-Rattonitz I– R. Stillfried-Rattonitz, *Beiträge zur Geschichte des schlesischen Adels*, t. 1: *Die Grafen Schaffgotsch*, Berlin 1860.

Straubel 2009 – R. Straubel, *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, t. 1–2. München 2009.

SUb I–VI – *Schlesisches Urkundenbuch*, t. I–VI, wyd. H. Appelt, W. Irgang, Köln 1963–1998.

ŚBC – Śląska Biblioteka Cyfrowa.

Świechowski 2000 – Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.

Tarnas-Tomczyk 1993, A. Tarnas-Tomczyk, *Ród Wierzbnów do końca XIV wieku: genealogia i rozsiedlenie*, Wrocław 1993.

Teichmann 1880 – A. Teichmann, *Chronik der Stadt Bolkenhain in Schlesien, von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1870: nebst Nachträgen bis 1908 und Anhang*, Bolkenhain 1880.

Treblin 1908 – M. Treblin, *Beiträge zur Siedlungskunde im ehemaligen Fürstentum Schweidnitz*, „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte", t. 6, Breslau 1908.

Urmtbl. – mapa Urmesstischblatt.

Uszałowicz-Piąty 1994 – B. Uszałowicz-Piąty, *Bagieniec. Dwór obronny*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

WA PWr – Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej.

Wadrychowska 2019 – Wandrychowska, *Badania stratygraficzne oraz program prac konserwatorskich*, archiwum DWKZ, Delegatura Wałbrzych.

Weber I–III – R. Weber, *Schlesische Schloesser*, t. 1–3, opr. Dresden–Breslau 1909–1913.

Weigelt 1896 – K. Weigelt, *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein. Ein Beitrag zur vaterländischen Culturgeschichte*, Breslau 1896.

Werner-S6 – F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae tabula VI*, *Vorstellung der Prospecte von den Staedten Schlesiens […] in welcher Fürnechmsten Staedte des Fürst. Schweidnitz accurat vorgeltellet werden*, Nürnberg– Augsburg 1738.

Werner-B2 – F.B. Werner, *Topographia oder Prodomus Silesiae Volumen III. das ist Representatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Rittersitz, Kirchen, Bethäuser, Gärten, Lust und Ziehr Gärten, Dorffschaftenetc, derer Fürstenthümer*, Münsterberg mit Franckenstein. Oels. *Sweidnitz. Jauer. Trachenberg. Mitt dem Baronat oder Standes Herrschaften Wartenberg undt Militsch. Wie auch den Kleinen Staaten Freyhan und Sulau od. Zulauf*, ok. 1750. W zbiorach Stadtsbibliothek Berlin – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, t. 2, sygn. XVII. HA Schlesien Rep. 135 Handschriften nr 526/2.

Werner-B3 – F.B. Werner, *Topographia Silesiae (geographisch-historische Beschreibung der Provinz Schlesien*, t. 3 [ziębickie, oleśnickie, świdnickie], Plan widokowy miasta, VII, HA, Rep. 135, nr 526/1, tabl. 343–344.

Weltzel 1869 – A. Weltzel, *Geschichte des Geschlechts der Saurma und Sauerma. Denkschrift zur 300-jährigen Gedächtnißfeier der Fideikomiß-Stiftung Jeltsch am 1. Mai 1869*, Ratibor 1869.

Wieczorek 2008 – Katarzyna Wieczorek, *Barokowy pałac w Pieszycach i jego rewitalizacja*, „Dzieła i interpretacje. Rocznik studentów historii sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego", t. 11: 2008, s. 97–116.

Wilcke 1972 – J. Wilcke, *Hochberg, Bolko Graf von*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 9: 1972, s. 283–284.

Wilk 1995 – A. Wilk, *Stoszów*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Wiontzek 1931 – K.W. Wiontzek, *Aus der Vergangenheit des Kirchspiels Oberpanthenau. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte des Zobtengaues*, Nimptsch 1931.

Wittig 1881 – G.K. Wittig, *Neue Entdeckungen zur Biographie des Dichters Johann Christian Günther aus Striegau in Schlesien (1695–1728)*, Striegau 1881.

Wiszewski 2015 – P. Wiszewski, *Świat na pograniczu. Dzieje Lubawki i okolic do 1810 r.*, Wrocław 2015.

Wißgrill 1800 – F.K. Wißgrill, *Schauplatz des landsässigewn Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert, bis auf jetztige Zeiten*, t. 4, Wien 1800.

Wojciechowski 1933 – Z. Wojciechoski, *Ustój polityczny Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.

Wójtowicz 1991 – M. Wójtowicz, *Dzierżoniów, Kościół cmentarny, ob. pomocniczy, p.w. św. Trójcy*, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

Wyrzykowska 2010 – M. Wyrzykowska, *Śląsk w orbicie Wiednia. Artystyczne związki Śląska z Arcyksięstwem Austriackim w latach 1648–1741*, Wrocław 2010.

Verf.SJ – CDS XXVII – *Die landständische Verfassung von Schweidnitz-Jauer. Zur Geschichte des Ständewesens in Schlesien*, wyd. G. Croon, *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 27, Breslau 1912.

Voigt ed. 2002 – E. Voigt, *Geschichte der Burg Kynast und ihrer Besitzer der Herrn Schaffgotsch bzw. Semperfreien Grafen Schaffgotsch*, red. U. Juncker, Bodnegg 2002.

Vug 1890 – O. Vug., *Schlesische Heidenschanzen und die Handelstrassen der Alten*, Grottkau 1890.

Zabytki 1979 – *Zabytki przeznaczone do zagospodarowania społecznego na terenie województwa wałbrzyskiego*, opr. A. Młodecka, fot. A. Ślusarczyk, J. Walecki, Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Wałbrzychu, Wałbrzych 1979.

Zedler 1734 – J.H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschafften und Künste (…)*, t. 7: D, Leipzig–Halle 1734.

Zedler.Lexikon – J.H. Zedler, *Grosse vollständiges Oniversal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* (…), t. 1–64, Suplement 1–4. Halle und Leipzig 1732–1754.

Zedlitz 1938 – R. Zedlitz und Neukirch, *Das Geschlecht der Herren, Freiherren und Grafen von Zedlitz in Stammtafeln vom ersten Auftreten bis zur Gegenwart*, Berlin 1938.

Zemplin 1824 – A. Zemplin, *Beschreibung und Geschichte der Burg Königsberg im Schlesierthale*, „Schlesische Provinzialblätter", 1824, s. 345–371.

Zemplin 1826 – A. Zemplin, *Beschreibung und Geschichte der Burg Kynsberg im Schlesierthale des Fürstenthums Schweidnitz, bis zum Jahre 1823*, Breslau 1826.

Zemplin 1843 – A. Zemplin, *Fürstenstein in der Vorgangenheit und Gegenwart*, Breslau 1843.

Ziątkowski 2002a – L. Ziątkowski, *W państwie oświeconego absolutyzmu*, [w:] M. Goliński, J. Kęsik, L. Ziątkowski, *Pieszyce od czasów najdawniejszych do końca XX wielu*, Toruń 2002, s. 65–90.

Ziątkowski 2002a – L. Ziątkowski, *Dziesięciolecia wielkich przemian. Rozwój społeczno-gospodarczy w XIX i XX w.*, [w:] M. Goliński, J. Kęsik, L. Ziątkowski, *Pieszyce od czasów najdawniejszych do końca XX wielu*, Toruń 2002, s. 91–127.

Zimmermann 5 – F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung Schlesien*, t. 5: *Fürstenthum Schweidnitz*, Brieg 1785.

Zimmermann 12 – F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung Schlesien*, t. 12: *Fürstenthum Breslau*, Brieg 1795.

Zivier 1909 – Ezechiel Zivier, *Fürstenstein 1509–1909. Festschrift zur Feier des 400-jährigen Besitzes der Freien Standesherrschaft Fürstenstein durch die Reichsgrafen von Hochberg*, Kattowitz 1909.

Żubryd 2020 – M. Żubryd, *Co pozostało po zamku*? Świdnicki Portal Historyczny 24 IV 2022, https://historia-swidnica.pl/co-pozostalo-po-zamku/.